

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

А.В.Воҳобов, А.Т.Иброҳимов, Н.Ф.Ишонқулов

**МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ
ТАҲЛИЛИ**

Тошкент-2005 й

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

А.В.Воҳобов, А.Т.Иброҳимов, Н.Ф.Ишонқулов

Молиявий ва бошқарув таҳлили

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан дарслик сифатида чоп этишга тавсия этилган*

**«ШАРЎ» НАШРИОТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ БОШ
ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 2005**

Т а қ р и з ч и л а р :
ТДИУ и.ф.д., проф. О.М.Жуманов
ТДИУ и.ф.н., доц. Б.В.Файзиев

Мазкур дарслик бугунги бозор иқтисодиёти шароитидаги талаблардан келиб чиқиб тайёрланган. Ҳозирги кунда «Таълим тўрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» асосида Олий таълим соҳасида кенг ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, янги, замонавий дарсликларни яратиш, ўқув жараҳларида янги педагогик технологияларни, услубларни қўллаш, айниқса талабаларни мустақил ўз устида иш олиб бориши учун мустақил фикрлашга ўргатишга мўлжалланган ўқув адабиётлари яратиш муҳим масала бўлиб қолмоқда.

Янги жараҳн бошқа ўқув фанлари каби «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанини ўқитиш, бинобарин, унинг мазмунини республикада амал қиладиган «Бухгалтерия ҳисоби тўрисида»ги қонун талабларидан келиб чиққан ҳолда тубдан янгилашни тақозо этмоқда. Бу янги ўзгаришларни назарда тутиб, муаллифлар Олий ўқув юрғларида ўқитиладиган «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фани дастурига асосланиб, ушбу дарсликни яратдилар. Дарсликда фирмалар ва компанияларнинг, акционерлик жамиятларининг бухгалтерия ҳисоботларини молиявий ва бошқарув таҳлил қилиш услублари келтирилган, Талаба ҳар бир мавзунини ўрганганидан сўнг мазкур мавзуга тегишли таянч ибораларга, такрорлаш учун берилган саволларга жавоб беришлари ҳамда билимини мустаҳкамлаш учун берилган топшириқларни мустақил равишда ечиши лозим бўлади.

Мазкур дарсликда хўжалик субъектларининг фаолиятини таҳлил ўйлишининг методик асосларини, корхоналарни бошқаришда бошқарув таҳлили маълумотларига кўпроқ таянган ҳолда фаолият юритиш маўсадга мувофиқ бўлишлиги ҳамда хўжалик субъектларининг молиявий фаолиятини чуқур таҳлил ўйлиш орқали уларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўлларини ҳамда молиявий кўрсаткичларини яшилаш йўлларини кўрсатиб беришнинг услубияти амалий маълумотлар асосида таҳлил ўйлиб чиқилган ва уларнинг мазмуни кўрсатиб берилган.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» дарслиги нафақат талабаларга, балки, менежерлар, молиячилар, солиқчилар, банк ходимлари, қимматбаҳо қозғалар ва сармоялар бозори иштирокчилари, бухгалтерлар, аудиторлар ҳамда бошқа иқтисодчи мутахассислар учун ўз мижозларининг молиявий ҳолатини билишга ҳамда бошқарув қарорларининг қанчалик тўри қабул қилинадиганлигини ўрганишга аҳамият беради.

Воҳобов А.В., Иброҳимов А.Т., Ишонқулов Н.Ф.

Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: «Шарқ», 2005. – 521 б.
Сарлавҳада: ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Тошкент молия институтини.

1. Муаллифдош.

ББК

@ «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти – 2005.

Necessity creation of the given manual is connected with the requirements of market economy. The National program on a professional training is carried out gradually. Cardinal reform of the higher school focused, first of all on preparation of the experts corresponding to requirements of a life, is considered to be the important task. In these conditions the important problem remains creation of modern manuals and textbooks with application of the new pedagogical technologies promoting formation in acceptance of skills administrative decision.

The special attention in the system of economic sciences is removed to the analysis. Substantive provisions and the requirements specified in the law «About book keeping» demand the new approach to study the contents of the subject “Financial and the administrative analysis”. In this connection there was a necessity of updating of the teaching material in the given subject.

The given manual is prepared according to the curriculum on the course «Financial and the administrative analysis». There are special methodical ways of processing of the economic information of accounting and joint stock societies’ accounts, firms, the companies stated in the manual in detail.

In conditions of market economic analysis is one of basis disciplines which knowing is necessary for all experts occupied in sphere of the finance, account, audit of management. In turn, economic analysis as the important and necessary subject solves a number of issues of financial economic activities.

During studying the subject students should learn to understand deeply the essence of economic events and processes, their interrelation and interdependence, to be able to systematize and model, determine the influence of factors, to estimate results of activity to reveal reserves of increase of the production efficiency.

Vahobov A.V., Ibrohimov A.T., Ishankulov N.F.

The financial and administrative analysis: the manual -Т. "Shark", 2004.-481

Р е ц е н з е н т ы :
ТГЭУ д.э.н., проф. О.М.Жуманов
ТГЭУ к.э.н., доц. Б.В.Файзиев

Необходимость создания данного учебника связана требованиями рыночной экономики. Поэтапно осуществляется Национальная программа по подготовке кадров. Кардинальная реформа высшей школы, ориентированная, в первую очередь на подготовку специалистов, соответствующих требованиям жизни, является важной задачей. В этих условиях важной проблемой остается создание современных учебных пособий и учебников с применением новых педагогических технологий, способствующих формированию в принятии навыков управленческих решений.

Особое место в системе экономических наук отводится анализу. Основные положения и требования, указанные в законе «О бухгалтерском учете» требуют нового подхода к изучению содержания предмета «Финансовый и управленческий анализ». В связи с этим возникла необходимость обновления содержания учебного материала по данному предмету.

Данный учебник подготовлен в соответствии с учебной программой по курсу «Финансовый и управленческий анализ». В учебнике подробно излагаются специальные методические способы обработки экономической информации бухгалтерского учета и отчетности акционерных обществ, фирм, компаний.

В условиях рынка экономический анализ является одной из базовых дисциплин, знание которых обязательно для всех специалистов, занятых в сфере финансов, учета, аудита управления. В свою очередь, экономический анализ, как важный и необходимый предмет решает ряд проблем финансово хозяйственной деятельности.

В процессе изучения предмета студенты должны научиться глубоко понимать сущность экономических явлений и процессов, их взаимосвязь и взаимозависимость, уметь их систематизировать и моделировать, определять влияние факторов, оценивать результаты деятельности выявить резервы повышения эффективности производства.

Вахобов А.В. Иброхимов А.Т. Ишанкулов Н.Ф.

Финансовый и управленческий анализ: Учебник-Т. «Шарк», 2005.-521

аҳамияти ва таҳлилнинг вазифалари

- 4.2. Талаб ва таклифни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими
- 4.3. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб даражасини аниқловчи омиллар таҳлили
- 4.4. Раёубат даражасини белгиловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқловчи омиллар таҳлили

5-БОБ. МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҲАЖМИНИНГ ТАҲЛИЛИ

- 5.1. Маҳсулот(иш, хизмат) ишлаб чиқариш кўрсаткичлари таҳлилининг мазмуни, вазифалари ва ахборот манбалари
- 5.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва улардан таҳлилда фойд
- 5.3. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес режа кўрсаткичларининг бажарилишини таҳлил
- 5.4. Маҳсулот таркибидаги структуравий ўзгаришлар таҳлили
- 5.5. Маҳсулот (иш, хизмат)лар номенклатураси ва ассортиментининг таҳлили
- 5.6. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг таҳлили
- 5.7. Ўзгаришнинг динамикасини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва манбалари
- 5.8. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларнинг таҳлили

6-БОБ. МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ) ЛАР СОТИШ ВА УЛАРНИНГ ЎЗГАРИШИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

- 6.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот сотиш жараҳатларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва манбалари
- 6.2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг бажарилиши ва динамикасини таҳлили
- 6.3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлили
- 6.4. Маҳсулотларни сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилишини таҳлили
- 6.5. Маҳсулот сифатининг таҳлили
- 6.6. Сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини жамлаш

7-БОБ. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК, МЕҲНАТ УНУМДОРЛИГИ ВА УЛАРНИНГ МАҲСУЛОТ ҲАЖМИГА ТАЪСИРИНИ ТАҲЛИЛИ

- 7.1. Корхонада меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари
- 7.2. Корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланишини таҳлили
- 7.3. Иш кучи ўқимсизлиги ва ишчиларнинг малака даражасини таҳлили
- 7.4. Ишчиларни иш ваўтидан фойдаланишини таҳлили ва унинг ўзгариш сабаблари
- 7.5. Меҳнат унумдорлик динамикасининг таҳлили
- 7.6. Саноат ишлаб чиқариш ходимлари меҳнат унумдорлигига таъсир

этувчи омиллар таҳлили

- 7.7. Ишчининг меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омилларнинг таҳлили
- 7.8. Маҳсулот меҳнат сиёимини таҳлили
- 7.9. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларини таҳлили

8-БОБ. КОРХОНАНИ МОДДИЙ РЕСУРСЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИ ТАҲЛИЛИ

- 8.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлигини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазибалари ва ахборот манбалари
- 8.2. Моддий ресурслар билан таъминланганлик ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ифодалайдиган кўрсаткичлар тизими
- 8.3. Корхонанинг моддий техника таъминоти режасининг бажарилишини таҳлили
- 8.4. Корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлигини таҳлили
- 8.5. Материал ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги ва уларни ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини таҳлили

9-БОБ. САНОАТ МАҲСУЛОТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАННАРХИНИНГ ТАҲЛИЛИ

- 9.1. Бозор иқтисодиёти шароитида таннархни пасайтиришнинг аҳамияти, унинг моҳияти, таҳлил вазибалари ва ахборот манбалари
- 9.2. Харажатларни туркумлаш: ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари, «ўзгарувчан» ва «ўзгармас» харажатлар
- 9.3. 1 сўмлик товар маҳсулоти учун ўйлинган харажатлар таҳлили
- 9.4. Харажатларнинг иқтисодий элементи ва калькуляцион моддалари бўйича таҳлили
- 9.5. Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳаў тўлаш харажатларини таҳлили
- 9.6. Ишчиларнинг иш ҳаўи фондига таъсир этувчи омиллар таҳлили
- 9.7. Меҳнат унумдорлиги билан ўргача иш ҳаўи ўртасидаги нисбатнинг ўзгаришини маҳсулот таннархига таъсирини таҳлили
- 9.8. Материал харажатларига сарф меъёри ва материал баҳоси ўзгаришининг таъсирини таҳлили
- 9.9. Маҳсулот турлари бўйича таннархни таҳлили ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

10-БОБ. КОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИ

- 10.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлилнинг маўсади, таҳлил вазибалари ва ахборот манбалари
- 10.2. Бухгалтерия балансининг таркиби ва тузилиши
- 10.3. Мол – мулк таркиби таҳлили
- 10.4. Маблаёлар манбаи таҳлили
- 10.5. Айланма маблаёларни ўоплашга ўзлик манбаларни етарлилигини ёки етишмаслигини таҳлили

- 10.6. Молиявий барўарорлик таҳлили
- 10.7. Тўлов ўобилияти таҳлили
- 10.8. Мол-мулк ва маблаЁлар ҳаракатчанлиги таҳлили
- 10.9. Айланма маблаЁларнинг айланишини таҳлили

11-БОБ. КОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАРИНИ ТАҲЛИЛИ

- 11.1. Эркин иўтисодий муносабатлар шароитида хўжалик юритиувчи субъектларнинг молиявий натижаларини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари
- 11.2. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг асосий кўрсаткичлари, улар билан шугулланувчиларни иўтисодий манфаатлари
- 11.3. Молиявий натижаларнинг шаклланиши ва уларнинг турлари
- 11.4. Маҳсулот (иш, хизматларни) сотишдан олинган молиявий натижа ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили
- 11.5. Асосий фаолиятнинг бошўа жараЁнларидан олинган даромад ва харажатлар таҳлили
- 11.6. Операцион жараЁнлардан олинган даромадлар ва йўўотишлар таҳлили
- 11.7. Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва йўўотишлар таҳлили
- 11.8. Фавўулудда фойда ва зарарлар таҳлили
- 11.9. Корхона ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига ўадар фойда) таҳлили
- 11.10. Соф фойда ва унинг ўзгаришини омилли таҳлили
- 11.11. Рентабеллик ва унинг кўрсаткичлар тизими
- 11.12. Рентабелликка таъсир этувчи омиллар таҳлили

12-БОБ. ДЕБИТОРЛИК ВА КРЕДИТОРЛИК ҚАРЗЛАР ТАҲЛИЛИ

- 12.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик ўарзларини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари
- 12.2. Бухгалтерия баланси бўйича дебиторлик ва кредиторлик ўарзларининг вужудга келиш сабаблари
- 12.3. Дебиторлик ва кредиторлик ўарзлари балансини тузиш. Муддати узайтирилган ўарзларнинг вужудга келиш сабаблари
- 12.4. Дебиторлик ўарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлили. Дебиторлик ўарзларининг айланувчанлигини таҳлили
- 12.5. Кредиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва ташкил топиш муддати бўйича таҳлили. Кредиторлик ўарзларининг айланувчанлигини таҳлили
- 12.6. Дебиторлик ва кредиторлик ўарзларини камайтириш йўллари

13-БОБ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ҲОЛАТИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАҲЛИЛИ

- 13.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари
- 13.2. Асосий восита (фонд)ларнинг таркиби, тузилиши ва динамикасининг

- 17.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ташўи иўтисодий фаолиятини таҳлил этишининг мазмуни ва моҳияти
- 17.3. Экспорт операцияларининг таҳлили
- 17.4. Импорт операцияларининг таҳлили
- 17.5. Экспорт-импорт операцияларидан олинган даромадлар ва харажатлар таҳлили

ЎЗ - ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ВА БИЛИМИНИ МУСТАҚАМЛАШ УЧУН ТЕСТЛАР

ИЛОВАЛАР

C O N T E N T S

INTRODUCTION

CHAPTER 1. SUBJECT, MAINTENANCE AND TASKS OF FINANCIAL AND ADMINISTRATIVE ANALYSIS

- 1.1. Formation of economic analysis as sciences and the history of development
- 1.2. Becoming and development of financial and administrative analysis in the Republic of Uzbekistan
- 1.3. Theory of knowledge and analysis
- 1.4. Maintenance of financial and administrative analysis
- 1.5. Financial and administrative analysis as an important function of management by managing subjects in market conditions
- 1.6. Subject of the financial and administrative analysis
- 1.7. Primary goals of the financial and administrative analysis
- 1.8. Main principles of financial and administrative analysis
- 1.9. Role of economic analysis in the system of economic sciences

CHAPTER 2. METHOD AND SPECIAL METHODOLOGICAL WAYS OF FINANCIAL AND ADMINISTRATIVE ANALYSIS

- 2.1. Prominent features of a method of financial and administrative analysis in market conditions
- 2.2. Classification of the methodological ways used in financial and administrative analysis
- 2.3. Way of groupings and the requirements showed to use
- 2.4. Application of a way of groupings
- 2.5. Use of balance method
- 2.6. Relative and absolute sizes in economic analysis
- 2.7. Use of the way of chain substitution

CHAPTER 3. ORGANIZATION OF ANALYTICAL WORK AND ITS SUPPLY WITH INFORMATION

- 3.1. Stage-by-stage carrying out of analytical work by managing subjects
- 3.2. Stages of carrying out of analytical work
- 3.3. Registration of results of the analysis
- 3.4. Features of the organization of the economic analysis in the automated control system
- 3.5. Check of the initial data and analytical processing

CHAPTER 4. THE ANALYSIS OF DEMAND FOR PRODUCTION (SERVICES) AND COMMODITY MARKETS

- 4.1. Value and tasks of the analysis of demand and commodity markets of production
- 4.2. System of the parameters describing a supply and demand
- 4.3. Analysis of factors determining a level of demand on production and services
- 4.4. Analysis of parameters and factors describing a level of competitiveness

CHAPTER 5. ANALYSIS OF PRODUCTION (WORKS, SERVICES)

- 5.1. Maintenance, tasks and a supply with information of the analysis of production

- (works, services)
- 5.2. System of the parameters describing production (works, services)
 - 5.3. Analysis of performance of parameters of the production stipulated by the business - plan
 - 5.4. Analysis of structural changes of production
 - 5.5. Analysis of production (works, services) under the nomenclature and assortment
 - 5.6. Analysis of rhythm of work of production
 - 5.7. Analysis of losses from a marriage
 - 5.8. Grouping of factors and reserves of increase in production

CHAPTER 6. ANALYSIS OF REALIZATION OF PRODUCTION (WORKS, SERVICES) AND FACTORS DETERMINING ITS LEVEL

- 6.1. Value, tasks and a supply with information of the analysis of realization of production in market conditions
- 6.2. Analysis of dynamics and performance of the plan of realization of production
- 6.3. Analysis of the factors influencing change of volume of realization of production
- 6.4. Analysis of performance of the plan of realization of production in view of treaty obligations
- 6.5. Analysis of quality of production
- 6.6. Grouping of factors and reserves on increase in volume of realization of production

CHAPTER 7. ANALYSIS OF SECURITY THE MANPOWER, LABOUR PRODUCTIVITY AND THEIR INFLUENCE ON VOLUME OF PRODUCTION

- 7.1. Value, tasks and a supply with information of the analysis of manpower
- 7.2. Analysis of security of the enterprise manpower
- 7.3. Analysis of fluidity of a labor and increase of a skill level of workers
- 7.4. Analysis of use working hours and the reasons change
- 7.5. Analysis of dynamics of labor productivity
- 7.6. Analysis of the factors determining a labor productivity level of workers of the industrial enterprises
- 7.7. Analysis of the factors influencing labor productivity of the worker
- 7.8. Analysis of labor input of production
- 7.9. Analysis of the labor factors influencing volume of production

CHAPTER 8. ANALYSIS OF SECURITY OF THE ENTERPRISE MATERIAL RESOURCES AND EFFICIENCY OF THEIR USE

- 8.1. Value, tasks and a supply with information of the analysis of security of the enterprises material resources in market conditions
- 8.2. Analysis of the parameters describing security and efficiency of use of material resources
- 8.3. Analysis of performance of the plan of logistics
- 8.4. Analysis of security of the enterprise material resources
- 8.5. Analysis of efficiency of use by material resources

CHAPTER 9. ANALYSIS OF THE INDUSTRIAL COST PRICE OF THE INDUSTRIAL OUTPUT

- 9.1. Value reduction in the cost price of production in conditions of the market, a

- task and a supply with information of the analysis
- 9.2. Classification of expenses: industrial and non-productive, constant and variable expenses
 - 9.3. Analysis of expenses on 1 sum a commodity output
 - 9.4. The analysis of expenses on economic elements and clauses of accounting
 - 9.5. Analysis of expenses of charges on a payment
 - 9.6. Analysis of the factors influencing fund of a payment
 - 9.7. Analysis of influence of changes of a ratio between labor productivity and average wages on the cost price of production
 - 9.8. Analysis of change of size of material inputs due to influence of factors of norms of the charge and the price of a material
 - 9.9. Analysis of the cost price of separate kinds of production

CHAPTER 10. ANALYSIS OF FINANCIAL CONDITION OF AN ENTERPRISE

- 10.1. Value, the purpose, tasks and a supply with information of the analysis of a financial condition
- 10.2. Analysis of structure and structure of accounting balance.
- 10.3. Analysis structure of property
- 10.4. Analysis of sources of formation of means
- 10.5. Analysis of security own turnaround means
- 10.6. Analysis of financial stability
- 10.7. Analysis of solvency
- 10.8. Analysis of movement of means of the enterprise
- 10.9. Analysis оборачиваемости turnaround means

CHAPTER 11. ANALYSIS OF FINANCIAL RESULTS THE ENTERPRISE

- 11.1. Value, tasks and a supply with information of the analysis of financial results in market conditions
- 11.2. Basic parameters «Report on financial results » and directly interested users
- 11.3. Formation of financial results, their kinds
- 11.4. Financial result from realization of production (works, services) and the factor influencing its change
- 11.5. Analysis of the income and expenses on primary activity
- 11.6. Analysis of the profit (loss) from operational activity
- 11.7. Analysis of the profit (loss) from financial activity
- 11.8. Analysis of extreme profits (losses)
- 11.9. Analysis of the profit before payment of taxes
- 11.10. Analysis of net profit and the factors determining its level
- 11.11. Analysis of parameters of profitability
- 11.12. Analysis of the factors determining a level of profitability

CHAPTER 12. ANALYSIS OF ACCOUNTS RECEIVABLE AND BILL PAYABLE

- 12.1. Value, tasks and sources of the information of the analysis accounts receivable and bill payable in market conditions
- 12.2. Reasons of formation accounts receivable and bill payable on accounting balance
- 12.3. Drawing up of balance accounts receivable and bill payable. The reasons of occurrence of the delayed debts
- 12.4. Structure and terms of occurrence accounts receivable. The analysis of

- accounts receivable turnover
- 12.5. Structure and terms of occurrence of bill payable. The analysis bill payable turnover
- 12.6. Ways of reduction accounts receivable and bill payable

CHAPTER 13. ANALYSIS OF THE CONDITION AND THE EFFECTIVE UTILIZATION OF THE FIXED CAPITAL (MEANS)

- 13.1. Value, tasks and sources of the information of the analysis of security of managing subjects a fixed capital
- 13.2. Analysis of structure, structure and changes of an active and passive part of a fixed capital
- 13.3. Accelerated depreciation charges and their influence on a level yield of capital investments
- 13.4. Analysis of a technical condition of a fixed capital
- 13.5. Analysis of updating of a fixed capital and fund equipment work
- 13.6. Analysis of dynamics yield of capital investments and the factors determining its level
- 13.7. Analysis of use of capacities
- 13.8. Analysis of the unused reserves of increase yield of capital investments

CHAPTER 14. THE ANALYSIS OF MOVEMENT OF MONETARY STREAMS

- 14.1. Value, tasks and sources of the information of the analysis of use by managing subjects of money resources
- 14.2. Analysis of monetary streams on primary activity
- 14.3. Analysis of monetary streams by results of financial services, payments of taxes, the investment profit
- 14.4. Analysis of movement of monetary streams on financial activity
- 14.5. Analysis of movement of currency means
- 14.6. Ways of an estimation of movement of money resources
- 14.7. Forecasting monetary streams

CHAPTER 15. ANALYSIS OF OWN CAPITAL

- 15.1. Value, tasks and sources of the information of the analysis of use by managing subjects of own capital
- 15.2. Analysis of structure, structure and dynamics of use of own capital
- 15.3. Analysis of the factors determining a level of own capital

CHAPTER 16. ANALYSIS OF INVESTMENT ACTIVITY

- 16.1. Basic kinds and directions of investment activity in conditions of the market
- 16.2. Ways of an estimation of investments
- 16.3. Analysis of industrial investments
- 16.4. Analysis of financial investments

CHAPTER 17. ANALYSIS OF FOREIGN TRADE ACTIVITIES OF AN ENTERPRISE

- 17.1. Prospects of development of foreign trade activities in the Republic of Uzbekistan
- 17.2. Maintenance and value of foreign trade activities of managing subjects
- 17.3. Analysis of exports operations

17.4. Analysis of import operations

17.5. Analysis of incomes and charges from export and import operations

SELF-CONTROLLING TESTS

APPENDIXES

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

1-ГЛАВА. ПРЕДМЕТ, СОДЕРЖАНИЕ И ЗАДАЧИ ФИНАНСОВОГО И УПРАВЛЕНЧЕСКОГО АНАЛИЗА

- 1.1. Формирование экономического анализа как науки и история развития
- 1.10. Становление и развитие финансового и управленческого анализа в Республике Узбекистан
- 1.11. Теория познания и анализ
- 1.12. Содержание финансового и управленческого анализа
- 1.13. Финансовый и управленческий анализ как важная функция управления хозяйствующими субъектами в условиях рынка
- 1.14. Предмет финансового и управленческого анализа
- 1.15. Основные задачи финансового и управленческого анализа
- 1.16. Основные принципы финансового и управленческого анализа
- 1.17. Роль экономического анализа в системе экономических наук

2-ГЛАВА. МЕТОД И СПЕЦИАЛЬНЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ФИНАНСОВОГО И УПРАВЛЕНЧЕСКОГО АНАЛИЗА

- 2.1. Характерные особенности метода финансового и управленческого анализа в условиях рынка
- 2.2. Классификация методических способов, используемых в финансовом и управленческом анализе
- 2.3. Способ группировок и требования, предъявляемые к использованию
- 2.4. Применение способа группировок
- 2.5. Использование балансового способа
- 2.6. Относительные и абсолютные величины в экономическом анализе
- 2.7. Использование способа цепной подстановки

3-ГЛАВА. ОРГАНИЗАЦИЯ АНАЛИТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ И ЕЕ ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ

- 3.1. Поэтапное проведение аналитической работы хозяйствующими субъектами
- 3.2. Этапы проведения аналитической работы
- 3.3. Оформление результатов анализа
- 3.4. Особенности организации экономического анализа в автоматизированной системе управления
- 3.5. Проверка исходных данных и аналитическая обработка

4-ГЛАВА. АНАЛИЗ СПРОСА НА ПРОДУКЦИЮ (УСЛУГ) И РЫНКОВ СБЫТА

- 4.1. Значение и задачи анализа спроса и рынков сбыта продукции
- 4.2. Система показателей, характеризующих спрос и предложение
- 4.3. Анализ факторов, определяющих уровень спроса на продукцию и услуг
- 4.4. Анализ показателей и факторов, характеризующих уровень конкурентоспособности

5-ГЛАВА. АНАЛИЗ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКЦИИ (РАБОТ, УСЛУГ)

- 5.1. Содержание, задачи и информационное обеспечение анализа производства продукции (работ, услуг)
- 5.2. Система показателей, характеризующих производство продукции (работ, услуг)
- 5.3. Анализ выполнения показателей производства продукции, предусмотренных бизнес-планом
- 5.4. Анализ структурных изменений производства продукции
- 5.5. Анализ производства продукции (работ, услуг) по номенклатуре и ассортименту
- 5.6. Анализ ритмичности работы продукции
- 5.7. Анализ потерь от брака
- 5.8. Группировка факторов и резервов увеличения производства продукции

6-ГЛАВА. АНАЛИЗ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКЦИИ (РАБОТ, УСЛУГ) И ФАКТОРОВ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ ЕЕ УРОВЕНЬ

- 6.1. Значение, задачи и информационное обеспечение анализа реализации продукции в условиях рынка
- 6.2. Анализ динамики и выполнения плана реализации продукции
- 6.3. Анализ факторов, влияющих на изменение объема реализации продукции
- 6.4. Анализ выполнения плана реализации продукции с учетом договорных обязательств
- 6.5. Анализ качества продукции
- 6.6. Группировка факторов и резервов по увеличению объема реализации продукции

7-ГЛАВА. АНАЛИЗ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ ТРУДОВЫМИ РЕСУРСАМИ, ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОБЪЕМ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКЦИИ

- 7.1. Значение, задачи и информационное обеспечение анализа трудовых ресурсов
- 7.2. Анализ обеспеченности предприятия трудовыми ресурсами
- 7.3. Анализ текучести рабочей силы и повышения уровня квалификации работников
- 7.4. Анализ использования рабочего времени и причин изменения
- 7.5. Анализ динамики производительности труда
- 7.6. Анализ факторов, определяющих уровень производительности труда работников промышленных предприятий
- 7.7. Анализ факторов, влияющих на производительность труда рабочего
- 7.8. Анализ трудоемкости продукции
- 7.9. Анализ трудовых факторов, влияющих на объем производства продукции

8-ГЛАВА. АНАЛИЗ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ МАТЕРИАЛЬНЫМИ РЕСУРСАМИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

- 8.1. Значение, задачи и информационное обеспечение анализа обеспеченности предприятий материальными ресурсами в условиях рынка
- 8.2. Анализ показателей, характеризующих обеспеченность и эффективность

использования материальных ресурсов

- 8.3. Анализ выполнения плана материально-технического снабжения
- 8.4. Анализ обеспеченности предприятия материальными ресурсами
- 8.5. Анализ эффективности использования материальными ресурсами

9-ГЛАВА. АНАЛИЗ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ СЕБЕСТОИМОСТИ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

- 9.1. Значение снижения себестоимости продукции в условиях рынка, задачи и информационное обеспечение анализа
- 9.2. Классификация затрат: производственные и непроизводственные, постоянные и переменные затраты
- 9.3. Анализ затрат на 1 сум товарной продукции
- 9.4. Анализ затрат по экономическим элементам и статьям калькуляции
- 9.5. Анализ затрат расходов по оплате труда
- 9.6. Анализ факторов, влияющих на фонд оплаты труда
- 9.7. Анализ влияния изменений соотношения между производительности труда и средней заработной платой на себестоимость продукции
- 9.8. Анализ изменения величины материальных затрат за счет влияния факторов норм расхода и цена материала
- 9.9. Анализ себестоимости отдельных видов продукции

10-ГЛАВА. АНАЛИЗ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

- 10.1. Значение, цель, задачи и информационное обеспечение анализа финансового состояния
- 10.2. Анализ состава и структуры бухгалтерского баланса.
- 10.3. Анализ структура имущества
- 10.4. Анализ источников образования средств
- 10.5. Анализ обеспеченности собственными оборотными средствами
- 10.6. Анализ финансовой устойчивости
- 10.7. Анализ платежеспособности
- 10.8. Анализ движения средства предприятия
- 10.9. Анализ оборачиваемости оборотных средств

11-ГЛАВА. АНАЛИЗ ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

- 11.1. Значение, задачи и информационное обеспечение анализа финансовых результатов в условиях рынка
- 11.2. Основные показатели «Отчета о финансовых результатах» и непосредственно заинтересованных пользователи
- 11.3. Формирование финансовых результатов, их виды
- 11.4. Финансовый результат от реализации продукции (работ, услуг) и факторы влияющие на его изменение
- 11.5. Анализ дохода и затрат по основной деятельности
- 11.6. Анализ прибыли (убытка) от операционной деятельности
- 11.7. Анализ прибыли (убытка) от финансовой деятельности
- 11.8. Анализ чрезвычайных прибылей (убытков)
- 11.9. Анализ прибыли до уплаты налогов
- 11.10. Анализ чистой прибыли и факторов, определяющих ее уровень
- 11.11. Анализ показателей рентабельности
- 11.12. Анализ факторов, определяющих уровень рентабельности

12-ГЛАВА. АНАЛИЗ ДЕБИТОРСКОЙ И КРЕДИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ

- 12.1. Значение, задачи и источники информации анализа дебиторской и кредиторской задолженности в условиях рынка
- 12.2. Причины образования дебиторской и кредиторской задолженности по бухгалтерскому балансу
- 12.3. Составление баланса дебиторской и кредиторской задолженности. Причины возникновения просроченной задолженности
- 12.4. Состав, структура и сроки возникновения дебиторской задолженности. Анализ оборачиваемости дебиторской задолженности
- 12.5. Состав, структура и сроки возникновения кредиторской задолженности. Анализ оборачиваемости кредиторской задолженности
- 12.6. Пути снижения дебиторской и кредиторской задолженности

13-ГЛАВА. АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ И ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОСНОВНЫХ ФОНДОВ (СРЕДСТВА)

- 13.1. Значение, задачи и источники информации анализа обеспеченности хозяйствующих субъектов основными фондами
- 13.2. Анализ состава, структуры и динамики активной и пассивной части основных фондов
- 13.3. Ускоренные амортизационные отчисления и их влияние на уровень фондоотдачи
- 13.4. Анализ технического состояния основных фондов
- 13.5. Анализ обновления основных фондов и фондовооруженности труда
- 13.6. Анализ динамики фондоотдачи и факторов, определяющих ее уровень
- 13.7. Анализ использования производственных мощностей
- 13.8. Анализ неиспользованных резервов повышения фондоотдачи

14-ГЛАВА. АНАЛИЗ ДВИЖЕНИЯ ДЕНЕЖНЫХ ПОТОКОВ

- 14.1. Значение, задачи и источники информации анализа использования хозяйствующими субъектами денежных средств
- 14.2. Анализ денежных потоков по основной деятельности
- 14.3. Анализ денежных потоков по результатам финансовых услуг, уплаты налогов, инвестиционной прибыли
- 14.4. Анализ движения денежных потоков по финансовой деятельности
- 14.5. Анализ движения валютных средств
- 14.6. Способы оценки движения денежных средств
- 14.7. Прогнозирование денежных потоков

15-ГЛАВА. АНАЛИЗ СОБСТВЕННОГО КАПИТАЛА

- 15.1. Значение, задачи и источники информации анализа использования хозяйствующими субъектами собственного капитала
- 15.2. Анализ состава, структуры и динамики использования собственного капитала
- 15.3. Анализ факторов, определяющих уровень собственного капитала

16-ГЛАВА. АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

- 16.1. Основные виды и направления инвестиционной деятельности в условиях рынка
- 16.2. Способы оценки инвестиций
- 16.3. Анализ производственных инвестиций
- 16.4. Анализ финансовых инвестиций

17-ГЛАВА. АНАЛИЗ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИИ

- 17.1. Перспективы развития внешнеэкономической деятельности в Республике Узбекистан
- 17.2. Содержание и значение внешнеэкономической деятельности хозяйствующих субъектов
- 17.3. Анализ экспортных операций
- 17.4. Анализ импортных операций
- 17.5. Анализ доходов и расходов от экспортных и импортных операций

ТЕСТЫ

ПРИЛОЖЕНИЕ

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасида жамият тараққиётининг барча жабҳаларида, энг аввало иқтисодий соҳада ислохотларни янада чуқурлаштириш ва эркинлаштириш борасида аниқ дастур ишлаб чиқилган. Бу дастурнинг жорий этишдан кўзланган асосий мақсад - Ўзбекистоннинг демократик ва бозор ислохотларини амалга ошириш, жаҳон ҳамжамиятига кенг интеграциялашуви ва барқарор олға бориши учун мустаҳкам замин яратишдир.

Президентимиз И. Каримов: «Олдимизда турган биринчи ва асосий вазифа - бу изчил иқтисодий ўсиш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришни мукамаллаштириш ва илғор технологиялар билан қайта куроллантиришнинг бош шарти бўлган макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш муаммосидир» деб таъкидлаган. Бу, Республика иқтисодиётида фаолият юритаётган барча соҳа корхоналарининг фойда кўриш мақсадида, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқариши ёки хизмат кўрсатишини талаб этади.

Республиканинг иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришишида муҳим омиллар бўлиб, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, пул кадрсизланишини пасайтириш, экспорт ҳажмини ошириш ва бошқа шу каби макроиқтисодий ўсишни таъминлаш билан бирга мамлакатда фаолият юритаётган ҳар бир корхона, фирма, компанияларнинг хўжалик субъектлари сифатида ривожлантиришни тақозо этади.

Корхона, фирма ва компанияларнинг иқтисодий мустақил ҳамда молиявий барқарор фаолият кўрсатишларида уларни оқилона бошқариш, ҳисоб-китоб юритилишини бозор иқтисодиёти талабларига мослаш, молиявий менежмент ишларини тўри йўлга қўйиш, бор моддий, молиявий ва меҳнат бойликларидан самарали фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни ташкил этиш, натижада юқори фойда олиб, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажариш, резервлар ташкил этиш энг долзарб вазифалардан саналади.

Шу боис, бозор иқтисодиётини эркинлаштириш ҳар биримиздан бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит ҳақида мазлум билимга эга бўлишимизни талаб этади. Тадбиркорлик фаолиятининг муваффақият, ҳисоб-китобларнинг пухталигига, пул оқимларини оқилона бошқаришлигига, молиявий масалалардаги қарорларни тўри ва ўз вақтида қабул қилинишлигига ҳамда молиявий таҳлилнинг сифатли ташкил этилишига узвий боғлиқдир. Айниқса, бозорни тўри ўрганишда, ҳамкорларни молиявий ишончлилигини била олишда, ўзаро ҳисоб-китоб ишларида ютқазиб қўймаслик ва бойликлардан ўринли фойдалана олишда комплекс иқтисодий таҳлилнинг натижаларига асосланиб бошқарув қарорларини белгилаш, фойда олишнинг зарурий шарти эканлиги тажрибада бир неча бор исботланган.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган «Молиявий ва бошқарув таҳлили» ўқув қўлланмасида корхона, фирма, компанияларнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва сотиш, меҳнат ва моддий бойликларидан фойдаланганлиги, асосий ишлаб чиқариш ва давр харажатлари таркиби, молиявий натижа ҳамда молиявий ҳолат, асосий воситалар таркиби, пул оқими ва хусусий капиталлар ҳаракатини таҳлил қилишнинг услублари содда ва тушунарли тилда ёритилган. Ўқув қўлланма корхона маблағларини, унинг ташкил топиш манбаларини, молиявий натижаларини, асосий воситалар ҳаракатини, пул оқими ва хусусий капитал ўзгаришини омилли, қиёсий таҳлил қилишнинг амалдаги тартиби, фирма ҳамда компанияларнинг кредитга лаёқатлилиги, молиявий барқарорлигини аниқлашнинг услубий асосларини ўрганишга ёрдам беради.

Шунингдек, «Молиявий ва бошқарув таҳлили» ўқув қўлланмасини тўлиқ ўрганган шахс ҳиссадорлик жамияти акцияларини сотиб олишда тўри қилган усулларни қўллаб, ҳамкор корхоналарнинг ишончлилигига ҳолисона баҳо беришлари ҳам мумкин.

Олий ўқув юртларининг «Бизнес ва бошқарув» таълим соҳасида билим олаётган талабалар, бўлғуси бухгалтер-аудиторлар, давлат молиясини бошқариш, қимматбаҳо қўозлар ва сармоялар бозори, солиқ ва солиққа тортиш, банк ходимлари, сармоялар молияси ва уларнинг мониторинги, касб таълими ҳамда магистрантлар «Кредит», «Халқаро валюта-кредит муносабатлари», «Иқтисодий таҳлил», «Давлат молиясини бошқариш», «Солиқ ва солиққа тортиш», «Бухгалтерия ҳисоби», «Аудит», «Банк аудити», «Инвестиция», «Корхона молияси», «Суўрта иши», «Ташқи иқтисодий фаолиятда бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил», «Капитал қўйилмалар мониторинги», «Банкларда қимматли қўозлар операцияси», «Корхоналар молия менежменти», «Ўимматли қўозлар бозори» каби бошқа мутахассисликларни эгалловчилар учун ҳам «Молиявий ва бошқарув таҳлили» ўқув қўлланмасидан фойдаланиш, ўз касбини чуқур эгаллашига ёрдам беради.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» номли ўқув қўлланмаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги буюртмаси асосида тайёрланди ва услубий кенгаш томонидан олий ўқув юртларида фойдаланишга тавсия этилди.

Китобхонларни молиявий ва бошқарув таҳлил услубияти билан чуқур таништириш мақсадида ҳар бир ёритилган мавзудан сўнг такрорлаш учун саволлар ва тест вариантлари берилган.

Ўқув қўлланмада келтирилган ҳисобот маълумотлари ва рақамлар республикамизда фаолият олиб бораётган аниқ бир акционерлик жамияти маълумотларининг 2003 йилнинг йиллик маълумотларига асосланган ҳолда мазкур корхонанинг номини шартли равишда «ABC» акционерлик жамияти деб олинди. Мазкур маълумотлардан мавзуларни ўрганишда ва ёритишда ўқувчиларга тушунарли бўлиши учун фойдаланилган ҳолос.

Ушбу ўқув қўлланма Тошкент Молия институтининг услубий Кенгаши томонидан чоп этишга тавсия этилган.

И Қ Т И С О Д И Й Т А Х Л И Л Н А З А Р И Я С И

I-БОБ.

МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИ-НИНГ МАЗМУНИ, ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Таҳлил фанининг шаклланиши ва ривожланиш тарихи

Кишилиқ жамиятининг вужудга келиши билан инсоният онги ривожланиб ва такомиллашиб борган. Инсоният онги ривожланиши натижасида борлиқни ўрганиш борасида турли фикр ва ўрашлар пайдо бўла бошлаган. Фикрларнинг шаклланиб, такомиллашиб бориши натижасида маълум бир фанларга асос солинган.

Гар ўандай фаннинг вудудга келиши учун ҳаётий зарурият туғилиши лозим. Шу туфайли фаннинг шаклланиши бирор бир шахс ёки муҳитнинг ижод маҳсули бўлиб ўолмасдан балки объектив жараёнга таянади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг фан сифатида вужудга келишида кўп асрлик тарихга эга бўлган «Бухгалтерия ҳисоби» ва «Статистика» каби фанлар асос бўлган. Бу фаннинг ривожланиши учун эса объектив шарт-шароитлар яратилган.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг фан сифатида шаклланишида бухгалтерия ҳисоби ўз тарихи давомида такомиллашиб, бир ўанча бошўа фанларнинг вужудга келиши учун услубий асос бўлиб хизмат ўилмоўда. Чунки, ишлаб чиўаришни концентрациялашуви, корхоналарнинг йириклашуви, хўжалиқ фаолиятининг кенгайиши иўтисодий жараёнларнинг мураккаблашуви ҳисоб ишларни такомиллаштириш заруратини туғидирди.

Жаҳон амалиётида XVI – XVII асрларда ишлаб чиўариш тармоўлари тобора ривожлана бошлади, хусусан, саноат ишлаб чиўариш йўналишидаги тармоўлар ривожланиши тезлашиб кетди. Ишлаб чиўаришнинг ривожланиши билан бир ўаторда унинг ҳисобини ҳам такомиллаштириб боришга эҳтиёж туғила бошлади.

Шу даврдаги ишлаб чиўариш тараўўиёти иўтисодий жараёнларни тўғри ва тўлиў ҳисобга олишни талаб ўилади. Аммо ишлаб чиўаришнинг такомиллашиб бориши, корхоналар ўртасида эркин раўобатнинг вужудга келиши бухгалтерия маълумотларини чуўурроў ўрганишни ва уни тўғри тушинириш заруратини туғидиради. Бу эса ўз навбатида таҳлил элементларининг вужудга келишини таўоза ўилади, чунки, «тижорат сирини» такомиллаштириш борасидаги жуда кўп совалларга бухгалтерия ҳисоби ва статистика фани жавоб беришга ўийналиб ўолади.

Корхоналарни тўғри, оўилона бошўариш унинг молиявий ҳолатини яхшилаш, раўобатбардошлиқ ўувватини ошириш хўжалиқ фаолиятини чуўурроў ўрганишни ва таҳлил этишни таўоза этади. Бу эса бухгалтерия баланси ва бошўа ҳисоботларда ифодаланган баъзи кўрсаткичларга изоҳ беришни талаб ўиларди.

Булар эса ўз навбатида ҳозирги таҳлил фанининг вужудга келиши учун объектив асос бўлган.

Таҳлилининг элементлари биринчи марта 1880 йилларга чиўа бошлаган «Счётоводство» журналида пайдо бўла бошлаган. Шундай ўилиб, таҳлилининг баъзи элементлари мавжуд бўлган фан – «Балансшунослик» фани пайдо бўлган.

Фаннинг «Балансшунослик» деб номланишига асос бўлган, чунки ўша

пайтларда хўжалик фаолиятининг натижаси асосан бухгалтерия балансида ифода этилган. Баланс маълумотларига асосан корхонанинг маблағи ёки улар манбаининг маълум муддатда ўзгариши аниқланади. Лекин шу ўзгаришлар нима эвазига содир бўлаётганлиги, уларга ўйси омишлар таъсир кўрсатаётганлиги корхона эгалари учун муҳим бўлиб борди. Бу эса балансидаги кўрсаткичларни батафсил таҳлил ўйиш заруратини вужудга келтиради.

Жамиятда ишлаб чиқариш тараўиётини ривожланиши билан бир ўторда иўтисодий кризислар ва раўобатни ҳам вужудга келтирди. Бундай шароитда ҳар бир корхона фаолиятининг молиявий барўарорлиги, ундаги «тижорат сири» муҳим аҳамият касб этади. Бундай шароитда бухгалтерия баланси маълумотлари етарли бўлмасдан ўолади. Бухгалтерия баланси билан биргаликда бошўа кўрсаткичларнинг ифодаляйдиган ҳисоботлар ҳам вужудга кела бошлади ва таҳлилнинг кўлами кенгайди. Бу ваўтгача фаўат бухгалтерия баланси таҳлил ўйинган бўлса, энди унга бошўа ҳисоботлар таҳлили ҳам ўўшилиб «ҳисобот таҳлили» вужудга келди. Шу тарзда таҳлил шаклланиб ривожланиб борди ва мустаёил фан сифатида шакл топа борди.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фани мустақил фан сифатида шакллангунга ўадар ўзига хос тарихга ва бир ўанча номларга эга бўлди. Иўтисодий таҳлилнинг вужудга келиши тарихи, бу бўйича нашр ўйинган адабиётлар, унинг фан сифатида шаклланиши ва номининг ҳам такомиллашиб борганлигидан далолат беради. Шу йўл билан иўтисодий таҳлил шаклланди ва мустаўил фанга айланди. Шундай ўйлиб таҳлил фани ривожлангунча бир ўанча эволюцион йўлни босиб ўтди. Мазкур эволюцион йўл орқали таҳлил фани ривожланди ва такомиллашиб бугунги кунги ҳолатга келди. Ушбу Фан ўзининг эволюцион ривожланиш йўли давомида бир қанча номлар билан аталган. Даставвал хўжалик субъектларининг асосан баланс маълумотларини таҳлил этиш мақсадига қаратилганлиги боис собиқ иттифоқ даврида таҳлил фани “Балансшунослик” деб юритила бошланган, яъни балансни ўрганувчи, таҳлил этувчи фан деб қаралган. Бу эволюцион ривожланиш йўлини ўўйидаги чизмада ҳам кўрсатиб ўтишимиз мумкин бўлади (1-чизма).

1-чизма

Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг вужудга келиши ва тарихий тараўиёт жараёнида аталган номлари

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг вужудга келиш тарихини кўз олдимизга яўўолроў келтириш учун шу соҳага баёишланган адаби^атларни хронологик жихатдан кўриб чиўиш маўсадга мувофиў деб ўйлаймиз.

Кишилик жамияти ривожланиши давомида бир ўанча тузимларни ўз бошидан ўтказди. Жумладан, жамият тараўўиётида социалистик тузум вужудга келгандан сўнг таҳлил фани режали иқтисодиётга асосланган кўрсаткичларни ва бухгалтерия балансидаги моддаларни батафсилроў ўрганишга киришди. Бу эса таҳлил фанининг аҳамиятини оширмади.

Собиқ иттифоқда 1920 йилларга келиб, иттифоқ иқтисодчи олимларидан П.Н.Худяков «Анализ баланса» ва «Популярные очерки балансоведения» асарларини, Н.А. Кипарисов «Основы балансоведения» ва «Построение балансов и анализ» асарларини чоп эттирди. Бу китобларда асосан иқтисодий таҳлил бир ^ақлама бўлиб, фақат бухгалтерия баланси моддаларини таҳлил қилиш усуллари тўрисида фикр юритилган.

30-йилларга келиб таҳлилнинг кўлами кенгая борди. Таҳлил қилиш учун фақат бухгалтерия баланси моддалари эмас, балки хўжалик фаолиятининг бошқа кўрсаткичлари ҳам таҳлил этила бошланди. Натижада тематик таҳлил вужудга келди ва баъзи мавзуларга баёишланган адаби^атлар нашрдан чиқа бошлади. Бунга мисол қилиб Н.Е.Колосовнинг «Основы экономического анализа себестоимости в предприятиях» (1931 й), А.П.Александровскийнинг «Калькуляция и анализ работы предприятий» (1932 й), А.Ф.Масановнинг «Баланс и анализ хозяйственной деятельности предприятий» (1934 й), А.А.Афанасьевнинг «Анализ отчета

промышленных предприятий» (1938 й) китобларини келтиришимиз мумкин.

1940-йилларга келиб собиқ иттифоқда «Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» фани фан сифатида тўлиқ шаклланди. Бу даврга келиб ушбу фан бўйича дарсликлар яратилди ва олий ўқув юртларида мустақил фан сифатида ўтила бошланди.

1950-йилларга келиб собиқ иттифоқда таҳлил фанининг ривожланишида асосий босқич бўлди. Бу даврга келиб мамлакатда саноат корхоналарида таҳлил қилиш фани янада ривожланди. Буни биз иқтисодчи олимлар И.И.Покладнинг «Экономический анализ производственно-финансовой деятельности промышленных предприятий» ва Г.Г.Бронинг «Анализ баланса промышленного предприятия» китоблари орқали ҳам кўришимиз мумкин.

60-70 йиллардан бошлаб эса иқтисодиёт тармоқлари бўйича таҳлил фани ихтисослашиб борди ва таҳлил фанининг бир канча турлари вужудга келди. Кейинги йилларда эса иқтисодий таҳлил фанининг назарияси устида кўп ишлар олиб борилди ва таҳлил назарияси фан сифатида шаклланди.

80-йилларнинг хусусияти шундаки, бу даврда иқтисодий таҳлил фанининг назариясини яратиш бўйича худудий мактаблар вужудга келди. Жумладан, Москвада М.И.Баканов ва А.Д.Шеремет раҳбарлигидаги мактаб. Булар «Теория экономического анализа» китобини 1987, 1990, 1995 ва 1997 йилларда қайта нашрдан чиқардилар. Минск олимларидан В.В.Осмоловский, В.И.Стражев, Л.И.Кравченко, Н.А.Русак ҳамкорликда 1989 йилда «Теория анализа хозяйственной деятельности» дарслигини яратди. Киевлик олимлардан И.И.Каракоз ва В.И.Самборский ҳамкорлигида 1989 йилда «Теория экономического анализа» деган дарслик яратдилар. Ўзбекистонлик олимлардан И.Т.Абдукаримов, М.М.Пардаев, М.М.Тўлахўжаева, А.Т.Ибрагимов, А.Шоалимовлар ҳамкорликда таҳлил фанининг ўзбек мактабини яратилишига асос солдилар. Эндиликда барча МДХ давлатларида «Иқтисодий таҳлил назарияси» мустақил фан сифатида олий ўқув юртларида ўқитилиб кеелинмоқда. Бу албатта корхоналар фаолиятини бошқаришда, унинг молиявий барқарорлигини ва рақобатбардошлилигини таъминлашда энг муҳим тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланади.

ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, иқтисодий таҳлил (молиявий ва бошқарув таҳлили) ҳам янгиланиш даврини бошдан кечирмоқда. Унинг мазмуни режанинг бажарилишини таҳлил қилишдан жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган кўрсаткичларни ўрганишга қаратилмоқда. Бу борада ижтимоий маҳсулотдан ялпи ички маҳсулот ва шундан келиб чиқадиган кўрсаткичлар тизимига ўтиш кўзда тутилмоқда.

1.2. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий (молиявий ва бошқарув) таҳлилни ташкил топиши ва ривожланиши

Юқорида жаҳон амали^атида бир қатор иқтисодий фанлар билан бир қаторда таҳлил фанининг ҳам шаклланиши, ривожланиши ва мустақил фан сифатида ташкил топишининг тарихий босқичлари ҳақида фикр юритилди. Бухгалтерия ҳисоби фанининг яратилганлигига 500 йилдан ошди. Шу фан негизида «Иқтисодий таҳлил» фани вужудга келганлигига ҳам 100 йилга яқинлашди. Ўзбекистонда амалга оширила^атган иқтисодий ислохотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки амали^атда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида намо^ан бўлмоқда. **Хўш, таҳлил фани мустақил Республикамизда қачондан шаклланган ва фан сифатида ташкил топган?** Ушбу фанни ўзбекистонда яратилиши ва ривожланиш тарихи бошқа фанлар сингари давр тақозоси билан собиқ иттифоқ таркибидаги

бошқа республикалар сингари республикамизда ҳам марказ таъсири остида шаклланди.

90-йилларнинг бошларига келиб ўзбекистон ўз мустақиллигини кўлга киритгач барча соҳаларда бўлгани сингари илм-фан соҳасида ҳам ўзининг мустақил йўлини танлаб олди. Хусусан, иқтисодиёт тармоқларида иқтисодий таҳлилга бўлган муносабат тубдан ўзгара бошлади. ўзбекистонда амалга оширила^атган иқтисодий ислохотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки амали^атда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида таҳлил намо^ан бўлмоқда.

Республикамизда иқтисодиётни эркинлаштириш бир томондан, корхоналарнинг мустақил фаолияти учун катта имконият яратиб берса, иккинчи томондан, уларнинг масъулиятини ҳам оширади. Корхоналарнинг иқтисодий эркинлиги ва масъулиятининг ошганлиги уларнинг ўз фаолиятини чуқур таҳлил қилишни тақозо қилади.

Республикамизда амалга оширила^атган ислохотлар ўзига хос иқтисодий дастаклар ва шунга мос фанларнинг шаклланишини тақозо қилади. Шундай фанлардан бири «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанидир.

Албатта, молиявий ва бошқарув таҳлили маъмурий буйруқбозликка асосланган режали иқтисодиёт шароитида ҳам мавжуд бўлган. Аммо унинг мақсади ва моҳияти, режали иқтисодиётга мослаштирилган бўлиб, бевосита режанинг шаклланиши ва бажарилишига хизмат қилишга қаратилган эди. Унинг мазмуни эса, маълум даражада, мафкуравий бўлиб, аввало, давлат манфаатини ифодалаб келган. Чунки, барча мулк, уни тасарруф этиш бевосита давлатнинг ихти^арида эди. Эндиликда иқтисодий вазият тубдан ўзгарди.

Давлатнинг мулкка ва барча иқтисодий жара^анларга эгаллиги барҳам топиб, кўп мулкчиликка асосланган, бозор муносабатларини ўзида ифода этадиган, мазмун жиҳатидан янги иқтисодиёт шаклланимоқда. Бу эса, шунга мос равишда мазмунан янги «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанини шакллантирилишини тақозо қилади.

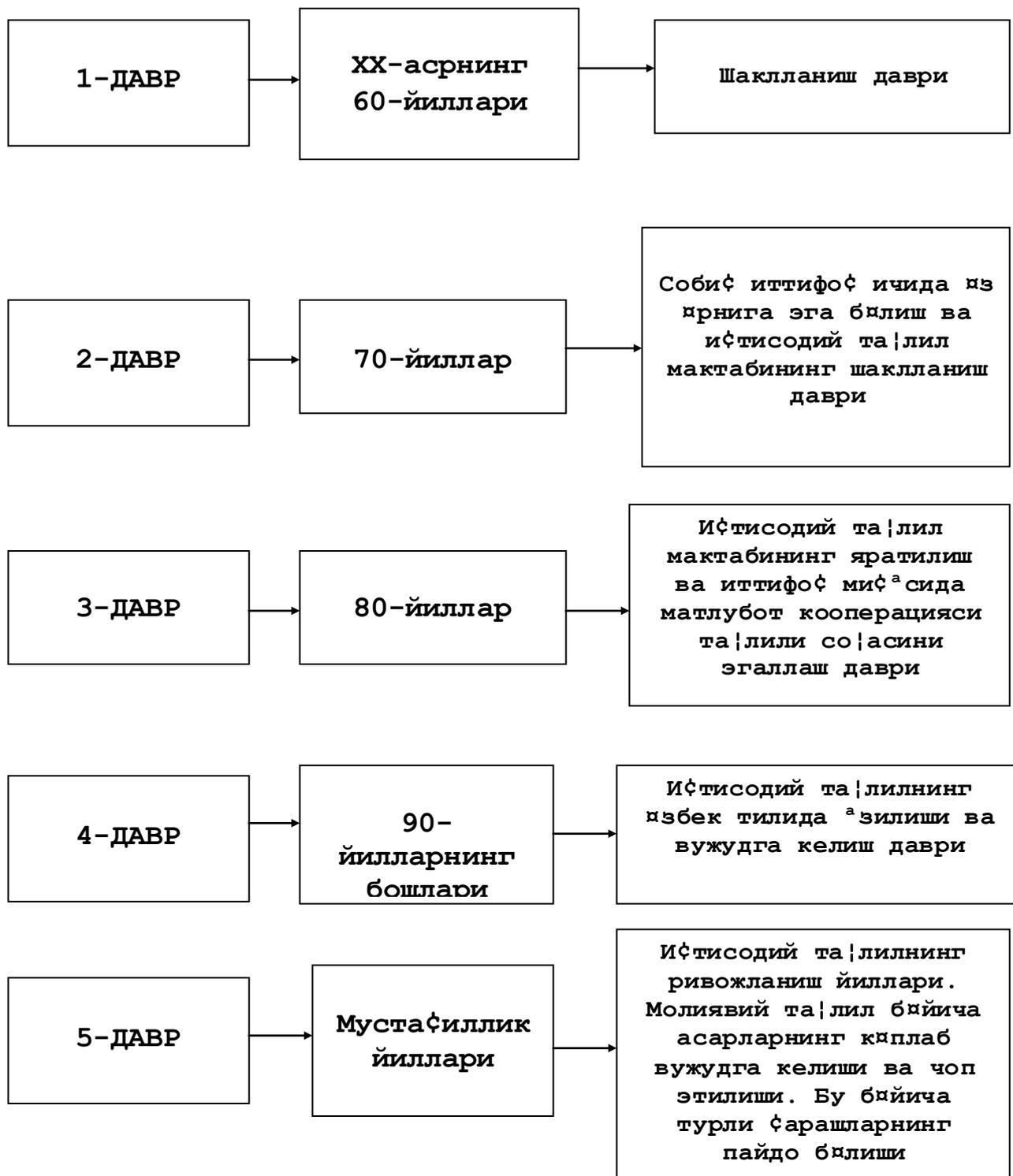
Эндиги «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фани, энг аввало, ҳеч қандай мафкурага тобе эмаслиги, давлат манфаатини инкор этмаган ҳолда, турли мулк эгаларининг манфаатларини ўзида акс эттириши билан ўзига хослик касб этади. Бу ҳолат мазкур фаннинг мақсади, вазифалари, таркиби, унда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимини ўзгартиришни тақозо қилади.

Молиявий ва бошқарув таҳлили – бу иқтисодий ҳодиса ва жара^анлар моҳиятини англаш, таркибий қисмларга бўлишга асосланган. Уларни кўп қиррали алоқа ва бо^алиқлигини ўрганишдир. Таҳлил фанининг пайдо бўлиши ҳар қандай янги билимларни пайдо бўлишига сабаб бўлган объектив шароит ва талабларни вужудга келишидир.

Биринчи навбатда – комплекс ва тизимли таҳлил бўлган амалий талабнинг вужудга келиши сабаби, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, ишлаб чиқариш муносабатларининг такомиллашуви, ишлаб чиқариш кўламининг кенгайишидир. Бундай шароитда ривожланмаган оддий корхоналарда қўлланилиб келинган таҳлилий ҳисоб – китоблар, фараз қилишларни қўлланилиши ривожланган катта корхоналар шароитига етарли бўлмай қолиши, корхона фаолиятини ҳар томонлама қамраб олган комплекс иқтисодий таҳлилсиз мураккаб иқтисодий жара^анларни бошқариш ва оптимал қарорлар қабул қилиш мушкул бўлиб қолади.

Таҳлил фанининг ўзбекистонда яратилиш тарихини тахминан 5 босқичга бўлиш мумкин. Республикамизда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг яратилиш ва ривожланиш тарихини қуйидаги чизмада ифодалаб ўтиш мумкин (2-чизма):

Ўзбекистонда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг яратилиш давлари

Маълумки, ўзбекистонда узоқ йиллар мобайнида олий ва ўрта махсус ўқув юрғларида таҳлил фани асосан собиқ иттифоқнинг марказий шаҳарлардаги (Москва, Ленинград, Киев) олимлар томонидан тайёрланган дарсликлар асосида ўқитилиб

келинди. Аммо, бунда ўзимизга хос хусусиятлар акс этирилмаган эди. Бу эса 60-йилларга келиб ўзбекистонлик олимларни ҳам бу фан соҳасида ижод қилишга даъват этди.

Ушбу даврдан бошлаб марказдан чиқадиган дарсликларда ўзбекистонлик олимлар муаллиф сифатида қатнашадиган бўлди. Жумладан, 1966 йилда Москванинг «Экономика» нашри^атида чоп этилган «Матлубот кооперацияси корхоналари хўжалик фаолиятининг таҳлили» номли дарсликнинг муаллифлари таркибига львовлик О.Р.Кмищевич, новосибирсклик Л.А.Фальковичлар билан биргаликда самарқандлик олим И.Н.Топоровский ҳам таклиф қилинган эди. Бу дарсликда республикамизнинг баъзи хусусиятлари биринчи марта ўз ифодасини топди.

Шу фан бўйича масалалар тўпламини ^азишни самарқандлик олимлар ўз зиммаларига оладилар. 1970-йилда И.Т. Абдукаримов, Б.А.Залеский ва Н.Топоровский томонидан Москванинг «Экономика» нашри^атида «Матлубот кооперацияси корхона ва ташкилотлари хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўйича масалалар тўплами» ўқув қўлланмаси биринчи марта чоп этилди. Бу ўзбекистонлик олимларнинг катта ишончга сазовор бўлганлиги ва уларнинг тан олинганлигидан далолат эди.

Собиқ иттифоқ олимлари ичида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бўйича ўзбекистонлик олимларнинг мавқеи узлуксиз ошиб борди. Шу фанга баъишланган қатор монографиялар, ўқув бўлланмалари, рисоалар ва илмий мақолалар чоп этила бошланди. 1968 йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Кооператив савдода муомала харажатлари таҳлили» Москванинг «Экономика» нашри^атида, 1971 йилда «Кооператив савдода чакана тавар обороти таҳлили» ўқув қўлланмаси Москва кооператив институти нашри^атида, 1973 йилда «Кооператив савдода фойда ва рентабиллик» номли монографияси «Экономика» нашри^атида чоп этилди.

Республикамизда 60-70 йилларда таҳлил фанининг ташкил топиши ва шаклланишида асосий мавқеини самарқандлик олимлар эгаллаганини эътироф этган ҳолда, 80-йилларга келиб пойтахтимиз Тошкент шаҳрида ва республиканинг бошқа ҳудудларида ҳам таҳлил фани секин аста шаклланди ва ривож топа бошлади. Бу даврга келиб таҳлил фанининг ривожланишига Тошкентлик иқтисодчи олимлардан Р.Раджапов, А.С.Сотиволдиев, ©.Абдуллаев, О.Махмудов, Х.Шодиев, Н.Хан, А.Шоалимов, А.Т.Ибрагимов, А.Усанов, А.К.Ибрагимов, Б.А.ҳасанов ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

80-йилларда Республиканинг Самарқандда яратилган таҳлил мактабини аъзолари ҳам ўз аъналарини давом эттириб, юқори ва сермахсул ижод қилдилар. Бу даврга келиб самарқандлик олимлардан И.Т.Абдукаримов, М.к.Пардаев ва А.А.Абдиевлар ҳамкорликда «Хўжалик фаолиятининг таҳлили»га баъишланган тўрт томлик альбом яратдилар. Бу альбомнинг биринчи қисми «Иқтисодий таҳлилнинг назарий асосларига» баъишланган бўлиб, барча мавзулар тегишли тизмаларда тушунарли қилиб тасвирланган. Ушбу альбомнинг иккинчи томи «Кооператив савдода иқтисодий таҳлил» номи билан аталади. Бунда кооператив савдо корхоналари хўжалик фаолияти батафсил таҳлил қилинган. Аммо матлубот кооперацияси кўп тармоқли соҳа. Шу туфайли альбомнинг 3-томи «Матлубот кооперацияси алоҳида тармоқлари хўжалик фаолиятининг таҳлили» мавзусига баъишланган. Альбомнинг 4-томи матлубот кооперацияси ташкилотларида барча тармоқлардан ҳисобот қабул қилинганидан кейинги ўтказиладиган таҳлил усуллари ўз ичига олган. Бу «Молиявий ҳолатининг таҳлили» деб номланган ва

бунда барча соҳа бўйича молиявий ҳолатнинг қандай аҳволда эканлиги тўғрисида хулоса қилишга баъишланган. Ушбу таҳлил усуллари ҳам аниқ чизмалар орқали аририлган.

1984 йилда И.Т.Абдукаримов томонидан «Матлубот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» номли дарслик Москванинг «Экономика» нашрида чоп этилди. Бу дарслик Иттифоқдаги барча кооператив институтларига ва «Бухгалтерия ҳисоби, назорат ва хўжалик фаолиятининг таҳлили» бўйича мутахассислик тайрлайдиган барча олий ўқув юрғларига тавсия қилинди. Бу дарсликни кенг жамоатчилик жуда яхши кутиб олди. Натижада 1989 йилда ушбу дарслик айнан ана шу нашрида қайта ишланган ва тўлдирилган вариантда янғидан нашр қилинган.

1990 йилларнинг бошларига келиб республикамизда «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанига оид дастлабки ўзбек тилидаги адабиатлар яратила бошланди. Айниқса бу даврга келиб бухгалтерия ҳисоби даги ахборотларни автоматлаштириш масалаларига кенг эътибор қаратилди. Шу йиллари ҳисоб, таҳлил, статистика ва режа маълумотларини автоматлаштириш бўйича бир канча адабиатларни Р.А.Абдуллаев, Р.И.Абдукаримов, Н.А.Иброҳимов, К.У.Уразов, М.Б.Аббосовлар турли нашриатларда чоп этириб келдилар.

90-йилларнинг бошларига келиб таҳлил фанининг ривожланиш соҳасига янғи-янғи иқтисодчи олимлар кириб кела бошладилар. Бундай иқтисодчи олимлардан А.Т.Иброҳимов, Б.А.ҳасанов, А.Ризақулов, О.Бобожонов, М.Тўлахўжаева, Н.Жўраев, О.Жуманов, М.Раҳимов, А.Абдуганиев, Х.Мусаевлар «Иқтисодий таҳлил» нинг турли қирраларига бағишланган асарлар ярата бошладилар.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик сари интилиши самарқандлик олимларни ўзбек тилида дарслик азишга давъат этди. Бунга раҳбарликни профессор И.Т.Абдукаримов ўз қўлига олди ва ниҳоят 1989 йилда И.Т.Абдукаримов, М.К.Пардаев, А.А.Абдиев ва В.И.Абдукаримовлар томонидан «Матбуот кооперацияси хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш» мавзусида биринчи марта ўзбек тилида дарслик вужудга келди. У Тошкентдаги «ўқитувчи» нашрида чоп этилди. Бу дарсликдаги кўп иқтисодий атамалар ўзбек тилида азилди. Аммо махсус фанларни фақат рус тилида ўқиб юрган талабалар ва ўз ишини рус тилида юритадиган мутахассислар учун ўзбек тилидаги атамаларни тушуниш анча қийин кечди. Шу сабабли бу қийинчиликни осонлаштириш мақсадида самарқандлик олимлар «Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-ўзбекча луатини» ишлаб чиқди ва 1990 йилда Самарқанд кооператив институтида ва 1992 йилда Тошкентнинг «ўқитувчи» нашрида чоп этишга муваффақ бўлдилар.

Ушбу китоблар, мақолалар тўплами ва рисоалар бозор иқтисодиётининг шаклланаган шароитида таҳлил фанини илмий ва амалий жиҳатдан такомиллашуви учун назарий асос бўлиб хизмат қилиш муқаррар.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач ўзига хос ва мос бозор иқтисодиётига асосланган таракқит йўлини танлаб олди. Бу эса иқтисодчи олимлардан бозор иқтисодиётига оид адабиатларни яратиш вазифасини талаб қилади.

Мустақиллик йилларида республикамизда «Молиявий ва бошқарув таҳлили»га оид бир неча ўнлаб дарсликлар, ўқув қўлланмалар, монографиялар ва илмий мақолалар чоп этирилди. Мустақиллик йиллари таҳлил фанининг юксак ривожланиш даври бўлиб қолди. Мустақиллик йилларида олий таълим стандартларига асосан «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг янғи ўқув

дастурлари яратилди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, республикамызда иқтисодий таҳлил фанининг равнақи ўзига хос тарихга эга. Бу фан борасида тегишли мактаб шаклланган. Бироқ бу фаннинг равнақи унинг келажаги олдинда бизнинг республикамызда савдо ва қишлоқ хўжалиги соҳалари бўйича ҳар ҳолда дарсликлар яратилган, анча ишлар қилнган. Аммо халқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бўлган саноат, қурилиш, транспорт, хизмат соҳасидаги корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш бўйича ҳали анча ишлар қилш лозим. Бу соҳалар бўйича ҳали дарслик ва тегишли адаби^атлар бирмунча камроқ яратилган. Бу республикамыз равнақи учун, унинг келажакдаги тараққи^ати учун кенг йўл очиб беришига тўсқинлик қилиш муқаррар, чунки саноат ва бошқа халқ хўжалигининг тараққи^ати ўзимизга хос бўлма^аи лозим. Бу эса ушбу соҳалар бўйича ўзимизга хос молиявий ва бошқарув таҳлили усулларини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикасида молиявий ва бошқарув таҳлили қуйидаги йўналишларда ривожланиши лозим деб ҳисоблаймиз:

- ҳозир республикамызда кўп мулкчиликка асосланган бозор тизимидаги корхоналар вужудга келди. Молиявий ва бошқарув таҳлили ҳам ана шу соҳага мос ривожланиши лозим;
- ўзбекистонда барча соҳалар бўйича, айниқса бухгалтерия ҳисобининг жаҳон анжозаларига мос тизими қабул қилинмоқда. Бу эса халқаро андозага мос молиявий ва бошқарув таҳлили тизимини ҳам яратишни тақозо қилади;
- Бу фаннинг назариясини ўзимизда шакллана^атган бозор иқтисодиётининг хусусиятларини инобатга олган ҳолда яратиш лозим.
- ўзбекистонда макроиқтисодий таҳлил амалий жиҳатдан объектив заруриятга айланди. Аммо унинг назарияси ва методологияси яратилган эмас, шу туфайли келажакда макроиқтисодий таҳлилни назарий ва методологик асоси ишлаб чиқиши лозим.;
- Олимлар саноат, қурилиш, транспорт, хизмат ва бошқа халқ хўжалигининг муҳим соҳалари бўйича дарслик ва ўқув кўланмаларини яратишлари керак;
- Иқтисодчи мутахассисларни тай^арлашда бу фанга тегишли аҳамият бериш ва ўқув андозаларига ва режаларига киритиш лозим, деб ҳисоблоймиз.

Ушбу тадбирларнинг амалга ошиши мустақил давлатимизнинг мустақил фани – Молиявий ва бошқарув таҳлилининг вужудга келиши ва ривожланиши учун асос бўлади. Бу фаннинг келажакда аҳамияти кескин ошади, чунки бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил корхоналарнинг хўжалик фаолиятини чуқур ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо этади.

1.3. Билиш назарияси ва таҳлил

Билиш – фалсафа фанининг фундаментал услубий бўлими бўлиб, у объектив борлиқни инсон онгида акс этишининг ўрганилишини ўргатади.

Аввало, мазкур назарияда билишнинг объекти ва субъекти тушунчаси аниўланади. Биринчи тушунча мазмунида бевосита объектив ҳагги-ҳаракат, амалиёт, инсоннинг моддий фаолияти яъни жамият ривожланишининг асосини ташкил этувчилар ётади.

Иккинчи тушунча эса инсоннинг ўзи, жамият, инсоният яъни билиш объектига ижодий ёндашувчи шахсларни билдиради.

Билиш объекти ва субъектини диалектик бирлиги унинг ишончилигини ва ҳаёуонийлигини таъминлайди.

Амалиёт ва унинг сезилувчи предметлари, моддий буюмлашган, ижтимоий ва экологик мазмундаги томонлари билишнинг объекти ҳисобланади.

Замонавий фанларнинг усул ва услубларини умумлаштириб шуни айтиш мумкинки, билиш жараёнида ўйидаги воситалардан кенг фойдаланилади: анализ ва синтез, экспремент, моделлаштириш. Бóларнинг барчасини амалга оширадиган, асосини ташкил этадиган инсоннинг ўзидир. У моҳиятига кўра барча ҳолатларни юўори даражада анализ-синтез этадиган инсон миясининг фикрлаш ўобилиятидир.

Фикрлаш ижодий жараён сифатида тушунча, ҳукм, бўлосаларни ўз ичига олади.

Объектив реаллик: ҳодисалар, буюмлар, кўрсаткичлар ўз шакли ва мазмунига ҳамда хусусиётларига кўра фарқланади, гуруҳларга ажратилади ёки фикрлаш воситасида муайян тушунчани ҳосил ўилади.

ҳукм орўали нимадир тасдиўланади ёки инкор этилади.

Таҳлил этилган жараёнлар синтез этилиб, хулоса чиўарилади.

Хўш билиш назарияси ўзи нима?

Билиш назарияси орўали ўрганилаётган борлиўни муайян объекти тўғрисида ишончли ва ҳаёуоний маълумотларга эга бўламин.

Барча тармоў фанларнинг услубий асоси сифатида билиш назарияси иўтисодий таҳлилнинг ҳам моҳияти, зарурийлиги ва натижасини аниўлаб беради.

Молиявий ва бошқарув таҳлили – аниқ амалий фандир. Агар у билиш назариясига таяниб ривожланса, инсоннинг амалий фаолиятида иўтисодий самарадорлик ошади. Бу эса фаннинг амалий ҳаётда ўз ўрнини топганидан далолат беради.

Молиявий ва бошқарув таҳлили ўз фаолиятида диалектиканинг асосий тамойилларига асосланади.

Улар ўйидагилардан иборат:

- доимо ҳаракат;
- ўзаро алоўа ва ўзаро боЁлиўлик;
- сабаб-оўйбат;
- координация ва субкоординация;
- ўарама-ўаршилиқ;
- миўдор ўзгаришидан сифат ўзгариши;
- инкорни инкор ва шу кабилардир.

Таҳлилнинг хусусияти, зарурийлиги ва ўимматли томони, у воқеа ҳодисаларни динамикасини ўрганади.

Бу жараёнда мазкур фан предмети тадўиў ўилиш мумкин бўлган объектив реаллик; предмет ва ҳодисалар у ёки бу томондан шу кабилар билан боЁлиқ бўлган ҳолда, доимо ҳаракатда, ўзгаришда деб ўрганилади.

Иўтисодий ҳодисаларни бир-бирига боЁлиўлигини, ўзаро ҳаракатларини, алоҳида юзага чиўишини ва бошўа томонларини ўрганмасдан туриб, уларни тóзилиши, ҳаракат ўонунлари, хусусиятларини ўрганиб бўлмади. Бу эса муайян иўтисодий объектни белгиларга кўра бўлақларга бўлиб, сўнгра уларни умумийлигини таъминловчи жиҳатларини таҳлил ёрдамида аниўлаб тегишли хулосалар олишда ҳамда улардан амалиётда фойдаланишда жуда муҳимдир.

Инсон томонидан иўтисодий фаолиятдаги турли воўеалар кóзатилиб уларнинг натижалари тўғрисида маълумотлар олинади яъни фактлар тўпланади.

Маълумки фанда воўеалар бевосита ўзи таҳлил этилмади, балки улар ўайд

этилган фактлар бўйича ўрганилади.

Эмперик билишлар бўйича ўайд этилган фактлар фанга киради, ўайга ишланади ва саўланади. Лекин инсон томонидан ўайд этилган фактлар бир бутун воўеа ёки предметни ўрганиш учун етарли ҳисобланмайди. Бунинг учун ўрганилаётган объект муайян белгилар бўйича гуруҳлар ва ёки бўлакларга ажратилиши зарур. Бóлардан маълум бўлмоўдаки аниў объект тўғрисида илмий фактлар тўплаш, уларни таҳлил ўилишдан бошланар экан. Айтилганлардан шу хулосага келиш мумкинки таҳлил, жамият ёки табиатдаги воўеа ва ҳодисаларни ўрганиш услуби бўлиб юзага чиўади.

Бир бутун объектни фикран бўлакларга бўлиб ўрганиш таҳлилда ўта аҳамиятли тадўйўот усули бўлиб ҳисобланади. Мазкур усул ўрганилаётган ҳодисани ички моҳиятини очишда ва уни турли омилларга боўелиқлигини аниўлашда жуда муҳимдир. Бундай фикрлашда фалсафанинг абстракт усул-услублиридан кенг фойдаланилади.

Таҳлилда бир бутун ҳодиса ёки предмет бўлакларга бўлиниб, унинг ҳар бир алоҳида томонлари ўрганилади. Лекин, бу билан ўрганилаётган объектни тўла маънода тавсифлаб бўлмайди. Бунинг учун, объектни ўрганилаётган томонларини умумлаштириб, умумий жиҳатларни ҳосил ўилиш керак. Мазкур масала синтез усули билан амалга оширилади.

Умуман, ҳодиса ёки жараёнлар ўрганилиб илмий хулосалар чиўаришда таҳлил ва синтез усули биргаликда ҳаракат ўилади. Мазкур тартиб объектнинг диалектик бирлигини таъминлайди. Бу билан тадўйў этилаётган предмет ёки ҳодисаларнинг диалектик бирлигини ҳар томонлама билиш мумкин.

Фактлар таҳлилидан назарий синтезга ўтиш индукция ва дедукция методлари ёрдамида амалга оширилади.

Индукция – алоҳида фактлар билимидан умум билимларга (яъни ўонунлар ёки бошўа амалий ва зарурий алоўаларни акс эттирадиган) ўтиш усулидир.

Дедукция – фикрларни умумийликдан бўусусийликка татбиқ этиш усулидир. Бунда, умумий таснифдаги ўонунлар, боўелиқликлар ҳусусий таснифга ўтказилади.

Мазкур усуллар ёрдамида иўтисодий ҳодисаларни ҳам ҳусусий, ҳам умумий жиҳатлари ўрганилиб, тегишли хулосалар олиниб, амалиётга татбиў этилади.

Юўорида кўриб чиўилган билишнинг элементлари, усуллари (диалектика, анализ, синтез, индукция ва дедукция) иўтисодий-таҳлил фанида ҳам иўтисодий воўеа ва жараёнларнинг ўрганишни асосини ташкил этади.

Молиявий ва бошқарув таҳлили айтиб ўтилган умумий усуллар ва бўусусий жиҳатлар билан биргаликда алоҳида фан сифатида юзага чиўиб, корхоналарни тадўйў ўилиш тизилмасига эга бўлади.

1.4. Иўтисодий алоўаларнинг таҳлил ёқининг мазмуни

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар ўандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошўаришни таъминлаши зарур бўлади. Аммо кўпгина корхона ва ташкилотлар иўтисодий мустаўиллиў ҳамда ички ва ташўи бозорда битимлар тузиш хуўуўини ўўлга киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига тайёр эмасликлари аён бўлиб ўолди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фаўат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя ўилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар

чиўариш ва улардан ишлаб чиўариш самарадорлигини ошириш маўсадида фойдаланиш зарур бўлади. Самарали бошўаришда энг муҳими ахборот ва ундан фойдалана билишдир.

Иўтисодий ахборотлар билан ишлашнинг энг муҳим жихатларидан бири уни таҳлил ўилишдир. Таҳлил давомида хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиўаришда асос бўладиган бир ўатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг икки хил йўналишини кўрсатиш мумкин:

1. Саноат корхоналарининг хўжалик фаолиятини таҳлил ўилиш;
2. Халў хўжалигининг бошўа тармоўларини таҳлил ўилиш.

Бунда иўтисодий районлар, худудлар ва бутун халў хўжалигини таҳлил ўилиш тушунилади. Шунини айтиш керакки, халў хўжалигини таҳлил ўилиш иўтисодий фанлар мажмуасида мустаўил ўрин олмаган бўлиб, у сиёсий иўтисод ва тармоўлар иқтисодиёти курсларида ўрганилади. Холбуки, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил ўилиш иўтисодий фанлар ўаторидан ўзига ёс мустаўил ўрин олган.

Бугунги кунда хорижлик ва республикамизнинг энг кўзга кўринган иўтисодчи олимлари таҳлил фанининг принциплари тўғрисида турлича фикрлар билдириб келишмоўда. Аммо, уларнинг аксариятини фикрларида бир муштаракликни кузатишимиз мумкин бўлади. Иўтисодчи олимларнинг фикр-мулоҳазаларидан келиб чиўиб, сиз талабаларнинг олдига ўуйидагича муаммоли саволни ўўймоўчимиз.

Молиявий ва бошқарув фанининг ўандай принциплари (тамойиллари)ни кўрсатиб беришимиз мумкин бўлади?

Ушбу муаммони биз ўзимиз ўуйидаги фикрларимиз билан ўисман хал этиб бериш ниятидамиз. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил ўилиш учун асос ўилиб олинган ўуйидаги тамойиллари мавжуд:

- Объектнинг ҳолатини дастлаб иқтисодиётнинг назарий асосларига биноан таҳлил ўилишнинг зарурлиги ва ўрганиладиган ходисаларнинг моҳияти ва бир-бирига ўзаро боёлиўлиги;
- Таҳлилнинг комплекс хусусиятга эгаллиги ҳамда ўзаро бир-бирига узвий равишда боёлиў иўтисодий кўрсаткичлар системасининг ўўлланилиши;
- Иўтисодий маълумотларни аналитик жихатдан ўайта ишлаш жараёнида ўрганиладиган ходисаларни туркумлаш ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларни миўдорий ва сифат белгиларига ўараб тавсифлаш;
- Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил ўилишда таўўослаш усулининг ички хўжалик резервларини аниўлашдаги аҳамияти;
- Таҳлил натижалари асосида илёор тажрибаларни кенг ёйиш ва оммани ишлаб чиўаришни бошўаришга яна ҳам кенг жалб ўилиш;
- Корхоналарни бошўаришда ҳисоб ва ҳисоботнинг ҳал ўилувчи роли ва унинг таҳлилда асосий ахборот манбаи эканлиги.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг бир қатор тамойиллари (принциплари) мавжуд бўлиб, булардан энг асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

- Мазмуннинг шаклдан устунлиги тамойили;
- Ихтиўрийлик тамойили;
- Бетарафлилик тамойили;
- Ишончилилик тамойили;
- Даврийлик тамойили;

- Тизилмавийлик (системалашганлик) тамойили;
- Таққосланувчанлик тамойили;
- Аниқ баҳолаш тамойили ва ҳақозолар.

Гозирги шароитда мамлакат ижтимоий-иўтисодий тараўўиётини жадаллаштиришда, иқтисодиётдаги ноўулай йўналишларни тез бартараф этишда иқтисодиётни бошўаришни тубдан ўайта ислоҳ ўилишни жадаллаштириш биринчи навбатдаги вазифадир. Молиявий ва бошқарув таҳлилини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари иқтисодиётни бошўаришни ўайта ўуришнинг моҳияти ва уни амалга ошириш тамойиллари билан бевосита белгиланади. Иқтисодиётни бошўаришни тубдан ўайта ўуришнинг моҳияти – барча даражаларда асосан маъмурий раҳбарлик усулларидан иўтисодий усулларга, манфаатлар орўали бошўаришга, бошўаришни кенг демократиялашга, инсон омилини бутун чоралар билан кучайтиришга ўтишдир. Гозирги босўичда туб ислохотни амалга ошириш бозор иқтисодиёти афзалликларини мумкин ўадар тўлароў рўёбга чиўариш имконини берадиган яхлит, самарали ва эпчил бошўариш системасини вужудга келтиришни таўозо ўилади.

Хўжалик фаолиятини муваффаўиятли бошўариш кўпгина таъсир этувчи омилларга, шартларга ва ҳолатларга боЁлиў бўлади. Юўорида кўрсатиб ўтилганидек, корхоналар фаолиятини бошўаришда бошқарув функцияси асосий маўёени эгаллайди, шу билан бирга таҳлил ҳам. Ушбу функцияларнинг тўлиў фаолияти ва даражаси кўп жиҳатдан уларнинг услубиятига боЁлиўлиги билан, бундан ташўари бошқарув объектида фаннинг предметини ўз ваўтида аниў тушуниши билан ажралиб туради.

Бизга маълумки, одатда ҳар ўандай фан ўз предмети орўали объектив борлиўнинг ўайсидир томонлари ва ўисмларини тушуна олади. Айнан битга объектни турли хил фанлар ўзининг ихтисослик томонларидан Ёки алоўаларидан келиб чиўиб турлича ўараши мумкин. Кўриниб турганидек, хўжалик фаолияти ўзининг мазмуни ва структураси жиҳатидан мураккаб объект эканлиги билан ажралиб туради.

Шу сабабли корхоналарнинг хўжалик фаолиятини кўпгина иўтисодий фанлар ҳамда бошўа фанлар ўрганиши мумкин.

Гар бир фан жамият, табиат ва идроклаш, тараўўиёт ҳаўида маълум бир билим беради. Бундай билим беришда ёки ўрганишда табиат ва жамиятни ривожлантиришдаги умумий ўонуниятларига, тамойилларига амал ўилади.

Молиявий ва бошқарув таҳлили ҳам аниў фан сифатида ўуйидагилар ҳаўида махсус билим беради:

- Иўтисодий жараён, ходиса ва воўеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташўи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боЁлиў ҳолда ўрганиш;

- ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиў ва кенг ўрганган ҳолда аниў ва ҳолисона баҳо бериш;

- Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниўлаш, раўамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш;

- Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриўларини кўрсата олиш;

- ИлЁор Ёоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга ўўллаш йўналишларини белгилаш.

Молиявий ва бошқарув таҳлилида ўрганилаётган ходиса ёки жараён

майдадан-йирикка, оддийдан мураккабга ёки аксинча ўрганилади, ҳамда умумий бирлиги ва бир-бири билан ўзвий боёланиши эътиборга олинади. Демак, хўжалик фаолиятини тахлили фирмаларнинг иўтисодий фаолиятини объектив ва субъектив омилларни эътиборга олиб ўрганади.

1.5. Ўқитиш ёрдамчи асосий иўтисод бозор механизмининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Унинг субъектлари бўлган корхона ва ташкилотлар, алоҳида тадбиркорлик фаолияти билан шуёулланувчи субъектлар мулкнинг эгаси ва тасарруф этувчиси сифатида уни тўғри бошўаришдан маёфаатдордирлар, бу эса албатта содир бўлаётган хўжалик жараёнлари ва ҳодисаларини даврий кўзатишни, фаолият натижавийлигини батафсил ўрганишни иўтисодий тахлил ўилишни талаб этади. Шу жиҳатдан корхона (фирма) фаолиятини бошўаришнинг муҳим воситаси ва ўуроли бўлган иўтисодий тахлил ўта аҳамиятли ҳисобланади.

Турли мулкчилик тизимига асосланган иўтисод бозор механизмининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Унинг субъектлари бўлган корхона ва ташкилотлар, алоҳида тадбиркорлик фаолияти билан шуёулланувчи субъектлар мулкнинг эгаси ва тасарруф этувчиси сифатида уни тўғри бошўаришдан маёфаатдордирлар, бу эса албатта содир бўлаётган хўжалик жараёнлари ва ҳодисаларини даврий кўзатишни, фаолият натижавийлигини батафсил ўрганишни иўтисодий тахлил ўилишни талаб этади. Шу жиҳатдан корхона (фирма) фаолиятини бошўаришнинг муҳим воситаси ва ўуроли бўлган иўтисодий тахлил ўта аҳамиятли ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти даврида мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклидан қатъий назар корхоналар ишлаб чиўаришни самарали ташкил этиш энг аввало тизилмада бошқарув ролини оширишдан бошланади. Чунки, бошқарув воситасида корхона ўз олдидаги вазифаларни ҳал қилади ва қўйилган мақсадга эриша боради.

Корхонада бошқарув тизилмаси ўз объект ва субъектидан иборат бўлади.

Бошқарув объекти – бу ишлаб чиқариш, субъекти эса бошқарув таркибидир.

Корхона фаолиятини ёки ишлаб чиқаришни бошқаришда объект ва субъект бошқариладиган ва бошқарувчи кичик тизилмани ташкил этади.

Уларни ҳар бири ўзига юклатилган функцияларни бажаради. Аммо, мазкур кичик тизилмалар бир-бирлари билан узлуксиз ва чамбарчас алоқада бўлиб айни ҳолатда ягона тизилмани ташкил қилади.

Бошқарув субъекти – бошқарув объектининг таснифи ва ўзига ёс ёусузиятларидан келиб чиқиб ташкил этилади.

Лекин, субъект ҳар доим ишлаб чиқариш ва хўжалик жараёнларини ўзгаришига кўра объект шакли ва унга таъсир этувчи усулларни белгилайди ҳамда такомиллаштириб боради. Бошқарувчи кичик тизилма бошқарув объектни назорат этади, тартибга солади, мақсад ва дастурларни бошқарув функциясига кўра ишлаб чиқади. Демак, бошқарув субъекти корхона тизилмасида фаёл роль бажарар экан.

У бошқарувнинг етакчи функцияларини: маркетинг, режалаштириш, бухгалтерия ҳисоби, тахлил, тартибга солиш ҳамда назорат ва аудитларни амалга оширади.

Эркин бозор иқтисодиётида корхона фаолиятининг ташкил этиш ва юритишни маркетинг қонунлари, тартиблари ва тамойилларини билмасдан туриб амалга ошириш мумкин эмас. Чунки, маркетинг илми асосида энг мақбул дастурлар ёки режалар ишлаб чиқилади.

Бошқарув тизилмаси сифатида маркетинг фаолиятини асосий тамойиллари мазмуни куйидаги кўринишни олади:

- ишлаб чиқаришни бозордаги талабга мос тушиши;
- бозордаги ҳолат ва корхонани ҳақиқий ишлаб чиқариш имконияти;
- ёаридор ва буюртмачилар талабини янада тўлароқ қондириш;

- аниқ бозорларда маҳсулот ва хизматларни кўзда тўтилган ҳажмда ва белгиланган муддатда сотиш;
- ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятини узоқ муддатли рентабелли ишлашини таъминлаш;
- танлаб олинган маркетинг стратегияси ва тактикасига қатъий амал қилиш (бозор ҳолатини эътиборга олган ҳолда);
- доимо ўзгариб турувчи бозор ҳолатига ва харидор талабига мослашиш.

Мазкур санаб ўтилган тамойилларга амал қилиш ва маркетинг дастурини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга ошириш бевосита аналитик ҳисоб-китоблар билан чамбарчас боʻланган. Бу жараёнлар айниқадар жуда кўплаб иқтисодий таҳлил ишлари бажарилади. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборатдир:

- корхона иқтисодига ташқи ва ички муҳитни кўрсатадиган таъсири таҳлили;
- бозор ҳолати таҳлили (кенг қўламда, товар гуруҳлари ва алоҳида товарлар бўйича);
- истеъмочилар ва сотиб олувчилар таҳлили;
- рақобат ҳолати таҳлили;
- бозордаги баҳо ҳамда ўз баҳосини белгилаш тактикаси таҳлили;
- молиявий натижалар таҳлили;

ўрганилган ташқи ва ички муҳит ҳамда ҳолат имкониятларидан келиб чиқиб корхона ишлаб чиқариш фаолиятини жорий бизнес режаси тўзилади

Бизнес режада ҳар бир элемент пухта таҳлил қилиш асосида белгиланади.

Чунки, улар реал истиқболли ҳамда энг асосийси самарали бўлиши шарт.

Корхонада бизнес режа қуйидаги бўлимлардан иборат бўлади:

1. Кириш—резюм .
2. Ишлаб чиқариш мақсади—ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар рўйбати (уларнинг афзаллиги ёки фарқи бошқа ишлаб чиқарувчилар билан таққосланади).
3. Маҳсулот сотиладиган бозор ҳолатини белгилаш (зарурий маълумотлар тўплаш ва уларни таҳлил қилиш).
4. Асосий кўрсаткичлар бўйича рақобатбардошликни аниқлаш (ишлаб чиқариш ҳажми, сотиш ҳажми, маҳсулот сифати, баҳо даражаси, ўртача фойда).
5. Маркетинг стратегияси.
6. Ишлаб чиқариш режаси (ишлаб чиқариш қуввати, хом-ашё ресурслари, мутахассислар).
7. Ташкилий тамойиллар (ишлаб чиқариш хизмати, уларни мувофиқлаштириш, ўзаро ҳаракати ва бир-бирини назорат этиш тартиби).
8. Тижорат таваккали ва чораси.
9. Молиявий режа.
10. Молиялаштириш стратегияси.
11. Товар-материал таъминоти ва шу кабилар.

Албатта бизнес режанинг ҳар бир бўлими ҳисоб-китоб қилиниб, умумлаштирилганда корхона ишлаб чиқариш фаолиятдан оладиган фойдаси энг қуйи кўринишда тармоқда эришилган ўртача фойда меъёридан паст бўлмаслиги керак.

Кўриниб турибдики режанинг ҳар бир босқичи ҳамда унинг элементлари таҳлил асосида пухта қилиб тузилади.

Демак, ишлаб чиқилган режа воситасида қўйилган мақсадга эришиш учун бошқариладиган объектни самарали функцияси йўналиши аниқ белгиланади.

Белгиланган режаларнинг амалда қандай бажарилаётгани ёки ишлаб чиқаришни бориши тўрисида реал аҳволни бухгалтерия ҳисоби ёрдамида ўрганилади. Бухгалтерия ҳисобида шаклланган маълумотлар пировард натижада бошқарув эҳтиёжлари учун ишлатилади. Бошқарув қарорлари эса таҳлил маълумотларига асосланади. Демак, иўтисодий таҳлил режа, бозордаги аҳвол ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида объектдаги ўзгаришни миўдор ва сифат жиҳатдан ўрганади ҳамда баҳо беради. Унинг ёрдамида йўл ўйилган камчиликлар топилади ҳамда тугатилади, объектни янада ривожлантириш йўллари белгиланади ёки самарали ишлашни таъминлайдиган йўналишга ўтказилади. Бу эса, бошқарув ўрорларини нечоёлик реал ўбул ўилинишига асос бўлади.

Демак, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлар ҳам иўтисодий-таҳлил воситасида ўайта ишланар экан. Бу билан таҳлилнинг бошқарув фаолиятини бир тўғри эканлиги ва унинг моҳияти янада яўўолроў кўринади.

Бошқарув жараёнида тартибга солиш функцияси – бошқарувчи субъектнинг энг маўбул бошқарув ўрорларини ўбул ўилишда ўта муҳим ҳисобланади. Бу билан, ўрганилаётган объектга комплекс ёндашилиб, бутун бир тизилмани ижобий ва салбий жиҳатлари назарда тотилган ҳолда энг маўбул чоралар ёки тадбирлар белгилинади. Натижада, бошқарув объекти фаолияти ёки дастуридаги салбий ҳолатлар тугатилади ва бошқарув дастурларига аниўлик киритилади. Мазкур ишлар бевосита иўтисодий таҳлил ёрдамида амалга оширилади. Чунки, тартибга солинаётган ҳар бир объект ҳар томонлама чуўур ўрганилади.

Бошқарувда асосий фаолиятни ишончлигини таъминлашда назорат этишининг ҳам роли каттадир. Унинг ёрдамида фаолиятнинг бориши, уларнинг нечоёлик ҳаўўонийлиги текширилади. Текшириш жараёнини сифати, ишончлиги ошириш учун таҳлилнинг усуллари, тамойилларидан фойдаланилади ва шу асосда керакли бўлосалар ёзилади.

Мисол учун, корхонада аудит текширишларида молиявий ҳолат; барўорорлик; натижалар ва шу кабиларни ўрганади.

Айгиб ўтилган барча бошқарув функциялари корхонани иўтисодий ривожланиши учун тайинланган. Бироў, корхонани фаўатгина иўтисодий тозилма деб ўараш ҳам, унга бир томонлама ёндашилини келтириб чиўаради. Чунки, унинг ўзига ҳос ижтимоий, экологик ва бошўа шу каби жиҳатлари ҳам мавжуд.

Демак, корхона тозилмасида ижтимоий, экологик жараёнларни ҳам таҳлил этиш ундаги мазкур йўналишдаги ҳаўийий аҳвол ва унинг такомиллаштириш масалаларини ўрганади ва уларга таъсир этади.

Буларнинг натижаси эса, иўтисодий жараёнларга кўрсатган таъсири билан аниўланади.

Фикримизни умумлаштириб, шу нарсаларни айгиш мумкинки молиявий ва бошқарув таҳлили корхонани бошўаришнинг муҳим функцияларидан биридир.

Унинг Ёрдамида:

- а) бошқарув ўрорларини илмий асосланиши таъминланади;
- б) мулк ва маблаёлардан фойдаланишнинг муўобиллик шартларини белгилайди ва бошқарувчи улар ўаторидан ўзи учун маўбул бўлган оптимал вариантларни танлайди;
- в) истиўболли бошўариш учун замин тайёрлайди.

1.6. Ўйишнинг таҳлил ёрдамидаги таҳлилнинг предмети

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили жараъида ўрганилатган ходиса ақиқат жараъида майдадан-йирикка, оддийдан-мураккабга ақиқат аксинча, умумийликдан энг кичик омилга қадар ўрганади ҳамда умумий бирлиги ва бир-бири билан узвий боғланиши эътиборга олинади. Демак, молиявий ва бошқарув таҳлили фани фирма ва корхоналарнинг иқтисодий – ижтимоий фаолиятини объектив ва субъектив омилларни эътиборга олган ҳолда ўрганади.

Фаннинг предмети дейилганда, шу фан нимани ўргатади деган саволига жавоб бериши лозим бўлади. ҳар қандай мустақил фан ўзининг предметиға эға. «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предметиға кенг маънода қарайдиган бўлсак, у иқтисодий фан сифатида таҳлил қилинатган объект хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини ўз ичига олади. Лекин ҳар бир иқтисодий фан ўзига хос хусусиятға, ўзи ўрганадиган предметиға эға. Бу фақат шу фанға хос бўлиб, имкони борича бошқа фаларда такрорланмаслиги лозим. Бу талаб шу фаннинг мустақил фан сифатида фаолият кўрсатиши учун асосий шартлардан бири ҳисобланади.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети том маънода таҳлил қилинатган объектнинг хўжалик фаолиятидир. Аммо, «Бошқарув ҳисоби», «Молиявий ҳисоб», «Статистика», «Молия», «Аудит», «Маркетинг», «Менежмент» каби фанларнинг ҳам предмети кенг маънода хўжалик фаолиятидир. Бу фанлар ҳам хўжалик фаолиятида содир бўлатган ижтимоий – иқтисодий жараъларнинг у ақиқат бу жиҳатини ўргатади. Демак, ҳар бир фаннинг, шу жумладан, «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг ўзига хос ва мос жиҳатини, унга тегишли предметини аниқлаб олиш лозим.

Таҳлил фани хўжалик фаолиятида содир бўлатган барча ижтимоий-иқтисодий жараъларни ўз ичига олади. Аммо, бу жараъларнинг содир бўлиш пайтини эмас, балки унинг натижасини ўрганади, объектда содир бўладиган иқтисодий жараълар унинг бизнес режасида кўзда тутилган маълумотға асосланса, жараънинг содир бўлишини қонуний жиҳатдан ҳужжатлаштириш билан «Бошқарув ҳисоби», «Молиявий ҳисоб» ва «Статистика» каби фанлар шуғулланади. Шу жараъларнинг натижаси маълум даврларда (ой, чорак, йил) жамланиб борилади ва турли ҳисоботларда ўз аксини топади. Таҳлил эса айнан ана шу тузилган ҳисоботларға, жамланган ҳужжатларға асосланади.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети ҳақида турли иқтисодий адабиётларда иқтисодчи олимларнинг қарашлари турлича талқин этилган. Масалан, иқтисодчи олим М.қ.Пардаев таҳлилнинг предметиға қуйидагича таъриф берган: «таҳлил фанининг предмети, хўжалик фаолиятида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар таъсирида содир бўлган, бўлатган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараъларни маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими орқали унинг ҳолатиға баҳо бериш ва яхшилаш йўллариини ишлаб чиқишни ўрганишдан иборатдир».

Ушбу олимнинг фикрларига қўшилган ҳолда, биз ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предметиға қуйидагича таъриф беришни лозим деб топдик.

«Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети деб – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жараъларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, тўлов қобилияти, рақобатға чидамли бўлиб фаолият кўрсатиши учун зарур техник, ташкилий,

моддий, молиявий, инновацион бойликларидан оқилона фойдалана^атганлигига баҳо беришга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қила^атган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади».

Фаннинг предмети таърифидан шу нарса кўриладики, демак фан корхоналарнинг хўжалик жараёнларини ўрганар экан, ҳамда ўндай иўтисодий самарадорликка эришганлигини кўрсатар экан. Таҳлилнинг предметида объектив (ташқи) ва субъектив (ичқи) омиллар алоҳида ўрин тутуди, чунки, иқтисодий жараёнлар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Улар маълум ички ва ташқи омиллар таъсири остида рўй беради. Шу омиллар таъсирини бошқа фанлар ўргатмайди. Бу фақат молиявий ва бошқарув таҳлили фанида ўрганилади ва унинг предметининг асосини ташкил этади. Шунингдек, хўжалик фаолияти натижасига тўри баҳо бермасдан, унга таъсир қилган ижобий ва салбий омилларни ўрганмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эришиб бўлмайди. Шу туфайли таҳлил фани предметининг марказида объектив ва субъектив омилларни ўрганиш лозимлиги қайд қилиниши бежиз эмас.

Таҳлилнинг предметини ўрганишда фақат содир бўла^атган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан чекланиб қолиш мутлақо етарли бўлмас эди. Таҳлилдан мақсад мавжуд натижага одилона баҳо бериш билан биргаликда йўл қўйилган камчиликларни келгусида бартараф қилиш ва шу орқали таҳлил қилина^атган объектнинг иқтисодий ва молиявий аҳволини яхшилашдан иборатдир.

Корхоналар фаолиятига баҳо беришда ўрганила^атган иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга болиқ бўлган субъектив омилларни ҳам эътиборга олиб таҳлил қилинади. Субъектив (ичқи) омил дейилганда корхоналарнинг амалий фаолияти билан юқори самарадорликка эришиш, яъни меҳнат, моддий ва асосий фондлардан оқилона фойдаланиш ҳисобига кўпроқ маҳсулотлар ишлаб чиқаришда ҳамда юқори фойда олиш эвазига корхоналар фаолиятини яхшилаш мумкинлигини ҳам ўрганади.

Объектив (ташқи) омиллар дейилганда корхона фаолиятига мутлақо болиқ бўлмаган омиллар тушунилади, яъни давлат сиёсатининг ўзгариб туриши, бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгариши, баҳо, табиий омиллар ва ҳақозолар.

Иўтисодий манбаалардан фойдаланиб ўрганиш дейилганда эса бухгалтерия, статистик, тезкор ҳисоб маълумотларидан фойдаланган ҳолда корхона ва фирма фаолияти аниў раўамлар билан ўрганилади ва умумлаштирилади. Чунки иўтисодий манбаалар корхоналарда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни аниў ўлчайди, акс эттиради ва баҳо беради.

Шундай қилиб, таҳлил фани мустақил фан бўлиб, ўзига хос хусусиятларга, ўзининг бетакрор предметига эга. Таҳлилда ўрганиладиган иқтисодий жараёнлар ва уларнинг муҳим жиҳатлари айнан шу тарзда бошқа фанларда ўрганилмайди ва такрорланмайди.

хар қандай фаннинг объекти бўлиши лозим. Аммо, «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг назариясига баишланган энг сўнгги адабиётларда ҳам бу масалага етарлича эътибор қаратилмаган. Шу туфайли фаннинг предмети билан объектини кўп ҳолларда бир хил тушунчалар деб қаралади. Бу эса ўз навбатида назарий жиҳатдан асоссиз, чалкаш хулосаларга олиб келиши мумкин.

хар қандай фаннинг объекти унинг предмети қаерларда амалга ошишини кўрсатиб беради. «Молиявий ва бошқарув таҳлили» фанининг предмети ҳозирги бозор муносабатлари шакллана^атган шароитда кўп мулкчиликка асосланган барча юридик ва жисмоний шахсларнинг хўжалик фаолиятида мужассам. Шу туфайли таҳлил фанининг объектига давлат, жамият ташкилотлари, уюшмалар, трестлар, биржалар, корхоналар, ташкилотлар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг

хўжалик жараълари киради. Бу объектлар иқтисодий асоси жиҳатидан давлат, жамоа, акциядорлик, хусусий, хорижий ва аралаш каби мулк шаклида фаолият кўрсатадиган объектларга бўлинади.

Ўзбекистон Республикаси ўзига хос ва мос иқтисодий тараққиёт йўлини танлади. Бу мустақил йўл билан ҳамма соҳада, хусусан, миллий ҳисоблар тизимида ҳам жаҳон андозаларига босқичма-босқич ўтиш кўзда тутилган. Бу эса ўз навбатида, мулк шаклидан қатъий назар, таҳлилнинг бир хил методологик усулини аритишни тақозо қилади.

Объектнинг ва даврнинг қандай бўлишидан қатъий назар ушбу фан предметининг моҳияти ўзгармаслиги, объект эса таҳлилнинг қайси маконда ўтказилишига қараб ўзгариб туриши мумкин. Шу жиҳатдан унинг предмети объектдан мазмун ва моҳияти жиҳатидан тубдан фарқ қилади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида «Молиявий ва бошқарув таҳлили»нинг субъектлари бўлиб, таҳлил объектини ким томонидан ўрганилишига қараб белгиланади, яъни ҳозирги вақтда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини жуда кўп мутахассислар, мулкдорлар, давлат идоралари ходимлари таҳлил қиладилар.

Таҳлил ишларини амалга оширувчи таҳлил субъектлари таркибига корхона (фирма), ташкилот ва уюшмаларнинг оддий ходимидан раҳбар ходимигача бўлган барча ходимлари, бухгалтерлар, иқтисодчилар, менежерлар, бошқарув идораси ходимлари, статистика идоралари ходимлари, аудиторлар, молия ташкилотлари ходимлари, техник хизмати ходимлари, меҳнат биржаси ходимлари, атрофни муҳофаза қилиш ташкилоти ходимлари, маркетинг хизмати ходимлари, банк ва биржалар ходимлари кабилар киради.

1.7. Иқтисодий асосий вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарни бошқаришда молиявий ва бошқарув таҳлилининг роли кескин ошмоқда, чунки бошқарув тизимида олдинги маъмурий-бўйруқбозлик тизимидан воз кечилиб янги, эркин иқтисодий механизмлар орқали бошқариш тизими шаклланоқда. Собиқ иттифоқ даврида таҳлил асосан режа кўрсаткичларини асослашга, унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган эди. Эндиликда эса ҳар бир хўжалик субъекти, мулк шаклидан қатъий назар ўз фаолиятини юқоридан берилган ибўйруқни бажаришга қаратмасдан, балки мустақил равишда ўзининг иқтисодий қудратини такомиллаштириш мақсадида эркин бошқаришга қаратади. Бу эса ўз навбатида иқтисодий таҳлилнинг ролини янада оширади. Иқтисодий таҳлил орқали ҳар бир субъектда мавжуд бўлган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларни амалиётга сафарбар қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Ҳар бир фаннинг вазифаси иқтисодий шарт шароитга ўараб белгиланиб борилади, лекин у олдида ўйилган вазифаларни тўлиқ ва кенг ҳал этиш учун ўатор услубларни ўўллади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятини таҳлил этишида молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- *Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш;*
- *Корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан*

таъминлаш;

- Тузилган бизнес режаларнинг тўғри ва илмий асосланганлигига баҳо бериш;
- ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омилларни ишнинг самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш;
- Бизнес режанинг бажарилиши натижасида корxonанинг молиявий барқарорлигини таъминланиши, унинг иқтисодий қудратини яхшиланиши, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатбардошлилигини оширилиши учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ўрганиш;
- Моддий, меҳнат ва молиявий бойликлардан самарали ва оқилона фойдаланганликка баҳо бериш;
- Корxonанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўларини ишлаб чиқиш;
- Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал ўлишиликни мунтазам текшириб туриш;
- Корxonаларда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниўлаш;
- Корxonанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корxона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш;
- Корxonани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, ил'ор 'оя ва тажрибаларни ўрганила'тган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш;
- Энг тўғри ва оўилона, келгусида иш юритиш ва корxonаларни бошўариш бўйича хулосалар бериш;
- Корxonаларни ривожлантиришнинг жорий ва истиўболли режаларини тузиш учун иўтисодий кўрсаткичлар асосини аниўлаш;
- Режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корxonаларга бо'Елиў бўлган ва бо'Елиў бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниўлаш;
- Корxonаларнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниўлаш.

Бозор иқтисодиёти шароитида «Молиявий ва бошқарув таҳлили»нинг вазифаси ушбу юқорида таъкидланган вазифалар билан чекланмайди. Бозор шароитида корxonалар фаолияти шу даражада серқирраки, таҳлил жара'нида унинг ҳамма жиҳатларини ўрганиш лозим бўлади. Шу сабабли ҳам, молиявий ва бошқарув таҳлилининг вазифаси ҳам кўп қирралидир. Биз эса шу каби вазифаларнинг айримларини санаб ўтдик холос.

Кўриниб турибдики, молиявий ва бошқарув таҳлилининг вазифаси бозор муносабатлари шакллана'тган бугунги шароитда ҳам, келажакда ҳам корxonалар хўжалик фаолиятини узлуксиз яхшилаб бориши учун иқтисодий дастак сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

1.8. Иёёуаёё аа айқабоб таҳлилёлёл ани'ёлё тамойиллари

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини таҳлил қилиш натижасига асосланиб илмий асосланган қарорлар қабул қилинади ва у туфайли бошқарув системаси бошқариладиган объектнинг фаолиятини заруриятга қараб ўзгартиради. қабул қилинган қарор бошқарув жараъининг асосидир. Янги хўжалик йили учун ишлаб чиқилган режа бу корхонани келажакда ривожланишини таъминлайдиган қарордир. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш жараъида корхонада қабул қилинган бизнес режаларнинг асосланганлиги текширилади, режада кўзда тутилмаган имкониятлар аниқланади. Молиявий ва бошқарув таҳлили режалаштириш даражасини талаб даражасига кўтаради, уни яна ҳам илмий асосланганлик даражасини таъминлайди. Шунинг учун ҳам режалаштириш билан таҳлил ўртасидаги бо'лиқлик аниқ кўришиб туради. Бизнес режа тузиш корхона фаолиятининг таҳлили билан бошланади ва яқунланади. Бизнес режанинг аниқ ва пухта ишлаб чиқилиши корхоналарнинг иқтисодий ривожланишига замин яратиб беради.

Табиат ва жамиятдаги воёеликни ўрганувчи ва уларнинг тадўий ўилиш объекти деб ўаровчи алоҳида фаннинг ўзи амал ўиладиган тамойиллари мавжуд бўлади. Тамойиллар ўрганиладиган объектни бир бутунлиги, реаллиги ва воёелигини тавсифлайди.

Шу жиҳатдан таҳлилнинг ҳам иўтисодий ҳодиса ва жараёнларни ўрганишда ўзи амал ўиладиган тамойиллари бор. Мазкур тамойиллар таҳлил фани объектларни объективлигини, мантиўилигини, шакл-мазмунини, миўдор-сифатини ва шу каби жиҳатларни тавсифлаб реал воёеликни ягона тушунчасини ҳосил ўилади.

Бу тамойилларнинг халўаро ва миллий ҳисоб андозалари асосида ўуйидаги шаклларни айтиб ўтиш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Молиявий ва бошқарув таҳлили фанининг тамойиллари

Тамойиллар	Мазмуни
1	2
Тизилмалилик	Таҳлил этилаётган объект алоҳида бир бутун тизилма ёки тизилманинг элементи деб ўаралади.
Ишончлилик	Олинган маълумотларда хато йўўлиги ва ҳаўўоний эканлиги, реаллиги
Таўўосланувчанлик	Кўрсаткичлар таўўосланувчанлига, уларнинг бир асосли тарзда турли даврлар ва бошўа корхоналар фаолияти тўғрисидаги худди шундай маълумотлар билан ўиёсий ўрганиш
Бетарафлилик	Ахборот фойдаланувчиларнинг бир гуруҳининг зарари ҳисобига бошўа гуруҳлар манфаатларининг ўондиришнинг ўринсизлиги

Даврийлик	Олинган маълумотларнинг даврий оралиги, хўжалик фаолияти тўғрисидаги маълумотлар билан ваўти билан таъминлаб туриш
Пулли баҳолаш	Барча активлар, капитал ва мажбуриятларнинг сўмда ифода этилиши
Ҳисобга олиш	Даромад ва харажатларнинг юзага чиўиш ваўти, ўрни ва марказлари бўйича ҳисобга олиниши
Мазмуннинг шаклдан устунлиги	Маълумотларнинг ҳисоб ва ҳисоботдаги хуўуўий шаклида унинг моҳияти ва иўтисодий воўелиги бўйича ҳисобга олишдаги ифодасини устунлиги
Аниў баҳолаш	Активлар ва фойданинг жорий давр бозор нархларида ўайта ифодаланиши
Ўзлуксизлик	Корхона хўжалик фаолияти юзасидан барча жараёнларни ўз якунига ўадар ҳисобда ўзлуксиз акс эттирилиши
Бошўа тамойиллар

1.9. **Фанлар системасида таҳлилнинг тутган ўрни**

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлил фанининг бошқарувдаги ўрни ортиб бормоқда. Молиявий ва бошқарув таҳлили фани бошқа фанлар замирида вужудга келди ва кўпгина фанларга нисбатан янгидир. Молиявий ва бошқарув таҳлили фани мустақил фан сифатида шаклланди ва ривожланмоқда.

Шунга қарамай, республикамиз мустақилликка эришганидан кейин молиявий ва бошқарув таҳлили фани мазмуни ва таркиби жиҳатидан тубдан ўзгарди. Режали иқтисодиёт шароитида барча фанлар сингари молиявий ва бошқарув таҳлили фани ҳам режанинг бажарилишини назорат қилиш, унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, юқоридан кўр-кўрона туширилган режани асослашга қаратилган эди.

Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий ва бошқарув таҳлили ҳақиқатдан ҳам амали^атда хўжалик юритувчи субъектларга, мулк ва иш эгаларига хизмат қиладиган бўлди. Олдинлари корхоналарнинг хўжалик фаолияти юқори ташкилот ва давлат нуктаи-назаридан таҳлил қилинган бўлса, эндиликда бевосита шу корхона, унинг меҳнат жамоаси ва мулк эгаси нуктаи-назаридан таҳлил қилинадиган бўлди. Бироқ барча ҳолда ҳам давлатнинг манфаати ҳисобга олинади. Чунки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳам корхона билан давлат ўртасидаги алоқалар эркин равишда ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларга асосланади.

ҳозирги бозор муносабатлари шароитида иқтисодий жара^анлар ва муносабатлардаги бундай ўзгаришлар ҳар бир фан ва иқтисодий механизмлар мазмунини сифат жиҳатидан янгилашни, тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фани объектив заруратдан, талабдан келиб чиўўан аниў иўтисодий фан бўлиши билан бир ўаторда бошўа фанлардаги умумий ўонуниятлар, тартибларга риоя ўилади. Яъни кўпгина фанлар билан ўзаро

боёлиўликда бўлади. Жумладан, умумийтисодий назария фани билан бевосита алоқадордир. Умумийтисодий ўонуниятларни ва категорияларни иўтисодий таҳлил ўилишда амал ўилинади. Умумийтисодий назария фанида иўтисодий категориялар ва атамаларнинг мазмунини ва моҳиятини очиб бериладиган бўлса, иўтисодий таҳлил фанида эса ушбу иўтисодий категориялар ва атамаларни таҳлил усулларидан фойдаланган ҳолда ўрганиб, таҳлил ўилинади. Масалан, Ялпи Маҳсулот деб номланувчи кўрсаткични оладиган бўлсак, умум иўтисодий назария фанида ялпи маҳсулотни мазмун ва моҳияти нимадан иборат эканлиги, у ўандай аниўланиши, таркибига нималар киришини билиб олишимиз мумкин. Молиявий ва бошқарув таҳлили фанида эса ушбу ялпи маҳсулот ҳажмини маълум даврлар бўйича таўўослаган ҳолда, уларнинг динамикасини ўрганиб, таҳлил ўилишимиз мумкин бўлади.

Табиат, жамият ва тафаккурни ривожланиши ҳаўидаги фалсафий таълимотлар ҳам таҳлилда фойдаланилади, яъни умумий ривожланиш, ўрганилаётган жараёнга диалектик ўараш ва ҳақозолар.

Молиявий ва бошқарув таҳлили фани ўўидаги фанлар билан ўзаро алоқадордир:

- Бухгалтерия ҳисоби ва аудит;
- Ишлаб чиўаришни ташкил этиш ва бошўариш;
- Микро ва макро иўтисод;
- Режалаштириш (бизнес режа тузиш);
- Статистика ва информатика;
- Молия, банк, солиқ масалаларига таалуўли фанлар билан;
- Иўтисодий математика ва компьютер асослари фани билан;
- Хуўуўий фанлар билан;
- Табиий фанлар билан ва ҳақозолар.

Бизга маълумки, бухгалтерия ҳисоби мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналар хўжалик фаолиятини ялпи, узлуксиз ва ҳужжатларга асосланган ҳолда акс эттириш тизимидир. Яъни хўжалик жараёнида содир бўлган ҳодиса ва жараёнларни узлуксиз равишда ҳужжатларда акс эттириб бориш ҳамда тегишли провудкаларни бериб боришдан иборатдир. Молиявий ва бошқарув таҳлили эса хўжалик жараёнларида содир бўлган ҳодиса ва жараёнларни таҳлил усуллари орўали ўрганиб, тегишли хулосалар ва таклифларини бериши мумкин бўлади.

Таҳлил билан молия, солиқ органлари ва давлат банки ҳодимлари ҳам шуёулланади. Улар аввало сум билан назорат ўилиш, корхоналарнинг давлат бюджети билан бўлган ўзаро муносабатларига таалуўли масалалар билан ўизиўади.

Статистика органлари ҳам молиявий ва бошқарув таҳлили билан шуёулланади. Улар ўабул ўилинган ҳисобот материалларини статистика усуллари билан ўайта ишлаб вазирликлар, бошўармалар ва корхоналарни йиёма ахборот материаллари билан таъминлайди.

Корхоналарнинг фаолиятини таҳлил ўилиш бевосита юўори ташкилотларнинг вазифаси ҳам бўлиб, улар корхоналарнинг ҳисоботини тасдиўлайдилар ҳамда уларнинг ишлаб чиўариш ва хўжалик фаолиятини баҳолаб, тегишли ўарорлар ўабул ўиладилар.

Ўзбекистонда фаннинг ривожланиши:

- фаннинг шаклланиши;
- фаннинг ривожланиш тарихи;
- ўзбекистонда фаннинг ривожланиши;
- молиявий ва бошқарув ҳақидаги асосий қонунлар;
- таҳлил бошқарувнинг муҳим функцияси эканлиги;
- фаннинг асосий объектлари;
- таҳлил объекти;
- таҳлил субъекти;
- иқтисодий қонунларнинг асосий қонунларга асосланганлиги;
- буюмларнинг ҳақиқат ҳақидаги ҳақиқат;
- асосий ҳақиқат;
- маданиятнинг асосий ҳақиқатлари;
- мисоллар ҳақидаги ҳақиқат;
- сўзлар ҳақидаги ҳақиқат.
- таҳлилнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари;
- асосий ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари асосий ҳақиқатларнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари;
- таҳлил ҳақидаги асосий ҳақиқатлар;
- буюмларнинг асосий ҳақиқатлари;
- молиявий ва бошқарув ҳақидаги асосий ҳақиқатларнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари.

Такрорлаш сўрақлари

1. Таҳлилнинг фан сифатида шаклланиш тарихи қайси даврга тўғри келади?
2. Ўзбекистон Республикасида молиявий ва бошқарув таҳлили фан сифатида қачондан бошлаб олий ўқув юрғларида ўқитила бошланган?
3. Фаннинг ривожланишига республикамиз олимларидан кимлар ўз хиссасини қўшган?
4. Ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари қандай?
5. Ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари қандай?
6. Ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари қандай?
7. Ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари қандай?
8. Ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари қандай?
9. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг объектига нималар киради?
10. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг субъектлари кимлар?
11. Ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари қандай?
12. Ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари қандай?
13. Ҳақиқатнинг ўзбекистондаги ҳақиқатлари қандай?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Билиш назарияси ва иқтисодий таҳлил тўрисидаги хорижий ва республикаимиз иқтисодчи олимларининг қарашларини мустақил равишда ўрганиб чиқинг ва фикрларингизни билдиринг.

2-топшириқ

Иқтисодий таҳлилнинг макро ва микро даражага бўлиниши ва таҳлил объектларини ҳам ушбу даражаларга бўлиб ўрганишнинг сабабларини изоҳлаб беринг.

3-топшириқ

Ўзбекистон Республикасида молиявий ва бошқарув таҳлилинини ривожлантириш истиқболларини кўрсатиб беринг.

бир ўзига бос бўсусятидир. Чунки таҳлил қилина^атган иқтисодий жара^анлар доимо бир-бири билан узвий бо^олик ва алоқада бўлади, таҳлил эса бу бо^оликлик ва алоқаларни аниқ ўлчаш ва ўрганиш имкониятига эга. ҳатто айрим олинган хўжалик жара^ани бутун бир якуний натижага сезиларли таъсир кўрсатади ва ўзгартириб юбориши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам хўжалик фаолиятининг ўзгариши сабаблари, таъсир этувчи асосий ва қўшимча омилларни аниқлаш таҳлил методининг муҳим хусусияти бўлиб саналади.

Айниқса таъсир кўрсатган сабаб ва омилларни тўри гуруҳлаш, хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг сифатли бўлишида муҳим роль ўйнайди.

Молиявий ва бошқарув таҳлили методининг яна битта ўзига хос томони ўрганила^атган кўрсаткич ва хўжалик жара^анлари бир-бири билан ўзаро бо^олиқлиги ва бо^оланишдагина ўлчаш, яъни маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уни сотиш ҳажмига таъсир этувчи сабабларни ўрганишдир.

Масалан, корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулот ҳажми уч гуруҳ омиллар: ишчи кучи, меҳнат қуроллари ва меҳнат буюмларидан фойдаланишликка бо^олик. ўз навбатида ҳар бир гуруҳ омиллари майда элементларга бўлинади. Меҳнат кучидан фойдаланиш омили сон ва сифатга ажратилади. Сон омили бу ишчилар сони, сифат эса меҳнат унумдорлиги (битта ишчига ишлаб чиқарилган маҳсулот)га, ишчининг ўртача бир йилдаги унуми эса бажарилган бир йиллик киши кунлари, иш вақтининг узунлиги ва битта ишчининг бир йилда ишлаган киши соатига бо^олик. Бу санаб ўтилган ҳар бир кўрсаткич эса яна бошқа сабабга бо^олик. ўртача битта ишчининг бир йилда ишлаган киши кунлар сонининг ҳажми қўшимча дам олиш, ишга келмаслик, ўзоқ сафарга бориш, касаллиги ва корхона айби билан ишламаслик каби сабаблар таъсир кўрсатади.

Демак, барча кўрсаткичлар бир-бири билан занжирли бо^оланиб кетган ва бу умумий занжир, системада ҳар бир омилнинг ўз ўрни ва таъсир кўрсатиш ҳажми бор. Таҳлил жара^анида эътиборга олинмаган ҳар битта кўрсаткич ^аки омил унинг натижаларни ноаниқ бўлишига, ҳатто, иқдосодчиларни нотўри хулосаларга олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб таъкидлаш мумкинки, таҳлил методининг муҳим хусусияти ўрганиладиган иқтисодий кўрсаткични алоҳида, бошқа омиллардан ажратган ҳолда таҳлил қилмайди, балки улар ўзаро бо^оликликдалиги эътиборда тутилади. Айрим ҳолларда ўрганила^атган кўрсаткичнинг ўзгариш сабаблари таъсир этиши бир бил ўзгармас шарт-шароитда айнан ўхшаш бўлишлиги ёқдөнйаёё таҳлилда қўлланилади, айрим омиллар таъсири бир хил шароитда ўзгармас деб қаралади.

Одатда илмий усуллардан фойдаланилганда, ҳар қандай турдаги таҳлил муваффақиятли чиқади. Таҳлил қилишнинг тўри танланган усули кўпинча унинг натижасини олдиндан аниқлайди. Илмий усулда, кўпинча, фанни текшириш усулида умумий диалектик усулга асосланиши тушунилади. Тушунишнинг диалектик усули, ҳамма ҳодиса ва жара^анларни мунтазам ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишда кўриш зарурлигини билдиради. Молиявий ва бошқарув таҳлили усулларининг характерли жиҳатларидан бири – мунтазам таққослаб туриш заруратидир. Диалектика ҳар бир жара^анни, ҳар бир ҳодисани бирлик ва қарама-қаршилиқлар кураши деб қараш кераклигини ўргатади. Бундан ҳар бир ҳодиса ва жара^анларни ички қарама-қаршилиқлар, ижобий ва салбий томонларини ўрганиб чиқиш зарурлиги келиб чиқади. Бу ҳам таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таҳлил қилишда диалектик усулдан фойдаланиш, корхона хўжалик фаолиятини ўрганиб чиқишда барча бо^олик томонларини ҳисобга олинишини англатади. ҳеч қайси ҳодиса, агар у алоҳида текширилса ўўри тушунчага эга

бўлмайди. Бу ҳам таҳлилнинг характерли жиҳатларидан биридир. Таҳлилнинг муҳим услубий жиҳатларидан бири, у нафақат сабаб-оқибатларини аниқлабгина қолмай, балки у сон жиҳатдан тавсиф беради, яъни ҳар бир омилнинг фаолият натижаларига қай миқдорда таъсир кўрсатишини аниқлайди, бу эса молиявий ва бошқарув таҳлилининг янада осонроқ бўлишини таъминлайди.

Системали аниқдошиш эса ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнларни босқичма-босқич таҳлил қилиш уларни ўзаро боғлиқ ҳолда текшириш муфассал деталларда ўрганилишини кўзда тутаяди.

2.2. Иқтисодий ва иқтисодий таҳлил қўлдан кўраётган бўёларни гуруҳларга ажратиш

Иқтисодий таҳлил қилишда, маълумотларни қайта ишлашда турли-туман услублар қўлланилади. Бу услубларни қўллаш жараёнида таҳлил методининг асосий хусусиятлари комплекс ва системалашганлиги яққол кўринади. Хўжалик жараёнларининг умумий бирлиги, кетма-кетлиги ва айрим элементлардан иборатлиги таҳлил қилишда асосий эътиборда туради.

Таҳлил усулларини қўллаш ўрганилаётган жараёнларни бир-бирига боғлиқлиги, ўзгариш сабаби, таъсир кўрсатган омиллар ва қўшимча сабабларни аниқлашга эришам беради.

ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида аксарият етук иқтисодчи олимларимиз таҳлилнинг усулларини иқтисодий адабиётларида шартли равишда икки гуруҳга ажратиш кўрсатишмоқда. Молиявий ва бошқарув таҳлилининг усулларини қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Оддий-анъанавий (одатдаги) усуллар гуруҳи;

2. Иқтисодий-математик усуллар гуруҳи.

Оддий-анъанавий (одатдаги) усуллар гуруҳига иқтисодий таҳлил пайдо бўлгандан буён қўлланилиб, анъанага айланиб, амалий тажрибада кенг қўлланилиб келаятган усуллар киритилади. Улар таркибига мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули, таққослаш усули, гуруҳлаштириш усули, балансли боғланиш усули, занжирли боғланиш усули, индекс усули, фоизлар фарқ усули ва ҳақозо усулларни киритишимиз мумкин бўлади.

Иқтисодий-математик усуллари иқтисодий ахборотларни электрон ҳисоблаш машиналарда ҳисоблаш ва қайта ишлаш, бу маълумотларни тез муддатда бошқарув ҳодимларига ўзатиш ишлари бошланганда қўлланилади. Иқтисодий-математик усуллар гуруҳига одатда, корреляцион ва регрессион таҳлил усули, назарий ўйин (назарий хизмат кўрсатиш) усули, иқтисодий ташхис қўйиш усули, интеграл усули, функционал қийматли таҳлил усули, чизикли программалаштириш усули, графикли усул, эвристик таҳлил усули ва ҳақозо усулларни киритишимиз мумкин бўлади. Иқтисодий математик усулларни бугунги кундаги айрим иқтисодий адабиётларда омилли таҳлил усуллари ҳам деб номланмоқда. Чунки, мазкур усуллар орқали маълум бир иқтисодий ҳодиса ва жараёнга таъсир этувчи бир нечта омилларнинг таъсирини аниқ миқдорларда аниқлаш имконияти мавжудлигидадир.

Хўжалик жараёнларини ўрганиш, таҳлил этишда янги усул ва воситалардан фойдаланиш иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Шу маънода таҳлилда қўлланиладиган иқтисодий-математик усулларни ҳам ушбу қаторга киритиш мумкин (2-жадвал).

Таҳлилда қўлланиладиган иқтисодий-математик усуллар ва уларни қўллаш ўрни

№	Усулларнинг номи	Изоҳ
1	2	3
1.	Корреляцион-регрессион таҳлил усули	Ўзгарувчи бирликка таъсир этувчи, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликдаги алоҳида белгининг бошқа белгилар таъсирида ўзгаришларини аниқлаш
2.	Логорифмлар усули	Натижавий кўрсаткичга таъсир этувчи кўп омилининг таъсирини аниқлашнинг математик ифодага солиниши
3.	Детерминантлар усули	Якуний ифодага таъсир этувчи бир омилининг иккинчи омилини тўлдирувчи ва уларнинг алоҳида таркибланиши
4.	Матрицалар усули	Якуний ифода ва натижавий кўрсаткичларга таъсир этувчи омиларни жуфтлик, бирлик ва кўплик коэффициентларда аниқлаш
5.	Чизиқли программалаштириш усули	Хўжалик жараҳларини функция ва чекланишларда қаторли тарзда программалаштириш ва уларни бошқариш бўйича муқобил қаторлардан энг оптимал вариантини аниқлаш
6.	Назарий ўйин усули	Ижтимоий, экологик, технологик шартларни ҳисобга олган ҳолда бошқаришни бир хил даражада сақлашнинг шартларини белгилаш
7.	Ва ҳақозо усуллар	...

Иқтисодий-математик усулларни қўллаш асосида:

- Таҳлилни бажариш муддати тезлашади;
- ўзгаришлар ва уларнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлади;
- оддий-анъанавий усуллар билан ҳисоблаб бўлмайдиган мураккаб омилар ва кўп омили кўрсаткичларни тўлиқ ўрганиш имкони туғилади;
- ҳар бир таъсир этувчи омилининг миқдор ва сифат жиҳатларини аниқ кўрсатиб бериш имконияти туғилади;
- ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш осонлашади ва ҳақозолар.

2.3. Таққослаш усбөи ва уни қўллашда амал қиладиган шартлар

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг оддий-анъанавий (одатдаги) усулларида энг кўп ва аввалдан қўлланилиб келинаётгани таққослаш усулидир. ҳар қандай иқтисодий ҳодиса, жараҳни ўрганиш, таққослаш, маълум кўрсаткичлар билан нисбат, солиштириш йўли билан ўрганилади. Бундай ўрганишда ҳодиса ва жараҳларни ўзгартиришининг асосий ва қўшимча сабаблари аниқланади, тараққиёт даражасига баҳо берилади. Одатда таҳлил таққослаш билан бошланади дейилади. Таққослашнинг бир неча турлари мавжуд: бизнес режа маълумотлари, ўтган йиллар эришилган кўрсаткичлар, энг илҳор ва юқори, ўртача эришилган натижалар билан.

Бизга маълумки ёқдөһйәеё таҳлилнинг муҳим вазифаларидан бири тузилган бизнес режа кўрсаткичларини бажарилишига баҳо беришдан иборатдир. Шундан ҳам маълумотлардаги ҳисобот (ўрганилаётган) йил эришилган натижаларини таққослаш таҳлилининг аҳамияти юқорилиги кўринади.

Бизнес режа маълумотларё билан ҳақиқатда эришилган натижаларни таққослаб, аниқланган фарқлар таҳлилнинг кейинги чуқур ўрганиш учун объект бўлади, яъни ҳисобланган ўзгаришлар тузилган бизнес режанинг асосланганлиги, тўри ва бор ҳақиқий имкониятга яқин, бажарилиш имконияти кенглигини билдиради. Шунингдек, бу аниқланган фарқлар бизнес режанинг сифатли тузилганлиги ақи бор ҳақиқатдан узоқлигини ифодалайди.

ҳақиқатда эришилган маълумотларни бизнес режада кўзда тутилган кўрсаткичлар билан таққослашда аниқланган катта фарқлар, айрим ҳолларда баҳо ўзгаришлари ақи паст режалаштирилиши, имкониятларни тўла ҳисобга олинмаганлиги сабабли юзага келиши мумкин.

Бундай ҳолларда аввалги тузилган бизнес-режа кўрсаткичлари қайта ҳисобланиши (корректировка) лозим ва сўнгра ўрганиладиган маълумотлар таққосланади. Хуллас, таҳлилда кўрсаткичлар асосланган бўлиши (мумкин) талаб қилинади.

Молиявий ва бошқарув таҳлилининг таққослаш усули жорий давр маълумотлари билан ўтган йиллар кўрсаткичларини болаб ўрганишда ҳам кенг қўлланилади. Айниқса кунлик, ўн кунлик, ойлик, кварталлик ва йиллик фаолиятини айнан ўтган йилларнинг шу даврлаёда эришилган натижаларга таққослаш зарур, фақат аниқ натижаларни билиш учун таққосланиш шарт ва талабларга амал қилинса бас. Маҳсулотлар таннархи, боражат турлари ва элементларини ўрганишда бундай қайта ҳисоблашлар, бир хил баҳо ўлчамида ўрганишлар талаб этилади.

Таҳлилда муҳим аҳамиятни чет эл тажрибаларини ўрганиш мақсадида ташкил этиладиган хорижий фирмалар билан корхона (фирма) маълумотларёни таққослаш эгаллайди. Бунда кўрсаткичлар бир-бири билан таққослаши мослаштирилиб, сўнгра эса илҳор тажриба натижалари ўрганилади ва келгуси фаолиятда бу тажрибаларга амал қилиш йўллари кўрсатилади. Корхона (фирма) фаолиятида ўанчалик кўп чет эл илҳор тажриба ва технологияси жорий ўилиниш йўллари белгилаш, келгусида шунчалик самарали, ишлаб чиўаришни ташкил қилишга асосий замин бўлади. Молиявий ва бошқарув таҳлилда таққосланишнинг турли усуллари мунтазам қўллаш, йўл қўйилган камчиликларни тузатишга, юқори кўрсаткичга ва тажрибага эга бўлган қўшни хўжаликлар ютуқларидан фойдаланишга имкон яратади.

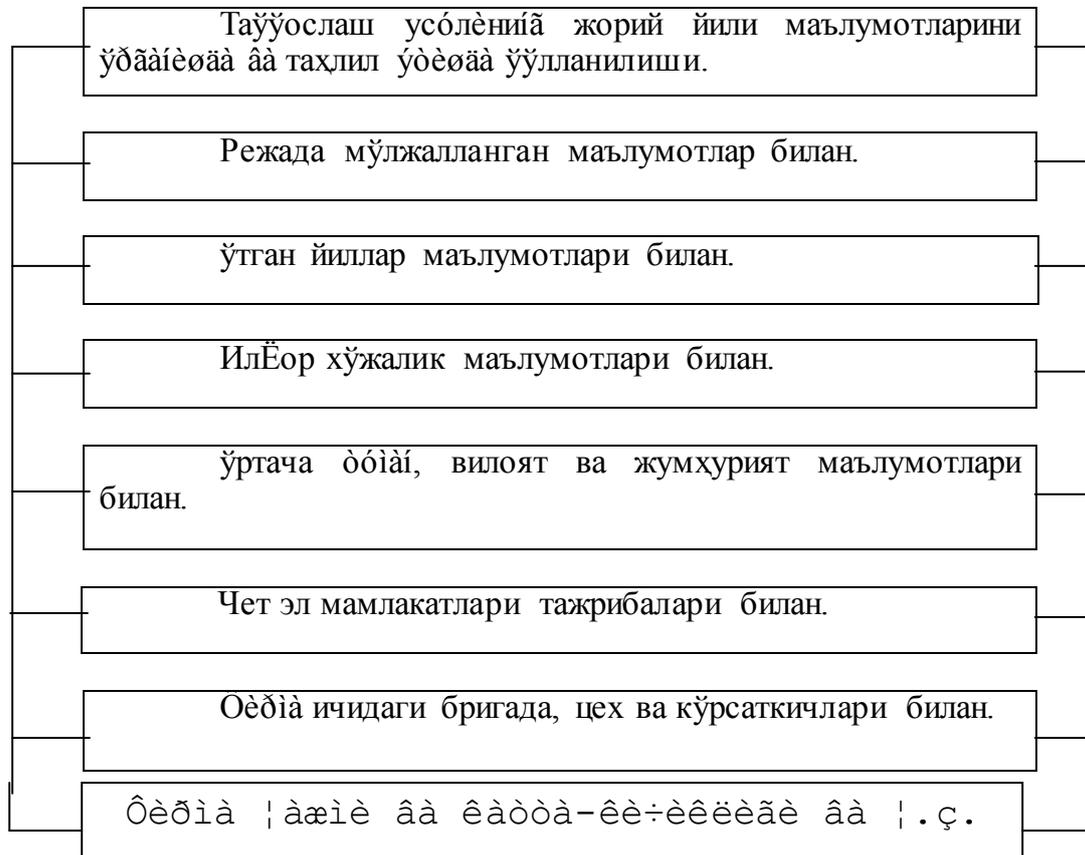
Таққослаш усули корхоналар фаолиятининг таҳлилда қўшни хўжаликлар, ўртача ёбйй, вилоят ва ёаһйёаёеёё маълумотлари билан ўрганилаётган хўжалик маълумотларёни солиштиришда ҳам ишлатилади. Буларнинг барчаси хўжалик

фаолиятининг тўла ва чуқур ўрганишга, кўрсаткичларни ўсиш Ёки камайганини аниў билишга имкон яратади.

куйидаги схемада таўўослаш усулининг ўўлланилиши доираси кўрсатилган (3-чизма).

3-чизма

Таққослаш усулининг қўлланилиш доираси

Ёкòèñíàèé таҳлил фанида кўрсаткичларни таўўослаб ўрганишда ўуйидаги талабларга риоя ўилиш лозим:

1. **Таўўослаб ўрганиши лозим бўлган кўрсаткичларнинг аниўланиши усули айнан бир хил бўлиши керак.** Хўжалик фаолиятини таҳлил ўилишда ўрганиладиган кўрсаткичларни тўғри таўўослаш учун мазмунан бир хил усулда аниўланганлигини текшириш лозим. Масалан корхоналарни рентабеллик даражасини фойдани ишлаб чиўариш фондларига Ёки маҳсулотларнинг тўлиў таннархига нисбатан, айрим ҳолларда эса соф фойда Ёки сотилган маҳсулотларнинг тўлиў таннархига нисбатан ҳам аниўланиши мумкин. Шунинг учун ҳам рентабеллик кўрсаткичини ўрганиладиган даврлар бўйича бир хил усулда ҳисоблаб, сўнгра ўзгариш даражасини таҳлил ўилиши лозим. Демак, фаўатгина кўрсаткичларни аниўлаш усули бир хил бўлганлигига ишонч ҳосил ўилишидан сўнгина таҳлил билан шуЁулланиш лозим.

2. **Бир хил баҳода ҳисобланган кўрсаткичларгина таўўосланиши лозим.** Таҳлил ўилишда ўрганиладиган кўрсаткичларни турли йиллар баҳосида ҳисоблаб ўрганиб бўлмайди. Чунки баҳо ўзгариши ўйимат шаклда маҳсулотларни ҳисоблашда катта таъсир этади. Шунинг учун ҳам хўжаликлар амалий фаолиятида ўзгармас (хар 5-10 йилги) солиштирма баҳолар ўабул ўилинган. Масалан, ҳозирги даврда

корхоналарда ўтган ҳисобот давридаги баҳолар солиштирма баҳо сифатида ўлланилмоўда.

Бир хил баҳога айлантиришлик методининг камчилиги шундаки, таҳлил даврида солиштириладиган маҳсулот таркибини ўзгармай туришини чегаралаб ўйяди.

3. Режа топшириўларининг бажарилиши оЎирлиги мос келиши лозим. Бу шарт айтиўса корхоналарнинг режа топшириўларини бажарилиши даражасини таҳлил ўилишда кўпроў эътиборга олиниши лозим. Режа топшириўларини бажарилиш оЎирлигини ҳисоблаш бўйича методик ўўлланмада коэффицентлардан фойдаланиш лозимлиги кўрсатилган. Куйидаги мисолда режа топшириўларининг оЎир-енгиллигига ўараб кўрсаткичларни таҳлил ўилишни кўриб чиўамиз.

Масалан: №1- цехда меҳнат унумдорлик режаси 103 % га бажарилган, маҳсулот ишлаб чиўаришни ааҗиёи бажарилишини оЎирлиў коэффиценти 0,9 га тенг, №2- цех эса меҳнат унумини 105 % га, режанинг бажарилишини оЎирлиў коэффиценти 0,8 га тенг бўлса, '2 оао 0,9 ёйўоёёёаиоаа иахиао оиоиёёенг 100 фоизёё ааааоао уёаи. Ааиаё, ао аёёаи '2 оаоаа бйўё ёёиёёёёёё ааа аахёао иоиёёи.

©ёё оааа оиёёёёёёаёё ааааёёёёёё ёёёёёёёёё ёйўоиоааааё аиёё ёёиёёёёёаоаа ўаоаа хай аиёёёаиёа, нйиаоа оахёёё аёёаи шўёёёаиёё ёйёёи.

4. Таққослаб ўдаиёёаёёаи ўааёёао аёо ёёё аўёёёё ёйёёи. Ао оаёаиёиё иаҗиоё ааааёё оаёааа иёнаооаи аёо иои-а иааёё аўёёа, оахёёёаа ўдаиёёааёёаи ёйўаёи ёйўнаоёёё-ёадиёиё хааёё аа ўҗааёёёё ааао-ааўоиёиё оҗои аа ўёнйаёёёёаа аиёёёёаёо.

Иапаёаи: иё, ёааооаё, ааёааа аа ёёё иёёёёаёёаа ёйўоиёаёаоаа ёо ўёҗёёи аа оаҗёаёёа ёаоёёё ао аааоаааё иаўёоиёёадиёё ўдаиёёаа ўоёёаиёаа иёёиёёё ёйёёи. Ўоёёёёо оаёёёёиёёаёёа ёёё иааёёёаа иаўаёёёаоаа оаоааоо наооёаоё оооёё-а аўёёёё иоиёёи, ооиёиё о-ои хай аёоёи ёйўнаоёёё-ёадиёё оахёёёё ўёёёоаа, ао иёёё ўоёёаиёаа аўёёёё ёаоаё. Ааиаё, иўтисодий оахёёёаа оаўйиёёаа ўдаиёёааёёаи ёйўнаоёёё-ёадиёиё наёо аўёёёё ааўоё аа аааоё аёааооа хёниааа иёёиааё.

5. Ёйўоиёиёиё аёёёаиёёё аа ёйёёи оадиёёё оаиё ааоааоаа хёниааа иёёиёёё ёйёёи. Оооёё оёё ёйёёи аа оадиёёоаа аёёёаоааи ёйўоиёиёадиёиё ёйўнаоёёё-ёадиёё хай ооёёиёаёаоаа иёёа ёаёёёё иоиёёи. Ооиёиё о-ои хай ао оааёоо иёёёаоёёё оаўиёёё иўтисодий оахёёёаа ўоёёаиёаа иёёиёёё ёйёёи.

Оооёё оёё оааёёё оадиёёоаа ёёёаёёёаи ёйўоиёиёаоаа аёиёё аа ааааёёаи иёёаёёёаи аа оаоааоёао хааёё, иахнўёиёёао аёоёёёёёаа иахиао наооёёиёиё иёйўаиёё, ўиаоаёў наооёё, ооаиёиёоо аиёёоа оаоаааоёаоё аа аиёўа оооаааё -ёйёиёаоаа оаоў аўёааё. Ёйёёи наооў оаооёёоиёёёаоаа ўиаоаёў аёёаи оаўиёёёо оаоаааоёаоё бйўёё аўёёна, ааиоаёё җиёаёаоаа (Ўооа Иё^а, Ёааёаҗ аўёё) аҗаё ённёў ёоиёаоё нааоооё- оаоаааоёаоё ёйўиўй аўёааё. Оаоаааоёао хааёёаа оаўао оааёоо иёёёаоёёёиёа ўиан, ааёёё ооиўиў ооҗёёёё, наёниёё хёаоёао хай оаўиёёо ўоааё.

Ооиёиё о-ои хай оаўйиёёао ааёаёне неоаоёаа оооёё оёҗёи аа оааёёё иёёёао оаўиёёёё хёниааа иёоа-ё иахнўи онўоёао аёиёёё ўёёёиёёё ёйёёи. Оаўао аиёў оаоо-оадиёёиё хёниааа иёааи хёаа ёйўоёниаёё оахёёёёиёи оаўйиёёао онўоёёё ўёёёаа ўдаиёёаёёи оўёёё иаоёаёёадиёё ааоааё.

6. Ёйўнаоёёё-ёаоё оаўйиёёаиоа-ё ёйўоиёёадиёиё ёхдоёниёаооаё, иахнўёиёёао ёоёаи -ёўаоёёа^аоаи иахнўёиёёао оооёё-а иахиао, иаёёиё-оаоаааоёао оаёаа ўёёёёё, аниёёё оиёаёадиёиё оаоёёаёёааё ўҗааоёёёао аа оаоўёао, ўооа-а иахиао оиоиайёёёёё, оиёа ўаёоёиёё аа иахнўёиё аёоёёёёаа наооёёао хааёёёё ўҗааоёа ёаоёёиёё ўоёёаиёаа иёёёёё ёйёёиёёёёё ёйўнаоааё.

Ао оаёаиёиёа иоҗёи оиёиё ооиааёё, хай оёё ёйўоиёааа ёоёаа -ёўаоёёа^аоаи иахнўёиёёао оооёё-а иахиао, иаёёиё-оаоаааоёао оаёаа ўёёёёё, аниёёё оиёаёадиёиё оаоёёаёёааё ўҗааоёёёао аа оаоўёао, ўооа-а иахиао оиоиайёёёёё, оиёа ўаёоёиёё аа иахнўёиё аёоёёёёаа наооёёао хааёёёё ўҗааоёа ёаоёёиёё ўоёёаиёаа иёёёёё ёйёёиёёёёё ёйўнаоааё.

Ёаёёи бйўиёаа ёйўнаоёёёаи оаоў аа оафиаооёадиё аиёў хёниёаоёиёи оиоиёё оаооёаё ёйўоёниаёё ааааё^аоёаоа хай аоаоёё ааоааааа а^аоёоёёиаааи.

Маъно аъёе÷а оаъй÷ еаїџаёаџ:

- молиявий ва бошқарув таҳлили оаїи іаоїаеїеїа оооої÷аае;
- таҳлил іаоїаиїеїа ўзига хос іохеї хононейудеаџе;
- молиявий ва бошқарув таҳлилининг иқтисодий-математик усуллари;
- оахеёеїеїа оддий-аїуаїааеё оўеёаџе;
- оаккїеао оўеё;
- аодохеаодедео оўеё;
- мутлоқ аа іеаеё фарқларіе аїекеао оўеё;
- ааеаїеё аїланиш оўеё;
- ааеаедеё аїеаїеё оўеё;
- назарий ўйин усули;
- интеграл усули;
- эврестик таҳлил усули;
- чизикли программалаштириш усули;
- индекс усули;
- матрицалар усули;
- логорифмлар усули.

Такрорлаш о÷ої ааїеёаџ

1. “Іаоїа” нўеїеїа еоааеё іауїїе іеїаааї еаїџаџ?
2. Оахеёе оаїеїеїа іаоїаеаа екдөнїа÷е іеїеаџ каїаае оаўдео аадеоааї?
3. Іеёуаеё аа аїоқадоа оахеёе оаїеїеїа іаоїаеїеїа ўеаа оїн іохеї оононейудеаџе іеїаеаџааї еаїџаџ?
4. Оахеёеаа кўеаїеёааеааї оїоёеаџ каїаае аодохеаџаа ааџадеа ўџаїеёаае?
5. Іодеїк аа іеаеё оаџкеаџіе аїекеао оїоёе аа оїеїа іїхеуде ҳакеаа оооої÷а аадеїа?
6. Аодохеаодедео оїоёе оўдеїеаа іауеїоїо аадеїа?
7. Оаккїеао оїоёе аа оїе кўеаа оаџеаџеїе ооооїодедеа аадеїа?
8. Ааеаедеё аїеаїеё оїоёеїеїа аїїеё оононейуде іеїаааї еаїџаџ?
9. Ааеаїеё аїеаїеё оїоёеїе оахеёе ааџаїеадеаа кўеаоїеїа аоаеёеёаџеїе еўџадеа аадеїа?
10. Екдөнїаеё іаоїадеё оїоёеаџаа кеїка÷а есїх аадеїа?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Таҳлил жарањида молиявий ва бошқарув таҳлилининг оддий-анъанавий ва иқтисодий математик усуллари кўллашнинг афзалликларини кўрсатиб беринг. қайси усуллардан фойдаланилса корхона учун самарали натижалар беради.

2-топшириқ

қуйидаги маълумотлар асосида корреляцияли ва регрессияли усулдан фойдаланиб, маҳсулот таннархи билан меҳнат сарфи ўртасидаги боёлиқни аниқланг, таҳлил этинг ва хулоса азинг.

Акционерлик жамияти бўйича қуйидаги маълумотлар берилган.

Цехлар	Маҳсулот бирлигини и таннархи, сўм	Бир бирлик маҳсулотга сарфланган меҳнат ҳақи, сўм	X_1^2	X_2^2	$X_1 * X_2$
1	2 (X_1)	3 (X_2)	4	5	6
1	2400	400			
2	2200	400			
3	2310	410			
4	2390	400			
5	2550	570			
6	2600	530			
7	2800	640			
Жами:					

3-топширик

қуйидаги маълумотлардан фойдаланган ҳолда таҳлилнинг занжирли боёлиқ усулини қўллаб, корхонадаги материал харажатларининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқланг ҳамда хулоса ва таклифларингизни баён этинг.

Кўрсаткичлар	Бизнес режа	Ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Бир бирлик маҳсулотга сарфланган материал миқдори, кг	30	32	?
2. 1 кг. Материал ўймати, сўм	920	900	?
3. Бир бирлик маҳсулотга сарфланган жами материал бажарати, сўм	?	?	?

**3.2. Эркин иўтисодий муносабатлар шароитида хўжалик субъектларида
иўтисодий таҳлил ўтказишнинг
тартиби ва бажарилиши**

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти яратиш маъсадида иўтисодий ислохотларни босўичма-босўич амалга ошироўда.

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар ўандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошўаришни таъминлаши зарур бўлади. Аммо кўпгина корхона ва ташкилотлар иўтисодий мустаўиллик ҳамда ички ва ташўи бозорда битимлар тузиш хуўуўини ўўлга киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига тайр эмасликлари ан бўлиб ўолди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фаўат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя ўилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиўариш ва улардан ишлаб чиўариш самарадорлигини ошириш маўсадида фойдаланиш зарур бўлади. Самарали бошўаришда энг муҳими ахборот ва ундан фойдалана билишдир.

Иўтисодий ахборотлар билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири уни таҳлил ўилишдир. Таҳлил давомида хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиўаришда асос бўладиган бир ўатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Таҳлилий ишларни мувафаққиятли, самарали ўтказилиши уни ҳар томонлама ўйлаб, синчиклаб ташкил қилинишига болик. Уни ўтказилиши илмий характерга асосланган ва режа асосида амалга оширилиши лозим. Таҳлил ишлари олиб борила^нганда, у бир неча босқичларни босиб ўтади. Ушбу босқичларни босиб ўтиш жара^нида ҳар бир босқичнинг мазмуни олдиндан аниқланиши керак ва уларнинг бажарилиши маълум томонларга асосланган бўлиши лозим. Асосланиши лозим бўлган томонлар эса қуйидагилардан иборат:

1. Корхона фаолиятини таҳлил қилиш - бошқаришда қарор қабул қиладиган ҳар бир раҳбар, менежернинг хизмат бурчидир. Шундай қилиб бундан чиқадиган зарур тамойил бу таҳлил ишларини бажарувчилар ўртасида вазифаларни аниқ тақсимлаш;
2. Ишлаб чиқариш тармоқларида таҳлил ишларини ташкил қилишда энг зарур тамойиллардан бири унинг тежамлилиги, яъни кам харажат қилиб юқори самарага эришиш;
3. Таҳлил ишларини ташкил қилишда яна бир тамойил уни ўтказишни назорат қилиб бориш.

Корхона иўтисодий-молиявий аҳолини таҳлил ўилиш билан шуўуллана^нган ҳар бир бодим корхонанинг бошқарув ва молиявий ҳисобот шаклларини эркин ўўишни, унинг моддаларини тушунишни, шунингдек хулосалар чиўариш ва тавсиялар беришни билиши керак.

Корхоналарда иўтисодий таҳлилни ташкил этиш ихти^ррийлик ва амали^тдаги тажриба ҳамда талабдан келиб чиўўан ҳолда таҳлил ишлари ташкил этилади. Таҳлилни ташкил этишда ўрганиладиган мавзуларнинг ўўлами ва аҳамиятига ўараб иўтисодчилар билан бир ўаторда корхонанинг барча мутахассислари ҳамда оддий

ишчисигача иштирок этишлари мумкин бўлади.

Иўтисодий таҳлилни ташкил этишнинг зарурияти ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида янада ортган бўлиб, чунки ҳар бир фаолиятнинг корхона учун манфаатлилиқ даражасини аниқлашдан, бу фаолиятнинг иўтисодий нуўтаи назаридан тўғри ташкил этилганлигига баҳо беришдан иборатдир. Иўтисодий таҳлилни корхона миў^асида тўлиў ташкил этишга бевосита жавобгар бош ҳисобчи Ёки корхона бошқарувчиси бўлиши мумкин. Шерик корхоналарда эса бу масалага бевосита корхона бошлиғи Ёки иўтисодий масалалар бўйича корхона бошлиғининг муовини шуўлланиши мумкин бўлади.

Корхоналарда цех Ёки бригада маълумотлари бўйича иўтисодий таҳлилни эса шу бўлим бошлиўлари ташкил этишлари керак бўлади.

Вилоят, туман Ёки тармоўлар бўйича маълумотларни умумлаштириб иўтисодий таҳлилни ўтказишга истиўболни белгилаш ва статистик ташкилотлар Ёки юўори ташкилотлар таркибида ташкил этилган иўтисодий таҳлил кенгаши иш юритадилар.

Бошқарувнинг ҳамма бўғинларида умумий ишлаб чиўариш соҳасини эффективлигини оширишда аналитик ишни ташкил этиш ва иўтисодий таҳлилнинг роли ошиб бормоўда. Ушбу ҳолатдан келиб чиўиб иўтисодий таҳлил ташўи ва ички таҳлил турларига бўлинади.

Корхона ва бирлашмаларни ишлаб чиўариш хўжалик фаолиятининг ташўи таҳлилинини ўйидагилар олиб борадилар:

- ◆ Бошқарувнинг юўори органлари;
- ◆ Молия органлари;
- ◆ Банк ташкилотлари;
- ◆ Солиқ органлари ва ҳакозолар.

Юўори бошқарув органлари ўз назорати остидаги корхона ва уюшмаларнинг ишлаб чиўариш фаолиятини доимий равишда таҳлил ўилиб туришади. Бунинг учун эса режа ва ҳисобот маълумотлари, текширув натижалари ва бошўа маълумотлар керак бўлади.

Молия органлари иўтисодий таҳлил жараёнида корхона ва бирлашмаларнинг фойдалилик режасини бажарилишига, давлат бюджети олдидаги мажбуриятларига, корхонанинг моддий ва пул ресурсларини рационал таўсимланишига, ўз – ўзини молиялашга ва барид ўувватига диўўатини ўаратади. Масалан, ўзбўкистон республикаси Марказий Банки доимий равишда кредит олган корхона ва бирлашмаларнинг иш фаолиятини, ҳамда асосий ҳажм ва сифат кўрсаткичларини таҳлил ўилиб туришади, корхоналарда банк кредитларининг ишлатилишини, меҳнат хаўи фондини, товар – моддий ўийматликлар ва уларни саўланиш ҳолатини ҳамда тўлов интизоми ҳолатини таҳлил ўилиб туришади.

Иўтисодий таҳлил ишларини корхона ва бирлашмалар олиб бориши билан бир ўаторда бошўа ташкилотлар ҳам олиб бориши мумкин: Бўларга:

- ◆ Режалаштириш ташкилотлари;
- ◆ Илмий тадўийўот ва лойиҳалаштириш институтлари;
- ◆ Жамоат ташкилотлари;
- ◆ Матбуот органлари кабилар киради.

Ички таҳлилни эса корхона ва бирлашмаларни ишчи ходимлари олиб борадилар ва уларнинг турли таркибий булинмалари ўзларига тегишли функцияларни белгилаб оладилар. Иўтисодий таҳлил кўп ўирралилиги билан ажралиб туради. Корхонани ҳамма фаолияти сфераларида мавжуд бўлган резервларни излаб

топиш, таўсимланган мажбуриятларни аниў бажарилиши ва уни амалга оширишда маъсулиятни хис этиш лозим бўлади.

Юўоридаги билдирилган фикрлардан фойдаланиб, ўуйида ишлаб чиўариш корхоналари ва бирлашмаларида иўтисодий таҳлилни ташкил этишни схемасини келтириб ўтиш мумкин бўлади.

3.2. Таҳлилни ташкил этиш босўичлари

Бозор иқтисодиёти шароитида аналитик ишларнинг муваффаўияти кўп жиҳатдан уни ўандай ташкил этилганлигига ва режалаштиришга боёлиўдир. Одатда аналитик ишларда нафаўат корхонани бошқарув таркиби, балки бошқарувнинг функционал органлари, жамоатчилик аъзолари ҳамда меҳнат жамоасигача ўатнашиши мумкин бўлади.

Иўтисодий адабиётларда иўтисодий таҳлилни ташкил этишнинг ўуйидаги босўичлари келтириб ўтилган:

◆ **Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастўрини тузиш босўичи.**

Иўтисодий таҳлилнинг дастури ва режасини тўзиб олиш таҳлилни ташкил этишнинг асосий ўисмидир. Бу босўичда иўтисодий таҳлил ишлари нимадан бошланиши, таҳлил ўтказувчи комиссияга кимлар киритилиши ҳамда таҳлил ишлари нима билан якунланиши кўрсатиб ўтилади. Бундан ташўари иўтисодий таҳлил ўтказиш дастурида ўуйидагилар аниў кўрсатилган ва белгиланиб олинган бўлиши лозим:

- таҳлилнинг маўсади ва вазифасини аниўлаш;
- таҳлил объектини аниўлаш;
- иўтисодий таҳлил ишларини олиб бориш жойи;
- таҳлил мазмунини изохлаш;
- ижрочиларни таркиби ва уларнинг вазифаларини белгилаш;
- таҳлил ўтказиш муддатини белгилаб олиш;
- таҳлил манбалари ва уларни натижаларини расмийлаштириш тартибини аниўлаб олиш.

◆ **Таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниўлаш, йиўиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш босқичи.** Ушбу босўичда ўуйидаги ишлар амалга оширилади:

- таҳлил учун зарур маълумотларни аниўлаш;
- таҳлил манбаларини тўплаш;
- ўўшимча маълумотларни жалб этиш;

◆ **Тўпланган маълумотларнинг ўўрилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш босқичи.** Тўпланган манбааларни тўғрилигини текшириш ҳамда ишончилигини аниўлашдан иборат бўлади ва ушбу манбаалар таҳлил учун мослаштирилади. Бундан ташўари ушбу босўичда ўуйидагилар аниўланиб олинади:

- таҳлил усулларини аниўлаб олиш;
- маълумотларни содалаштириш;
- жадвал, схема ва макетларни тузиш;
- таъсир этувчи факторларни аниўлаш;
- резервларни аниўлаш.

◆ **Бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш босўичи.** Бу энг муҳим босўич бўлиб, бевосита таҳлил ишлари бажарилади, кўрсаткичлар ҳисобланади, ўзгариш сабаблари ва

фарўлар аниўланади. Ушбу босўичда ўйидаги ишлар амалга оширилади:

- мезон кўрсаткичларини аниўлаш;
- кўрсаткичларни ҳисоб-китоб ўилиш ҳамда натижаларни баҳолаш;
- баҳолашда экспертизадан фойдаланиш;
- натижаларни умумлаштирувчи мезонлар;
- таҳлил натижаларини хулосага тайрлаш.

◆ **Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш босўичи.**

Бу босўичда ўрганилаётган иўтисодий жараён яқунланади ва маълум бир ўзгаришларга баҳо берилади ҳамда таҳлилга яқун ясалади. Бундан ташўари ушбу босўичда ҳам ўйидаги ишлар амалга оширилиши лозим бўлади:

- корхона фаолияти натижаларининг ўзгариш сабабларини аниўлаш;
- корхона фаолиятини яхшиланиш резервларини жамлаш;
- аниўланган резервлардан фойдаланиш тадбирларини белгилаш;
- таҳлил натижаларини ҳисоблаш ва ҳисоботда ифодалаш.

◆ **Таҳлил натижасида илўор Ёоя ва тажрибаларни амали^тда ўўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амали^тга тадбиқ этиш босўичи.** Мазкур босқичда таҳлил натижасида аниқланган имкониятларни корхона фаолиятига кўллаш йўллари кўрсатиб берилади, тавсиялар берилади, аниқланган илўор Ёоя ва тажрибаларни амали^тга тадбиқ этишни кўрсатиб беради ва уларнинг ҳақиқатда келгусида бажарилиши назорат қилиб борилади.

Одатда корхоналар фаолиятини таҳлил ўилиш даврида маълумотлар манбаи йиўилади. Ушбу маълумотларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил ўилиш маўсадида маълумотлар тўғрилиги текширилади. Таҳлил учун йиўилган маълумотларни текшириш икки усулда олиб борилади:

1. Юзаки текшириш;

2. Мазмун жиҳатидан текшириш.

Юзаки текширишда ҳисоботга барча маълумотларни киритилганлиги, уларнинг арифметик йиўиндиси, Молия вазирлиги ҳамда Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги томонидан тасдиўланган ҳисобот шаклларига риоя ўилинганлиги, ҳисобот шаклларининг бир-бири билан боўлиўлиги, ҳисоботни топшириш муддати, мансабдорларнинг имзоси текширилади.

Мазмун жиҳатидан текшириш ўйидагиларни ўз ичига олади:

- ◆ Инвентаризация натижалари ҳисоботда ўз аксини топиши;
- ◆ Корхона ҳисобот маълумотларидаги бюджетга тўловлар ва бюджет маблаўлари ҳисобига молиялаштириш суммасини молия ташкилоти маълумотларига мос келиши;
- ◆ Фойда ва зарарлар сч^атига ўтказилган кўрсаткичларни текшириш (устав капиталининг ўзгариши, табиий офатдан кўрилган зарар, асосий воситаларни тугатилиши ва ҳақозолар).

Корхоналар фаолиятини таҳлил ўилиш давомида кўплаб манбаалардан фойдаланишга тўғри келади. **Таҳлилда ўўлланиладиган манбаларни ўйидаги босўичларга ажратишимиз мумкин бўлади:**

1. Режа маълумотлари манбалари;
2. ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари манбалари;
3. Ўўшимча маълумотлар манбаи.

Режа маълумотлари манбалари таркибига бизнес режа кўрсаткичлари, белгиланган лимитлар, белгиланган норма ва нормативлар, шартнома кўрсаткичлари киради.

ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари манбаларига бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи

маълумотлари, статистик ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари, оператив ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари киради. Таҳлилнинг асосий маълумотлар манбаи бу бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотлари бўлиб, улар корхона хўжалик фаолиятининг барча жараёнларини ўз ичига олади. Бунда маблаёлар ҳаракати, уларнинг манбалари, уларнинг хўжалик алоқалари акс этади.

Бухгалтерия балансида маблаёлар, уларни манбаларининг жойлашиши ва ҳосил бўлиш манбаларига ўараб ифодаланади.

Статистик ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари таҳлил учун асосий манба бўлиб ҳисобланади. Бу ҳисоботда ҳодиса ва жараёнларнинг жами кўрсатилади, уларни миқдор жиҳатдан характерлайдиган муайян иўтисодий ўонунларни аниўлайдиган тарзда акс эттирилади.

Оператив ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотларига ва статистик ҳисобот маълумотларига нисбатан зарур информацияни бир мунча тезроў олишга имкон беради.

Иўтисодий таҳлилни янада чуўурроў амалга ошириш учун ҳисоб маълумотларига таалуўли бўлмаган, яъни ўушимча маълумотлардан фойдаланиш лозим бўлади. Бундай маълумотлар таркибига банк, молия, солиқ инспекторлари томонидан тузилган далолатнома, инспекторларни таўдим этган маълумотлари, аудитор хулосалари, радио ва телевидения маълумотлари, оммавий ахборот воситалари манбалари, ишчи ва хизматчилар билан бўлган мулоўот натижалари киради.

3.3. Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш

Одатда таҳлил маълумотлари ва уларни натижалари уни ким ва нима маўсадда ўтказилганлигига ўараб турли шаклда умумлаштирилиши мумкин. Корхона ва ташкилотларни хўжалик фаолияти таҳлилининг натижалари аналитик мавзулар Ёки хўжаликни йиллик ҳисоботига илова ўилинадиган ба^аннома кўринишида ифода этилади.

Таҳлил натижаларини умумлаштириш ва яқунлаш ўайси турдаги таҳлилни ўтказганлигимизга ўараб бажарилади. Масалан, корхоналарнинг йиллик ҳисоботи асосида ўтказилган жорий таҳлилнинг яқуни, умумий хулосалар ^азиш ва юўори ташкилотларга тушунтириш хати тузиш орўали яқунланади. Айрим турдаги бошўа таҳлил турларининг натижалари эса мутахассисларни маърозаси, корхона раҳбарининг буйру^и, жамоанинг мажлис ба^ани, тафтиш комиссиясининг далолатномалари орўали умумлаштирилиши мумкин.

Таҳлил натижаларини умумлаштирганда албатта эришилган натижалар, йўл ўўйилган камчиликлар ҳамда ютуўлар аниқ раўамларда ва фактлар билан кўрсатилган бўлиши талаб этилади. Шунингдек, йўл ўўйилган камчиликларни тозатиш чоратадбирлари, яъни таклифлар ҳам кўрсатилади.

Иўтисодий таҳлил натижаларини расмийлаштириш ва умумлаштиришга корхонанинг умум мажлис материаллари, турли хил диаграмма, жадвал ва графиклар тозиб меҳнаткаш оммага кўрсатма сифатида осиб ўўйиш, ойнома ва рўзнома саҳифаларида маълумотларни чоп этиш, ахборот доскаларидаги кўрсаткичларни эълон ўилиб бориш ҳам ҳисобланади.

Аналитик ^азув корхона ва ташкилотларни хўжалик фаолияти яқунлари бўйича йиллик Ёки чораклик ҳисоботига тушунтириш хатлари, юўори ташкилотларни уларга бўйсинувчи ташкилотлар хулосалари каби бўлади.

Тушунтириш хати режани бажарилиши ҳаёидаги умумий характеристикада ва кўрсаткичларни аввалги даврларга нисбатан ўзгарганлик маълумотларидан бошланади. Сўнгра натижанинг режадан тафовути сабаблари, айрим омилларнинг ўзаро боёлиниши ва уларнинг хўжалик фаолияти кўрсаткичлари ифодаланади.

Аналитик ҳисоб – китоблар аналитик жадваллар кўринишида расмийлаштирилади. Уларни ҳар бирига хулосалар ва кўрсаткичларнинг ўзаро боёлинигини ечиб берувчи матнли иловалар берилади.

Баъномани хотима ўсмида хулосалар, аниўланган камчиликларни тўзатиш йўл-йўриқлари, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга доир резервлардан фойдаланиш юзасидан конкрет (аниў) таклифлар баън ўлинади. Баънома тушунарли, илмий асосланган, ихчам, аналитик жадваллар билан боёланган бўлиши керак бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида бундай таҳлил корхона раҳбарининг баридорларни умумий йўналишидаги маърозаси учун зарур бўлади.

Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ва бошқарув таҳлил қилишдан олиндиغان натижа уни ахборот ва методик қўлланмалар билан таъминланганлик даражасига боёлиқ. Таҳлилни ахборот билан таъминлашда бош ролини бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи эгаллайди, сабаби бу манбаларда хўжалик фаолияти ва унинг натижалари ўз аксини топган. Бирламчи ва жамланган ҳисоб регисторидаги маълумотларни ўз вақтида ва тўла-тўқис таҳлил қилиш режани бажарилишига, хўжалик фаолиятини яхшилашга қаратилади.

3.4. Автоматик бошқариш системаси шароитида иўтисодий таҳлилни ташкил этишнинг бўсузиятлари

Хўжалик фаолиятини автоматик бошқариш системаси шароитида ташкил этиш дейилганда, электрон ҳисоблаш машиналари (компьютерлар) адрамида ва иўтисодий математик усулларини ўўлаган ҳолда ишлаб чиқаришнинг муҳим соҳаларини аниў ва тўғри бошқариш вазифаларини амалга ошириш маўсадида ташкил этиш тушунилади. *Бундай амалга ошириш уч хил йўналишида бўлиши мумкин, яъни:*

- ◆ Марказлашган;
- ◆ Марказлашмаган;
- ◆ Аралаш.

Хўжалик фаолиятини таҳлил этишнинг автоматик бошқариш системаси шароитида амалга ошириш ўуйидаги принципларга амал ўилади:

- ◆ Аниў маўсадга эга эканлиги системалашганлиги;
- ◆ Комплекслилиги;
- ◆ Ихчамлашганлилиги;
- ◆ Узлуксизлик ва мунтазамлилик;
- ◆ Таўўосланиш имкониятини кенглиги;
- ◆ Ечим лойиҳаси аниў ва ихчамлилиги.

Автоматик бошқариш системаси шароитида таҳлил этиш ўуйидаги шароитда бажарилади:

- ◆ Ўайд этиш;
- ◆ Бошланёич маълумотларни йўиш ва ёзатиш;
- ◆ Умумий маълумотлар базасини ташкил этиш;
- ◆ Кўрсаткичлар алгоритми бўйича маълумотларни ўайта ишлаш;

- ◆ Истеъмолчилар учун керакли маълумотларни таърлаш.

Таҳлил учун керакли маълумотларнинг аниқлигини ва тез муддатда тайёрлашнинг энг аниқ йўлларида бири - ЭГМ лар Ёрдамида ўйга ишлаш ҳисобланади.

Комплекс автоматлашган шароитда таҳлил учун керакли маълумотлардан фойдаланиш бўсувиятлари маълум даражада имкониятларни очиб беради:

1. Бошланғич ҳужжатлар - ҳисоб, статистика норматив маълумотлар ЭҳМнинг хотирасига ўйилиб фаўат бир хил манбаа, яъни машина хотирасига олинади;
2. Таҳлил учун керакли турли мураккаб ҳисоблашлар маълум секундларда бажарилади;
3. Таъсир этувчи омилларни машиналар аниқ кўрсатиб беради;
4. Таҳлил учун керакли маълумотлар ва таҳлил натижалари ўрнатилган шаклда- машинаграмма, табелограммаларда ифодаланади;
5. Турли хил иўтисодий маълумотлар машиналар учун бир хил шифр ва кодларда киритилади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасига кўра ишни автоматлаштирилган тарзда олиб борилиши анча иўтисодий самародорликка олиб келар экан.

3.5. Манбалар тўрилигини текшириш ва уларга қўйилган талаблар

Корхоналарни тўғри ва оўилона бошўариш учун турли- туман малумотлар тизимидан фойдаланиш зарурки, улар орўали тўғри бошқарув ўарорлари ўабул ўилиниши мумкин. Малумотлар дейилганда иўтисодий ҳодисалар, воўеалар ва хўжалик жараёнларини тегишли манбалар орўали акс этириш, уларни ўайта ҳисоблаш ва ўрганиш, ҳамда ўизиўувчи ташкилотларга ўзатиш тушунилади.

Таҳлил учун керакли бўлган маълумотларни мазмунига ўараб ўуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- ◆ Иўтисодий маълумотлар;
- ◆ хуўуўий- меъёрий маълумотлар;
- ◆ Илмий- техникавий маълумотлар;
- ◆ Табий- экологик маълумотлар;
- ◆ Бошўа маълумотлар.

Иўтисодий маълумотларни бизнес режа, турли хил ахборот манбаалар, техналогик маълумотлар, оператив- техник, меъёрий ва ҳисоб ҳужжатлари ташкил этади. Бу манбаалар таҳлилда энг кўп фойдаланилади.

хуўуўий- меъёрий маълумотларга эса Республикамизда амал ўилаётган барча ўонунлар, меъёрий ҳужжатлар ва норматив актларда расмийлаштирилган ахбўротлардан фойдаланиш тушинилади.

Илмий- техникавий маълумотлар, энг янги тараўўиёт, жахондаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуўларини ўзида мужассам этган ахборотлардир. Бу ахбўротлар таҳлил учун муҳим аҳамият касб этади.

Табийий- экологик маълумотлар, табиат, ер, иўлим ва бошўа экологик омилларни мужассамлаштирган ахбўротларни иўтисодий таҳлилда муҳим манбаа сифатида ўрганилади.

Бошўа манбааларга эса, иўтисодий, хуўуўий, илмий- техникавий, табий-

экологик манбааларда акс этмаган маълумотлар тушуниб, бунга оммавий ахборот воситалари, рўзнома ва ойномалардаги, радио ва телевидениядаги келтирилган ахборотлардан фойдаланиш таҳлил учун муҳимдир.

Кўплаб манбааларни таҳлил жараёнларида ўйлаш уларнинг мазмунини бойитишга, бошқарув ўрорларини долисона бўлишини ва корхоналарни бозор иқтисодиёти шароитида фаол ўатнашишига имкон яратади.

Иўтисодий манбаалар бошўа ахборотлардан ўйидаги бусусиятлари билан ажралиб туради:

- хужжатлашганлиги- барча иўтисодий ходиса ва жараёнлар содир бўлиши билан тегишли бошланёич хужжатларда ўайт этилади ҳамда ахборот сифатида расмийлашади.
- Турли- туманлиги. ходиса ва воёеалар кўпгина манбааларда ўайт этилиб, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир- биридан фарўланади.
- Оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги. Кўпгина иўтисодий ахборотлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шаклларининг юёори органлар томонидан тасдиўланганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиради.
- Маълум даврларда такрорланиб туришлиги. Тасдиўланган меъёрий хужжатлар мунтазам тўлёазилиб тегишли ташкилотларга топширилиш кўзда тўтилади, ҳисобот даврлари- чораклар, ярим ҳамда йиллик муддатларга бўлиниб ахборотлар тўзилади.
- Ўонунлашганлиги ва чегараланганлиги. Барча иўтисодий ахборотлар давлат ташкилотлари, молия вазирлиги, макройўтисод вазирлиги ва солиқ ўўмитаси томонидан тасдиўланган шаклларга асосланиб тўзилади. Бозор иўтисоди шароитида корхоналар учун муҳим саналган айрим маълумотлар бошўалар учун махфий бўлиб, фаўат эгасининг рухсати билан эълон ўилиниши мумкин.
- Кўп ўирралилиги ва сермазмунлиги. Иўтисодий ахборотлар миўдорий ва ўиймат ўлчамларида кўрсатилади, бошланёич хужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг насл- номаси, даври ва маҳсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашади.

Иўтисодий маълумотларни аксарият ўисмини ҳисоб ахборотлари ташкил этиб, бухгалтерия, статистика ва тезкор ҳисоблар мажмуидан иборатдир.

Бўдгалтерия ҳисоби маълумотлари иўтисодий таҳлил ахборотлари таркибида 70 фоиздан ортиў салмоўни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасида «Бўдгалтерия ҳисоби тўғрисидаги ўонун» 1996 йил ўабул ўилиниб, барча фаолият кўрсатувчи юридик ва жисмоний шахслар бу ўонунга амал ўиладилар.

Таҳлил учун кеоракли манбаалар ўйидаги талабларни бажариши лозим:

1. Хаўўонийлик ва ҳолисоналик тамоилига амал ўилинади.
2. Манбаалар таҳлил ўилиниши учун кенг имкониятли бўлмоёи лозим, яъни режа, ҳисоб ва статистик малумотлар ходиса ва жараёнлар мазмунини тўлиў ёритиши, талаб ўилинган вазифаларни бажариши керак.
3. Иўтисодий ходиса ва воёеаларни ифодаловчи манбаалар аниў ўлчамда акс эттирилиши лозим.
4. Барча манбааларнинг умумий бирлиги ва ўзвий боёелиўлиги саўланилади ҳамда улардаги ахборотлар бир- бирини тўлдириб турилишини таўозо этади.
5. Манбааларга киритилган кўрсаткичларни аниўланиш тамоиллари ва акс эттириладиган даврлар мослиги зарурдир ва ҳакозолар.

Юўоридаги талабларга жавоб берувчи барча ахбiротлар тахлилнинг аниў бажарилиши, сермазмун бўлишлигига имкон яратади.

Иўтисодий тахлилда фойдаланиладиган барча манбааларни ишончлилигини, аниўлилигини ва тўғрилигини текшириш натижаларни самарали бўлишига замин яратади. Керакли манбааларнинг турли- туманлиги, сермазмунлиги ва кўплиги уларнинг сифатли шаклланишига эътиборни ўратилишни таўозо этади. Барча йиЁма маълумотларни ҳар томонлама тўғрилигини текшириш:

- **Техник (юзаки) текшириш усули;**
- **Мантиўий Ёки мазмунан текшириш усулларига ажратилади.**

Техник текшириш, ахбарот манбааларини арифметик жиҳатидан тўғрилигини, расмийлаштириш ўоидаларига риюя ўилинганлиги ва кўрсаткичларнинг бир- бирига мослигини эътиборга олган ҳолда ўрганишдир.

Мазмун жиҳатидан текшириш, маълумотларнинг ҳақўоний эканлиги, унда акс эттирилган раўамларнинг ҳаўиўатда борлиги аниўлашни ўз ичига олади. Бундай текшириш ўз ичига бубгалтерия ҳисоби бошланЁич ҳужжатларидаги келтирилган раўамларни инвентаризация ўтказиш орўали таўўослаш, санаб кўриш ва ўлчаш йўли билан тўғрилигига ишонч ҳосил ўилишдир.

Айниўса йиллик молиявий ҳисобот маълумотларини мазмунан текшириш тахлил ишларини самарали ўтишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу жараънда маълумотларни тахлил қилишдан олдин уларнинг тўрилиги текшириб олинади. Маълумотларнинг тўрилигига ишонч ҳосил қилиш учун эса айрим кўрсаткичларни маълум бир ҳисобот маълумотлари билан таққослаб уларнинг бир- бирига мослиги ўрганилади. Агар бир хил кўрсаткичлар турли манбаларда бир хил тартибда акс эттирилган бўлса, у ҳолда ушбу маълумотлар ўўри деб тан олиниши мумкин бўлади.

Молиявий ҳисоботнинг турли шаклларидаги маълумотларни бир - бирига мослигини ўрганиш ўуйидаги жадвалда келтирилган (7-жадвал).

7-жадвал

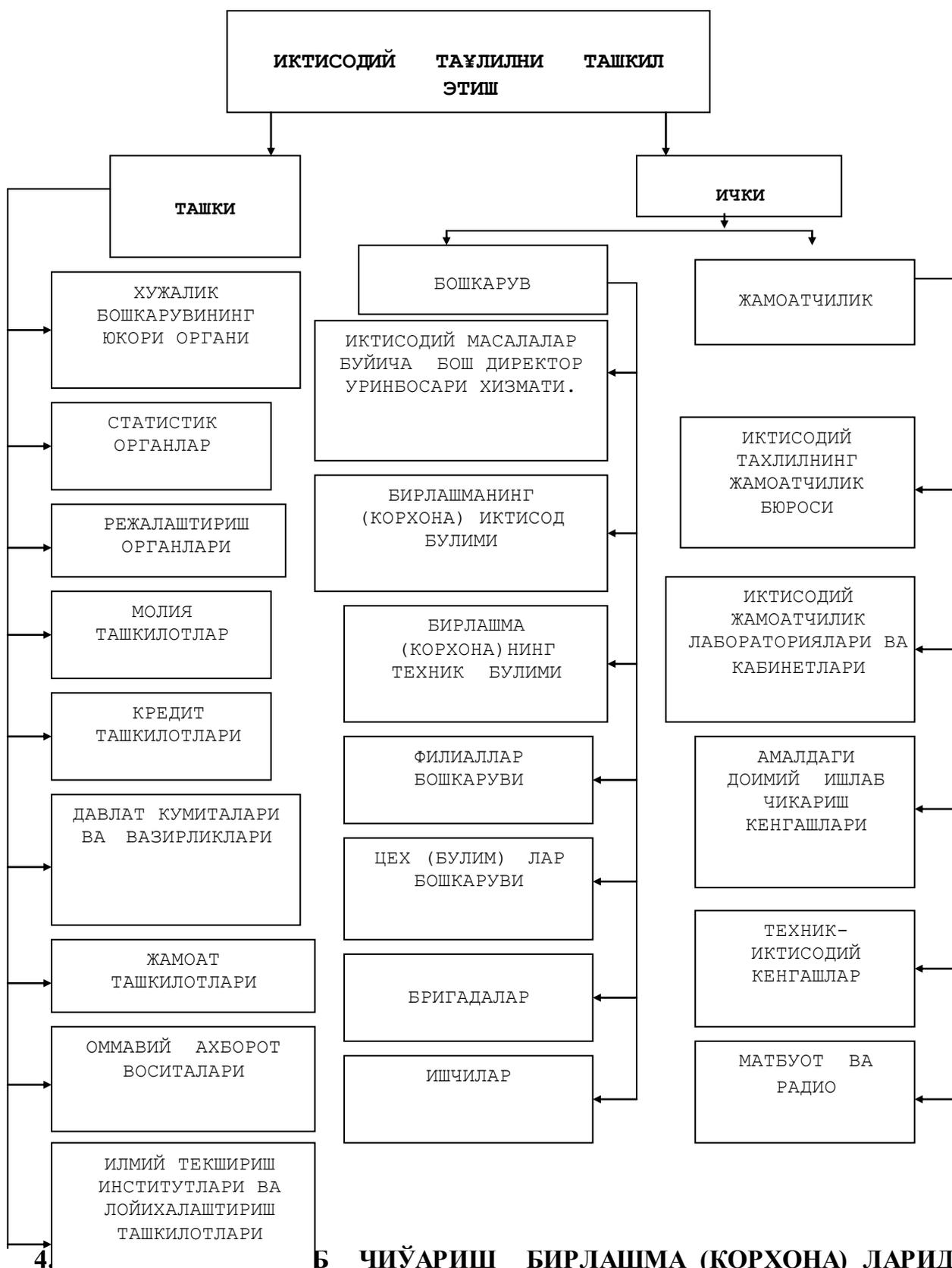
Молиявий ҳисобот маълумотларини бир- бирига мослигини текшириш

Кўрсаткичлар Номи	Шакл раўами	Бирламчи		Иккиламчи			Мосл иги
		Сатри	Сумма, минг сўм	Шакл раўами	Сат ри	Сумма , минг сўм	
А	1	2	3	4	5	6	7
Асосий воситалар: БошланЁич ўиймат.	1	010	71000	3	130	71000	Мос
Эскириш ўиймати.	1	011	44500	3	130	44500	Мос
Устав капитал	1	320	80000	5	080	80000	Мос
Таўсимланмаган фойда	1	350	45000	5	080	45000	Мос
Ва хокозолар							

Шундай тартибда дебёторлик ва кредиторлик ўарзларини, пул маблаЁлар ҳаракатини ва бошўа маълумотларни ҳам мазмунан, миўдоран тўғрилигини текшириш мумкин.

Юўоридаги билдирилган фикрлардан фойдаланиб, ўуйида ишлаб чиўариш

корхоналари ва бирлашмаларида молиявий ва бошқарув таҳлилини ташкил этишнинг схемасини келтириб ўтиш мумкин бўлади.

4. БИРЛАШМА (КОРХОНА) ЛАРИДА МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

2-топширик

Автоматик бошқариш системаси шароитида корхоналарнинг хўжалик жараъларини таҳлил этишнинг хусусиятларини изоҳлаб беринг.

3-топширик

Автоматлаштирилган бошқарув тизимида молиявий ва бошқарув таҳлилин хам автоматлаштиришнинг истиқболларини ўз фикр-мулоҳазаларингиз орқали изоҳлаб беринг. Таҳлил жараънида қандай компьютер дастурларидан фойдаланиш мумкинлигини кўрсатиб ўтинг.

КОРХОНА МАХСУЛОТИ ВА ХИЗМАТИГА БЎЛГАН
ТАЛАБ ВА ТАКЛИФНИНГ ТАХЛИЛИ

4.1. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб ва таклифни ўрганишнинг аҳамияти ва таҳлилнинг вазифалари

Мустақиллик даврида ўта^атган ҳар бир кун жамиятимизнинг мазмун жиҳатидан янгилана^атганлигидан далолат бериб келмоқда. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида янги иқтисодий категориялар, тушунчалар ҳа^атимизга шу даражада тезлик билан кириб келмоқдаки, уларни идрок қилиш, назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ қилиш, методологик муаммоларини ҳал қилишга улгуриш қийин бўлмоқда. Бундай янги иқтисодий тушунчалардан бири – корхонанинг маркетинг фаолияти тушунчасидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида Республикамизда фаолият кўрсатаётган ҳар бир корхона, фирма ва ташкилотлар бозорни ўрганган ҳолда "қандай маҳсулот ишлаб чиқариш керак, ким учун ишлаб чиқариш керак ва ўнча миқдорда ишлаб чиқариш зарур" тамойилига амал қилган ҳолда иш юритишлиги лозим. Бунинг учун улар бозорни чуқур ўрганишлари, маркетинг соҳасида юёри малакали мутахассисларга эга бўлишлари талаб қилинади. Бозор тўғрисида ўнчалик кўп маълумотга эга бўлишлик, рақобатчилар, истеъмолчиларнинг харид қобиляти, ўхшаш товарлар ҳажмининг ўзгариб туриши ҳамда шу каби бошқа муаммоларни батафсил ахборотлар тўплаш ва уларни атрофлича таҳлил этиб туриш муваффақиятлар гарови, фойда кўриб ишлашнинг муҳим шартларидан саналади.

Корхона бозор механизми ва конюктурасини батафсил ҳамда таҳлил қилган ҳолда ўз имкониятларини йўлга қўйишнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий шартларини тузиб чиқади. Бу эса яқин ва узоқ даврийликда фаолият юритишнинг йўналишларини белгилаш ҳамда унинг режасини тузиб чиқишни характерлайди. Режали асосда ишлаб чиқаришни бошқариш ҳам бевосита бозор регулятори элементлари таъсирида йўлга қўйилади. Таҳлилда асосий эътибор маркетинг тадқиқотларига қаратилади. Бозордаги аҳвол ва унинг ўзгарувчанлиги, талаб ва таклиф даражалари, бозор соҳиблари ва уларнинг мавқеи, фаолиятни йўлга қўйишнинг имкониятлари кенг қамровда ўрганилади.

Бозор талабини таҳлил этишда бозорнинг алоҳида олинган товарлар билан тўйинганлик даражаси, унинг яқин ва узоқ ораликда ўзгарувчанлик эҳтимоллари, товарлар нархининг ўзгарувчанлиги, энг юқори фойдалилиги, мувозанатлашган кўрсаткичлар ва уларнинг ўзгаришларига баҳо берилади.

Бозор шароитида истеъмол табиий ҳолда амалга ошмай, айрибошлаш ва унинг пул-товар муомаласи туфайли рўёбга чиқарилади. Бунинг учун олди-сотди, харидор-сотувчи поёналаридан ўтиб, бир ўатор шаклларни бошдан кечирмоёи зарур, яъни, эҳтиёж-талаб- истеъмол. Демак, бозорни талаб ва таклиф ўонуниятлари асосида тартибга солинади.

Талаб деб, - бу энг аввало бирон-бир неъматлар ёки хизматларга бўлган эҳтиёжларни бозорда намоён бўлиши ва уни пул билан таъминлашидир.

Таклиф эса, - бу муайян пайтда бозорда бўлган ёки унга етказиб берилиши мумкин бўлган товарлар массаси сифатида белгиланади.

"Экономикс" муаллифлари К.Р.Макконелл ва С.Л.Брюларнинг таъкидлашича, истеъмол танлови бозор иўтисодига асосланган эркин иўтисодий тараўўиЁтнинг кенг ўулоч Ёзганидир. Чунки истеъмолчилар ўз пул даромадлари миўЁсида товарлар ва товарлашган хизматларни истаган тарзда сотиб олишлари ва шулар билан ўз истеъмолларини ихтиЁрий ўндириш имконига эга бўлишлари мумкин. Иқтисодиётда нима ишлаб чиўариш кераклигини истеъмолчи белгилайди. Бундай хусусият бозорда талабга ҳал ўилувчи куч беради.

Талаб, аввало, ресурсларга ва истеъмол товарлари, товарлашган хизматларга бўлган талаб сифатида юзага келадики, биринчиси ишлаб чиўариш истеъмолини, иккинчиси эса шахсий истеъмолни, ўндиришга ўратилгандир.

Шундай экан ҳар бир корхона бозордаги талаб ва таклифни ўрганган ҳолда унга тўғри баҳо беришлари керак. Бунинг учун бозорларда текширув ишларини Ёки бўлмасам айрим танланган маҳсулотлар орасида анкета жавобларини тарўатиш орўали истеъмолчи талабини ўрганиш лозимдир.

Бозорни ўрганишда молиявий ва бошқарув таҳлили фани ўйидаги вазифаларни бажаради:

- Ўандай маҳсулот ишлаб чиўариш лозимлигини белгилайди;
- Ўанча миўдорда ишлаб чиўариш кераклигини кўрсатади;
- Корхонанинг келажакда яратиш керак бўлган маҳсулоти тўғрисида маълумот беради;
- Фойда олиш ва уни ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатади ва ҳакозолар.

Ѓукуматимиз томонидан ўбул ўилинган ва амалда ўўлланилаЁтган ўонунларимиз Республикамизда фаолият кўрсатаЁтган турли мулк шаклидаги корхоналарни тўлиў эркин ҳолда иш юритишни таъминламоўда. Бу эса уларнинг маҳсулот ишлаб чиўариш ва сотиш йўналишларини ўзлари белгилаб олишларига имконият яратади. Демак, эркин бозор иқтисодиётда корхоналарнинг катта даромад олишлари ўз ҳаракатларига бо`лиқ бўлиб ўолмоқда. Айниқса, харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиўариб, белгиланган муддатларда сотиб, пул тушумлари барча харажатларни қолаб мўмайгина фойда кўриш бош мақсад бўлиб қолмо`и лозим.

Ушбу ижобий тарафларни эътиборга олиб корхоналарнинг бозордаги талаб ва таклифни ўрганиб ишлаб чиўаришни йўлга ўўйиши муҳим ахамиятга эгадир.

Маркетинг концепциясига кўра ҳар бир фаолият юритувчи корхона мувафаўўиятга эришиш учун энг аввало истеъмолчиларнинг тилақларини назарда тутиши керак. Бу эса уларга мос тушадиган товарлар ишлаб чиўаришни таўозо этиб, ўйидаги ўоидаларга риоя ўилишни таўозо этади:

1. Харидорларни тушуниш ва уларни ўизиўтирган доирани аниўлаш;
2. Товар ва хизматларнинг мулкчилигини таъминлаш;
3. Товарлар ҳаўида керакли маълумотларни етказиб бериш.

Юўорида келтирилган ўоидалар маркетингнинг тўрт акциомасига асосланади:

- "Ўизиўтириш муваффаўият гарови"
- "Раўобат танлашни раЁбатлантиради"
- "Танлов ўийинчилик туЁдиради"
- "Танловдаги раўобат товарни такомиллаштиради"

Талабни ўрганиш, уларни ижтимоий-иўтисодий ва демографик тавсифларига кўра турларга ажратиш усулларини ишлаб чиўган. Шу билан бирга уларни психологик тарафларини эътиборга олиб таҳлил ўилиш кенг ривожланмоўда.

4.2. Талаб ва таклифни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

Кишилиқ жамияти ривожланар экан, фан ва техника тараққи^ати илдам қадамлар билан янгилана^атган шароитда инсониятнинг товар ва моддий қийматликларга бўлган эҳти^ажи-талаби узлуксиз ўзгариб – ортиб боради.

Талаб ўзгариши (эластиклиги) мавжуд бўлиб, у

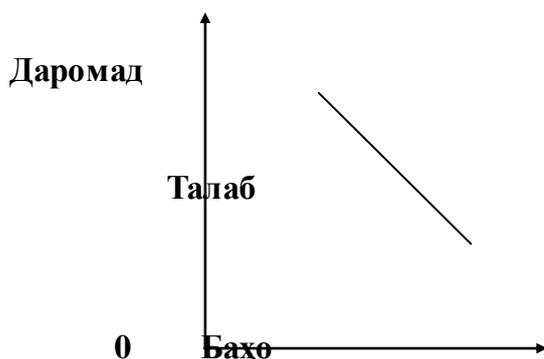
1. Баҳолар ўзгариши ва ҳолати;
2. Харидорлар миқдори ва уларнинг диди, истаги;
3. Истеъмолчиларнинг пул даромади;
4. Ўрнини алмаштириш мумкин бўлган Ёки ўрнини босадиган товарлар хажми;
5. Инфляция эҳтимоли кабиларга бо Ёли ўдир.

Буларни айна ваўтда талабни белгиловчи омиллар дейиш мумкин. Буларнинг ичида энг муҳимлари товарлар ва хизматлар баҳоси ҳамда истеъмолчиларнинг пул даромадлари ҳисобланади.

Ўуйидаги берилган чизмадан кўриниб турибдики, даромаднинг юўори бўлиши талабнинг ошувини ва баҳо юўори бўлса талабнинг пасайиб боришини кўрамиз (5-чизма).

5-чизма.

Талаб ҳаракатининг чизмаси.

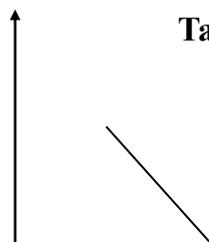
Бозордаги таклиф этилган товарлар миқдорини бир неча омиллари мавжуд бўлиб, улар ўуйидагилардан иборат:

1. Таклиф этиладиган товарлар баҳоси;
2. Ишлаб чиўариш технологияси;
3. Товар ишлаб чиўарувчиларнинг миқдори;
4. Ишлаб чиўариш омиллари баҳоси;
5. Солиқ ва субсидиялар;
6. Баҳоларнинг ошиш эҳтимоли ва ҳақозолар.

Таклиф миқдорига кучли таъсир этувчи омил бўлиб - бу товарларнинг бозордаги сотиладиган баҳоси ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ишлаб чиқарилган товарлар баҳоси шу маҳсулотни яратиш учун кетган ўзгарувчан ва ўзгармас харажатларнинг миқдори ҳамда кўзланган фойда нормасига алоқадордир (6-чизма).

6-чизма

Таклиф ҳаракатининг чизмаси

**Товар
баҳоси**

Таклиф

0

Ресурслар баҳоси

Таклиф бозор товар билан тўла таъминлангандан кейин ўзгармасдан бир меъёردа бўлиши ҳам мумкин, бунда баҳо ошиб бориши билан бозорга чиқариладиган товар кўпайишининг зарурати бўлмай ўлади. Шунда ишлаб чиқариш хажми ҳам ўзгармай, таклиф ҳам баҳога боғлиқ бўлмаган ҳолда барўарорлашиши мумкин.

Таклифнинг ўзгарувчанлиги, умуман талаб ўзгарувчанлигига ўхшаб, товар баҳосининг ўзгариш, таклифнинг ўзгариш даражасини аниқлаш учун таклиф ўзгарувчанлиги кўкорхоналасаткичи (К) ўлланади. Унга кўра,

$$K = \frac{\text{Таклиф этилган товар миқдори ўзгариши (\%)}}{\text{Баҳо оларнинг ўзгариши (фоизда)}}$$

Агарда, $K > 1$ бўлса, таклиф ўзгарувчан;

$K = 1$ бўлса, ноўзгарувчан;

$K < 1$ бўлса, мулоқ ноўзгарувчан бўлади.

Талаб ва таклифни ифодалашда асосий кўрсаткичлардан бўлиб, яна ўйидагилар ҳисобланади:

- **Жами талаб кўрсаткичи.** Гар бир истеъмолчининг ўз, шахсий талаби бозордир. Жами бозор талаби ёки умумий бозор талаби барча истеъмолчилар талаби йиғиндисидан келиб чиқади. Шундай экан, жами талаб кўрсаткичи нархларнинг муаян даражасида барча истеъмолчилар сотиб оладиган товарлар миқдорининг ифодаси сифатида келади.
- **Жами таклиф кўрсаткичи.** Бу кўрсаткичнинг шаклланиши ҳам худди талабники сингари, жами таклиф йиғиндисидан келиб чиқади. Бу эса жами сотилиши лозим бўлган тайёр маҳсулот ифодаси сифатида келади.

4.3. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талаб даражасини аниқловчи омиллар таҳлили

Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган талабни таҳлил этишнинг асосий мақсади бўлиб – корхона маҳсулотига бўлган талаб даражасини аниқлаш ҳамда буюртмалар портфелини ташкил этиш ҳисобланади. Буюртмалар портфели корхонанинг қуввати ва ундан келажакдаги фойдаланиш даражаларига боғлиқ бўлади. Агар корхона маҳсулотига бўлган талаб қайсидир сабабларга кўра пасаядиган бўлса, бунга мос равишда буюртмалар портфели ҳам қисқаради. Натижада маҳсулот ишлаб

чиқариш суръати пасайиши, маҳсулот таннархининг ошиши ҳамда корхона зарар кўриш эҳтимоли кучая боради. Бу жараън узоқ давом этадиган бўлса корхонани банкротликка олиб бориши мумкин.

Бозор мувозанатининг муҳим элементи бўлган талаб ва таклифни, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил этиш асосида корхонанинг ишлаб чиқариш суръати ва унинг тузилишига баҳо берилади. Талаб – истеъмолчилар томонидан сотиб олиниши мумкин бўлган товарлар миқдоридир. Уни тўловга қобил эҳтиъаж дейиш ҳам мумкин. Талаб иқтисодий категория бўлиб, унинг даражасига кўплаб омиллар таъсир этади, яъни таклиф этилаётган товар баҳоси, унинг сифати, харидорларнинг даромадлари, харид қобиляти, ўриндош товарларнинг баҳоси, истеъмолчиларнинг даромадлари ва товар баҳосини ўзгариши, бозорнинг товарлар билан тўйинганлиги ҳамда жамъармалар бўйича фоиз ставкаларининг ўзгариши каби омиллардир.

Омилларнинг талаб ҳажми ўзгаришига таъсирини қуйидаги боъланишларда талаб функциясида ифодалаш ва аниқлаш мумкин, яъни:

$$Q_d = f(P, P_A, P_B, I, T, S).$$

Бу ерда:

P, P_A, P_B – турдош товарлар баҳоси;

I – аҳолининг пул даромадлари;

T – аҳолининг диди ва нимани афзал кўриши;

S – мулкый жамъарма.

Агар товарлар баҳосидан бошқа жами омиллар ўзгармас деб олинса, талаб функцияси фақат баҳо функциясига тенг бўлади. Яъни,

$$Q_d = f(P) \text{ га тенг бўлади.}$$

Товар маҳсулоти ишлаб чиўарилишидан олдин унинг истеъмол хусусиятлари таҳлил ўйлинади, ҳамда раъйбларнинг маҳсулотлари нимага сотилаётганлиги сабаблари ўрганилади.

Ўрганиш амалиёти шу нарсени кўрсатдики, истеъмол хусусияти, яъни товарнинг ўз вазифасини бажариши унинг ҳаётдаги ўрнини беъиёс ўйлиб белгилайди.

Товарнинг хусусиятлари ҳам инсон эҳтиёжларига кўра уч турга ажратилади:

1. Товарларнинг моддий эҳтиёжларини ўндира олиш хусусиятлари;
2. Уларнинг маънавий эҳтиёжларини ўндира билишлиги;
3. Товарларнинг ижтимоий эҳтиёжларни тўлдирувчи эрганомик хусусиятлари.

Биринчи хусусият товарларнинг инсон ҳаётида муаян вазифани бажариб, унинг моддий эҳтиёжини ўндириш тушунилади.

Товарларнинг эстетик хусусияти эса шакли, тузилиши, пардози ва хиди каби томонларини ҳисобга олса, эрганомика ўйсмида инсоннинг унумли ишлаши учун ўулайлик яратиш имкониятлари ўрганилади.

Якка тартибдаги эҳтиёжлар ўйидаги тартибда аниўланади:

- Оиладаги роли, мажбурият доирасига кўра;
- Бошўа одамлар билан муносабатига ўараб;

- Гурухнинг шахсга ва шахснинг гурухга талаби билан;
- Катта жамоатчиликка ўўшилиши билан ва ҳақозолар.

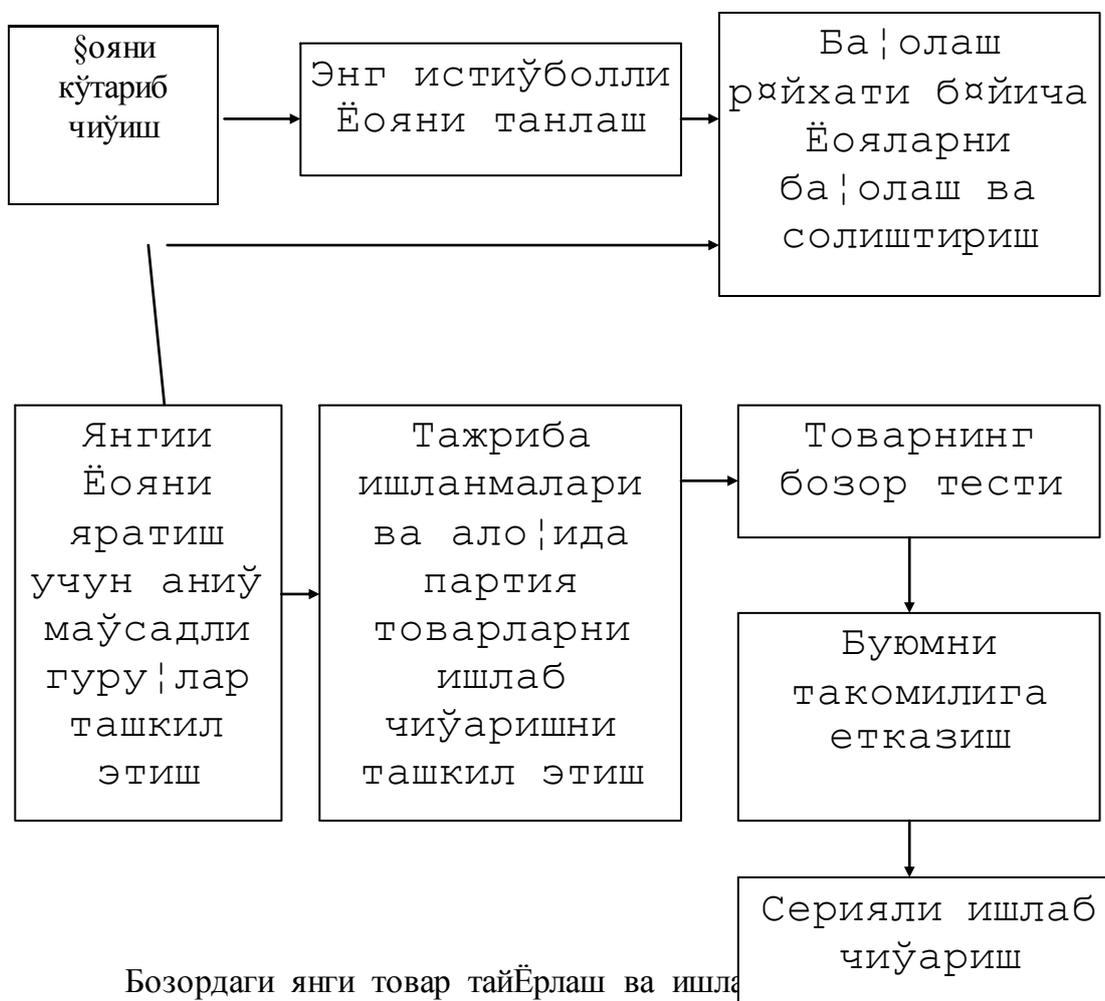
ҳозирда талаб ва таклифни ўрганган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарнинг гуллаб - яшнаши учун ҳал ўилувчи омил ҳисобланади. Маҳсулот, иш ва хизматларга бўлган бозор талабининг максимал даражада қондирилиши бозор механизмнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади. Корхона фаолияти энг аввало, бозор регуляторлари асосида тартибланади. Бунда иқтисодий манфаатлар муштараклиги эътиборга олинади.

Эркин бозор муносабатлари шароитида бозордаги талаб орқали хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш фаолиятига ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмларига таъсир кўрсатилади. Бу эса маълум даражада иқтисодиёт тармоқларида талаб ва таклиф мувозанатлашувига замин яратиб бериши мумкин.

Ривожланган мамлакатлар амалиётидан шу нарса кўринадики, бозорбоп маҳсулот етиштириш учун ўртача 60 га яқин янги ёояни ўрганиб чиқилиш лозим ва у ўйидаги чизма кўринишида бўлади (7-чизма).

7-чизма

Маҳсулот ишлаб чиқариш тоояларини ўрганиш тартиби

Бозордаги янги товар тайёрлаш ва ишлаб чиқаришнинг билими ҳисобга олиш лозим:

1. Янги эҳтиётларни олдиндан айтиб бериш ва имкониятига ўараб шакллантириш;
2. Ўояни кўтариб чиқилиш ва товарларнинг илк нусхаларини сотиш ўртасидаги муҳлатни иложи борича ўисўартириш.

Биз учун энг асосийси истиўболли Ёояни танлаш муҳим ҳисобланиб, бу ерда экспертлардан тузилган гуруҳлари томонидан миёга ҳужум усули ороали маълум товар учун талаб ўрганилади. Ушбу ўрганиш эса маълум товарлар партияси учун талабнинг даражасини ифодалаб беради.

Бозордаги таклиф даражаси эса товарнинг "бозор тести" ороали ҳар бир бозорда маҳсулотни оз-оздан сотиб кўриш ороали аниўланади.

Таҳлил ишлари албатта ахборот манбаига таяниши лозим. Чунки улар корхоналарнинг бозорда:

- аниў устиворликка эришишга;
- молиявий хавфсизликни таъминлашга;
- ташўи муҳитни назорат ўилишга;
- стратегияни бошўаришда;
- самарадорлигини яхшилашга ва ҳақозоларни амалга оширишга сабаб бўлади.

Ҳар бир ишни амалга оширилиши унинг маълум бир ахборот манбааларига таяниши таўозо этади. Худди шу фикрдан келиб чиўан ҳолда бу мавзунинг таҳлилида ҳам манбааларга таянамиз. Маълумотлар аввало иккиламчи йиёиш ва баҳолашдан бошланади. Улар ички ва ташўи ахборотларга бўлинади.

Ички маълумотлар ўйидаги таркибдан ташкил топади:

1. Корхона режалари ва уларнинг бажарилиши;
2. Сотил тўғрисида маълумотлар;
3. Фойда ва зарарлар;
4. Ҳаридорлар билан ҳисоб- китоблар;
5. Товар захиралари;
6. Истеъмолчиларнинг аризаси;
7. Натижаларни солиштириш учун меёрлар ва бошўалар.

Ташўи маълумотлар эса,

- Давлат ва нодавлат ташкилотларнинг ахборотлари;
- Статистик маълумотлар ва бошўаларга асосланган ҳолда узатилади.

ҳозирги шароитда бозордаги талаб ва таклифни ўрганишда асосий эътибор бозордаги маҳсулотга бўлган талаб ҳажмининг ва структурасининг ўзгариши ҳамда унинг даромадлилик даражасини ўрганишга қаратилмои лозим. Кўп йиллик таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, товарларнинг тўрт хил категорияси мавжуд бўлар экан:

- «юлдуз» категорияли товарлар – корхона фойдасининг асосини ташкил этадиган ҳамда иктисодий ўсишга олиб келадиган;
- «соин сизирлар» категорияли товарлар – оир иктисодий даврларнинг вужудга келишини олдини оладиган, инвестицияга муҳтож бўлмаган, фойда келтира^атган, бошқа категорияли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни молиялаштиришга ишлатиладиган;
- «оир бола» категорияли товарлар – бу янги турдаги товарлар бўлиб, рекламага муҳтож бўлган, бозорга олиб чиқилиши керак бўлган, ҳозирча фойда келтирма^атган, аммо, келажакда «юлдуз» товар бўлиши мумкин бўлган;
- «ўлик юк» ^аки «омадсиз» категорияли товарлар – бугунги кун талабига жавоб бермайдиган, иктисодий ўсишга имконият бермайдиган, фойда келтирмайдиган.

Таҳлил жараҳида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг қай бири қайси категорияга мос келишлигини ўрганиш ҳам муҳим ҳисобланади.

Ички маълумотлар асосида ўйидагича таҳлил ишларини амалга оширишимиз мумкин (8-жадвал). Бу жадвал натура ўлчов бирлигига асосланиб олиб борилган бўлиб, унинг таҳлилинини бошқа ўлчов birlikларда юритишимиз ҳам мумкин.

8-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятини маҳсулот сотиш режасининг бажарилишини таҳлили

Маҳсулот турлари	Ўлчов бирлиги	Бизнес режа бўйича	Гаўиўатда	Фарўи (+;-)	Бажарилиши, (%)
А	1	2	3	4	5
А	дона	500	560	+60	112
Б	кг.	20	14	-6	70
В	кг.	110	86	-24	78.2
Г	дона	89	112	+23	125.8
Д	т.	32	33	+1	103.1

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил ўйлаётган корхона 5 хил "А";"Б";"В";"Г";"Д" турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарар экан. Бу маҳсулотлар ичида "А" ва "Г" маҳсулотлар харидоргир бўлиб, уларнинг режага нисбатан "А" 12 фоизга "Г" эса 23 донага кўп сотилган. Бу эса бозорда ушбу маҳсулот турларига талабнинг кўплигидан далолат беради.

Маҳсулот таркибидан "Б" ва "В" маҳсулотларига талаб кам бўлган. Натижада бу маҳсулотлардан жами 30 килограм (-6+(-24)) маҳсулот сотилмай ўлиб кетган. Бунга маҳсулот сифати, баҳоси ёки ўринбосар товарларнинг бозорда вужудга келиши таъсир этган.

Корхонанинг эндиги асосий вазифаси сифатнинг бузилишида келтирилган камчиликларни бартараф этиш ёки бўлмасам бошқа харидоргир маҳсулотни ишлаб чиқаришни йўлга ўйишдан иборатдир. Корхона учун яна бир оптимал вариант бўлиб, "Б" ва "В" маҳсулотларни камайтириб, унга сарфланадиган маблаёларни бир ўйсмини "А" ҳамда "Г" товарларини ишлаб чиқаришга йўналтириши керак.

4.4. Раўобат даражасини белгиловчи кўрсаткичлар ва уларни аниўловчи омиллар таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида товарларнинг рақобатбардошлилиги аниқланаётганда, унинг бошқа рақобатчи товарлардан юксак тарафларини мавжудлиги, умум эътироф этилган талабларга жавоб бериши ҳамда кетган харажатлар миқдори билан баҳоланади. Маҳсулотнинг рақобатбардошлилигини баҳолашда харидорлар эҳтиёжи ва бозор талабига асосланади. **Чунки товар харидор талабига жавоб бериши учун қуйидаги параметрларга мос келиши керак:**

- техник параметрларга (товар белгиси, уни қўллаш ва тавсия этиш марказлари)

- эргономик параметрларга (товарнинг инсон организмига мос келиши);
- эстетик параметрларга (товарнинг ташқи кўриниши);
- меъъарий параметрларга (товарнинг амалдаги меъъарларга ва стандартларга мос келиши);
- иқтисодий параметрларга (товарнинг баҳо даражаси, унга кўрсатиладиган сервис хизмати, воситалар ўлчами, харидорларнинг айна вақдаги эҳтиёжларини қондира олиши).

Ҳар бир истемолчи ўз ижтимоий эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда товарларни сотиб оладилар. Бу эса ўз навбатида раўобатни келтириб чиқаради.

Харидорларнинг ҳатти - ҳаракатларидан шуни кўриш мумкинки, улар товарларни таўйослашда, унинг ишлатиш самарадорлиги (с), сотиб олиш харажатларига (х) нисбатан юъори бўлса ўша маҳсулотни кўпроў танлашади. У ҳолда товарнинг раўобатбардошлиги (р) ўуйидаги,

$$P=C/X;$$

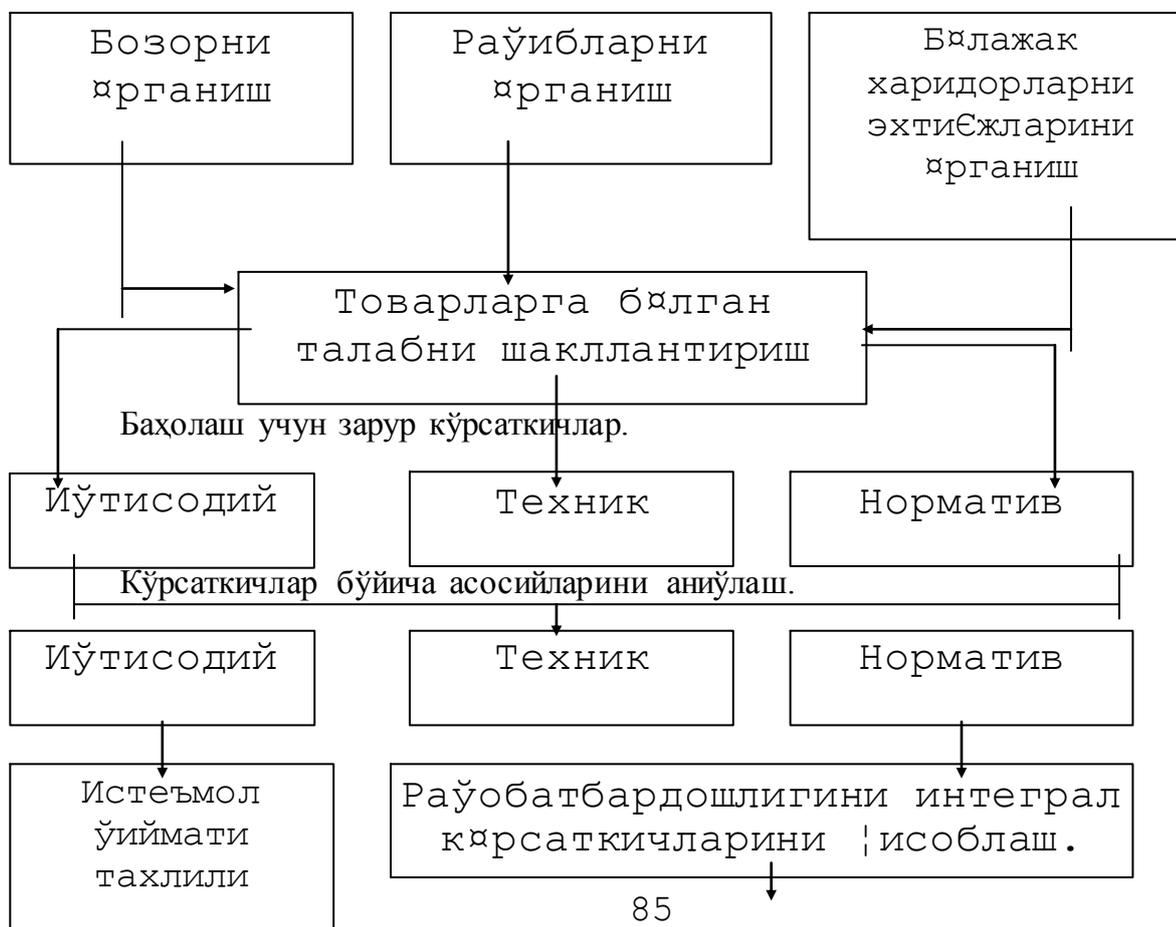
кўринишни олади.

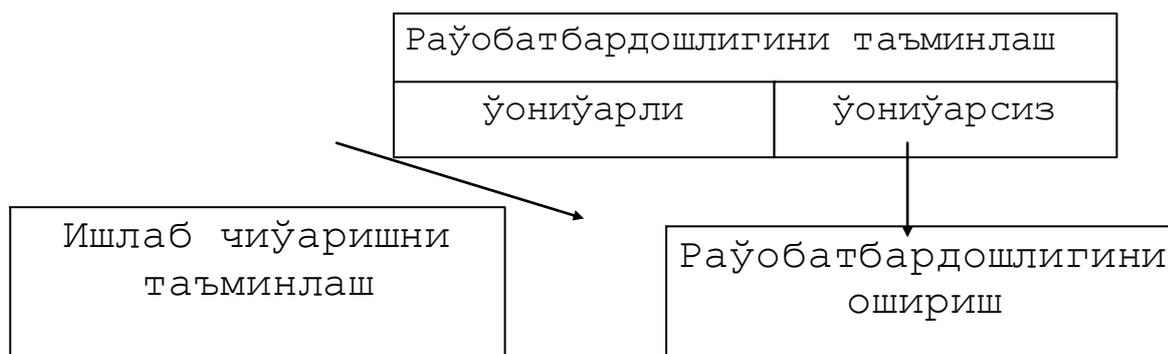
Товарнинг раўобатбардошлигини баҳолаш ўуйидаги босўичларда бўлади:

1. Ўринбосар товарларни топиш ва уни таҳлил ўйлиш;
2. Ўхшаш маҳсулотларнинг солиштирилиши орўали асосий кўрсаткичларини белгилаш;
3. Ўз маҳсулотимиздаги интеграл (умумий) раўоботбардошлик кўрсаткичларини аниўлаш.

8-чизма

Товар раўобатбардошлигини аниўлаш босўичлари

Раўобат - лотинча сўздан олинган бўлиб, маўсадга эришиш учун кураш, корхоналар ўртасидаги соф курашни билдиради. Унинг асосий ўуроли бўлиб, талабни шакллантириш ва сотишни раёбатлантириш ҳисобланади.

Раўобат турига кўра иккига бўлинади:

1. Соф раўобат;
2. Ёирром раўобат.

Соф раўобат бозор талабларига кўра виждонан курашишни берса, Ёирром раўобат унинг аксини таъминлайди.

Жахон бозори тажрибасидан раўобат ўйидаги шарт-шароитлари мавжуд:

- Кучлар тенг ва стратегиялар ўхшаш бўлса, бозорда мувозанат узоў саўланмайди, улар орасида келишмовчилик сусаймайди;
- Сизнинг раўибингиз ҳамма нарсадан хабардор деб билинг;
- Раўибингизнинг Ёабини келтирувчи ҳаракат ўилманг;
- Сизнинг ҳаракатингиз имконингиз даражасида эканига раўибингизни ишонтиринг.

Бозорда корхонанинг тутган улушига ўараб раўобат кўрсаткичлари аниўланади:

- а) ИлЁор - 40 фоиз;
- б) ИлЁорга давогар - 30 фоиз;
- в) Давомчилари - 20 фоиз;
- г) Бозорда унча омади келмаган - 110 фоиз

Ушбу кўрсаткичларга асосланган ҳолда ҳам уларнинг раўобат даражасини аниўлашимиз ва баҳо беришимиз мумкин.

ҳозирги замонавий шароитда бошқаришда иқтисодий услубни биринчи ўринга қўйилиши хўжалик ҳисобидаги корхона ва унинг цех, участкаларини асосий принципи бўлиб, бунда молиявий ва бошқарув таҳлили муҳим аҳамиятга эгадир. Фақат молиявий ва бошқарув таҳлили туфайли жамоа фаолиятининг иқтисодий натижалари объектив баҳоланиб корхонани ҳар бир бўлими, ҳар бир ишчини умумий натижадаги улуши аниқланади. Молиявий ва бошқарув таҳлилисиз хўжалик механизмини тўрилаш ва уни такомиллаштиришни амалга ошириб бўлмайди. Молиявий ва бошқарув таҳлили ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаб қолмай, балки моддий ресурслардан оқилона тежамкорлик билан фойдаланишни раёбатлантиради, шу билан бирга ишловчиларни тежамкорлик руҳида тарбиялайди.

Раўобатчиларнинг имкониятларини мунтазам ўрганиб туриш сотиш учун мўлжалланган маҳсулотларни ўз ваўтида харидорларга етказиш ва фирма сметиға пул келиб тушиш режасини муваффаўиятли бажаришнинг гаровидир. Фаўат раўобатчиларни бозорға ўхшаш товарлар етказиб бериш имкониятини билибгина ўолмай, шунингдек, уларға нисбатан сифатли ва арзонроў товарлар таклиф ўилиш чораларини кўриш юўори фойда олишнинг яна битта омилдир. Раўобатчиларни

имкониятларини ўрганишда ўатор даврлар мобайнида ихтисослик товарларини сотилиш ҳолатини кузатмоў ва маълумотларни таҳлил этиш лозимдир. Бундай таҳлил ўйидаги тартибда бажарилади (9-жадвал).

9-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг раўобатчилари имконияти ва фирма ихтисослик товарларининг бозордаги сотилиш даражасини таҳлили

Товарларнинг тури	Ўлчов бирлиги	Ўртача ўтган уч йилда бозордаги талаб миқдори	Раўобатчилар таклиф ўилган товарлар миқдори	Бозордаги талабдан фарў	Фирма таклиф ўилиши лозим бўлган товарлар
1	2	3	4	5	6
“А” маҳсулот	дона	2600	2200	400	560
“Б” маҳсулот	кг.	1400	1380	20	14
“В” маҳсулот	кг.	240	159	81	86
“Г” маҳсулот	дона	300	160	140	112
“Д” маҳсулот	тн.	700	670	30	33

Уч йиллик кузатишлар шуни кўрсатадики, фирманинг “А” маҳсулотига бўлган талабга нисбатан 160 дона кўп товар истеъмолчиларга таклиф ўилинмоўда. Шунингдек, “В” маҳсулот бўйича 5 кг ва “Д” маҳсулоти бўйича 3000 кг талабга нисбатан ортиўча товарлар бозорга чиўарилган. Демак, бу маҳсулотларни тўлиў сотилиши учун раўобатчиларга нисбатан сифатли ва харидоргир товарлар бўлишига эътибор ўаратилиши лозим. Лекин “Б” ва “Г” маҳсулотларни ишлаб чиўаришни кўпайтириш имкониятлари борлигини тадўйўотлар кўрсатиб турибди. Фирма ихтиёрида бозордаги талабни эътиборга олиб туриб айрим турдаги товарларни кўпроў таклиф ўилишга ихтисослашиш имкониятлари ҳам бор. Демак, фирмани бозордаги стратегия ва тактикаси турли вариантларда бўлиши ҳам мумкин экан.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- талабни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- талабнинг эгилувчанлиги;
- талабнинг ўзгариш сабаблари;
- талаб ва таклиф мувофиқлиги;
- таклифнинг ўзгариш сабаблари;
- ўхшаш товарлар ва уларнинг талаб ҳамда таклифнинг ўзгаришига таъсири;
- товарларни рақобат даражаси;
- товар рақобатбардошлигини аниқлаш босқичлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик субъектларининг бозордаги фаолиятини таҳлил этишнинг аҳамияти нималардан иборат?
2. Корхона маҳсулотига бўлган талаб ва таклифни ўрганишда таҳлилни асосий вазифалари бўлиб ўйинлар ҳисобланади?
3. Бозордаги талаб ва таклифга таъсир этувчи омилларни кўрсатиб беринг?
4. Корхона маҳсулоти ва хизматига бўлган бозор талаби ва таклифини таҳлил этиш усуллари кўрсатиб ўтинг?
5. Бозордаги раёбат даражаси ўндай таҳлил этилади?
6. Нарх-наво сиёсатининг бозордаги талаб ва таклифга таъсири ўндай таҳлил этилади?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Корхонанинг маркетинг фаолиятини таҳлил этишда асосий эътибор нимага қаратилиши лозим. Рақобат бозорида корхона маҳсулотининг ўз ўрнини топа олишида қандай тадбирлар кўриш мақсадга мувофиқ эканлигини изоҳлаб беринг.

v-БОВ.

**МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
ХАЖМИНИНГ ТАҲЛИЛИ**

**Маҳсулот(иш, хизмат) ишлаб чиқариш кўрсаткичлари таҳлилининг мазмуни,
вазифалари ва ахборот манбалари**

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ишлаб чиқариши кўзда тутган маҳсулотлар ҳажми истеъмолчиларнинг кўлами ҳамда корхона ички имкониятлари билан узвий боʻлиқдир. Айниқса, маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган бойликларнинг чегараланганлиги мўл-кўл товарлар яратишни ҳам чегаралайди. Бундай шароитда корхона ўз ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини тўри белгилай олиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Корхона ярататган маҳсулотларининг бозорда мўл-кўллиги, рақобатчиларнинг имкониятлари ва истеъмолчиларнинг ихтисослик товарларга бўлган талабларининг ўзгариб туриши ишлаб чиқариш ҳажмини тўри ва оқилона режалаштиришни талаб этади. ҳар бир корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулотларининг харидорлари билан жорий йил учун шартномавий мажбуриятлар тузадилар. Бунда етказиб берилиши лозим бўлган товарлар тури, миқдори, сифати, нархи ва муддатлари томонлар ўртасида келишилади. Демак, маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш ҳажми истеъмолчиларнинг талаб ва истакларига боʻлиқ бўлади.

Ички имкониятларни эътиборга олган ҳолда корхонадаги барча мавжуд бойликлардан тўлиқ фойдаланиб, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини керакли меърада, яъни фойда олишни тўлиқ кафолатланган шароитни таъминлашни кўзда тутиб ишлаб чиқаришни ташкил этилади.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича бизнес режада мўлжалланган ҳажми бажарилишини таъминлаш ҳамда юқори сифатли, харидоргир маҳсулотларни яратиши корхонанинг бевосита муҳим кўрсаткичлари бўлмиш ишлаб чиқариш таннархи, харажатлар ҳажми, фойда ва рентабеллик, молиявий барқарорлик, тўлов қобилияти, соф пул маблағларининг ҳисобот давр охирига кўпайишини таъминловчи омилдир.

Бошқарув ҳисоботида ишлаб чиқариш кўрсаткичи натура ва ўйимат шаклларида акс этади. Жами корхона бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот, кўрсатилган хизмат ўйимат шаклида акс этирилади. Гар бир корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини белгиланган номенклатура, ассортиментда сифатли бажариши лозим. ҳозирги шароитда маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми корхона томонидан мустаўил белгиланади ва режалаштирилади.

Ўзбекистон Республикасининг "Корхоналар тўғрисида"ги қонунининг 20-моддасида ўйидагилар ўайд этилган: ***"Корхона ўз фаолиятини мустаўил режалаштиради ва хом-ашё ресурсларига, материалларнинг мавжудлигини ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга, бажарилаётган ишга, кўрсатилаётган хизматга бўлган талабларини ҳисобга олиб тараўйиёт истиўболларини белгилайди. Корхона давлат эҳтиёжлари учун шартнома асосида ишлар бажаради, маҳсулот сотади ва хизмат кўрсатади"***.

Маҳсулот мўл-кўллигини таъминлашда аҳолини хилма-хил товарлар билан таъминлашда хорижий сармояларнинг тутган роли катта. Халўаро иўтисодий интеграция жараёнини кузатар эканмиз, ривожланиш даражаси ўандай бўлишидан ўатгий назар чет эл сармояси киритилган мамлакатлар иқтисодиёти тез суръатлар билан ривожланиб, салмоўли ютуўларга эришаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Халўаро молиявий ташкилотлар маълумотларига кўра бир йилда ўарийб 400 млрд. АЎШ доллари ҳажмидаги хорижий сармоя бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга, бир минтаўадан бошўа минтаўага олиб кирилади. Президентимиз Ислом Каримов Олий Мажлиснинг биринчи чақриқ XIV Сессиясидаги маърузасида XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегияси ислохотларни чуўурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасидаги асосий устивор йўналишлар ҳаўида тўхталиб, жумладан шундай деган эди: ***«Бешинчи устувор***

йўналиш - бу иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлашдир. Мазкур ўзгаришлар корхоналарни янгилаш ва техник ўайта жиҳозлашга, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хом-ашё салоҳиятидан тўла ва самарали фойдаланишга, экспортга мослашган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган ўвватларни барпо этишга ўратилмоёи лозим».

Ўзбекистондаги инвестиция сиёсатининг яна бир муҳим жиҳати - хорижий сармоядорларга берилаётган имтиёзлардир. Хорижий сармоядорларда ўзиёиш уйёотаётган иккита имтиёзни мисол сифатида айтишимиз мумкин. **Биринчиси**, агарда улар ўўшма корхона тузиб, уни Ўзбекистон Республикасининг инвестицион дастурига киритсалар, 7 йил давомида фойдадан олинадиган солиқдан озод этиладилар. **Иккинчиси**, агар мавжуд ўонунлар ўзгариб борадиган бўлса ва бу ўзгаришлар у ёки бу компанияга иўтисодий ёки бошўа жиҳатдан зарар етказадиган бўлса, ўша хорижлик сармоядор Ўзбекистонга кириб келган пайтдаги ўонунчиликдан яна 10 йил давомида фойдаланиши ва барўарор вазиятда ишлаши мумкин. Мана шундай хуўуий кафолатлар, солиқлардаги имтиёзлар туфайли кейинги йилларда мамлакатимизга кўплаб хорижий сармоялар киритилмоўда. Ўтган 13 йил мобайнида 11 млрд. АўШ долларидан зиёд маблаё Республикамиз иқтисодиётига киритилган. Ўзбекистон бугунги кунда дунёнинг 80 дан зиёд мамлакатлари билан инвестицион соҳада ҳамкорлик ўилмоўда. Натижада кўплаб ўўшма корхоналар ўз фаолиятини юритмоўда. Бу борада Президентимиз Ислом Каримовнинг 2003 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2004 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига баёишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги “Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш – асосий вазифамиз” деб номланган маърузасида куйидагилар кайд этиб ўтилди: *“...мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш суръатларининг изчиллиги таъминланмоқда. Кейинги олти йил давомида ялли ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари ҳар йили мунтазам равишда 4 фоиздан кўпроқ ошмоқда. ўтган йили бу кўрсаткич 4,4 фоизни ташкил этган.*

Бугунги кунда иқтисодиётнинг барча муҳим тармоқлари изчил ривожланмоқда. ҳисобот даврида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 6,2 фоизга ўсгани ҳам шундан далолат беради. Айниқса, электротехника саноатида (10 фоиз), машинасозлик ва металлни қайта ишлаш соҳасида (30 фоиз), негил саноат (6,2 фоиз), автомобилсозлик (29,1 фоиз) ҳамда истеъмол моллари ишлаб чиқаришда (8,4 фоиз) ўсиш суръатлари шунинг далилидир...”.

Корхонанинг барча эришган натижавий кўрсаткичлари тўридан-тўри маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни сотиш билан бевосита боёлиқлигини эътиборга олсак, *бу борадаги молиявий ва бошқарув таҳлилининг муҳим вазифалари бўлиб куйидагилар ҳисобланади:*

1. Маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг бизнес режада мўлжалланган ҳажмда бажарилганлигига баҳо бериш;
2. Ишлаб чиқаришнинг таркиби, динамикаси ва ўзгариш сабабларини омилли таҳлил этиш;
3. Маҳсулотларнинг сифати ва стандарт талабларига жавоб бериш даражасини ўрганиш;
4. Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш имкониятларини аниқлаш;
5. Маҳсулот номенклатураси ва ассортиментига баҳо бериш ҳамда ўртача ассортимент режасининг бажарилишини таҳлил этиш;

6. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
7. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш;
8. Аниқланган имкониятларни ҳа^атга тадбиқ этиш борасида таклифлар кўрсатиш ва ҳакозо.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таҳлилининг объектлари бўлиб эса қуйидагилар ҳисобланади:

- Маҳсулотлар турлари ва ассортименти бўйича ишлаб чиқариш ҳажми;
- Маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги;
- Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таркиби;
- Ишлаб чиқаришнинг маромийлиги ва узлуксизлиги.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ҳажмларини таҳлил этишида молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
- «Корхона (бирлашма)нинг маҳсулоти бўйича ҳисоботи» (1-П шакл) номли статистик ҳисоботи маълумотлари;
- «Тай^ар маҳсулотлар ҳаракати» тў^арисидаги 16-сонли ведомост;
- «Бухгалтерия баланси» (1-шакл) маълумотлари;
- «Молиявий натижалар тў^арисидаги ҳисобот» (2-шакл) маълумотлари ва бошқа ахборот манбалари.

5.2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва улардан таҳлилда фойдаланиш

ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида саноат корхоналарининг ишлаб чиқарган маҳсулотлар ҳажми миқдорий, шартли – миқдорий, меҳнат ва қиймат ўлчовларида ўрганилиши мумкин. Бу ўлчовлар таркибида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажмини ўрганишда қийматда ҳисобланган кўрсаткичларни таҳлил этиш муҳим ўрин эгаллайди. Яъни, корхона бўйича барча турдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми қиймат ўлчовида умумлашади. ***Бошқарув таҳлили учун саноат корхоналари ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажмини ўрганишда қуйидаги умумлаштирувчи кўрсаткичлар ўрганилади:***

- Ялпи маҳсулот;
- Товар маҳсулоти;
- Сотилган маҳсулот.

Ялпи маҳсулот – бу корхонанинг маълум бир даврда (кун, ой, чорак, йил) ишлаб чиқарган маҳсулоти, кўрсатган хизмат ва бажарган ишларининг амалдаги ва солиштирма баҳода ўлчанган ҳажмига айтилади. Бунда унинг таркибига ишлаб чиқарилган тай^ар маҳсулот, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматлари, корхонанинг ўз капитал ремонт учун сарфланган ярим фабрикатлар қиймати, буюртмачиларнинг хом-аш^асидан тай^арланган маҳсулотлар қиймати ҳам қўшилган ҳолда акс этади. Ишлаб чиқарилган

ялпи маҳсулот ҳажми корxonанинг қуввати, имконияти ва ихтисослашувини ўрганишга ҳамда таҳлил ўтказишга имконият яратади.

Товар маҳсулоти – бу истеъмолчиларга етказиб бериш учун мўлжалланган маҳсулотлар бўлиб, ялпи маҳсулотдан шу жиҳатлари билан фарқ қиладики, унинг таркибига тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхона ички истеъмоли (обороти) учун фойдаланилган маҳсулотлар ҳамда буюртмачиларнинг хом-аш^асидан тай^арланган маҳсулотлар киритилмайди.

Сотилган маҳсулот – истеъмолчиларга жўнатилган, ^аки харидорлардан пули келиб тушган маҳсулотлар қийматига айтилади. Сотилган маҳсулотлар ҳажми солиштирма, бизнес режадаги ва амалдаги баҳоларда ҳисобланиши мумкин. Бу кўрсаткичга қараб ишлаб чиўариш ва истеъмол ўртасидаги бо^алиқлик, корxonанинг маҳсулотларини сотиш ҳажмини кўпайтириш бўйича имкониятлари бор ^аки йўқлигини таҳлил қилишга асос бўлади.

Амалдаги эълон ўилинаётган молиявий ҳисоботнинг иккинчи шакли “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” маълумотларида сотилган маҳсулотлар ҳажмини ўтган ва жорий йиллардаги кўрсаткичларини ўрганиш учун сотишдан соф тушум, сотилган маҳсулотларнинг ишлаб чиўариш таннари каби кўрсаткичлар акс эттирилоўда. Бу маълумотлар ҳам таҳлил учун муҳим манба сифатида фойдаланилади.

Корxonаларнинг маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини таҳлил қилишда муҳим ўринни миқдорий кўрсаткичларни ўрганиш эгаллайди. Бунда маҳсулот турлари бўйича дона, метр, тонна ва ҳақозо бирликларда ишлаб чиқариш суръати, динамикаси ва ўзгариш даражаларини аниқлаш борасидаги таҳлилнинг имкониятлари яратилади.

Бошқарув таҳлилида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини ўрганишда шартли – миқдорий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади. Айниқса, товарлар ҳажмини ўрганишда, масалан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корxonаларда минг шартли банка, пахтани қайта ишловчи корxonаларда шартли – пахта тойи, пойафзал ишлаб чиқарувчи корxonаларда шартли – жуфт о^ақ кийимлари каби кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

Шунингдек, кўп турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган корxonаларнинг фаолиятини таҳлил қилишда сарфланган меҳнат миқдорига қараб ҳам маълумотлар ўрганилади, яъни ҳар бир ишлаб чиқарилган маҳсулотлар учун сарфланган киши-соати ^аки киши-кун, бир киши кун ^аки соатида яратилган маҳсулотларнинг миқдори каби шартли – миқдорий маълумотларни ўрганиб ҳам ишлаб чиқариш фаолиятига баҳо берилади.

Саноат корxonаларининг маҳсулотлар ишлаб чиқариш даражасини таҳлил қилишда муҳим ўринни биз юқорида таъкидлаганимиздек, қиймат ўлчовида ҳисобланган умумлашган маълумотларни ўрганиш эгаллайди. Яъни, ишлаб чиқарилган ялпи ва товар маҳсулоти, сотилган маҳсулотлар қийматини бир неча йиллар маълумотларига асосланиб таҳлил ўтказиш лозим.

10-жадвал

“ABC” акционерлик жамияти бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришнинг умумлаштирилган кўрсаткичлари таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	ўтган	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
--------------	-------	--------------	-------------

	йил	Бизнес режа бўйича	ҳақиқатда	ўтган йилга нисбатан	Бизнес режага нисбатан
1	2	3	4	5	6
Ялпи маҳсулот: • Амалдаги баҳода • Солиштирма баҳода	191290 2 211343 0	2236548 2198763	2721401 2553967	+808499 +440537	+484853 +355204
Товар маҳсулоти: • Амалдаги баҳода • Солиштирма баҳода	190278 4 210952 8	2209568 2117539	2701893 2515931	+799109 +406403	+492325 +398392
Сотилган маҳсулот: • Амалдаги баҳода • Шартномавий баҳода	145251 3 140267 7	2367492 2301769	3040381 2984387	+1587868 +1581710	+672889 +682618

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида жорий даврда ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўтган йилга нисбатан солиштирма баҳо бўйича 440537 минг сўмга кўпайган бўлса, бизнес режага нисбатан эса 355204 минг сўмга кўпайган. Амалдаги баҳолар бўйича ялпи маҳсулот ҳажми эса бундан кўпроққа ошган. Бу шундан далолат берадики, жорий йилда ўтган йилларга нисбатан маҳсулотлар баҳосининг ўсиши ҳам кузатилган. Маълумотлардан кўриниб турибдики, акционерлик жамиятида ишлаб чиқарилаётган ялпи маҳсулотларнинг аксарияти сотишга мўлжалланган, яъни товар сифатига эга бўлган. Аммо, акционерлик жамиятида ўтган йили товар маҳсулотларининг каттагина қисми сотилмай омборда қолиб кетган. Бу миқдор амалдаги баҳолар бўйича ўтган йили 450271 минг сўмни ташкил этган. ҳисобот йили маълумотларига эътибор қиладиган бўлсак, ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотга нисбатан сотилган маҳсулотлар ҳажми амалдаги баҳолар бўйича 318980 минг сўмга кўп бўлган. Бу шундан далолат берадики, акционерлик жамиятида жорий йилда ўтган йилдан қолган маҳсулотлар қолдиғининг каттагина қисмини сотишга муваффақ бўлинган. Бу эса корxonанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмлари бўйича яхши натижаларга эришганлигидан далолатдир. Бундан ташқари корхонада жорий йилида ўтган йили ва бизнес режага нисбатан бир қадар кўп маҳсулот реализация қилинган. Масалан, амалдаги баҳолар бўйича корхона жорий йилда ўтган йилга нисбатан 1587868 минг сўмлик кўп маҳсулот сотилишига эришилган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим деб ҳисоблаймиз.

5.3. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича бизнес режа кўрсаткичларининг бажарилишини таҳлили

Бозор муносабатлари ривожланган сари режанинг аҳамияти тобора ошиб боради. Бирор-бир ишлаб чиқариш, хусусан, тижорат тўясини режасиз амалга ошириб бўлмаслигини хорижий ишбилармон ва тадбиркорлар аллақачон тушуниб етишган. Бу ерда гап аввалги собиқ иттифоқ давридаги “беш йиллик” режаларимиз ҳақида кетмаяпти. Хорижий ривожланган мамлакатларнинг «беш йиллик” режалари бутунлай бошқача усулда тузилади. Уларни «Бизнес режа” деб аташади. Эркин бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг ишлаб чиқариш фаолиятини ҳамда келгусида амалга ошириши мумкин бўлган тактик ва стратегик режаларини бизнес режасида акс эттиради.

Бизнес-режа – бу хўжалик юритувчи субъектнинг ривожланиш стратегиясини белгилаб берадиган асосий ҳужжатлардан биридир. Шу билан бирга у:

- Корхона раҳбарларига стратегия ҳолатини аниқ белгилашга ^ардам бериб самарали бошқаришга олиб келади;
- Бозор иқтисодиёти шароитида бизнесни қандай режалаштириш ва амалга оширишни ўргатади;
- ҳақиқий фаолиятни режалаштирилган кўрсаткичлар билан таққослашга ҳам ўз вақтида уларга ўзгартиришлар киритишга ^ардам беради;
- Корхона фаолияти бўйича керакли ахборотларни банкларга инвесторларга ва кредиторларга таклиф этади.

Бизнес-режа корхонанинг иш жара^атини тасвирлаб, корхона раҳбарларининг ўз мақсадларига қандай эришишларини, биринчи навбатда ишнинг даромад келтиришини қай тариқа ошириш мумкинлигини кўрсатиб беради. Яхши ишлаб чиқилган бизнес-режа корхонанинг ўсиб боришига, бозорда янги мавкеларни қўлга киритишга, ўз тараққи^атининг истиқболларини белгилаб олишга, янги товарлар ишлаб чиқариш ва янги хизмат турларини яратишга мўлжалларни амалга оширишнинг мақсадга мувофиқ усулларини танлаб олишга ^ардам беради.

Бизнес-режа корхонанинг ички ҳужжати бўлибгина қолмай, балки ундан инвесторлар ва кредиторларни таклиф қилишда ҳам фойдаланиш мумкин. Инвесторлар таваккал қилиб сармоя беришдан аввал лойиҳанинг синчиклаб ишлаб чиқилганига ишонч ҳосил қилишлари ва унинг самарали эканлигидан хабардор бўлишлари керак. Улар сармоя бериш имкониятларини кўриб чиқишдан олдин бизнес-режани синчиклаб ўрганиб чиқишади, сўнгра лойиҳани ишлаб чиққанлар билан учрашадилар.

Жаҳон амали^ати шуни кўрсатмоқдаки, бизнес-режа ҳамма учун ўта зарурдир.

Унинг долзарблиги қуйидагилар билан изоҳланади:

- **биринчидан**, иқтисодиётимизга бозор муносабатлари кириб келмоқда. Хўжалик юритувчи субъектлар бозор шароитида вужудга келадиган муаммоларни тасаввур эта олмайдилар. Уларга жавоб берадиган даражада тай^ар эмаслар;
- **иккинчидан**, бутунлай ўзгариб бора^атган хўжалик фаолияти соҳаси катта тажрибага эга бўлган раҳбарларнинг иш ҳам юритишда ўзгартириш киритишларини тақозо этади ва айниқса, ҳозирги кунда бир нарса – рақобатга тай^ар бўлиб туришга чақиради. Бу соҳада иккинчи даражали ишлар бўлмайди;
- **учинчидан**, хориждан инвестиция олиш зарур, бунинг учун буюртмаларимизни исботлаб бериш қобилиятига эга бўлишимиз, инвестиция мабла^аларининг ҳар бир жиҳатини хорижий

тадбиркорлардан қолишмайдиган даражада ишлаб чиқишимизни инвесторларга кўрсата олишимиз керак.

Тузиладиган бизнес-режанинг ҳажми корхона бажарадиган иш фаолиятига боʻлиқ бўлади. Бизнес-режани ишлаб чиқишда ташқи маслаҳатчилардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмини ўрганишда солиштирма, улгуржи баҳоларда ҳамда жорий йилнинг амалдаги баҳоларида аниўланган маълумотлар таҳлил ўилинади. Динамикасини аниўлаш учун ҳисобот даврида ишлаб чиўарилган ҳаўиўий маҳсулот ҳажми ўтган йиллардагиси билан таўўосланиб кўрсаткичларни ўзгариши мутлоў ва нисбий (фоиз)ларда аниўланиши лозим. Бундай таҳлил ўилишда таўўосланувчи кўрсаткичлар бир хил баҳоларда ҳисобланган, яъни таўўосланувчи талабга келтирилгани маўсадга мувофиўдир. Сабаби, аниўланган ўзгариш ва фарўларда баҳо омилининг таъсири бўлмасдан фаўат миўдорий ўсиш Ёки камайишлар аниў ҳолати кўрингани таҳлилнинг таъсирчанлигини орттиради. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмини ўтган йилларга нисбатан ўсиш суръатлари бир хил солиштирма улгуржи баҳода аниўланади. Амалдаги улгуржи баҳода ифодаланган маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажмини солиштирма баҳодагиси билан таўўослаш орўали баҳонинг ўзгаришини маҳсулот миўдорига таъсири аниўланади.

11-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиўариш режасининг бажарилиши ва динамикасини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йил	Ҳисобот йили		Фарўи (+,-)			
		Бизнес режа бўйича	Ҳаўиўатда	Режадан		Ўтган йилдан	
				Мутлоқ, минг сўм	Нисбий, %	Мутлоқ, минг сўм	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6	7	8
Маҳсулот ҳажми (иш, хизмат) улгуржи баҳода, минг сўмда:							
• Солиштирма улгуржи баҳода	2113430	2198763	2553967	+355204	+16,15	+440537	+20,84
• Амалдаги улгуржи баҳода	1912902	2236548	2721401	+484853	+21,68	+808499	+42,26

“ABC” акционерлик жамияти маҳсулот ишлаб чиқариш режасини солиштирма ва амалдаги улгуржи баҳолар бўйича ортиёи билан адо этган. Маълумотлардан кўринадики акционерлик жамиятида ҳисобот йили маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма улгуржи баҳо бўйича ўтган йилга нисбатан 440537 минг сўмга, бизнес режага нисбатан эса 355204 минг сўмга кўпайган. Амалдаги улгуржи баҳолар бўйича эса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўган йилга нисбатан 808499 минг сўмга ^аки 42,26 фоизга, бизнес режага нисбатан эса 484853 минг сўмга ^аки 21,68 фоизга ўсган. Бундай натижалар шундан далолат берадики, маҳсулот ҳажмининг солиштирма баҳоси билан амалдаги баҳоси ўртасидаги фарқ баҳо ўзгаришининг маҳсулот ҳажмига таъсирини акс эттиради. Бундан кўринадики, корхонада жорий йилда товарлар баҳосида ўсиш кузатилган. Бу эса иқтисодиётда маълум даражада инфляциянинг мавжудлигидан далолатдир.

Маҳсулот ишлаб чиқариш бизнес режасини бажарилиши ва унинг динамикаси миўдорий (дона, кг, тонна) ўлчамларда аниўланиб таҳлил этилади. Бундай таҳлил миўдор ўлчамидаги маълумотларни ўргансада, аниў ҳолатни ва мавжуд имкониятни батафсилроў акс эттиради. Сабаби, фирма ўнча турдаги ва миўдордаги маҳсулотлар ишлаб чиқарган бўлса, фаўат ҳаўийўатда эришилган натижаларгина ўрганилади. Таҳлил давомида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўртача йиллик ўсиш даражасини аниўлаш лозим.

Бугунги кунда республикамизда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишда кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг ҳиссаси ортиб бормоўда. Айниўса, ўўшма корхонларни республикамизда фаолият кўрсатиши экспорт улушини йилдан йилга ортишини таъминламоўда. Улар ўаторига «Зарафшон-Ньюмонт» корхонаси, ўишлоў хўжалигини ривожлантириш йўлида «Кейс» компанияси билан олиб борилаётган ҳамкорликни киритиш мумкин. Япония билан ҳам иўтисодий муносабатлар ривожланиб бормоўда. Бунда, Япониянинг «Сумитомо», «Мицубиси»га ўхшаган етакчи компаниялари билангина эмас, балки Япония давлати томонидан тузилган молиявий институтлар билан ҳам самарали ҳамкорлик ўрнатилган. Масалан, «Оисеф» ва Япония Эксимбанки билан яна шундай ҳамкорлик ўрнатилган. Айниўса Жанубий Кореянинг «ДЭУ» компанияси билан мустаҳкам алоўа ўрнатилган. Кейинги йилларда сармояларнинг салмоўли ўисми нефть-газ, машинасозлик, кимё ва тўўимачилик саноатига йўналтирилган. Республикада тўўимачилик саноати ниҳоятда муҳим соҳа ҳисобланади. Бу соҳада «ДЭУ текстиль» ва «Қабул текстиль» компаниялари билан ҳамкорлик ўрнатилган. Хорижий ҳамкорлик билан биргаликда амалга оширилаётган лойиҳаларнинг барчаси иқтисодиётимизнинг долзарб йўналишларига таъалуўлидир. Масалан, Жиззахдаги аккумулятор заводида Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган автомобиллар учун аккумуляторлар тайёрланади. Саудия Арабистонидаги «Дар-ус-салом» компанияси республика ЁЁ-мой саноати корхоналарини модернизация ўилишга сармоя сарфламоўда. Бошўа давлатларда чет эллик сармоядорларга мамлакатнинг йирик саноат корхоналари, иншоотлари сотиб юборилаётган бир пайтда, биз хорижликлар билан 50 га 50 тамойили асосида ишламоўдамиз. 1998 йилда мамлакатимизда 1,3 млрд. АҚШ доллари ҳажмида хориж сармояси ўзлаштирилган бўлса, 1999 йилда бу кўрсаткич 2 млрд. АҚШ долларини ташкил этди. Президентимиз Ислом Каримов ўз маърузаларида бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлаб ўтган: *“Биз учун устивор учун бўлиб қолаётган энг муҳим вазифалардан яна бири – бу кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш масаласидир. Сўнги пайтда бу йўналишда ўта муҳим қонун ҳужжатлари ва қарорлари қабул қилинди. Кичик бизнес ва хусусий*

тадбиркорликнинг ўсиши тамойиллари, шунингдек, уларга бериладиган имти^оз ва енгилликлар тизими аниқ белгилаб қўйилди. Хусусий корхона тўрисидаги қоидалар қонун нуқтаи-назаридан мустаҳкамланади. Тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш тартиби тубдан янгиланади ва соддалаштирилади. Ҳозирги вақтда бу иш битта идорада, таъбир жоиз бўлса “битта дарча”нинг ўзида тўла амалга ошириш тартиби жорий этилди. Бунда тадбиркорлик субъектини рўйхатга олиш билан бир вақтнинг унинг муҳандислик тармоқларига йўналишига рухсат берувчи ҳужжатлар ҳам расмийлаштирилади, солиқ ва статистика органларида ҳисобдан ўтиш масаласи ҳам тўла ҳал этилади. Бугунги кунда кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш ва расмийлаштириш жара^они етти кундан бир ойгача бўлган муддат ичида бажарилиши шарт”.

5.4. Маҳсулот таркибидаги структуравий ўзгаришлар таҳлили

Корхона (фирма)ларнинг ихтисослигига кирувчи ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таркиби бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгаришига ўараб мунтазам такомиллашиб, ривожланиб ҳамда мукаммаллашиб боради. Айниўса, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар, ўйимат ўлчамидаги ҳажми структуравий ўзгаришлар таъсирида ортиб ёки камайтирилиб аниўланиши мумкин. Бунда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми сарфланаётган моддий ва меҳнат харажатларини эътиборга олган ҳолда ўрганилиши таҳлилда эришилган натижаларни янада аниўроў ўрганиш имкониятини яратади.

Корхона учун кўпроў фойда келтирувчи, кам харажатлар талаб этиладиган товарларни ишлаб чиқариш ўта манфаатлидир. Шунинг учун ҳам товарларни ишлаб чиқариш ҳажмини таҳлил ўилишда структуравий ўзгаришларни эътиборга олиш маўсадга мувофиўдир. Маҳсулотлар ҳажмида структуравий ўзгаришларни меҳнат сиёими кўрсаткичлари орўали аниўлаш мумкин. Меҳнат сиёимини меъёр-соат, меъёрлаштирилган иш ҳаўи кўрсаткичлари орўали аниўланади.

Маҳсулот турлари бўйича режанинг бажарилиши ҳар хил даражада бўлиши структурани ўзгаришидан далолат беради. Структура бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши учун ҳаўиўий ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг барча хиллари режалаштирилган маҳсулот таркиби ва тузилишига тенг келиши керак. Ишлаб чиқарилган маҳсулот структурасининг ўзгариши фирманинг барча иўтисодий кўрсаткичларига таъсир этади. Маҳсулот ишлаб чиқариш таркибида ўйиматбаҳо маҳсулот турлари улушини ортиши туфайли маҳсулот ўйимат шаклида ортади ва бунинг аксича бўлса, ўйимат шаклида маҳсулот камаяди. Худди шундай юўори рентабелликка эга бўлган маҳсулот турларини ортиши, рентабеллиги паст турларини пасайиши туфайли умумий фойда миўдори ортади.

Маҳсулот ҳажмига структуравий ўзгаришларни таъсирини занжирли боёланиш усули орўали аниўлаш мумкин. Корхона учун наф келтирувчи барча структуравий ўзгаришлардан фойдаланиш маҳсулотларнинг ҳажмини кўпайтириш имкониятини яратади. Маҳсулот ҳажмига структуранинг ўзгаришини таъсирини кўйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқамиз.

12-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида товар маҳсулотлари структурасининг таҳлили

Маҳсулот турлари	Маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм	Ишлаб чиқарилган маҳсулот натурада, дона		Товар маҳсулоти солиштирма баҳода, минг сўмда			Структуранинг ўзгариши ни товар маҳсулотига таъсири
		Бизнес режада	Гаўи-ўатда	Бизнес режада	Гаўиўий и/ч. маҳсулот режадаги структурада	Гаўи-ўатда	
1	2	3	4	5	6	7	8=7-6
“А”	8950	96700	103458	865465	932873	925949	-6924
“Б”	7600	102700	97639	780520	737195	742056	+4861
“В”	3460	56800	61528	196528	207349	212887	+5538
“Г”	2570	65200	57621	167564	152784	148086	-4698
“Д”	5680	18919	85731	107462	401786	486953	+85167
Жами	х	х	х	2117539	2431987	2515931	+83944

Жадвал маълумотлари асосида корхонада ишлаб чиқарила^атган маҳсулотларнинг структуравий ўзгариши натижасида ишлаб чиқариш ҳажми қандай ўзгара^атганлигига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, корхонада ҳисобот даврида бизнес режа бўйича жами 2117539 минг сўмлик товар маҳсулоти ишлаб чиқариш режалаштирилгани ҳолда, ҳақиқатда 2515931 минг сўлик товар маҳсулоти ишлаб чиқарилган. ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот режадаги структурада жами 2431987 минг сўмни ташкил этган, яъни структуранинг ўзгариши товар маҳсулотининг ҳажмига 83944 минг сўмга ижобий таъсир этган. Бу товарларнинг структурасини ўзгариши корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатганлигидан далолатдир.

Структурани ўзгариш сабаблари турлича бўлиши мумкин:

- ишлаб чиқарилган товарлар таркибида юўори нархга сотилиши мумкин бўлган маҳсулотлар улушининг кўпайиши;
- мўмай фойда келтирувчи товарларнинг ҳажми;
- меъЁрдаги моддий ва меҳнат сарфларидан ҳам тежамкорлик имконияти бўлган товарларнинг мавжудлиги;
- арзон хом-ашЁ, ЁўилЁи ва бошўа моддий бойликларнинг яўинлиги;
- ишлаб чиқарилаЁтган маҳсулотларнинг технологиясини такомиллашиши эвазига юўори манфаат;
- товарлар сифатини яхшиланиши ва бошўалар.

“ABC” акционерлик жамияти бўйича товарларнинг структуравий ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларига таъсири

Маҳсулот турлари	Ишлаб чиқарилган маҳсулот, дона		Маҳсулот бирлигининг баҳоси, сўмда	1 бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган ваўт, норма-соатда	Ишлаб чиқарилган маҳсулот			
	Бизнес режа бўйича	ҳаўйўатда			Ўйимат шаклида, минг сўм		Норма-соатда	
					Бизнес режа бўйича	ҳаўйўатда	Бизнес режа бўйича	ҳаўйўатда
1	2	3	4	5	6	7	8	9
“А”	96700	103458	8950	1,3	865465	925949	125710	134495,4
“В”	102700	97639	7600	1,6	780520	742056	164320	156222,4
Жами	х	х	х	х	1645985	1668005	290030	290717,8
Режанинг бажарилиши, %	х	х	х	х	х	101,34	х	100,28

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида, таҳлил қилина^атган “ABC” акционерлик жамиятида икки хил турдаги маҳсулотлар структурасидаги ўзгаришлар ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини ўрганишимиз мумкин. Мазкур акционерлик жамияти маҳсулот ишлаб чиқариш режасини ўйимат шаклида 101,34 фоизга, норма-соат шаклида эса 100,28 фоизга бажарган. Гар икки кўрсаткич ўртасидаги фоизлар фарўи товар таркибида структуравий ўзгаришдан далолат беради. Яъни корхона режага нисбатан ўйиматроў, аммо кам меҳнат талаб этадиган маҳсулот турини кўпроў ишлаб чиқарган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳолашимиз мумкин.

5.5. Маҳсулот (иш, хизмат)лар номенклатураси ва ассортиментининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши истеъмолчилар билан аввалдан тузилган шартномалардаги талаблар миқдорига боғлиқ. Корхона маҳсулот ишлаб чиқаришнинг бизнес режадаги кўрсаткичини фаўат ўйимат ҳажмда бажарибгина ўолмасдан, балки ҳар бир товарлар бўйича белгиланган номенклатура ва ассортиментларда ҳам бажариши талаб этилади. Маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш бизнес режасининг бажарилиши барча соҳаларнинг турли тармоқларини мутаносиб ривожланишига, истеъмолчини маҳсулотлар (иш, хизмат)га бўлган талабини тўлароў ўондирибгина ўолмасдан, бозорни мўл-кўллигини таъминлайди.

Маҳсулот, иш ва хизматларнинг тури ва ассортименти таҳлилида уларнинг сегментлар бўйича таққосланадиган ва таққосланмайдиган, профилдаги ва профилда бўлмаган турлари, асосий ва қўшимча маҳсулотлар турлари бўйича туркумланиши ўрганилади. Улар бўйича режа топшириқларининг бажарилиши, умумий режа топшириқларининг бажарилишида уларнинг таъсири, маҳсулотлар тузилишидаги таркибий ўзгаришларга баҳо берилди.

Маҳсулотлар номенклатураси – деб, миқдор ҳолида товарлар гуруҳлари, кичик гуруҳлари ва позицияларини белгилашда ҳамда ҳисобга олишда ўабул ўилинган рўйхатидир.

Товар (иш, хизмат)лар ассортименти - деб эса, маҳсулотларнинг маълум бир белгиларига қараб, яъни, унинг турлари, нави, ўлчами, маркаси, артикулларига ўараб ажратиладиган маҳсулотлар хилидир.

Товарлар номенклатураси ва ассортиментини ўрганишда ўртача ассортимент режасининг бажарилиши таҳлил этилади.

Ўқиди аа ёйиайеўеад дайеёуёеёе даҳлил этишда ўртача ассортимент режасини бажарилишиёе ҳай айёкёаёе йоҳей хеййайеайеёе. ўдда-а аййидёеайо даёайеёеёе ааёадёеёеёе йааоаа ўнг кичик дакайеадйеёе хайеаёе усули йдқаёе айеёаа йёеёеёаёе. Аойаа ҳад аёд аййидёеайо оодёадёеёе ҳақёкдааа ёеёаа -ёқадёеёеёе йёқайдёадёе аёсйай режаси билан ййеёеёеёеёеёа ҳар икки кўрсаткичдан энг кичиги ассортимент хеййайеёе ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибига ўабул ўилинади. Ассортимент хеййайеёе ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибига ўабул ўилинган кўрсаткичёаднинг жамини аёсйай режа бўйича ишлаб чиқарилёеёе ёйёеёе айёёааи жами маҳсулотёадга бўлиш орўали ўртача ассортимент режасининг бажарилиши аниўланади.

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулотлар номенклатураси ва ассортиментининг таҳлили

Маҳсулот тури	Маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм	Ишлаб чиқарилган маҳсулот натура шаклида, (дона)		Ишлаб чиқарилган маҳсулот ўйимат шаклида, (минг сўм)		Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот
		Бизнес режада	Ғаёиётда	Бизнес режада	Ғаёиётда	
1	2	3	4	5	6	7
“А”	8950	96700	103458	865465	925949	865465
“Б”	7600	102700	97639	780520	742056	742056
“В”	3460	56800	61528	196528	212887	196528
“Т”	2570	65200	57621	167564	148086	148086
“Д”	5680	18919	85731	107462	486953	107462
Жами	х	х	х	2117539	2515931	2059597

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, таҳлил қилинатган “ABC” акционерлик жамиятида жорий ҳисобот даврида беш хил ассортиментдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш режалаштирилган бўлиб, улардан “А”, “В” ва “Д” ассортиментдаги маҳсулотларни натура ҳолатида ортии билан ишлаб чиқарилган. қолган икки хил ассортиментдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш режалари эса тўлиқ бажарилмаган. Натижада мазкур акционерлик жамиятида жорий йилда жами ассортимент ҳисобига 2059597 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлиб, ўртача ассортимент режасининг бажарилиши 97,26 % ($2059597 / 2117539 * 100$) ни ташкил этган. ўртача ассортимент режасининг бажарилмаслигига “Б” ва “Т” турдаги маҳсулотлар бўйича ишлаб чиқариш режасининг бажарилмаслиги сабаб бўлган. Аммо, корхонада ўртача ассортимент режаси 100 % га бажарилмаган бўлсада, маҳсулот ишлаб чиқариш режаси 118,81 % ($2515931 / 2117539 * 100$) га бажарилган, яъни режа ортии билан бажарилган. Корхона маъмурияти ассортимент режасининг бажарилмаслик сабабларини чуқур ўрганишлари ва ўз вақтида тегишли чораларни кўриши лозим бўлади.

Ассортимент режасининг бажарилмаслиги кўрсаткичи оръали ҳам ассортиментга баҳо бериш мумкин.

пӯдөөиәе кӯеәәи оӣәәдөөд кееиәдөөе еәпееи идөөөөәә ҳаиәә естеъмолчиларга жўнатиладиган товар оӣәәдөөдөөе бузилөөеәә иееә еәеәә.

Оөөиәеиә иәдӣеәә өөөәдәәиеееөе өаҳлил этишда ҳар 10 кунликда ишлаб чиўарилган оӣәәдөөдни ойлик маҳсулотда тутган улуши ҳисобланади ва аиекееиәәи иәүөиөдөөд аеҗиәп режа еӯдпәдөөе-еәдө билан таўўосланиб, өәиеөдөиәиә маромийә аүеәдәәиеееәә баҳо берилади.

15-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиўариш маромийлигининг таҳлили

(минг сўмда)

Ўн кунликлар	Ҳисобот йили		Маромийлик ҳисобига ишлаб чиўарилган маҳсулот	Жамида тутган улуши, %	
	Бизнес режада	Ғаўи-ўатда		Бизнес режада	Ғаўиўатда
1	2	3	4	5	6
I ўн кунлик	724000	715874	715874	34,20	28,45
II ўн кунлик	714800	865407	714800	33,76	34,40
III ўн кунлик	678739	934650	678739	32,04	37,15
Жами	2117539	2515931	2109413	100,0	100,0

Маромийлик коэффициенти:

2109413

$$K_M = \frac{2109413}{2117539} = 0,996$$

2117539

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида мазкур акционерлик жамиятининг маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигига баҳо бериш мумкин. Маълумотлардан кўринадики, корхонада ҳисобот даврида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлик коэффициенти 0,996 ни ташкил этган. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилишига жорий йилдаги ойларнинг биринчи ўн кунлигида бизнес режада белгиланган 724000 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилиши ўрнига, ҳақиқатда 8126 минг сўмга кам маҳсулот ишлаб чиқарилганлиги сабаб бўлган. Натижада маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги 0,004 коэффициентга бажарилмаган. Шундай бўлсада, акционерлик жамиятида ҳисобот йилидаги ойларда кейинги иккинчи ва учинчи ўн кунликлари бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режалари ортиги билан адо этилганлиги боис, корхонадаги умумий маҳсулот ишлаб чиқариш режаси ортиги билан бажарилган. Умуман олганда бундай натижаларни ижобий баҳоласак бўлади, чунки, корхонада маромийлик бузилиши унчалик катта эмас экан. Одатда, маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигининг бузилиши оқибатида корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатига путур етишига, хўжалик субъектлари ўртасидаги ўзаро шартномаларнинг ўз вақтида тўлиқ бажарилмасилигига, иқтисодий жарималар қўлланилишига, касса режаларининг тўлиқ бажарилмасилигига ҳамда маҳсулотларни сотиш ҳажмларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Корхона маъмурияти имкон қадар маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигини бузилмаслик чораларини кўриши керак бўлади.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- ишлаб чиқариш ҳажми;
- маҳсулот номенклатурасининг тавсифи;
- маҳсулот ассортиментининг тавсифи;
- маҳсулот ассортиментини таҳлил этиш услублари;
- маҳсулот таркибидаги структуравий ўзгаришларни аниқлаш услублари;
- ишлаб чиқариш маромийлиги;
- ишлаб чиқариш маромийлигини бузилиш сабаблари;
- маромийликни корхона иўтисодий кўрсаткичларига таъсири;
- маҳсулотнинг ҳажмига таъсири;
- таъсирнинг динамикаси;
- маҳсулотнинг ҳажмига таъсири;
- таъсирнинг динамикаси;
- маҳсулотнинг ҳажмига таъсири;
- таъсирнинг динамикаси.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик субъектларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини таҳлил этишнинг аҳамияти нималарда кўринади?
2. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
3. Ўандай ахборот манбаларидан фойдаланилади?
4. Маҳсулот ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ифодалаб беринг?
5. Маҳсулотнинг ҳажмига таъсирининг динамикаси ўандай таҳлил этилади?
6. Маҳсулот номенклатураси ва ассортиментини ўандай таҳлил этилади?
7. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги нима?
8. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг бузилишидан кўрилган брак қандай таҳлил этилади?
9. Маромийликнинг бузилишига нималар сабаб бўлади?
10. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи омилларни кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-тўпшириқ

1. Берилган маълумотлар асосида маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши ва динамикасини таҳлил қилинг. Таҳлил натижаларига хулоса қилинг.

Иқтисодий кўрсаткичлар-хос рақами-815

Кўрсаткичлар	Сатр тартиб рақами	Амалда ишлаб чиқарилди	
		Ҳисобот йили	Ўтган йилда
Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, корхона улгуржи баҳосида, ўйёслама нархларда, минг сўм	810	404316	403603
Тегишли йилнинг амалдаги нархларида	821	453781	314720
Илмий техника маҳсулотлари ҳажми	822	-	-
Сертификатланган маҳсулот ҳажми	828	-	-
Ўртача иш хаки ва бошўа миўдорларни ҳисоблаш учун ўбул ўилинадиган саноат ишлаб чиўариш ходимлари сони, киши	829	121	120
Шундан илмий тадқиқот ходимлари	830	-	-

Режа маълумотлари:

Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми:

- амалдаги баҳода - 412314 минг сўм
- қиёслама баҳода - 403810 минг сўм

2-топшириў

1. Берилган маълумотлар асосида товар маҳсулот структурасини, уларнинг ўзгариш сабабларини ҳамда динамикасини ўрганинг ва хулоса ёзинг?

Саноат маҳсулоти айрим турларини ишлаб чиўариш - хос раўами 814

Маҳсулот турлари (давлат статистика идоралари белгиланган номенклатура бўйича)	лчов бирлиги	Хос раўамлар		Ҳисобот йилид ҳаўиўатда ишлаб чиўарилган маҳсулот ўйимати корхонанинг солиштирма улгуржи нархларида, минг сўм	Амалда ишлаб чиўарилди		Ҳисобот йилид ҳаўиўатда ишлаб чиўарилган маҳсулот ўйимати корхонанинг амалдаги улгуржи нархларида, минг сўм
		К-ОКП (А-ОКП)	СОЕ И		Ҳисобот йилида	Ўтган йилда	
1		3	4	5	6	7	8
нон ва нон маҳсулотлари:				78487			87649
- олий навли нон							
- биринчи навли нон				287643			320975

- ўора жўхори нони				9872			12973
- патир нон				16418			16879
- бўрсилдоў нон				4829			5971
- «навруз» булочкаси				1764			2017
- батон нони				2349			2476
- палочка нони				1238			2036
макарон маҳсулотлари: - вермишель макарони				730			1660
-рачки макарони				946			1103
- кондитер маҳсулоти				40			42
Нон ва нон маҳсулотлари	н			402600	5213	5260	450976
Макарон маҳсулотлари	н			1676	14	11	2763
Кондитер маҳсулотлари	н			40	0,1	-	42
Жами							453781
Электр энергияси	инг квт \соат	01100 0	0216				
Иссиўлик энергияси (юборилган) жами	инг Г кал	01200 0	0301				
Шу жумладан: электр станциялар томонидан	-«	01210 0	0391				
Корхоналар томонидан	-«	01220 0	0391				
Утилизация ўурилмалари томонидан	-«	01230 0	0391				

Ғисобот йили маълумотлари

1.	<p>маҳсулот ассортиментлари: нон ва нон маҳсулотлари, дона;</p> <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон - ўора жўхори нони - патир нон - бўрсилдоў нон - «навруз» булочкаси - батон нони - палочка нони <p>макарон маҳсулотлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - вермишель макарони - рачки макарони - кондитер маҳсулотлари 	<p>872078</p> <p>3551148</p> <p>151877</p> <p>156362</p> <p>76651</p> <p>36750</p> <p>22806</p> <p>103167</p> <p>2028</p> <p>3724</p> <p>47,3</p>
2.	<p>маҳсулот бирлигини баҳоси,сўм нон ва нон маҳсулотлари, дона:</p> <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон - ўора жўхори нони - патир нон - бўрсилдоў нон - «навруз» булочкаси - батон нони - палочка нони <p>макарон маҳсулотлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - вермишель макарони, кг - рачки макарони, кг - кондитер маҳсулотлари, кг 	<p>90</p> <p>81</p> <p>65</p> <p>105</p> <p>63</p> <p>48</p> <p>103</p> <p>12</p> <p>360</p> <p>254</p> <p>845</p>

Бизнес режа маълумотлари

1.	<p>маҳсулот ассортиментлари: нон ва нон маҳсулотлари, минг сўмда:</p> <ul style="list-style-type: none"> - олий навли нон - биринчи навли нон - ўора жўхори нони - патир нон - бўрсилдоў нон - «навруз» булочкаси - батон нони - палочка нони <p>макарон маҳсулотлари:</p> <ul style="list-style-type: none"> - вермишель макарони - рачки макарони 	<p>78500</p> <p>286410</p> <p>10000</p> <p>15000</p> <p>5000</p> <p>1500</p> <p>4239</p> <p>1400</p> <p>800</p> <p>910</p>
----	--	---

	- кондитер маҳсулотлари	51
2.	маҳсулот ассортиментлари: (ишлаб чиқарилган маҳсулот, дона) нон ва нон маҳсулотлари, дона: - олий навли нон - биринчи навли нон - ўора жўхори нони - патир нон - бўрсилдоў нон - «навруз» булочкаси - батон нони - палочка нони макарон маҳсулотлари: - вермишель макарони, кг - рачки макарони, кг - кондитер маҳсулотлари, кг	872222 3535926 153846 142857 79365 31250 41155 116667 2222 3583 60,3

3-топшириў

2-топшириў малумот манбаларидан фойдаланган ҳолда товарлар структуравий ўзгаришининг маҳсулот ҳажмига таъсирини аниўланг ва хулоса ўилинг?

4-топшириў

2-топшириў малумот манбаларидан фойдаланган ҳолда маҳсулот наменклатураси ва ассортиментини таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?

5-топшириў

Берилган маълумотлар асосида маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлигини таҳлил этинг ва хулоса Ёзинг?

	маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги, минг сўмда: - биринчи ўн кунликлар бўйича - иккинчи ўн кунликлар бўйича - учинчи ўн кунликлар бўйича	124516 128467 151333
--	---	----------------------------

Бизнес режа маълумотлари

1	маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги, минг сўмда: - биринчи ўн кунликда - иккинчи ўн кунликда - учинчи ўн кунликда	122451 135810 145549
---	---	----------------------------

Тайёр маҳсулот ва хизматларнинг таркиби

Сотиш бўйича режанинг бажарилишида тайёр маҳсулот ва унинг сифати муҳим ўрин тутди.

Тайёр маҳсулот деб - барча ишлов операцияларидан ўтиб, тайёр ҳолга келтирилган, белгиланган давлат стандарти ёки техник талабларга жавоб берадиган, техник назоратдан ўтган маҳсулотга айтилади. Тайёр маҳсулот таркибига буюртмачи корхоналар учун бажарилган иш ва хизматлар ҳамда ушбу корхонага ўрашган ишлаб чиқаришдан ташқари хўжаликлар учун бажарилган иш ва хизматлар ҳам қиради.

Сотиш учун мўлжалланган маҳсулот товар маҳсулоти деб номланади. Унинг таркибига сотиш учун мўлжалланган тайёр маҳсулотлар, ярим тайёр моллар, буюртмачи корхона ва муассасалар учун бажарилган саноат характериغا эга бўлган ишлар қиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида нарх турлари кўпаяди: улгуржи, чакана нархлардан ташқари яна ички, халқаро нархлар мавжуддир. Ички нарх товарларга давлат ичкарисидаги белгиланган нарх, халқаро нарх эса товарларга халқаро

бозорда белгиланган нархдир. **Булардан таиўари бозор иқтисодиёти шароитида икки хил нарх амал ўилади :**

1. Эркин нарх.
2. Давлат томонидан белгиланадиган нарх

Давлат томонидан белгиланадиган нарх кейинчалик ўисўариб боради, эркин нархнинг доираси кенгайиб боради. Корхоналар ўз ишлаб чиўарган маҳсулотларини эркин нархда истеъмолчилар билан келишилган нархда сотишга интиладилар. КамЁб молларни товар биржаси орўали сотиш, ким ошди савдоси орқали сотиш кенг ривожланади.

Омборга ўабул ўилинган ва харидор корхоналарига жўнатилган маҳсулот бухгалтерия ҳисобида ҳаўиўий ишлаб чиўариш таннархи бўйича акс этирилади. Бироў цехлардан маҳсулот омборга ўабул ўилинганда унинг ҳаўиўий таннархи маълум бўлмагани учун маҳсулот ҳаракатини ҳисобда ўабул ўилинган режа таннархи Ёки улгуржи баҳода ҳисобга олинади, яъни баҳоланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш жараъларини таҳлил қилишда молиявий ва бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажми бўйича белгиланган бизнес-режанинг асослилигини аниўлаш;
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг умумий ҳажмда ҳамда шартнома мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда бажарилишига объектив баҳо бериш;
3. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг сифат кўрсаткичларини ўрганиш ва уларнинг сотиш ҳажмига таъсирини аниқлаш;
4. Маҳсулот сотиш ҳажмларининг динамик ўзгариш сабабларини аниўлаш ва баҳо бериш;
5. Маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш ва уларга баҳо бериш;
6. Шартнома мажбуриятларини бузилиши, бажарилмаслик сабабларини аниўлаш ва унга баҳо бериш;
7. Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатиб бериш.

Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш жараъларини таҳлил этишда таҳлил учун керакли бўлган ахборот манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
- сотиш жараълари бўйича дастлабки бухгалтерия ҳисоби маълумотлари;
- “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” маълумотлари;
- “Корхона (бирлашма)нинг маҳсулоти бўйича ҳисобот”и маълумотлари;
- бошқа кўшимча маълумотлар.

6.2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасининг бажарилиши ва динамикасини таҳлили

Маҳсулот сотиш режасини бажарилиши истеъмолчиларга жўнатилган товар ўисмини ўрганишдан бошланади. Чунки жўнатилган товар билан сотилган

махсулот ваўт жиҳатдан фарўланади. Истеъмолчиларга жўнатилган товар, кўрсатилган хизматлар учун белгиланган муддат давомида ҳисоб сч^атига пулни келиб тушмаслиги туфайли корхонанинг молиявий ҳолати издан чиўади. Бунинг натижасида корхонанинг бюджет, банк, мол етказиб берувчиларга бўлган ўарзи ортиб боради, тўлов ўобилияти пасаяди. Бугунги кунда товарлар учун тўлов муддати 3 ой, яъни 90 календар куни қилиб белгиланган. 3 ойдан ошган ўарзларни муддати ўтган ўарз деб аталади. Муддати ўтган ўарзларни сурункали давом этиши банкротликка сабаб бўлади.

Банкротлик (иўтисодий ночорлик)- хўжалик суди томонидан эътироф этилган Ёки ўарздор ихтиЁрий равишда тугатилаЁтганида унинг ўзи эълон ўилган ўарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабини тўла ҳажмда ўондиришга ўодир эмаслиги, шу жумладан, бюджетга ва бюджетдан ташўари фондларга солиқлар, ииЁимлар ва бошўа мажбурий тўловларни таъминлашга ўодир эмаслиги.

Ўзбекистон Республикасининг “Банкротлик тўғрисида”ги қонунининг 3-моддаси “банкротлик аломатлари” деб аталади. Бу моддада ўуйидагилар ўайд этилган. Юридик шахснинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини ўондиришга ва (Ёки) мажбурий тўловларни тўлаш мажбуриятини бажаришга ўодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (Ёки) тўлов мажбурияти юзага келган кундан эътиборан 9 ой давомида ўарздор томонидан бажарилмаган бўлса, унинг банкротлик аломати деб эътироф этади.

Жисмоний шахснинг (тадбиркорлик фаолиятини юридик шахс ташкил этмаган ҳолда амалга ошираЁтган шахснинг) пул маблаЁлари бўйича кредиторлар талабларини ўондиришга ва (Ёки) мажбурий тўловларни тўлаш мажбуриятини бажаришга ўодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (Ёки) тўлов мажбурияти уларни бажариш санаси бошланган пайтдан эътиборан 6 ой давомида ўарздор томонидан бажарилмаган бўлса, агар мажбуриятларнинг суммаси унга тегишли мол-мулкнинг ўийматидан ошиб кетган бўлса, унинг банкротлик аломати деб эътироф этилади.

Ўарздорнинг тўлов ўобилиятини тиклаш учун ўуйидаги чора-тадбирларни ўўллаш лозим:

- Ишлаб чиўаришни ўайта ихтисослаштириш;
- Норентабел ишлаб чиўаришларни Ёпиш;
- Дебиторлик ўарзларни ундириш;
- Ўарздор мол-мулкнинг бир ўисмини сотиш;
- Ўарздорнинг талабидан ўзганинг фойдасига воз кечиш;
- Ўарздор мажбуриятларини учинчи шахслар томонидан бажарилиши;
- Ўарздорнинг тўлов мажбуриятини тиклашнинг бошўа усуллари.

Жўнатилган товарларни таҳлили учун маълумотлар тезкор ҳисоб ва дастлабки ҳужжатлар ҳамда ҳисоботдан олинади. Товарлар истеъмолчиларга тузилган шартнома асосида жўнатилади.

16-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш режасининг умумий ҳажмда бажарилиши ва динамикасининг таҳлили

минг сўмда

		Ҳисобот йили	Ҳисобот йилининг ҳаўиўийси
--	--	---------------------	-----------------------------------

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Бизнес режада	Гаўи-ўатда	Ўтган йилга нисбатан, %	Режага нисбатан, %
1	2	3	4	5	6
Сотилган маҳсулот ҳажми, минг сўм	1452513	2367492	3040381	209,32	128,42

Жадвалда келтирилган маълумотлар “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” (2-шакл) шаклидан олинган. Яъни юқоридаги 16-жадвалда маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажми 2-шаклнинг 010 сатридан олинган бўлиб, маҳсулот сотишдан олинган соф тушум солиштирма улгуржи баҳода акс эттирилган. Жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилина^атган “ABC” акционерлик жамиятида ўтган йили жами 1452513 минг сўмлик маҳсулот сотилган бўлса, ҳисобот йилида бу кўрсаткич 3040381 минг сўмни ташкил қилган, яъни ўтган йилга нисбатан маҳсулот сотиш ҳажми 209,32 % ни ташкил этган. Корхона ҳисобот йилида бизнес режа бўйича ўтган йилга нисбатан анча кўп маҳсулот сотишни режалаштирган бўлиб, мазкур режа жорий йилда 128,42 % ни ташкил этган. Бундан кўринадики, корхона ўтган йилга нисбатан жорий йилда бир қадар кўп маҳсулот сотишни олдиндан тахмин қилган, яъни маҳсулот сотиш ҳажмини ўтган йилга нисбатан бизнес режада 914979 минг сўмга кўп қилиб белгилаган ҳамда ушбу режа орти^и билан адо этилган. Бундай натижалар корхонанинг молиявий ҳолати яхшиланиб бора^атганлигидан ҳамда ички ва ташқи бозорда ўз мавқеини топиб бора^атганлигидан далолатдир.

Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш режасини умумий ҳажмда бажарилиши таҳлилидан сўнг асосий маҳсулотнинг айрим турлари бўйича сотиш режасини натура ва ўйимат шаклларида бажарилиш муддатлари бўйича аниўланиши лозим бўлади.

17-жадвал

“ABC” акционерлик жамияти бўйича маҳсулотларнинг айрим турлари бўйича сотиш режасининг натура шаклида бажарилиши (дона ҳисобида) (I чорак)

Маҳсулот турлари	Маҳсулот бирлигининг гбахоси, сўм	Январ		Феврал		Март	
		Режа	Гаўи-ўатда	Режа	Гаўи-ўатда	Режа	Гаўи-ўатда
1	2	3	4	5	6	7	8
“А”	8950	7880	8129	7160	8032	7580	8229
“Б”	7600	9560	10567	9010	9561	9120	9067
“В”	3460	3870	3051	3270	3157	3210	3171

Жадвал маълумотларидан кўринадики, таҳлил қилина^атган корхонада жорий йилнинг биринчи чоракида сотиши режалаштирилган “А” маҳсулот бўйича сотиш режаси январ ойида режадаги 7880 дона ўрнига ҳақиқатда 8129 донани, феврал ойида режадаги 7160 дона ўрнига ҳақиқатда 8032 донани, март ойида эса режадаги 7580 дона ўрнига 8229 донани ташкил этган. Яъни «А» маҳсулоти бўйича

сотиш режаси биринчи чоракнинг барча ойларида ортиги билан адо этилган. “Б» маҳсулоти бўйича сотиш режаси биринчи чоракнинг январ ва феврал ойларида ортиги билан бажарилган бўлсада, март ойида режа бажарилмаган. “В” маҳсулоти бўйича сотиш режаси эса биринчи чоракнинг барча ойларида бирдек қисман бажарилмаган. Демак, корхона маъмурияти «В» маҳсулотини кам сотилишига сабаб бўлаётган омилларни аниқлаши ва тегишли чоралар кўриши лозим бўлади.

Жадвалда келтирилган натура шаклидаги маҳсулотларни унинг баҳосига кўпайтириш орўали сотиш ҳажмини ўйимат кўринишида ифодалаймиз ва режасининг бажарилишини аниқлаймиз.

18-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш режасининг ўйимат шаклида бажарилишини таҳлили

Маҳсулот турлари	Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Бизнес режанинг бажарилиши, %
1	2	3	4
“А” маҳсулоти:			
Январ	7880 * 8950=70526	8129 * 8950=72754,6	103,16
Феврал	7160 * 8950=64082	8032 * 8950=71886,4	112,18
Март	7580 * 8950=67841	8229 * 8950=73649,5	108,56
Жами	22620 * 8950=202449	24390 * 8950=218290,5	107,82
“Б” маҳсулоти:			
Январ	9560 * 7600=72656	10567 * 7600=80309,2	110,53
Феврал	9010 * 7600=68476	9561 * 7600=72663,6	106,11
Март	9120 * 7600=69312	9067 * 7600=68909,2	99,42
Жами	27690 * 7600=210444	29195 * 7600=221882	105,43
“В” маҳсулоти:			
Январ	3870 * 3460=13390,2	3051 * 3460=10556,5	78,83
Феврал	3270 * 3460=11314,2	3157 * 3460=10923,2	96,54
Март	3210 * 3460=11106,6	3171 * 3460=10971,7	98,78
Жами	10350 * 3460=35811	9379 * 3460=32451,4	90,62
Ҳаммаси	448704	472623,9	105,33
Шу жумладан:			
Январ	156572,2	163620,3	104,50
Феврал	143872,2	155473,2	108,06
Март	148259,6	153530,4	103,55

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида “ABC” акционерлик жамиятининг биринчи чорак мобайнида маҳсулот сотиш режаларининг натура ва қиймат ифодаларида бажарилишига баҳо беришимиз мумкин бўлади.

Маълумотлардан кўринадик, корхонада “А” маҳсулотини сотиш режаси биринчи чоракда жами натура шаклида 1770 донага кўп бўлган, яъни, режа 107,82 % га бажарилган. “А” маҳсулотини сотиш бўйича режанинг бажарилиши биринчи чоракнинг январ ойида 103,16 % ни, феврал ойида 112,18 % ни, март ойида эса 108,56 % ни ташкил этган. Бундан кўринадик, “А” маҳсулотга бўлган бозор талаби юқори экан, яъни ушбу маҳсулот корхона учун юқори рентабелли маҳсулот ҳисобланар экан. “Б” маҳсулоти сотиш бўйича биринчи чорак режаси жами 105,43 % га адо этилган бўлсада, сотиш режаси январ ойида 110,53 % ни, феврал ойида 106,11 % ни ташкил этгани ҳолда, март ойида эса сотиш режаси 0,58 % га бажарилмаган. Демак, ушбу маҳсулот турига охириги ойларда бозордаги талаб пасайиб бора^атганлигидан далолат беради. Корхона маъмурияти ушбу маҳсулотнинг тобора камроқ сотилиш сабабларини аниқлаши ва тегишли чоралар кўриши лозим бўлади. Корхонада биринчи чоракда «В» маҳсулотини сотиш режаси 90,62 % ни ташкил этган, яъни белгиланган режа 9,38 % га бажарилмаган. Бунга сабаб ушбу маҳсулотни сотиш режалари биринчи чоракнинг январ ойида 78,83 % га, феврал ойида 96,54 % га, март ойида эса 98,78 % га бажарилиши таъсир этган. Бундан кўринадик ушбу маҳсулотга бўлган бозордаги талаб борган сари яхшиланиб бормоқда ва сўнгги ойларда деярли сотиш режалаштирилган маҳсулот ҳажмида маҳсулот сотилмоқда экан. Корхона маъмурияти эса ушбу маҳсулотга бўлган истеъмолчиларнинг талабларини янада пухтароқ ўрганиши ҳамда кўпроқ маҳсулот сотиш чораларини топиши лозим бўлади.

Умуман олганда корхонада биринчи чорак мобайнида уч хил турдаги маҳсулот сотиш режалари умумий тартибда тўлиқ бажарилган. Бу албатта яхши натижадир. Фақатгина, корхона маҳсулот сотиш ҳажмларига салбий таъсир эта^атган омилларни аниқлаши ва уларни бартараф этиш чораларини кўриши даркор. Мазкур жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, корхона маҳсулотни истеъмолчиларга жўнатиш режасини биринчи чоракда 105,33 % (472623,9*100:448704)га бажарган. Белгиланган ассортиментда режа бажарилган. Маҳсулот жўнатиш режасини бундай тарзда бажарилиши корхонани бир маромда ишлаб чиқаришни ташкил этишга ҳаракат қила^атганлигидан далолатдир. Таҳлил давомида маҳсулот етказиб берилмаган истеъмолчилар аниқланади ва йўл ўйилган камчиликларни бартараф этиш чоралари белгиланади.

6.3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Ривож топа^атган бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқаришдан кўра кўпроқ уларни сотиш муаммоси олдинги ўринга чиқади. Корхоналар эркин фаолият юритувчи субъектлар сифатида олди-сотди муносабатларини ҳам мустақил белгилайдилар. Маҳсулот, иш ва хизматларни олди-сотди жара^анлари бозор муносабатларининг негизида туради. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш мулкый муносабатлардан келиб чиққан ҳолда ўзаро шартномавий келишувларга таянади. Республикамиздаги солиқ қонунчилигига асосан маҳсулот ортиб жўнатилган ва ҳисоб ҳужжатлари қарши томонга (харидор ва буюртмачиларга) тақдим этилган бўлса, маҳсулот сотилган деб ҳисобланади. Маҳсулотларга эгалик ҳуқуқи улар ортиб жўнатилган пайтданоқ корхонадан

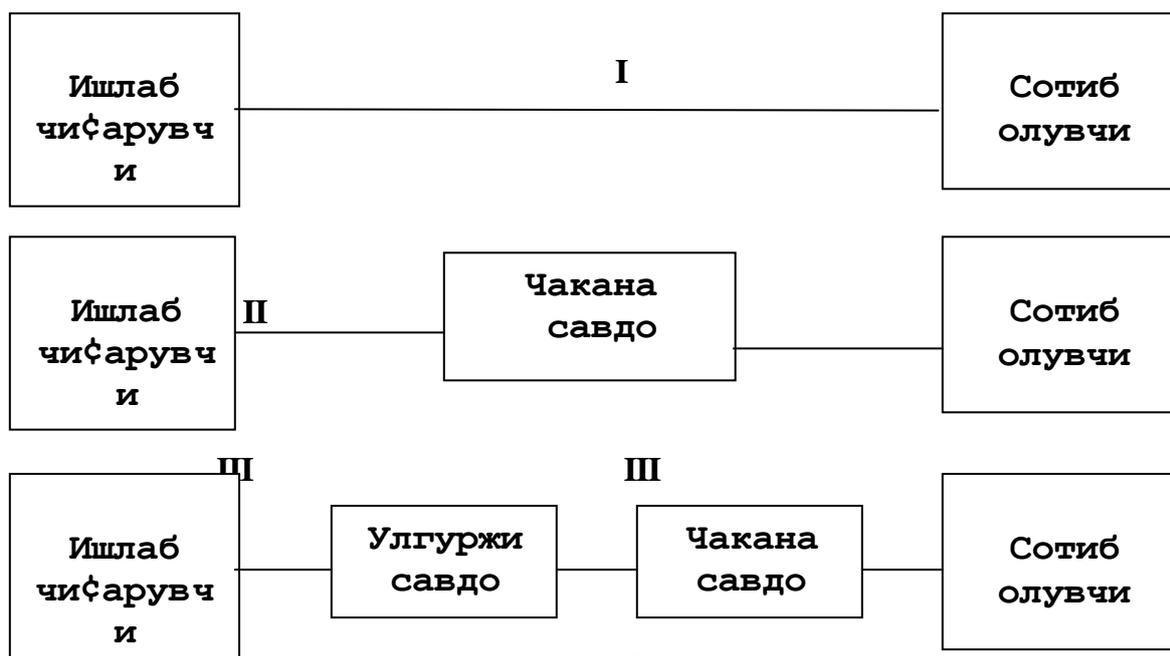
четланади ва қарши томонга ўтади. Улар бўйича ҳисоб-китоблар томонларнинг ўзаро келишувида ҳал этилади.

Маҳсулотларни сотилган деб ҳисоблашнинг одатда икки шарти, яъни улар ортиб жўнатилган ва корхона ҳисоб рақамига пули келиб тушишини характерловчи “кассали усул” ҳамда ортиб жўнатилган ва ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган пайтданок сотилган ҳисобланувчи “ҳисобга олиш усули”и характерланади. Мулкга эгаликнинг янги ҳуқуқий аспектида асосан иккинчи усул таркибланади. Шунингдек, бутун бутун ҳисоб-китоблар тизими ҳам ушбу қонуният асосида тузилади. Олди-сотди муносабатларида ягона белги шуки, ортиб жўнатилган ақи сотилган маҳсулотлар бўйича маблағларни ундириб олиш бевосита мулк эгасининг муаммосидир.

Шартномавий муносабатларда унинг субъектлари ўзаро келишувининг ҳуқуқий аспекти ифодаланади, маҳсулотларни сотувчи ва сотиб олувчилар, уларнинг мажбуриятлари, ҳисоб-китобларнинг шакли, даври ва шартлари, уларнинг бузилишида қўлланиладиган чоралар, уларнинг тартибга солиниши акс эттирилади. Маҳсулотларни сотиш улгуржи ва чакана нархларда амалга оширилади. Корхона томонидан қўлланиладиган нархларни куйидагича тасвирлаш мумкин.

Товарларнинг ишлаб чиқариш таннари	Корхона фойдаси	Сотиш жараҳида қўлланиладиган эгри солиқлар	Савдо устамаси
Корхонанинг улгуржи сотиш баҳоси			
Корхонанинг чакана сотиш баҳоси			

Таҳлилда маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш режасининг бажарилиши ва динамикаси, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўрганилади. Маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни куйидаги чизма ва жадвал мисолида кўришимиз мумкин:

10-чизма. Маҳсулотларни сотиш шакллари

11-чизма. Сотиш шакллари бўйича нархларнинг шаклланиши

Маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни аниқлаш учун товар балансини тузамиз. Товар баланси кўрсаткичлари тайёр маҳсулот ҳаракати номли маълумотномадан олинади. Бу ҳисобот шаклида тайёр маҳсулотнинг йил бошига, йил охирига бўлган ўлдиёи, ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти ҳамда сотилган маҳсулот улгуржи баҳода ва ишлаб чиқариш таннархида ифодаланган. Товар баланси ўйидаги формула орўали аниўланади.

$$Йб+Т=Ст+Йо$$

Бунда:

Йб – тайёр маҳсулотнинг йил бошига ўлдиёи

Т – ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти

Ст – сотилган маҳсулот ҳажми

Йо – тайёр маҳсулотнинг йил охиридаги ўлдиёи.

19-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Шартли белги	Ҳисобот йили		Фарўи (-,+)	Сотиш ҳажмига таъсири
		Бизнес режада	Ҳаёи-ўатда		
1	2	3	4	5	6
1. ТайЁр маҳсулот йил бошига ўолдиЁи	Йб	367847	563974	+196127	+196127
2. Ишлаб чиўарилган товар маҳсулоти	Т	2117539	2515931	+398392	+398392
жами (1 сатр+2 сатр)	Х	2485386	3079905	+594519	+594519
3. Сотилган маҳсулот	Ст	2367492	3040381	+672889	х
4. ТайЁр маҳсулотнинг йил охирига ўолдиЁи	Йо	117894	39524	-78370	+78370
Жами (3 сатр+4 сатр)	х	2485386	3079905	+594519	+78370

Маҳсулот сотиш ҳажми 280380 минг сўмни ташкил этиб режага нисбатан 19926 минг сўмга ортган. Сотиш ҳажмига ўуйидаги омиллар таъсир этган.

Ст=Йб+Т-Йо

1. ТайЁр маҳсулотнинг йил бошига бўлган ўолдиЁини ўзгариши.
2. Ишлаб чиўарилган товар маҳсулоти.
3. ТайЁр маҳсулотнинг йил охирига бўлган ўолдиЁини ўзгариши.

Сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллардан иккитаси, яъни тайЁр маҳсулотнинг йил бошига ўолдиЁи (Йб) ва ишлаб чиўарилган маҳсулотнинг (Т) режага нисбатан ўзгариши бевосита ва билвосита таъсир этади. Бу кўрсаткичларни (Йб,Т) ортиши сотиш ҳажмини ҳам ортишига, режага нисбатан камайишига олиб келади.

Йил охиридаги (Йо) тайЁр маҳсулот сотиш ҳажмига тескари таъсир этади, ортиши сотиш ҳажмини камайишига, камайиши сотиш ҳажмини ортишига олиб келади.

1. Йил бошидаги тайЁр маҳсулот ўолдиЁининг режага нисбатан 196127 минг сўмга ортиши туфайли сотилган маҳсулот шу суммага кўпайди. Бу омилнинг ҳиссаси 29,15 % (196127x100:672889) ни ташкил этади.
2. Ишлаб чиўарилган товар маҳсулотини режаси 118,81 % га бажарилган, яъни режани 18,81 % га ортиЁи билан бажарилиши туфайли маҳсулот ҳажми 398392 минг сўмга ортган. Шу суммага сотилган маҳсулот ҳажми ҳам кўпайган.
3. Йил охиридаги тайЁр маҳсулот ўолдиЁи режадаги 117894 минг сўмдан ҳаёиўатда 39524 минг сўмга ўадар, яъни 78370 минг сўмгача камайган. Бу фоиз ҳисобида 11,65 % (78370x100:672889) ни ташкил этади.

Йил охиридаги ўолдиўнинг камайиши туфайли реализация ҳажми 78370 минг сўмга кўпайган.

20-жадвал

**Омиллар таъсирининг натижаларини ўйидаги жадвалда
умумлаштирамиз**

Кўрсаткичлар	Сумма, минг сўмда	Режага нисбатан % ҳисобида
1	2	3
1. ТайЁр маҳсулотнинг йил бошига ўлдиЁини ортиши ҳисобига	+196127	+8,28
2. Товар маҳсулоти режасини ортиЁи билан бажарилиши ҳисобига	+398392	+16,82
3. ТайЁр маҳсулотнинг йил охирига ўлдиЁини камайиши ҳисобига	+78370	+3,31
Жами	+672889	+28,42

Юўорида ўайд этилган омиллардан ташўари сотиш режасининг бажарилишига маҳсулот сифатини режага нисбатан ўзгариши, ассортиментни белгиланган режага нисбатан ўзгариши, ишлаб чиўариш маромийлигини бузилиши, бозордаги талаб ва таклифнинг ўзгариши, ўриндош товарларнинг бозордаги ҳажми ва уларнинг баҳосини ўзгариши, маҳсулотнинг қадоқланиши ҳамда ташқи кўриниши ва ҳ.к. лар таъсир этади.

6.4. Маҳсулотларни сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилишини таҳлили

Истиўлол ислохотлари туфайли бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари ўрнини эгаллаган бозор иқтисодиёти шароитида шартнома барча мулк шаклидаги корхона, муассаси ва ташкилотлар, шунингдек, тадбиркорлар ўртасида иўтисодий муносабатларни ўрнатувчи асосий хуўуўий ҳужжатга айланди. Яўин ўтмишда режали иқтисодиёт даврида ҳам шартномалар тизимидан фойдаланилган. Аммо, якка мулкчилик, яъни давлат мулкчилигининг танҳо хуўуўи ҳукмронлик ўйилган замонда шартномалар режа ва топшириўларни бажариш учун ўўлланиладиган бир восита ҳисобланган холос. Ўолаверса, илгарилари шартномага уни тузган томонларнинг истак ва манфаатларини ифода этувчи тўла хуўуўли юридик ҳужжат деб ҳам ўаралмасди. Уларни ўўлланилиши чекланган бўлиб, ҳаттоки, фуўароларнинг ўзаро битим тузиши ўонун йўли билан жазоланадиган айб-чайўовчилик сифатида, ўораланар эди. Шу маънода, шартноманинг хуўуўий маўомини тамомила ўзгартириш ва умуман, шартнома тузиш маданиятини юксалтириш борасида мамлакатимизда жиддий ишлар амалга оширилаётгани эътиборга лойиўдир. Эндиликда, шартнома режали ишлаб чиўариш ва таўсимлаш омилларига асосланмайди. Билъакс, бозор ўонуниятлари талабига биноан, шартномавий муносабатлар товар-пул, яъни тенг тўловлар тарзида амалга ошрилиб, шартнома уларга хуўуўий шакл ўрнида хизмат ўила бошлади. Бугунги кунда ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуўаролик кодекси, хўжалик ишларини юритиш ўонунлари мажмуаси, мулкчилик, тадбиркорлик, корхоналар тўғрисидаги ўонунлар, бошўа меъёрий ҳужжатлар шартнома муносабатларларини тартибга солиб турувчи хуўуўий манбалар ҳисобланади.

Шартнома ижроси бугунги кунда энг долзарб муаммолардан биридир. Шартнома бажарилмаслиги корхонага иўтисодий зарар келтирибгина ўолмай, унинг истиўболини хавф остига ўўяди, ҳар икки томондаги корхоналар ишчиларининг маош ололмаслигига сабаб бўлади.

Хўжалик шартномаларининг малакали ва пухта тузилиши томонлар мажбуриятларни нотўғри талўин этишларига, шериклардан бири шартномага ноинсоф муносабатда бўлганида Ёки уни беихтиёр бузиб ўўйганида бу ҳолат бошўа томонга зарар келтиришига имкон бермайди. Корхона раҳбарлари ва тадбиркорларнинг барчасида ҳам ўз фаолиятининг молиявий натижалари билан боёлиў маъсулият ҳисси шаклланган, деб бўлмайди. Гуўуў идоралари ўтказган текширишларда айрим корхона ва ташкилотлар раҳбарлари томонидан шартномаларни тузиш ва ижро этишда ўонунчиликка риоя этмаслик ҳолатлари кўплаб аниўланган. Аксарият раҳбарларда ҳозиргача мулкдорлик туйёуси шаклланиб улгурмаган. Баъзи раҳбарларда ўз хўжалигининг моддий-молиявий натижаларига эътиборсизлик кайфияти ўонун ва судларга нисбатан нописандлик билан ўараш ҳолатида намоён бўлмоўда.

Сотиш режасининг бажарилиши умумий ҳажмда бажарилишидан сўнг шартнома мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда сотиш режасини бажарилишини аниўлаш лозим. Бу кўрсаткич орўали корxonанинг шартномавий мажбуриятларга бўлган муносабатларига ва фаолиятига баҳо берилади.

21-жадвал

**“ABC” акционерлик жамияти бўйича шартнома мажбуриятларининг
бажарилишини таҳлили**

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	Ғаўиўатда
1	2	3
1. Сотилган маҳсулот ҳажми, минг сўмда	2367492	3040381
2. Шартномавий мажбуриятларга нисбатан етказиб берилмаган маҳсулот ҳажми, минг сўмда	x	103672
3. Шартномавий мажбуриятларни ҳисобга олган ҳолда маҳсулот сотиш ҳажми, минг сўмда	-	2263820
4. Шартномавий мажбуриятларни ҳисобга олган ҳолдаги маҳсулот сотиш режасининг бажарилиши, %	x	95,62

Мажбуриятни ҳисобга олган ҳолда сотиш режаси 95,62 % (2263820x100:2367492) га бажарилган холос. Шартномадаги 103672 минг сўмлик маҳсулот истеъмолчиларга шартномада келишилган муддатларда етказиб берилмаган. Бу эса маҳсулот етказиб берувчи корхонага бўлган ишончнинг пасайишига, ушбу корхонага нисбатан турли иқтисодий жарималар қўлланилишига сабаб бўлади. Натижада корхонанинг молиявий-иқтисодий ҳолати ^aмонлашувига ва рақобат бозорида ўз мавқеини йўқотишига олиб келиши мумкин.

6.5. Маҳсулот сифатининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот сифатини яхшиланиши муҳим аҳамият касб этади. Сифат деганда маҳсулотнинг товарлилик даражаси ва унинг харидорлар дидидаги юқори таснифий белгиларга ҳамда мазкур маҳсулот учун белгиланган мамлакат ва халқаро стандарт ме^aрларига эгаллигига айтилади. Товарлилик даражаси унинг таклиф элементи сифатида ўз харидорига эга эканлигини, таснифий белгилари эса техник-иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий, экологик-иқтисодий белгиларнинг мувофиқлигини характерлайди.

Ишлаб чиқарила^aтган маҳсулот сифатига доимо катта эътибор бериб келинган, чунки, айнан маҳсулот сифати истеъмолчилар эҳти^aжини яхшироқ қондиришга имкон берувчи товарлар мўл-қўллиги, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг пул кўринишидаги ифодасининг ошишига, шунингдек, халқ хўжалиги тармоқларида капитал қўйилмалардан тежаб қолиш ва фойда миқдорининг ўсишига имконият беради.

Маҳсулот сифатини икки категория бўйича таркиблаш мумкин:

- Олий сифат категорияси;
- Биринчи сифат категорияси.

Мазкур сифат категориялари орқали маҳсулотнинг халқаро ва мамлакат стандарти талабларига мослиги ўрганилади.

Маҳсулот сифатини ошириш реализация жараёнини тезлаштиради, маҳсулотга бўлган талабни тўлароё ўндиради, товар пул муомаласини тезлаштиради, экспорт имкониятларини оширади. Маҳсулот сифати кўрсаткичлар системаси билан ўлчанади. Характерли хоссаларига кўра ўз белгиланган хоссасига лойиёлиги, пишиё ва пухталиги, чидамлилиги, халқаро ва мамлакат стандартларига мослиги кўрсаткичларига кўра фарёланади.

Сифатни яхшиланиши ишлаб чиёарилган маҳсулотни ўйимат шаклида ортишига, фойдани кўпайишига олиб келади.

Маҳсулот сифатини ифодаловчи кўрсаткичлар системаси:

1. Жами ишлаб чиёаришда янги маҳсулот улуши;
2. Аттестациядан ўтган ва ўтмаган маҳсулотларни тутган улуши;
3. Олий нав (категория)даги маҳсулот улуши;
4. Жаҳон стандарти талабларига жавоб берадиган маҳсулот улуши;
5. Экспорт ўилинадиган маҳсулот улуши, шу жумладан, юёори ривожланган саноат корхоналарига;

Умумий кўрсаткичлардан ташёари ҳар бир маҳсулотни индивидуал хусусиятлари ҳам сифатни ифодалайди. Масалан, сутнинг ёёлилик даражаси, кўмирни иссиёлик даражаси, айрим маҳсулотларни чидамлилиги, пишиё-пухталиги; маҳсулотни эстетик кўринишга эга бўлиши; технологияга мослиги ва ҳ.к.

Рекламация – бу истеъмолчи томонидан маҳсулот сифати хусусида билдирилган эътироз демакдир.

Истеъмолчи маҳсулот етказиб берувчига гарантия муддати давомида рекламация билдириши ва жарима ундириб олиш хуёуёига эга. Маҳсулот бутланган (комплект)га эга бўлиши керак. Шундагина у тайёр маҳсулот деб ҳисобланади.

Енгил саноатда маҳсулот нав (сорт)ларга бўлинади. Маҳсулот нав (сорт)ларга бўлинганда унинг сифатини ўйидаги кўрсаткичлар орёали ифодалаш мумкин:

1. Ўртача нав (сорт)лилик коэффиценти.
2. Ўртача маҳсулот бирлигини сотиш баҳоси.

22-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида “А” турдаги маҳсулот сифатининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Маҳсулот бирлигини баҳоси, сўм	Ишлаб чиёарилган маҳсулот, (дона)		Режанинг бажарилиши, %	Жами маҳсулотдаги улуши, (%)		Ишлаб чиёарилган маҳсулот ўйимати (минг сўм)	
		бизнес режада	ҳақиқатда		бизнес режада	ҳақиқатда	бизнес режада	ҳақиқатда
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Олий навли маҳсулот	9400	82400	89123	108,16	85,21	86,14	774560	837756,2

Биринчи навли маҳсулот	6300	14300	14335	100,24	14,79	13,86	90090	90310,5
Жами	X	96700	103458	106,99	100,0	100,0	864650	928066,7

1. Ўртача нав (сорт)лилик коэффициентлари:

$$\frac{864650 \text{ минг сўм}}{96700 * 9400} = 0,951 \qquad \frac{928066,7 \text{ минг сўм}}{103458 * 9400} = 0,954$$

2. Маҳсулот бирлигининг ўртача сотиш баҳоси:

$$\frac{864650 \text{ минг сўм}}{96700 \text{ дона}} = 8942 \text{ сўм} \qquad \frac{928066,7 \text{ минг сўм}}{103458 \text{ дона}} = 8971 \text{ сўм}$$

Маҳсулот бирлигини ўртача сотиш баҳосини 29 сўмга ортиши ўйимат шаклида маҳсулотни 3000,28 минг сўмга ортишига олиб келди.

$$(8971 - 8942) * 103458 = 3000,28 \text{ минг сўм}$$

“А” маҳсулоти ҳажми қиймат шаклида режадагига нисбатан 63417,22 минг сўмга кўпайган. Маҳсулот ҳажмининг бундай тарзда кўпайишига маҳсулот бирлигининг сотиш баҳосини ошганлиги 3000,28 минг сўмга, маҳсулотнинг ўртача навлилик даражасининг ортанлиги эса 60416,42 минг сўмга ижобий таъсир кўрсатган ҳамда умумий “А” маҳсулотнинг режага нисбатан ҳақиқатда 63417,22 минг сўмга ортишига олиб келган.

Маҳсулот сифатига одатда қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- Фойдаланила^атган хом-аш^а ва материаллар сифати;
- Ходимларнинг малакаси ва техник тай^аргарлик даражаси;
- Ишлаб чиқаришда иштирок этадиган техника ва технологияни ҳолати ва унинг прогрессивлиги;
- Ишчи ва ходимларнинг маҳсулот сифатига жавобгарлиги ҳамда уларнинг моддий ра^абатлантирилиши ва ҳақозо.

Бизнинг Республикамизда маҳсулот сифатини характерловчи энг асосий кўрсаткич бу ўзбекистон Давлат Стандартлаштириш қўмитаси томонидан белгиланган кўрсаткичлардир.

6.6. Сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини жамлаш

Сотиш ҳажмини таҳлилининг хотима ўисмида ишга солинмаган ички имкониятлар ҳисобига маҳсулот ҳажмини ошириш имкониятлари аниўланмо^Еи лозим. Ишга солинмаган имкониятлар сотиш ҳажмини оширишга, фойда ва рентабелликни кўпайтиришга ўаратилмо^Еи лозим. Белгиланадиган тадбири чоралар корхонанинг барча бў^Еинларини ўз ичига олиши керак, яъни ишлаб чиўариш, молиявий ҳолат, молиявий натижаларни самарадорлигини оширишга ўаратилмо^Еи лозим.

Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш резервлари таркибига ўуйидагиларни кириштиш мумкин: раўобатга бардош, юўори талабга эга бўлган маҳсулотларни

кўплаб ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ўолдиёини белгиланган меъёр даражасида саўлаш, сифатсиз маҳсулотларни арзонлаштирилган нархларда реализация ўилиш, ишлаб чиқаришни бир маромда ташкил этиш, омбордаги тайёр маҳсулот камомадини (инвентаризация натижасига кўра) ундириб олиш, маҳсулот сифатини ошириш ва ҳ.к.

Таҳлил натижаларига кўра корхона маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларига эга.

Мавзу бўйича таянч иборалар:

- сотиш ҳажми;
- сотиш ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлилининг услублари;
- маҳсулот етказиб бериш ва сотиш шартномалари;
- шартнома бажарилишини таҳлил этиш усуллари;
- сифат кўрсаткичлари таҳлили;
- маҳсулот сифатини таҳлил этиш услублари;
- рекламация тўғрисида тушунча.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхоналарда маҳсулот сотиш ҳажми қайси кўрсаткичлар орқали ифодаланади?
2. Маҳсулот сотиш ҳажмини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Маҳсулот сотиш ҳажмига товарлар структурасининг ўзгариши қандай таъсир этади?
4. Маҳсулот сотиш ҳажмининг режа бажарилиши ва уларнинг динамик ўзгаришлари ойлар бўйича қандай таҳлил этилади?
5. Маҳсулот сотиш ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?
6. Маҳсулот сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилиши қандай таҳлил этилади?
7. Шартнома мажбуриятларининг бажарилмаслигига қандай омиллар таъсир этади?
8. Маҳсулот сифати қандай таҳлил қилинади?
9. Маҳсулот сотиш ҳажмини ошириш имкониятларини кўрсатиб беринг.

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

- 1.1. Корхона маълумотлари асосида таҳлил ўлинаётган корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш режаларини услубий жихатдан тўғри белгиланганлигини текширинг, таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?
- 1.2. Сотиш ҳажмига таъсир этувчи омилларни таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?
- 1.3. Омиллар таъсир даражаларини умумлаштириш ва таклифлар тузинг?
- 1.4. Шартнома бўйича мажбуриятлар бажарилишини таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?

Ҳисобот даври кўрсаткичлари

1.	Ишлаб чиқариш таннархида, минг сўмда: - тайЁр маҳсулотни йил бошига ўолдиЁи - тайЁр маҳсулотни йил охирига ўолдиЁи	987 343
----	--	------------

7.1. Корхонада меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида корхоналарда маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқаришда асосий ўринни жонли меҳнат омили, яъни инсон омили муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳар қандай фан-техника тараққиотининг ривожланган босқичида ҳам инсон омилнинг бўлиши талаб этилади. Яъни, юқори технологияга асосланган ишлаб чиқариш ускуналарини ҳам инсон бошқариши лозим бўлади. Бундай шароитда корхоналарнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражасини ўрганиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига, маҳсулот таннархининг пасайишига, фойда миқдорининг ошишига ҳамда бошқа бир қатор техник-иқтисодий кўрсаткичларининг яхшиланиши корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражасига боғлиқ. Меҳнат кўрсаткичларининг бажарилиш даражаси машина ва жиҳозлардан максимал фойдаланишга, ишлаб чиқаришни бир маромда амалга оширилишига ва меҳнат унумдорлигини ўсишига таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда республикамизда рўй бераётган ижтимоий- иқтисодий ўзгаришлар мавжуд меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни таўозо этмоқда. ***Меҳнат кўрсаткичлари таркибига одатда ўйидагилар киреди:***

- А) Иш ҳаёи фонди;
- Б) Ходимлар сони;
- В) Меҳнат унумдорлиги;
- Г) Ўртача йиллик иш ҳаёи.

Республикамизда 1998-2003 йилларда Ялпи ички маҳсулот, саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳажми юёори суръатлар билан олдинги йилларга нисбатан ўсди. Шу йиллар давомида ЯИМ ҳажмининг ўсиш даражаси ўртача 4 %дан юқори бўлди. Меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси маҳсулот ҳажминини ўсиш даражасига нисбатан юёори бўлиши мамлакат миёёсида катта иқтисодий самара берди. Галўаро тажрибадан маълумки, шу кўрсаткич давлат иқтисодиёти ўудрати, кишилар турмуш фаровонлиги омилларини мезони бўлиб хизмат ўилади.

Моддий ишлаб чиқаришда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни ифодаловчи кўрсаткичлар ўйидагилардир.

1. Меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси.
2. Меҳнат унумдорлиги ҳисобига маҳсулот ҳажминини ўсиши.
3. Ходимлар сонини нисбий камайиши.
4. Меҳнат ҳаёи фондидан нисбий иўтисод.
5. Меҳнат унумдорлиги ўсиш даражасини меҳнат ҳаёини ўсиш даражасига нисбати.

Меҳнат ресурсларини таҳлил этиш орўали корхонани ходимлар билан таъминланиши ва улардан фойдаланиш, уларнинг таркиби, тузилиши, касбий маҳорати, ходимларни малакасини ошириш, иш ваўтидан фойдаланиш кўрсаткичларига баҳо берилади. Айниўса, меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятларига кўпроў эътибор берилади. Меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланишни таҳлил этишдан маўсад, меҳнат унумдорлигини ошириш резервлари ҳисобига маҳсулот ҳажминини ўсишини, иш ваўтидан тўлиў фойдаланиш ва бошўа омиллар эвазига маҳсулот таннархини пасайтиришдан иборатдир.

Бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлигини ўрганишда бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши, уларнинг таркиби, структураси ўзгаришини меҳнат унумдорлигига бўлган таъсирини ҳисоблаш ва баҳо бериш;
2. Иш ваўтини йўўотиш сабабларини аниўлаш ва унга баҳо бериш;
3. Меҳнат унумдорлиги режасининг бажарилиши ва динамикасига объектив баҳо бериш;
4. Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш бўйича мавжуд имкониятларни аниўлаш;
5. Ходимлар қўнимсизлигига баҳо бериш;
6. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларини аниқлаш ва уларга баҳо бериш;
7. Бир ходимнинг меҳнат унумдорлигини аниқлаш ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
8. Иш вақтидан фойдаланиш ва бир соатлик иш унумдорлигини ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини ўрганиш ва ҳақозолар.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлик ва улардан самарали фойдаланганлик ҳолатларига баҳо беришда бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- бизнес режа маълумотлари;
- меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичларини акс эттирган 1-Т шаклидаги “Меҳнат ҳисоботи” статистик ҳисобот шакли маълумотлари;
- иш ваўтидан фойдаланиш, иш ваўти баланси тўғрисидаги ҳисобот, ишга келиш, кетиш тўғрисидаги табел, иш кунини фотографияси, ишлаб чиўариш нормасини бажарилиши тўғрисидаги маълумотнома ва бошўа маълумотлар.

7.2. Корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланишини таҳлили

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида республикада меҳнат ресурсларига катта эътибор бериб келинмоқда. Хусусан, мамлакатимиз Президенти И.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йилни биринчи ярим йиллиги якунларига баъишланган йиъилишида қуйидагиларни таъкидлаб ўтган эди: “Мамлакатимиздаги демографик вазиятнинг ўзига хос хусусиятини инобатга оладиган бўлсак, бизда аҳоли, айникса, меҳнатга қобилиятли ашларнинг сони тез ўсиб бормоқда. Уларнинг сони йилига тахминан 200-300 минг кишига кўпаймоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда ортиқча ишчи кучларини иш билан таъминлаш, ишсизлик масаласини ҳал этиш – мамлакатимиздаги энг долзарб иқтисодий ва ижтимоий муаммолардан биридир. Бу вазифани ҳал этишнинг энг самарали йўналишларидан бири – кичик ва ўрта корхоналар сонини кўпайтириш, хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборатдир”.

Маҳсулот ишлаб чиўариш режасининг бажарилиши корхонани иш кучи билан таъминланиши ва улардан фойдаланиш кўрсаткичларига кўп жиҳатдан боёилиў. ***Меҳнат ресурслари ишлаб чиўаришига уч Ёўлама таъсир этади.***

1. Корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражаси.
2. Иш ваўтидан фойдаланиш.
3. Меҳнат унумдорлик даражаси.

Корхонанинг барча бўйинларида хизмат ўиладиган ходимлар икки гуруҳга бўлинади:

1. Саноат ишлаб чиўариш ходимлари
2. Ноишлаб чиўариш соҳасидаги ходимлар.

Ишлаб чиўариш жараёнида меҳнат ўиладиган категориядаги цех ускуналарини капитал таъмирлаш, корхона бошқарув бўлими, конструктор бюроси, ЁнЁиндан муҳофаза ўилиш соҳасидаги ходимлар саноат ишлаб чиўариш ходимлари деб аталади.

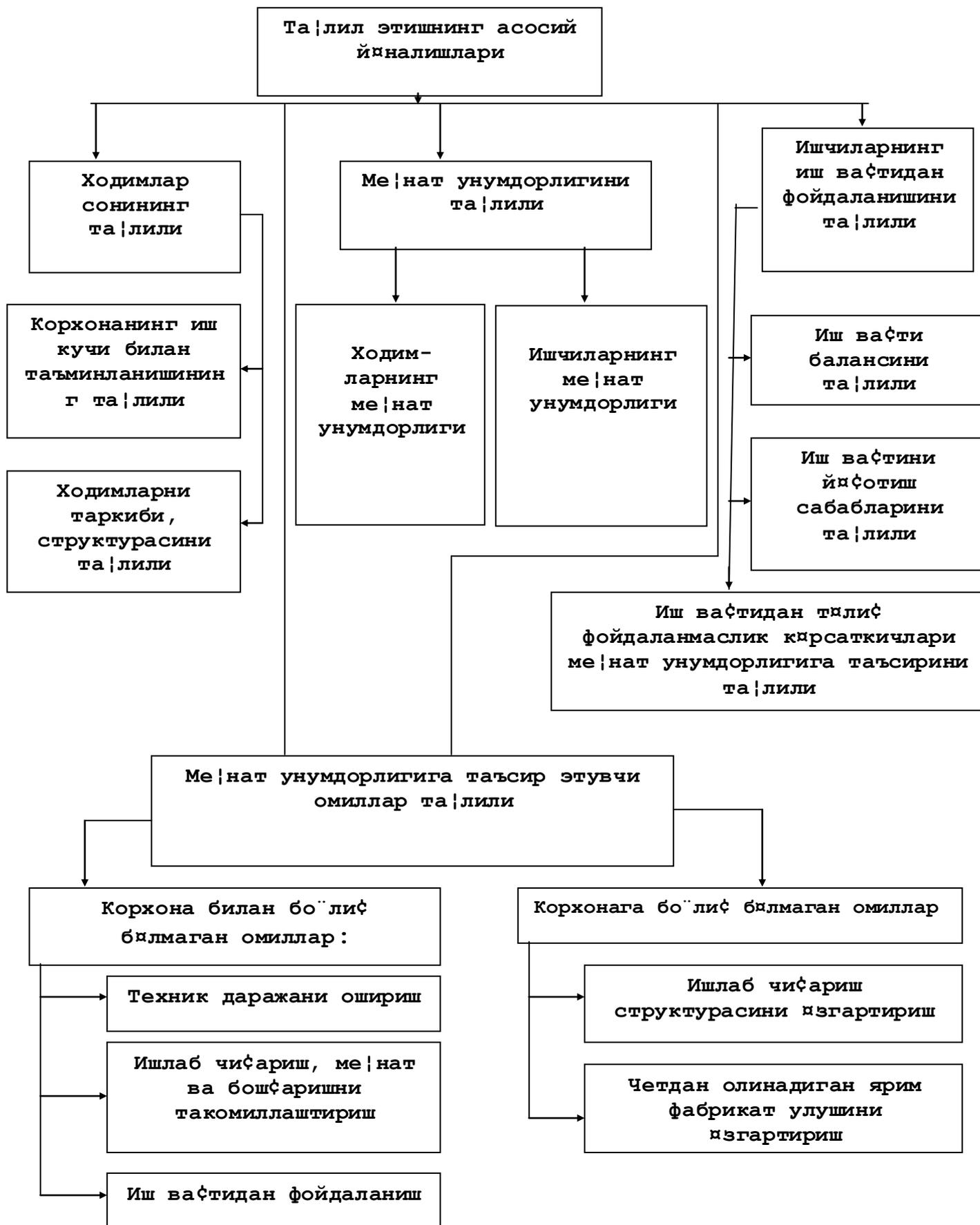
Транспорт, уй-жой хўжалиги, болалар боЁчаси ва яслиси, маданий-маърифий соҳалардаги ходимлар ноишлаб чиўариш ходимлари таркибига киради. ***Саноат ишлаб чиўариш ходимлари ишлаб чиўаришдаги ролига ўараб ўуйидаги категориядаги ходимларга бўлинади:***

- Ишчилар;
- Хизматчилар;
- Раҳбар ходимлар;
- Мутахассислар;
- Ўоровуллик хизмати ходимлари.

Иш кучининг таҳлили корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланишини аниўлашдан бошланади. Бунинг учун жами саноат ишлаб чиўариш ходимларини сони шу жумладан, айрим категориядаги ходимлари режаси билан таўўосланиб ходимларни ортиўча, етишмаслиги аниўланади. Махсулот ишлаб чиўариш ҳажми нафаўат корхонани умумий миўдорда меҳнат ресурслари билан таъминланишига боЁлиў бўлмай, балки ходимларни тузилишига боЁлиў. Шу боис ходимларнинг структураси, уларнинг ўзгариши, ўзгариш сабаблари ва динамикаси таҳлил этилиши лозим.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг меҳнат ресурслари билан таъминланганлигига баҳо беришда асосий эътибор меҳнат ресурсларидан фойдаланишга қаратилиши лозим. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишни қуйидаги чизма аждамида ифодалаб беришимиз мумкин.

12- чизма. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг таҳлили

Таҳлил этишда саноат ишлаб чиқариш ходимларини сони режа ва ўтган йилдагиси билан солиштирилиб, корхонанинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши ва динамикаси аниқланади. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг структураси тармоқ хусусияти, маҳсулот номенклатураси, ихтисослашиш даражасига боғлиқ.

23-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида меҳнат ресурсларининг таркиби, структураси ва динамикасини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили				Мутлоқ фарқи (+,-)	
		Бизнес режада		Ҳақиқатда		Ўтган йилдан	Режадан
		Сони, киши	Салмоғи, %	Сони, киши	Салмоғи, %		
1	2	3	4	5	6	8	9
1. Ишчилар	617	605	73,78	599	73,59	-18	-6
2. Хизматчилар	123	120	14,63	117	14,37	-6	-3
3. Раҳбар ходимлар	41	35	4,27	37	4,54	-4	+2
4. Мутахассислар	47	50	6,10	53	6,51	+6	+3
5. қоровуллик хизмати ходимлари	10	10	0,01	8	0,98	-2	-2
Жами	838	820	100,0	814	100,0	-24	-6

Маълумотлардан кўриниб турибдики, таҳлил қилинган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилган даврда саноат ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат ресурслари таркибида бир қатор ўзгаришлар содир бўлган. Хусусан, ўтган йилга нисбатан жами меҳнат ресурслари сони ҳисобот йилида 24 кишига камайган. Бунга асосан ишчилар сонининг 18 кишига, хизматчиларнинг 6 кишига, раҳбар ходимларнинг 4 кишига ва қоровуллик хизмати ходимларининг 2 кишига камайганлиги таъсир этган. Жорий йилда мутахассислар сони эса ўтган йилга нисбатан 6 кишига кўпайган. Корхонада ҳисобот йилида белгиланган бизнес режага нисбатан ҳам меҳнат ресурслари сони 6 кишига камайган. Бунга асосан ишчилар сонининг режалаштирилганига нисбатан 6 кишига, хизматчиларнинг 3 кишига камайганлиги ва раҳбар ходимлар ва мутахассисларнинг ортиши таъсир этган.

Жадвал маълумотларидан кўринадикки, корхонадаги саноат ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат ресурсларининг асосий салмоғини ишчилар ва хизматчилар ташкил этмоқда. Ходимлар таркибида мутлоқ таркибий ўзгаришлар кузатилган бўлсада уларнинг умумий таркибдаги салмоғида деярли кескин ўзгаришлар кузатилмайди. Раҳбар ходимларнинг бизнес режада белгиланганига нисбатан ортиши корхона учун самара бермайди. Шу сабабли корхонада бевосита ишлаб чиқариш жараҳида тўридан-тўри қатнашадиган ходимлар сонини оширишга ҳаракат қилиши, бу эса самарадорликни оширишга олиб келиши мумкин.

7.3. Иш кучи ўғнимсизлиги ва ишчиларнинг малака даражасини таҳлили

Ишлаб чиқариш режаларининг бажарилиши саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибидаги структуравий ўзгаришларга ҳам боғлиқ. Йил давомида корхона ходимлари таркиби ишга ўабул ўилиш ва бўшатиш ҳисобига ўзгариб туради. Бундай ўзгаришлар иш кучи обороти коэффиценти орўали ифодаланади. Таҳлил этишда кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш бўйича белгиланган тадбирларни бажарилиши назорат ўилинади. Бунинг учун ишчиларни ўртача разряди аниўланади. Ходимларларнинг ўўнимсизлиги ишлаб чиқаришга салбий таъсир этади.

кўнимсизлик коэффиценти аниўлаш учун ўз аризасига мувофиқ ишдан бўшаган ва меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан кетган ходимлар сонининг йиғиндисини ходимларнинг рўйхат бўйича ўртача сонига бўлиш лозим. Бу кўрсаткич ўтган йиллар билан таўўосланади ва тегишли хулосалар ўилинади.

24-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида ходимлар кўнимсизлигининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Ишчиларнинг рўйхат бўйича ўртача сони, киши	617	599	-18
2. Йил давомида ишга ўабул ўилинганлар сони, киши	38	39	+1
3. Йил давомида ишдан бўшатишганлар сони, киши	56	43	-13
Шу жумладан:	16	12	-4
А) ўз хоҳишига кўра			
Б) прогул ва меҳнат интизомини бузганлиги учун	28	18	-10
В) ўўишга кирганлиги, нафаўага чиўўанлиги, харбий хизматга чақирилганлиги сабабли	12	13	+1
4. Ишга қабул ўилиш обороти, % (гр2/гр1)	6,16	6,51	+0,35
5. Ишдан бўшатиш обороти, % (гр3/гр1)	9,08	7,18	-1,9
6. Ўўнимсизлик коэффиценти (гр3а+гр3б/1)	0,071	0,050	-0,429

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, таҳлил қилина^атган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилда ходимларнинг кўнимсизлигига бир қадар барҳам беилган. Яъни, ўтган йили ходимлар кўнимсизлиги коэффиценти 0,071 коэффиценти ташкил этган бўлса, ҳисобот йилида бу кўрсаткич 0,050 ни ташкил қилди. кўнимсизлик 0,429 коэффицентга пасайганлигини ижобий баҳоламоқ лозим. Мазкур корхонада ишдан бўшатиш обороти ўтган йилги 9,08 фоиздан ҳисобот йилида 7,18 фоизга қадар пасайган. Бундай натижалар корхонада ижтимоий-иқтисодий муҳитнинг яхшилана^атганлигидан далолатдир. Бу кўрсаткичлар орўали корхонада меҳнатни ташкил этиш, раёбатлантириш системалари талаб даражасида ташкил этила бошланганлигини ифодалайди. Бундан ташқари корхонада меҳнат интизومي кучайганлигини ҳам кўришимиз

мумкин. Яъни, жорий йилда меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшатирилганлар сони ўтган йилга нисбатан 10 кишига камайганлигини унинг тасдиғи сифатида кўришимиз мумкин. Бундай натижаларни корхона учун ижобий ҳол деб баҳолаш лозим.

Таҳлил давомида ишчиларни касби бўйича корхонанинг таъминланишини аниқлаш лозим. Чунки, маҳсулот ишлаб чиқариш, корхона, ишчиларнинг касбини ҳисобга олган ҳолда таъминланишига боғлиқ.

25-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида ишчиларнинг касби бўйича таъминланишини таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	Гаўйўатда	Режанинг бажарилиши, %	Фарқи (+,-)	
				Мутлоқ, киши	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6
1. Бўқ тайрловчилар	240	245	102,08	+5	+2,08
2. Ранг танловчилар	98	97	98,97	-1	-1,03
3. Бўқ қорувчилар	56	58	103,57	+2	+3,57
4. Чилангарлар	28	25	89,28	-3	-10,72
5. Бошқа тоифадаги ишчилар	183	174	95,08	-9	-4,82
ЖАМИ	605	599	99,01	-6	-0,99

Жадвал маълумотларидан кўринадик, бизтаҳлил қилатган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилатган даврда жами ишчилар сони бизнес режада белгиланганига нисбатан 6 кишига камайган. Ишчилар сонининг камайишига асосан чилангарларнинг 3 кишига ва бошқа тоифадаги ишчиларнинг 9 кишига камайганлиги сабаб бўлган. Корхонадаги ишчиларнинг асосий салмоғини бўқ тайрловчилар, ранг танловчилар ва бошқа тоифа ишчилари ташкил этган. Корхона асосий касбдаги ишчилар билан 99,01 фоизга таъминланган. Бўқ тайрловчилар, бўқ қорувчилар касбдаги ишчилар режага нисбатан ортӣча бўлган ҳолда ўлган касбдагилар камайган. Бундай ҳолатни бўлиши ишлаб чиқаришни нормал ташкил этишга тўсўинлик ўилади, натижада белгиланган иш ваўтидан ортӣча меҳнат сарфи ўилинишига ва иш ҳаўи фондидан ортӣча сарфга йўл ўйилишига олиб келади. Ишлаб чиқариш натижаси меҳнат унумдорлиги ишчининг меҳнат стажига ҳам боғлиқ. Таҳлил этишда узлуксиз меҳнат стажи (1-йилгача, 1-5 йил, 5-10; 10-15; 15-20; 20-25; 25 йилдан ортӣ)ни жами ишчилар сонидан тутган улуши аниқланади ва тегишли ҳулоса ўилинади.

7.4. Ишчиларни иш ваўтидан фойдаланишини таҳлили ва унинг ўзгариш сабаблари

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ишни ташкил этиш ва меҳнат ресурсларининг иш ваўтидан фойдаланиш кўрсаткичларига кўп жихатдан боғлиқ. Ишчиларни иш ваўти фонди ишчининг йил давомида ишлаган киши-кунлари ва киши-соатлари кўринишида ҳисоботларда фойдаланади. Иш ваўтидан

фойдаланишни таҳлил этиш учун ишчилар томонидан ишланган жами киши-кунлари ва киши-соатлари режаси билан таўўосланиб иш ваўтини йўўотилиши ва уни ўзгариш сабаблари аниўланади. Таҳлил жарааанда иш вақти фондидан тўлик фойдаланмаслик сабаблари атрофлича ўрганилмои лозим. Иш ваўтидан фойдаланишни таҳлил этишда ўуйидаги кўрсаткичларни ўўшимча аниўлаш лозим.

1. Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-кунлари.
2. Иш куни давомийлиги.

Ишчиларнинг иш вақти фондига (ИВФ) куйидаги омиллар таъсир этади:

$$\text{ИВФ} = \text{И}_С * \text{К}_К * \text{К}_Д$$

Бу ерда:

- Ишчилар сонининг ўзгариши ($\text{И}_С$);
- Бир ишчини ишлаган кунларининг ўзгариши ($\text{К}_К$);
- Иш куни давомийлигининг ўзгариши ($\text{К}_Д$).

Иш ваўти фонди (киши-соатлари)нинг ўзи эса ўуйидаги кўрсаткичлар кўпайтмасидан ҳосил бўлади.

$$\begin{array}{l} \text{Жами ишланган} \\ \text{киши-соатлари} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Бир ишчининг} \\ \text{Иш куни} \end{array} * \begin{array}{l} \text{Ишчилар сони} \\ \text{ишлаган киши-} \\ \text{кунлари} \end{array} * \begin{array}{l} \text{давомий-} \\ \text{лиги} \end{array}$$

“ABC” акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш ваўтидан фойдаланишини таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режада	Гаўи-ўатда	Режадан фарўи, (+,-)	Режанинг бажарилиши, %
1	2	3	4	5
1. Ишчиларни рўйхат бўйича ўртача сони, киши	605	599	-6	99,01
2. Ишчиларни йил давомида ишлаган жами киши-кунлари, минг киши-кун	160,2	153,5	-6,7	95,81
3. Ишчиларни йил давомида ишлаган жами киши-соатлари, минг киши-соати	1255,2	1202,8	-52,4	95,82
4. Бир ишчининг ишлаган киши-кунлари (2/1)	265	256	-9	96,60
5. ўртача иш куни давомийлиги, соат(3/2)	7,83	7,84	+0,01	100,12

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш вақти фонди бизнес режадагига нисбатан 52,4 минг киши-соатга камайган. Бунга асосан бир ишчининг ишлаган киши кунларини 9 киши-кунига камайганлиги таъсир этган. Бундан ташқари ишчилар сонининг бизнес режага нисбатан 6 кишига қисқарганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатган. ўртача иш куни давомийлигининг бизнес режага нисбатан 0,01 соатга узайганлиги ҳисобига йўқотилган иш вақти фондининг бир қисми тикланган. Корхонада иш вақти фонди қисқарган бўлсада, аммо олдинги мавзуларимиздан кўришимиз мумкинки, мазкур корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўсган эди. Бу эса корхонада меҳнат унумдорлигининг ўсганлигидан далолат беради. Маълумотлар шуни кўрсатадики, корхонада иш ваўтидан тўлиқ фойдаланилмаган. Жорий йилда режадаги иш ваўти фондига нисбатан 6,7 минг киши-кунлари ҳамда, 52,4 минг киши-соатлари йўўотилган. Жами йўўотилган 52,4 минг киши-соатларига ўйидаги омилар таъсир этган.

1. Ишчилар сонининг ўзгариши;
2. Бир ишчини ишлаган киши-кунларини ўзгариши;
3. Иш куни давомийлигини ўзгариши.

Бу омиларнинг иш ваўти фондига бўлган таъсирини мутлоқ фарў усули орўали аниўлаймиз.

Ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига:

$$-6 \times 265 \times 7,83 = -12,45 \text{ минг киши-соат}$$

Бир ишчининг ишлаган киши-кунларини ўзгариши ҳисобига:

$$-9 \times 599 \times 7,83 = -42,21 \text{ минг киши-соат}$$

Иш куни давомийлигини ўзгариши ҳисобига:

$$+0,01 \times 153,5 \text{ минг киши-кун} = +1,54 \text{ минг киши-соат}$$

7.5. Меҳнат унумдорлиги динамикасининг таҳлили

Меҳнат унумдорлиги – ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи асосий кўрсаткич, уни ошириш – иқтисодий ўсишнинг асосий омилидир. Маҳсулот ҳажмини оширишда меҳнат унумдорлигини улуши юўоридир. Меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Меҳнат унумдорлигини ўлчов бирликлари:

А) Ҳиймат

Б) Натура.

В) Меҳнат.

Унумдорлик даражсини натура шакли аниў ифодалайди, аммо бу кўрсаткични ўўллаш чекланган. Меҳнат унумдорлигини ифодаловчи кўрсаткич бу ҳар бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулотдир.

Булардан ташўари ишчининг бир кунлик иш унуми, ишчининг бир соатлик иш унуми кўрсаткичлари ҳам меҳнат унумдорлигини ифодалайди. Таҳлил этишда бу меҳнат унумдорлик кўрсаткичлари ўтган йилдагиси билан таўўосланиб кўрсаткичларни ўзгариш сабаблари аниўланади.

Меҳнат унумдорлигининг динамикаси ва даражасига кўп жиҳатдан корхонани ишлаб чиқариш ҳажми, ходимлар сони, иш вақти фонди, таннархи ва ҳакозо кўрсаткичлари боўликдир.

Меҳнат унумдорлигини таҳлил этишда кўрсаткичлар ўтган йил, ҳисобот йилининг режаси, бир хил ихтисослашувга эга бўлган корхоналарни маълумотлари билан таққосланиб ишга солинмаган ички имкониятлар аниқланади.

қуйида биз меҳнат унумдорлиги даражаси ва унинг динамик ўзгаришларини жадвал а̀рдамида ифодалаб ўтамиз.

**ABC” акционерлик жамиятида меҳнат унумдорлиги
кўрсаткичларининг даражаси ва динамикаси таҳлили**

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
		Бизнес режа бўйича	ҳақиқатда	ўтган йилдан	Бизнес режадан
1	2	3	4	5	6
1. Маҳсулот ҳажми (иш, хизмат)солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
2. Саноат ишлаб чиқариш ходимларини рўйхат бўйича сони, киши	838	820	814	-24	-6
3. шу жумладан, ишчилар сони, киши	617	605	599	-18	-6
4. Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-кунлари, киши-кун	263	265	256	-7	-9
5. Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-соатлари, киши-соат	2087,15	2074,71	2008,01	-79,14	-66,7
6. ўртача иш куни давомийлиги, соат	7,85	7,83	7,84	-0,01	+0,01
7. Ишчилар сонини саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибида тутган салмоғи, %	73,63	73,78	73,59	-0,04	-0,19
8. Бир ходимга тўри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўмда (1\2)	2522,0	2681,4	3137,6	+615,6	+456,2
9. Бир ишчига тўри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўмда (1\3)	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
10. Ишчининг бир кунлик иш унуми, сўм (1\4)	8035,855	8297,219	9976,433	+1940,578	+1679,214
11. Ишчининг бир соатлик иш унуми, сўм (1\5)	1012,591	1059,793	1271,889	+259,298	+212,096

Ушбу жадвал маълумотлар асосида «ABC” акционерлик жамиятидаги меҳнат унумдорлигига ва унинг динамик ўзгаришларига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўришиб турибдики, корхонада барча турдаги меҳнат унумдорлик кўрсаткичлари ўтган йили ва бизнес режага нисбатан ўсган. Меҳнат унумдорлигининг ўсишига асосан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва аксинча, ишчи ваходимларнинг камайганлиги сабаб бўлган. Унумдорликнинг ўсишини ижобий баҳолаш лозим.

7.6. Саноат ишлаб чиўариш ходимлари меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи омилларни ўйидагича ифодалаш мумкин.

Бир ходимга тўғри Саноат ишлаб чиўариш Бир ишчининг
 келадиган ўртача = ходимлари таркибидаги * ўртача йиллик
 йиллик маҳсулот ишчиларни тутган улуши, (%) маҳсулоти

Меҳнат унумининг таҳлил этишда унинг динамикаси, режасини бажарилишига баҳо берилади. Унумдорлик даражасини ўзгариш сабаблари аниўланади ва унга таъсир этувчи омиллар миўдор жиҳатдан ҳисобланади.

8-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида бир ходимнинг меҳнат унумини ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарўи (+,-)	
		Бизнес режа бўйича	Ҳақиқатда	Ўтган йилдан	Бизнес режадан
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Саноат ишлаб чиўариш ходимларни ўртача сони, киши	838	820	814	-24	-6
Шу жумладан:					
Ишчилар сони, киши	617	605	599	-18	-6
саноат ишлаб чиўариш ходимлари таркибидаги ишчилар салмоёи, % гр3*100/гр2	73,63	73,78	73,59	-0,04	-0,19
Бир ходимга тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр1/гр2	2522,0	2681,4	3137,6	+615,6	+456,2
Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр1/гр3	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
Бир ходимни режага нисбатан меҳнат унумининг ўзгариши:	x	x	x	x	+456,2
А) Ишчилар салмоёини ўзгариши ҳисобига -0,19*3634,3/100	x	x	x	x	-6,905

Б) бир ишчини меҳнат унумини ўзгариши ҳисобига +629,4*73,59/100	x	x	x	x	+463,175
---	---	---	---	---	----------

“ABC” акционерлик жамиятида ҳисобот даврида бир ходимнинг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги бизнес режага нисбатан 456,2 минг сўмга ўсган. Бунга асосан иккита омил таъсир этган. Бизнеснинг мисолимизда маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода ўтган йилга, режага нисбатан ортган. Ходимлар ва ишчилар сони эса шу давр ичида камайган. Демак, маҳсулот ҳажмини ўсиши меҳнат унумдорлигини ўсиши билан изоҳланади. Яъни, корхонанинг саноат ишлаб чиқариш ходимлари таркибида ишчилар салмоғининг ўзгариши ҳисобига битта ходимнинг ўртача йиллик меҳнат унумдорлигига 6,905 минг сўмга пасайишига таъсир этган. Аксинча, иккинчи омил бўлмиш, бир ишчининг меҳнат унумдорлигини бизнес режага нисбатан 629,4 минг сўмга ортганлиги ҳисобига битта ходимнинг меҳнат унумдорлиги ҳам 463,175 минг сўмга ортган. ҳар иккала омилнинг таъсири умумлаштирилганда, уларнинг натижаси ижобий бўлиб, бу кўрсаткич 456,2 минг сўмни ташкил қилган.

7.7. Ишчининг меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омилларнинг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтиришга ва уни бозорга таклиф қилиш орқали кўпроқ фойда олишга интилади. Бундай шароитда маҳсулот ҳажмини корхонани кенгайтириш ^аки ходимлар сонини кўпайтириш билан бир қаторда, бевосита ишлаб чиқариш жара^анида қатнашувчи ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини кўтариш орқали амалга оширгани корхона учун кўпроқ самарали ҳисобланади. Шу туфайли ҳам ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз ишчиларининг меҳнат унумдорлигини ошириш чораларини кўришга ҳаракат қилади ҳамда унумдорликка таъсир этувчи омилларни ўрганиб боради. Одатда бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажми ўйидаги омилларга боғлиқ.

1. Бир ишчининг йил давомида ишлаган ўртача киши кунлари=(жами киши кунлари/ишчилар сони)
2. Иш куни давомийлиги, соат = (жами ишланган киши соат/жами ишланган киши кунлари)
3. Ишчининг бир соатлик иш унуми = (маҳсулот ҳажми / жами ишланган киши - соат)

Таҳлил этишда бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот ҳажмининг режасига, ўтган йилга нисбатан ўзгариш сабаблари ва унга таъсир этувчи омиллар ўйидагича аниқланади.

Бир ишчига тўғри келадиган ўртача **Бир ишчининг** **Иш куни** **Ишчининг 1 соатлик**
= ишлаган киши *** давомийлиги** *** иш унуми**

йиллик маҳсулот кунлари

Бозор иқтисодиёти шароитида ишчининг иш вақтидан фойдаланиши ва бир соатлик меҳнат унумдорлиги ўзгаришини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини қуйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқишимиз мумкин.

29-жадвал

АВС” акционерлик жамиятида иш ваўтидан фойдаланишни ва ўртача 1 соатлик иш унумдорлигини ишчининг йиллик маҳсулот ҳажмига таъсирини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Фарўи (+,-)	
		Бизнес режада	Ҳақиқатда	Ўтган йилдан	Бизнес режадан
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	+440537	+355204
Ишчиларнинг жами ишлаган киши-кунлари, минг киши-куни	162,27	160,2	153,5	-8,77	-6,7
Ишчиларнинг жами ишлаган киши-соатлари, минг киши-соат	1287,8	1255,2	1202,8	-85,0	-52,4
Ишчиларни рўйхат бўйича ўртача сони, киши	617	605	599	-18	-6
Ҳисоб-китоблар:					
Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик маҳсулот, минг сўм гр1/4	3425,3	3634,3	4263,7	+838,4	+629,4
Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-кунлари, киши-куни гр2/4	263	265	256	-7	-9
Ўртача иш куни давомийлиги, соат гр3/гр2	7,85	7,83	7,84	-0,01	+0,01
Ишчини 1 соатлик иш унуми, (сўм) гр1/гр3	1641,117	1751,723	2123,351	+482,234	+371,628
Бир ишчини ўртача йиллик маҳсулот ҳажмини режадан фарўига таъсири:	x	x	x	x	+629,4
а) йўўотилган иш кунлари ҳисобига	x	x	x	x	-123,4
б) иш куни давомийлигини узайиши ҳисобига	x	x	x	x	+4,5
в) 1 соатлик иш унумини ортиши ҳисобига	x	x	x	x	+745,9

А) $-9 * 7,83 * 1751,723$ Б) $+0,01 * 256 * 1751,723$

$$B) +371,628 * 7,84 * 256$$

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилаётган даврда бир ишчининг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги 629,4 минг сўмга кўтарилган. Ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини ошишида асосан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўсиши ҳамда аксинча, ишчилар сонининг ва бир ишчининг йил давомида ишлаган киши кунларининг камайганлиги ижобий таъсирини кўрсатган. Бундан ташқари жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхонада ишчининг меҳнат унумдорлигини ошишига асосан учта омил, яъни, иш кунларининг йўқотилиши ҳисобига 123,4 минг сўмга салбий таъсир кўрсатган бўлса, иш куни давомийлигининг бизнес режадагига нисбатан 0,01 соатга узайганлиги меҳнат унумини 4,5 минг сўмга, ишчиларнинг бир соатлик иш унумини 371,628 сўмга ортганлиги ҳам меҳнат унумини 745,9 минг сўмга оширган. ҳар уччала омилнинг таъсирига кўра бир ишчининг ўртача йиллик меҳнат унумдорлиги бизнес режадагига нисбатан 629,4 минг сўмга ортишига олиб келди. Бундай натижаларни акционерлик жамияти учун ижобий деб баҳоламоқ лозим деб ўйлаймиз.

7.8. Маҳсулот меҳнат сиёимини таҳлили

Ишлаб чиқариш ҳажми, маҳсулот структураси ва ассортиментини ўзгаришига ҳам боёлиқ. Кам меҳнат талаб этадиган маҳсулот турларини кўпроқ ишлаб чиқариш туфайли маҳсулот структура ва ассортиментини ўзгариши меҳнат унумдорлигини ўсишига олиб келади.

Структура ва ассортиментни унумдорлик даражасига таъсири меҳнат сиёими орқали аниқлаш мумкин.

Меҳнат сиёими – маҳсулот, ярим фабрикат ва маҳсулотни айрим ўсимларини ишлаб чиқариш учун сарфланган иш ваўти билан ўлчанади.

Саноатда меҳнат унумдорлигини ўсиши илмий-техника тараўиёти, ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан такомиллаштириш натижасида меҳнат сиёимини пасайтириш ҳисобига эришилади.

Меҳнат сиёими билан меҳнат унумдорлиги билвосита боёлиқуа эга. Меҳнат сиёими пасайиши туфайли меҳнат унумдорлиги ортади ва бунинг аксича, меҳнат сиёими ортса-меҳнат унумдорлиги пасаяди.

Меҳнат сиёимини пасайтириш маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланадиган иш ваўтини ўйсўартириш орқали эришилади.

Меҳнат сиёимини пасайтириш ҳисобига меҳнат унумдорлигини ўсиши (фоиз ҳисобида) ўйидагича аниқланади.

$$M_y = \frac{100 \times A}{100 - A}$$

Бунда: А- ишлаб чиқарилган маҳсулот меҳнат сиёимини пасайтириш (фоиз ҳисобида).

M_y – меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси (фоиз ҳисобида).

Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат 8550 киши-соатни ташкил этиб, норма бўйича 9000 киши –соатга нисбатан 450 киши-соат иўтисод ўилинган.

Демак, меҳнат сиёимини 5 % (450:9000x100) га пасайиши меҳнат унумдорлигини 5,26% (9000:8550x100) га ортишига олиб келди.

Эришилган натижани юўоридаги формула орўали ҳам аниўлаш мумкин.

$$M_y = \left(\frac{100 \times 5}{100 - 5} \right) = 5,26 \%$$

Меҳнат унумдорлигини меҳнат сиёимига таъсири ўуйидагича аниўланади.

$$A = \frac{M_y \times 100}{100 + M_y}$$

Бизнинг мисолимизда меҳнат унумдорлигини 5,26% га ўсиши, меҳнат сиёимини 5 % га пасайишига олиб келди.

$$A = \frac{5.26 \times 100}{100 + 5,26} = 5 \%$$

Маълум вақт ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот ^аки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт меҳнат унумини тавсифлайди. Меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажмини меҳнат сарфига бўлиш асосида аниқланади. меҳнат сарфи сифатида сарфланган иш соатлари ^аки иш кунлари олинади.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражалари ва динамикасига баҳо беришда унинг ўзгаришига таъсир этувчи қуйидаги омилларга алоҳида аҳамият берилади:

- интенсив омил;
- экстенсив омил;
- ишлаб чиқаришнинг техник-технологик ҳолати.

Меҳнат сиёимининг ўсишини меҳнат унумдорлигига бўлган таъсирини қуйидаги жадвал маълумотлари асосида ўрганиб чиқамиз.

30-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида меҳнат сиёимининг ўзгаришини меҳнат унумдорлигига таъсирини таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили		Кўрсаткичларни ўзгариши		
		Бизнес режада	Ҳаўи-ўатда	режа ўтган йилга нисбатан, %	ҳаўиўий ўтган йилга нисбатан, %	Режа-нинг бажарилиши, %
А	1	2	3	4	5	6

1. Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм	2113430	2198763	2553967	104,04	120,84	116,15
2. Ишчиларни жами ишлаган киши-соатлари, минг к/соат	1287,8	1255,2	1202,8	97,47	93,40	95,82
3. Гар 1000 сўм маҳсулот учун сарфланган меҳнат, соат (2 сатр: 1 сатр)	0,61	0,57	0,47	93,44	77,05	82,45
4. Ишчининг бир соатлик иш унуми, сўм (1 сатр: 2 сатр)	1641,1	1751,723	2123,351	106,74	129,38	121,21

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики “ABC” акционерлик жамиятида ўрганила^атган даврда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма улгуржи баҳода ўтган йилга нисбатан ҳам, бизнес режага нисбатан ҳам ўсган. Бунга аксинча ўлароқ, ишчиларнинг жами ишлаган киши соатлари ҳажми қисқарган. Бу шундан далолат берадики, корхонада маҳсулот меҳнат сиёими қисқарган ва аксинча меҳнат қайтими кўрсаткичлари ортган. Шуларнинг натижасида ишчиларнинг бир соатлик иш унумлари ҳам ўсган. Меҳнат сиёимини пасайиши ҳисобига ишчининг 1 соатлик иш унумини 29,38 % га ошириш кўзда тутилган. Гаўиўатда эса 1 соатлик иш унуми 21,21 % га меҳнат сиёимини пасайиши ҳисобига эришилган.

7.9. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омилларини таҳлили

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. ***Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи омилларни шартли равишда тўртта гуруҳга ажратиш мумкин:***

- Меҳнат предметлари;
- Меҳнат воситалари;
- Меҳнат омиллари;
- Тадбиркорлик.

Мазкур омиллар таркибида асосий ўринни меҳнат омиллари ташкил этади. Шу сабабли ҳам меҳнат омилларини таҳлил қилиб бориш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Маҳсулот ҳажмига ўйидаги меҳнат омиллари таъсир этади.

1. Ишчилар сонини ўзгариши.
2. Бир ишчини йил давомида ишлаган киши-кунларини ўзгариши.
3. Иш кунини давомийлигини ўзгариши.
4. Ишчини 1 соатлик иш унумини ўзгариши.

Бу меҳнат омилларини маҳсулот ҳажмига бўлган таъсирини занжирли боёланиш, фоизлар фарў усуллари орўали аниўлаш мумкин.

31-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида меҳнат омилларини маҳсулот ҳажмига таъсирини таҳлили

(Фоишларни фарўи усули орўали аниўлаш)

Кўрсаткичлар	Режанинг бажарилиши, (%)	Фоишларнинг фарўи, (+,-)	Ҳисоб- китоблар	Ўзгариш сабаби
1	2	3	4	5
1. Ишчилар сонининг ўзгариши	99,01	-0,99	2198763 * (-0,99)\100 -21767,7	Ишчилар сонини камайиши
2. Жами ишланган киши кунларининг ўзгариши	95,81	-3,2	2198763 * (-3,2)\100 -70360,4	Йўўотилган иш кунлари
3. Жами ишланган киши соатларининг ўзгариши	95,82	+0,01	2198763 * (+0,01)\100 +219,9	Иш кунини давомийлигини узайиши
4. Маҳсулот ҳажми (бир соатлик иш унумининг ўзгариши)	116,15	+20,33	2198763 * (+20,33)\100 +447008,5	1 соатлик иш унумини ортиши
Жами	x	x	355100,3	x

Илова:

1. Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм

Режа	Ғаўиўатда	Фарўи
2198763	2553967	+355204

Ҳисоб-китоблар : $99,01 - 100 = -0,99$
 $95,81 - 99,01 = -3,2$
 $95,82 - 95,81 = +0,01$
 $116,15 - 95,82 = + 20,33$

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ўрганила^атган даврда корхонада маҳсулот ҳажми бизнес режада белгиланганига нисбатан 355204 минг сўмга кўпайган. Маҳсулот ҳажмининг ортишига меҳнат омиллари ҳам ўз таъсирини ўтказган. Яъни ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига 21767,7 минг сўмлик, жами ишланган киши кунларининг ўзгариши ҳисобига эса 70360,4 минг сўмлик маҳсулот йўкотилган. Аммо, маҳсулот ҳажмига ижобий таъсир этган меҳнат омиллари ҳам мавжуд бўлиб, булардан жами ишланган киши соатларининг ўзгариши ҳисобига 219,9 минг сўмлик, бир соатлик иш унумдорлигини ортиши ҳисобига эса 447008,5 минг сўмлик маҳсулот ҳажмини ортишига олиб келган. Меҳнат ресурсларидан тўлиў фойдаланилган таўдирда корхонада маҳсулот ҳажми ўўшимча яна 92128,1 минг сўмга ортиши мумкин эди. Умуман олганда, бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳоласак бўлади.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- меҳнат ресурслари;
- меҳнат кучлари;
- меҳнат ресурсларининг таркиби ва структураси;
- меҳнат ресурсларини таҳлил қилишнинг вазифалари;
- меҳнат кўрсаткичлари, уларни таҳлил этиш услуби;
- ходимлар ва ишчилар қўнимсизлиги;
- ишга қабул қилиш обороти;
- ишдан бўшатиш обороти;
- қўнимсизликни таҳлил этиш услуби;
- иш ваўтидан фойдаланиш таҳлили;
- меҳнат унумдорлик кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш тартиби.
 - А) Ҳиймат ўлчови
 - Б) Натура ўлчови
 - В) Меҳнат ўлчови
- қиймат шаклида унумдорлик даражасини аниўлашнинг камчиликлари;
- 1 ходимга ва 1 ишчига тўғри келадиган маҳсулот, уларни бир-биридан фарўи;
- 1 ходимга тўғри келадиган ўртача маҳсулотга таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш услуби;
- 1 ишчига тўғри келадиган маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш тартиби;
- маҳсулот меҳнат сиёимини таҳлил этиш услублари;
- маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омиллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхонанинг меҳнат ресурсларини таҳлил этишнинг аҳамияти нималардан иборат?
2. Меҳнат ресурсларини таҳлил этишда бошқарув таҳлилининг вазифалари нималардан иборат бўлади?
3. Меҳнат ресурсларини ва меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини таҳлил қилишда таҳлилнинг асосий ахборот манбалари қайсилар ҳисобланади?
4. Корхоналарда меҳнат ресурсларининг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришлари қандай таҳлил этилади?
5. Меҳнат ресурслари ишлаб чиқариш фаолиятидаги қатнашувига қараб қандай гуруҳ ва категорияларга ажратилади?
6. Корхонада банд бўлган ходимларнинг таркиби қандай таҳлил қилинади?

7. Корхонанинг ишчи кучи билан таъминланганлик даражаси қандай таҳлил қилинади?
8. Ходимлар кўнимсизлиги нима ва у қандай аниқланади?
9. Ишдан бўшатиш ва ишга қабул қилиш обороти кўрсаткичларининг иқтисодий мазмуни нимадан иборат ҳамда мазкур кўрсаткичлар қандай аниқланади?
10. Иш вақтидан фойдаланиш даражаси қандай усуллар орқали таҳлил қилинади?
11. Меҳнат унумдорлигининг иқтисодий мазмуни ва уни аниқлаш тартиби нималардан иборат?
12. Меҳнат унумдорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни кўрсатиб ўтинг ва улар қандай аниқланади?
13. Меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар таркибига қайси омиллар киради?
14. Меҳнат сиъимининг маҳсулот ҳажмига таъсири қандай аниқланади?
15. Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат омиллари таркибига нималар киради ва улар қандай аниқланади?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириў

Берилган маълумотлар асосида корхонани меҳнат ресурслари билан таъминланишини, ходимлар таркиби ва динамикасини таҳлил этинг ва хулоса Ёзинг?

Меҳнат тўғрисидаги ҳисобот

	xēñiáio áaádēáá õíãēiēáðíéiá ðýēðáðááãē ýððá-á ññíē (ýðēiáíáíøēáðñēç) ãēøē	ýððá-á èø çàkē áá áíøkà ýððá-á ìēkãíðēáðíē xēñiáēáø ó-óí kááóē kēēéiáãēááí õíãēiēáð ññíē, èēøē				Øó æóíēáááí: Ðýēðáðááãē õíãēiēáð (ýðēiáíáíøēáð áēēáí)				Éēē íøðēēá ðýēðáðááãē õíãēiēáð (ýðēiáíáíøēáðñēç) ññíē, æáíē èēøē	Øó æóíēáááí: íáíúíðēē-áíøkãðáá õíãēiēáðē, èēøē
		æáíē	Øó æóíēáááí: Á ^á ēēáð	2- õñòóíááí		æáíē	Øó æóíēáááí: Á ^á ēēáð	10-õñòóíááí			
				Èø-ēēáð	Õēçíáð-ēēáð			Èø-ēēáð	Õēçíáð-ēēáð		
À	1	2	3	4	5	10	11	12	13	14	15
Êíððííáēáð áýēē-á æáíē (2ñáòð+3ñáò ð)	121	117	47	97	20 (12, 5, 3)	29547, 3	11768, 8	24288, 9	5258,4	121	20
Áñññēē ðáíēēýò	112	112	45	92	20	28939, 6	11324, 2	23681, 2	5258,4	116	20
Áñññēē áýēiáááí ðáíēēýò	5	5	2	5	-	607,7	444,6	607,7	-	5	-

Ўўшимча маълумотлар

1.	Меҳнат ресурсларининг таркиби, киши (ўтган йилида):	
	- ишчилар	95
	- хизматчилар	13
	- раҳбар ходимлар	9
	- мутахассислар	4
	- жами саноат ишлаб чиўариш ходимлари	121

Бизнес режа маълумотлари

1.	меҳнат ресурсларининг таркиби, киши:	
	- ишчилар	98
	- хизматчилар	12
	- раҳбар ходимлар	5

	- мутахассислар - жами саноат ишлаб чиқариш ходимлари	4 119
--	--	----------

2-топшириқ

Жадвал маълумотларидан фойдаланган ҳолда кадрлар ўқимсизлигини таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг? (2-топшириқ маълумотларидан фойдаланинг).

Ўтаётган йиле аа іахїаò ҳақе òїїае

Ўқўнаòòè÷èàð íїїè	Ñàòð òїñ ðàқàїè	ҳèñїáíò èèèèää		
		Éèè áíòè-ääí	÷íðàè-ää	Íé ííááéїè äà
1	2	3	4	5
Ўòòà÷à èø ҳақе äà áíòқà ўðòà÷à іèқãíðèàðїè хèñїáèàø ó÷óí қàáòè кèèèíàèèáí ðíáèїèàð ñїїè, èèèè	01	114	115	115
Øó æóїèääáí, àñїñèé ðáїèèуò áèèáí øó÷èèáíóá÷èèàð	02	111	112	112
Ðýèðàðää äà ðýèðàðääí ðàøқàðè áýèääí èø÷èèàð èø ҳақе òїїáè, їòè äà íàðòðàè øàèèèàðää, іèíá ñїì	03	17214,8	9859,5	4795,2
Шу жумладан: Руйхатдаги ходимлар таркиби, ўриндошлар билан	04	17214,8	9859,5	4795,2
Меҳнат ҳаїи бериш бўйича муддати ўтиб ктган ўарз (солик ва бошўа ушлаб ўолишларни чегириб, ўтган даврдан ўолган ўарзни ўўшган ҳолда), ҳисоботдаври охирига – жами, минг сўм	05	-	-	-
Шу жумладан: ҳисоб раўамида маблаЁ йўўлиги сабабли	06	-	-	-
Амалда ишлаган киши – соат сони, минг	07	178,9	56,9	18,1
Висобот таўдим этувчи субъект таркибига кирувчи юридик шахслар сони	08	1	1	1

Ходимлар сони ва ишчи кучи ҳаракати

Курсаткичлар номи	Сагр хос раўами	— чоракда
Висобот даври бошига рўйхатдаги ходимлар сони (ўриндошларсиз)	10	116
Ўабул ўилинган ходимлар – жами	11	3
Кетган ходимлар – жами	12	1
Улардан: Ходимлар сони ўисўариши муносабати билан	13	
ўз ихтиЁрига кўра	14	1

Гисобот даври охирига рўйхатдаги ходимлар (ўриндошларсиз), сони	15	118
бошўа корхона ва ташкилотлардан ўабул ўилинган ўриндошлар сони	16	
Пудрат шартномаси асосида ишлаётган ходимлар сони	17	
Шу жумладан: Корхонада ишловчилар рўйхати таркибида бўлмаганлар	18	
Бошўа корхоналардан ўабул ўилинган ўриндошлар иш ҳаўи фонди, минг сўм	19	
Мазкур корхона рўйхати таркибида турмайдиган, пудрат шартномаси асосида ишловчи ходимлар иш ҳаўи фонди, минг сўм	20	
Тўлиўсиз иш куни Ёки тўлиўсиз иш ҳафтасида ишловчилар сони – жами	21	
Шу жумладан, ишлаб чиўариш ҳажми ўисўариши сабабли кўрсатилган иш режимига ўтказилганлар	22	
Иш ҳаўи саўланмаган (ўисман саўланган) мажбурий таътилда бўлган ходимлар сони – жами	23	
Шу жумладан, иш ҳаўи саўланмаган ҳолда	24	
23-сатрда кўрсатилган ходимлар бўйича киши – кунлар таътиллари сони	25	
Гисобот даври охирига иш ўринлари сони, ўрин	26	63
Янги очилган иш ўринлари сони, ўрин	27	-
Гисобот даври охирига мавжуд бўш иш ўринлар сони, ўрин	28	-
Бу ўринларга талаб ўилинадиган ходимлар сони	29	-
Биринчи сменада ишлаётганлар сони	30	63
01-сатрдан чет эл фуўаролари, сони	31	-
15-сатрдан маъмурий-бошқарув ходимлари	32	20

3-топшириў

Берилган маълумотлар асосида корхонани ишчиларни касби бўйича таъминланишини таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?

Гисобот йили маълумотлари

1	Ишчиларни касби бўйича таъминланиши, киши: - Оператор - хамир қорувчи - юк ташувчи - маҳсулот сифатини текширувчи - печ назоратчиси - чилангар - нонвой	6 14 13 6 19 7 32
---	--	-------------------------------------

Бизнес режа маълумотлари

1.	Ишчиларни касби бўйича таъминланиши, киши: - оператор - хамир ўорувчи	7 13
----	---	---------

	- юк ташувчи	12
	- маҳсулот сифатини текширувчи	6
	- печ назоратчиси	21
	- чилангар	8
	- нонвой	31

4-топшириў

Ишчиларни иш ваўтидан фойдаланишини таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?
(2-топшириў маълумот манбаларидан фойдаланинг).

Ҳисобот йили маълумотлари

1	ишчиларни жами ишлаган киши кунлари, минг киши-кунда: - ҳисобот йили - ўтган йили	28,6 30,9
2	ишчиларни жами ишлаган киши соатлари, минг киши-соатда: - ҳисобот йили - ўтган йили	217,9 240,4

Бизнес режа маълумотлари

1.	ишчиларни жами ишлаган киши кунлари, минг киши-кунда	181,4
2.	ишчиларни жами ишлаган киши соатлари, минг киши-соатда	1560

5-топшириў

Бир ходимга тўғри келадиган маҳсулот ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?

Иқтисодий кўрсаткичлар-ҳос раками-815

Кўрсаткичлар	Сатр тартиб раками	Амалда ишлаб чиқарилди	
		Ҳисобот йили	ўтган йилда
Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, корхона улгуржи баҳосида, ўйЁслама нархларда, минг сўм	810	404316	403603
Тегишли йилнинг амалдаги нархларида	821	453781	314720
Илмий техника маҳсулотлари ҳажми	822	-	-
Сертификатланган маҳсулот ҳажми	828	-	-
Ўртача иш хаки ва бошўа миўдорларни ҳисоблаш учун ўабул ўилинадиган саноат ишлаб чиўариш ходимлари сони, киши	829	121	120
Шундан илмий тадқикот ходимлари	830	-	-

Бизнес режа маълумотлари

1	Товар маҳсулоти улгуржи баҳоси, минг сўмда	403810
2	Маҳсулот ҳажми, минг сўмда: - амалдаги баҳода - солиштирма баҳода	412314 403810
3	меҳнат ресурсларининг таркиби, киши: - ишчилар	98

	- хизматчилар	12
	- раҳбар ходимлар	5
	- мутахассислар	4
	- жами саноат ишлаб чиқариш ходимлари	119

**VIII-
БОБ**

КОРХОНАНИ МОДДИЙ РЕСУРСЛАР БИЛАН ТАЪМИНЛАНИШИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАҲЛИЛИ

8.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлигини таҳлил қилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар ўндай корхона асосий маъсадига эришиш учун ишлаб чиқариш харажатларини жумладан меҳнат предметларидан тежаб-тергаб фойдаланишга алоҳида эътибор берадилар. Чунки шунинг натижасида улар ўз фойдаларини кўпайтиришга оўйбат натижада фойдалилик даражасини оширишга эришадилар. Маҳсулот ишлаб чиқаришда меҳнат предметларининг аҳамияти улкан. Уларсиз айрим ҳолларда маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти чекланади айрим ҳолларда эса умуман мумкин эмас.

Масалан, меҳнат предмети ҳисобланган металллар электр ўувватлари ва бошқалар мавжуд бўлмаса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам чекланади. Шундай экан меҳнат предметларига саноат ишлаб чиқаришида нималар киришлилигини аниқлаб олиш лозим. *Адабиётларда, корхона ҳужжатларида кўрсатилишича меҳнат предметларига ўйидагилар киритилган:*

- хом-аше ва материаллар;
- электро-энергия;
- ЁйилЁи;
- ЁЁловчи материаллар;
- кам баҳоли ва тез тўзувчи буюмлар ва бошқалар.

Улардан йил давомида тўлиқ ҳамда тежаб тергаб фойдаланиш энг муҳим маъсад ҳисобланади. Меҳнат предметларига бўлган талаб мустақил равишда корхона томонидан режалаштирилади. Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўрисида”ги қонунининг 22-моддаси биринчи бандида бу хусусда шундай дейилади: “Корхона бозор талабларини, эҳтимол тутилган шерикларнинг имкониятларини ўрганиш, нарх-навонинг ўзгариши тўрисидаги ахборот асосида ўз ишлаб чиқаришининг таъминотини, бозорларда (товарлар, хизматлар, молия бозорларида) монополияга қарши қонунларнинг талабларини назарда тутган ҳолда бевосита ақи воситачи орқали олди-сотдини, маҳсулот сотишни ва ўз ишлаб чиқаришининг таъминотини мустақил амалга оширади”.

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари Ёки таннархлари пасайади. Бунинг натижасида корхоналарнинг соф фойдалари ортади. Шунинг билан биргаликда меҳнат предметларидан ўриндошлик билан фойдаланиш оўйбатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатлари яхшиланади, хизмат ўилиш муддатлари эса кўпайади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши, таннархнинг пасайиши, фойда ва рентабеллининг ошиши, корxonани моддий ресурслар билан белгиланган ассортименти ва сифати бўйича таъминланишига боғлиқ.

Шунинг учун саноат корхоналари ўз ишлаб чиқаришини бир меъорда самарали ривожланишини таъминлаш маъсадида узоқ муддатга мўлжалланган бизнес режаларига асосланган ҳолда меҳнат предметлари билан таъминлашга алоҳида эътибор берадилар. Чунки ҳозирги пайтда меҳнат предметларини йўқлиги Ёки ўз ваўтида олиб келинмаганлиги сабабли саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти туриб ўолмоўда.

Корхоналарнинг моддий ресурслар билан ўз ваўтида, зарурий миўдорларда, белгиланган сифатда ҳамда бир маъромда таъминланиши шу билан биргаликда улардан рационал фойдаланиш пировардида унинг иўтисодий ривожланиши ва тараўўий этиши учун ҳар тамонлама таъсир этади.

Корхоналарнинг ривожланиши, тараўўий этиши ҳамда иўтисодий жихатдан баўувват бўлиши оўйбат натижада мустаўил Республикамиз-нинг иқтисодиётини барўарорлашишига замин яратади. Халўимиз турмуш даражасининг янада юксалишига ҳар томонлама ўз таъсирини кўрсатади.

Саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларининг ошиши ўз навбатида моддий ресурслардан фойдаланиш кўламнинг ҳам кенгайишига олиб келади. Шунинг учун моддий ресурслардан тежаб тергаб фойдаланиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Меҳнат предметларидан тўлиқ ва самарали фойдаланишни таъминлаш учун ҳозирги даврда замонавий янги техникалардан тўғри фойдаланиш, шунингдек, самарали технологияларни ишлаб чиқаришга тезкорлик билан татбиқ этишни таўазо этади. Чунки улар Ёрдамида меҳнат предметлари ишлаб чиқаришга сарф ўилиниши, тежалиши таъминланади. Шунинг билан биргаликда ишлаб чиқаришни турлича шаклларини, асосий эътиборни нодавлат мулкчилигига асосланган корхоналарни барпо этиш ва ривожлантиришга ўратиш маўсадга мувофиўдир. Сабаби уларда мулкка эгалик ўилиш ҳиссиётни доимо юўори даражада бўлади. Дархаўиўат, нодавлат мулкчилигига асосланган корхоналарда меҳнат предметлари уларнинг мулки ҳисобланади. Ундан имконият доирасида самарали фойдаланишга катта эътибор берилади.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишни йўлга ўйишда иўтисодий таҳлилнинг аҳамияти каттадир. Корхонада моддий ресурслардан ўай даражада фойдаланила^атганлигини таҳлил этиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга сарфлана^атган харажатларни тежаш маўсадида фойдаланилмай ўолган ички имкониятларни топиш мумкин.

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлигини ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил этишда бошқарув таҳлилининг энг асосий вазифалари бўлиб ўйидагилар ҳисобланади:

- корхона, бирлашмаларнинг зарурий моддий ресурслари билан таъминланганлик даражасини аниўлаш;
- моддий ресурсларни корхонага етказиб бериш ҳажмини, комплекслигини, сифатлигини, сортлигини ҳамда маромийлигининг даражасини белгилаш;
- моддий ресурсларни етказиб бериш борасида корхоналараро тузиладиган шартномаларнинг ўз ваўтида тузилганлигини аниўлаш;

- моддий техника таъминоти белгиланган режасининг ҳаёуятга яўинлигини текшириш;
- транспорт-тайЁрлов харажатларини ҳисоблаш;
- материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини аниўлаш ва уларни маҳсулот ҳажмига ҳамда унинг таннархига таъсирини миўдор жихатдан ҳисоблаш;
- хом ашЁ, Ёўилги ва материалларга баҳо беришда фойдаланилмай қолган ички имкониятларини аниўлаш, таҳлил этиш ва бошўалар.

Таҳлил учун зарурий маълумотлар моддий техника таъминоти режаси, хом ашЁ ва материаллар бўйича тузилган шартнома ҳамда моддий ресурслар мавжудлиги ва улардан фойдаланишнинг статистик ҳисоботидан олинади. Корхоналарда меҳнат предметларидан фойдаланишни таҳлил этишда уларни сарфланиши бўйича ўрнатилган меъ'рий маълумотлардан ҳам фойдаланиш маўсадга мувофиўдир.

Меҳнат предметларидан самарали фойдаланишга Республикамиз ҳукумати томонидан ҳам доимо алоҳида эътибор ўратилмоўда. Улар ўабул ўилинган норматив ҳужжатларда ўз аксини топган. Масалан, «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида» ги, «Тадбиркорлик тўғрисида» ги, «Мулкни давлат тасарруфидан чиўариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» ги ва бошўа ўонунларда, фармонларда, қарорларда ўз аксини топган.

8.2. Моддий ресурслар билан таъминланганлик ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ифодалайдиган кўрсаткичлар тизими

Корхоналарда моддий ресурслардан тўлиў, бир меъ'рда ҳамда самарали фойдаланганлик даражасини таҳлил этиш учун шу ҳолатларни ифодалайдиган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш зарур.

А) Шу жумладан асосий фондлар билан таъминланганлик ҳамда айланма фондлар ва маблаЁлар билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Бу курсаткичларни моддий ресурсларни алоҳида алоҳида турлари бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан станоклар билан, хом ашЁ билан, электр энергия билан, ЁўилЁи билан ва бошўа моддий ресурслар билан таъминланганлигини аниўлаш мумкин.

Б) Моддий ресурслардан фойдаланишнинг тўлиўлилигини асосан корхонанинг ишлаб чиўариш ўувватидан фойдаланиш даражаси исботлайди.

В) Саноат корхоналарида меҳнатни моддий ресурслар билан таъминланганлик даражаси. Уни жами моддий ресурслар ўйиматини корхонада мавжуд бўлган ишчи ва хизматчилар сонига таўсимлаш натижасида аниўлаш мумкин. Бу кўрсаткични янада аниўлаштириш маўсадида моддий ресурслар ўйиматини фаўатгина ишчилар сонига таўсимлаш натижасида ҳам аниўлаш мумкин. Уни алоҳида асосий фондлар билан ўуролланганлик ҳамда айланма фондлар билан таъминганлик кўрсаткичлари бўйича ҳам аниўлаш мумкин.

Г) Моддий ресурслардан фойдаланишни иўтисодий самарадорлигини корхоналардаги фондлар ўайтими ҳамда фондлар сиЁими исботлайди. Фондлар ўайтимини аниўлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиўарилган ялпи маҳсулот ҳамда товар маҳсулоти ўйиматини асосий фондларнинг ўртача йиллик ўйиматига таўсимлаш лозим. Фондлар ўайтимининг иўтисодий мохияти бўлиб

корхонанинг ҳар минг сўмлик асосий фондларига тўғри келадиган ялпи маҳсулот Ёки товар маҳсулотини кўрсаткичи ҳисобланади.

Асосий фондлардан самарали фойдаланишни кўрсатувчи кейинги кўрсаткич бўлиб фонд сиёими ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш учун корхонадаги мавжуд бўлган асосий воситаларнинг йиллик ўртача ўйиматини йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ва товар маҳсулоти ўйиматларига таўсимланади. Фондлар сиёимининг иўтисодий моҳияти бўлиб корхонада йил мобайнида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот Ёки товар маҳсулотининг ҳар минг сўмига тўғри келадиган асосий фондларнинг ўйимати ҳисобланади.

Ушбу самарадорлик кўрсаткичларини ўйидаги схема орўали ифодалаш маўсадга мувофиўдир.

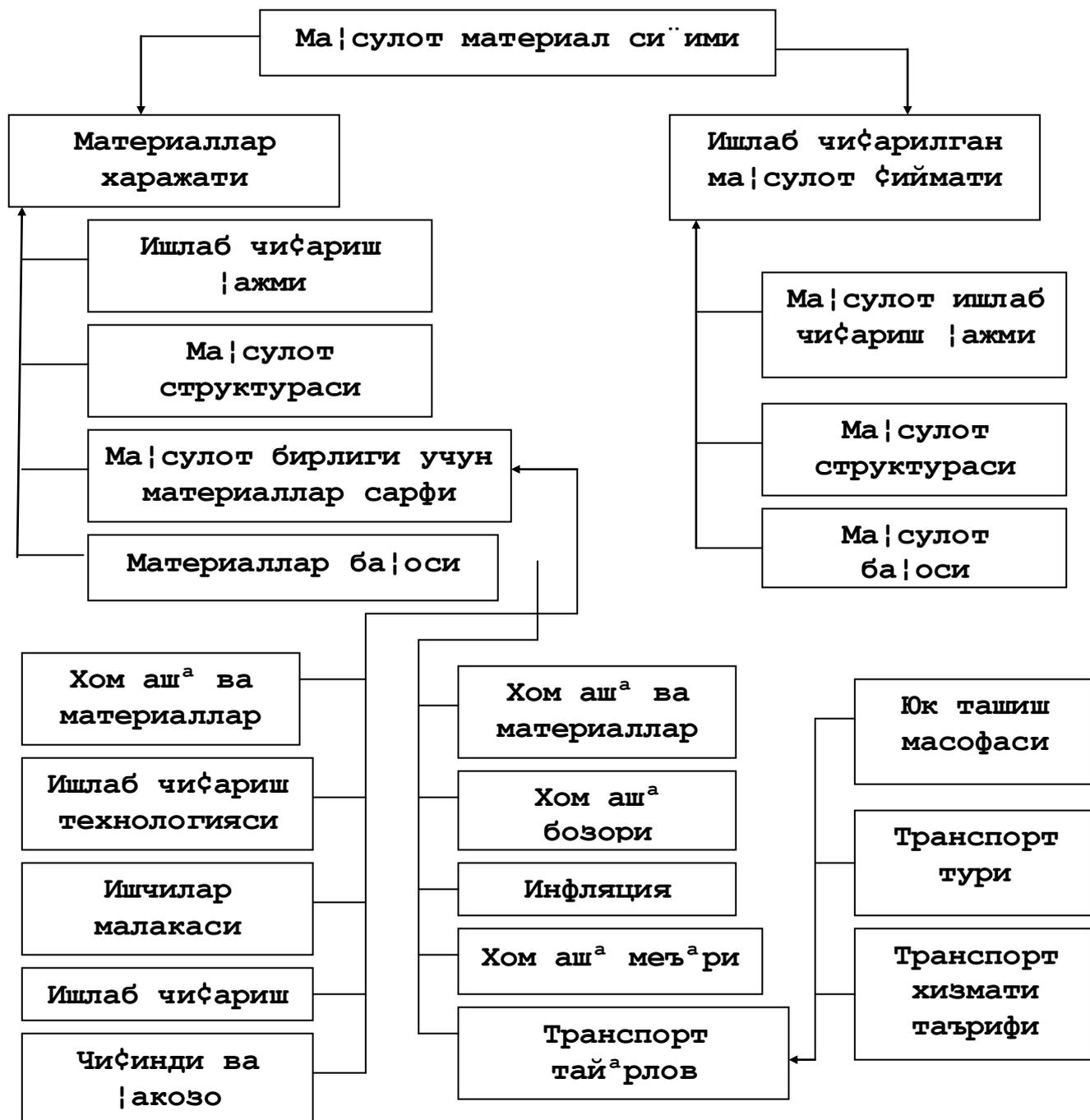

Шу билан биргаликда материаллардан фойдаланиш самарадорлик кўрсаткичларини материал ўйғитими ва материал сиёими кўрсаткичлари ифодалайди. Материал ўйғитими кўрсаткичини аниўлаш учун корхонада йил давомида ишлаб чиўарилган товар маҳсулоти ўйғитими материал харажатлар ўйғитими таўсимланади. Материал сиёими кўрсаткичи бунинг акси бўлиб материал харажатлар ўйғитими корхонанинг йил давомида ишлаб чиўарилган товар маҳсулоти ўйғитими таўсимлаш йўли билан аниўланади. Буни тавсифлайдиган бўлсак ушбу кўрсаткич корхонада йил мобайнида ишлаб чиўарилган товар маҳсулотининг ҳар бир сўмига ўанча материал харажатлари сарфланганлигини кўрсатади.

Материаллар харажати коэффиценти - ҳақиқий сарфланган материаллар харажатини бизнес режадагиси ҳақиқий ишлаб чиқариш хажмига коррективка

қилинган кўрсаткичга нисбатини ифодалайди. Бу кўрсаткич ишлаб чиқариш жараъида материаллар сарфидан иқтисод (^аки ортикча сарф)га эришганлигини ифодалайди. Бу коэффициент 1 дан катта бўлса моддий ресурслардан самарали фойдаланилганлигини билиш мумкин.

Материал сиъимини алоҳида кўрсаткичлари моддий ресурсларнинг айрим турларидан самарали фойдаланишни характерлайди. Улар қаторига ^ақилъи сиъими, материал сиъими, хом-аш^а сиъими каби кўрсаткичларни киритиш мумкин. Одатда материал сиъимини ўзгаришига бир қатор омиллар таъсир этади. Материал сиъимининг омилли таҳлилининг тузилишини қуйидаги чизма кўринишида беришимиз мумкин бўлади.

13-чизма. Материал сиъимининг омилли таҳлилининг тузилиши.

8.3. Корхонанинг моддий техника таъминоти режасининг бажарилишини таҳлили

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш даврида саноат корхоналарига ўнун доирасида ҳаракат ўилиш мустаўиллиги берилган. Республикамизда мулкни давлат тасарруфидан чиўариш ва хусусийлаштириш натижасида турлича мулкчиликка асосланган корхона шакллари ташкил этилган. Улар иўтисодий муносабатларни ривожлантирилиши натижасида янада такомиллаштирилмоўда. Натижада, ижара корхоналари, ҳиссадорлик жамиятлари, компаниялари, ўўшма корхоналар, хусусий корхоналар ва бошўалар ташкил этилмоўда. Улар талаб ва таклифдан келиб чиўўан ҳолда кўпроў фойда олиш маўсадида ўзларининг ишлаб чиўариш фаолиятларини ўнун доирасида эркин мустаўил амалга оширмоўдалар. Шу ҳолат корхоналарнинг моддий техника таъминоти масалаларини ҳал этишга ҳам бевосита боўелиўдир.

Корхоналар ишлаб чиўаришини ривожланишини режалаштирадилар. Улар ўисўа ҳамда узоў муддатга мўлжалланган бўлади. Бу масалалар корхоналарнинг бизнес режаларида ва бошўа ҳужжатларда акс эттирилган бўлади.

Корхоналар ўз маўсадини муваффаўиятли ҳал этиш маўсадида ўзларини ишлаб чиўаришларни моддий техника ресурслари билан таъминлаш жараўнини бажарилишига алоҳида эътибор берадилар. Бунинг учун аниўланган, яъни, корхона учун зарур бўлган моддий техника ресурсларини янги турлари мавжудлиги ҳамда улар жаҳон бозорида таклиф ўилинганлиги ўрганилади. Чунки, корхона ўзи учун зарур бўлган моддий техника ресурсларининг яхшиларини, яъни самаралисини олишга ҳаракат ўиладилар.

Моддий техника маркетингини яъни бозорини ўрганиш билан биргаликда уларни ўайси бозор инфратизимларидан сотиб олиш мумкинлигини белгилайдилар. Шу даврда товар ва хом ашў биржалари билан, сотувчилар томонидан ташкил этилаўтган кўргазмалар бевосита корхоналарнинг ўзлари билан алоўларни тиклайдилар. Шу алоўалар натижасида ўисўа муддатли ҳамда узоў муддатли айрим ҳолларда эса бир марталик кучга эга бўлган шартномалар тузилади. Шу шартномаларда моддий техника ресурсларини етказиб берувчиларининг бурчлари, вазифалари батафсил акс эттирилади. Масалан, Тошкент трактор заводи ўзида ишлаб чиўарилаўтган тракторларни ўайси муддатларда, ўандай ҳолатда, ўаерга ҳамда ўандай баҳоларда етказиб беришлигини акс эттириши мумкин, агарда, шу завод корхоналарга тракторларни етказиб беришни ўз зиммасига олган бўлса. Айрим ҳолларда истемолчилар заводдан тракторларни ўзлари олиб чиўиб кетишларини ўз зиммаларига олишлари мумкин. Шундай ҳолларда унинг баҳолари нисбатан арзон бўлиши мумкин, жавобгарлиги эса сотиб олувчи зиммасида ўолиши мумкин.

Корхонани моддий техника ресурслари билан таъминланишини таҳлили моддий техника таъминоти режасининг объектив равишда белгиланганлигини аниўлашдан бошланади.

Моддий ресурсларга бўлган талабни аниўлашда техника, хом ашў, ЁўилЁи-мойлаш материаллари ва бошўа материаллар бўйича белгиланган меъ'рлардан ўандай фойдаланилганлиги, илўор меъ'рлардан хом-ашўга бўлган талабни аниўлашда, ундан ўай даражада фойдаланилганлиги текширилади.

Корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнининг бир маромда амалга оширилиши кўп жihatдан корхонани моддий ресурслар билан тўлиқ таъминланганлигига боғлиқдир.

Корхонани моддий техника ресурсларига бўлган эҳтиёжи икки манба ҳисобига ўндирилади.

1. Ташқи таъминот;
2. Ички таъминот.

Ташқи таъминот деганда - ташқи корхоналар, хом ашё биржалари билан тузилган шартномага асосан моддий техника ресурсларини четдан етказиб берувчилардан келиб тушиши тушунилади.

Ички таъминот деганда - таъминот режасининг бажарилиши, ички ресурслардан самарали фойдаланиш, чиқиндиларни камайтириш, иўтисод режасига риоя ўилиш кабилар тушунилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида корхоналарнинг иўтисодий аҳволи нисбатан барўарор бўлмаган ҳолларда, яъни, корхоналар моддий техника ресурсларини сотиб олишлари учун ўз маблаёларига эга бўлмаган ҳолларда лизинг кредитидан ҳам фойдаланиши мумкин.

Лизинг кредитларини амалга оширишда лизинг компаниялари билан ёки лизингни амалга оширувчи субъектлар билан лизинг кредитлари бўйича шартномалар тузилади. Бунда уч томон ўатнашиши мумкин. Лизинг кредитини амалга оширувчи, асосан ўртада маблаёи бўлганлиги муносабати билан моддий техника ресурсларини ижарага берувчилардан олиб, уларни фойдаланувчиларга етказиб бериши билан шуёулланиши мумкин. Айрим ҳолларда эса моддий техника ресурсларини ижарага берувчилар, уларни ижарага олувчиларга бевосита етказиб беришлари мумкин. Бу масалалар шартномаларда тўлиқ ўз аксларини топишлари зарур.

Корхоналарда моддий техника таъминоти режаларини бажарилишини таҳлил этиш учун ўуйидаги жадвалдан фойдаланиш мумкин.

32-жадвал

АВС” акционерлик жамиятида моддий техника таъминоти режасининг бажарилишини таҳлили

Шартли белги	Материалларга бўлган талаб (тонна)	Талабни қоплаш манбаи (тонна)		Шартнома тузилди (тонна)	Талабни шартнома бўйича қоплаш, (%)	Материалларни келиб тушиши (тонна)	Шартнома бажарилиши, (%)
		Ички	Ташқи				
1	2	3	4	5	6	7	8
А	27000	1500	26500	24300	90.0	22907	94.2
В	5700	1050	5650	5420	95.0	5190	95.7

$$T_k = (1500 + 24300) / 27000 = 0,955$$

Жадвал маълумотларидан кўринадики, материалларга бўлган талаб (А) тузилган шартнома ва ички манбалар бўйича тўлиқ таъминланмаган. Режа бўйича таъминланиш коэффициенти 0,955 ни ташкил этган. Хаёйўатда материалларни етказиш режаси 10,0% га бажарилмаган (100-90.0).

Шундай таҳлил натижасида материалларни етказиш режасини бажарилмаганлик сабабларини батафсил аниўлаш талаб этилади. Унга сабаб бўлиб материал ресурсларини етказиб берувчилар ҳамда уларни сотиб олувчилар, айрим ҳолларда эса ўртада турган бозор инфра тизилмалари ҳисобланиши мумкин. Бу сабаблар ўрганилганидан сўнг уларни бартараф этиш режалари, тадбирлари тузилади.

8.4. Корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлигини таҳлили

Саноат корхоналарининг ишлаб чиўариш жараёнларининг натижаси ҳамда самарадорлиги уларнинг материал ресурслари билан таъминланганлигига бевосита боёлиўдир. Чунки корхоналарда ишлаб чиўарилаётган маҳсулотларни ҳажми, сифати улардаги материал ресурсларининг талаб даражасида бўлишлигини объектив равишда таўазо этади. Шунинг билан биргаликда у ресурслар замон талабига ҳам мос келиши лозим. Яъни, универсаллиги, янгилиги ҳамда арзонлиги нуўтаи назаридан. Корхоналарнинг материал ресурсларига бўлган талабини аниўлашда меъърий ҳужжат ва меъърий маълумотлардан фойдаланиш лозим. Саноат корхоналарида бизнес режада кўрсатилган маҳсулотлар миўдорини ишлаб чиўариш учун зарур бўлган маериал ресурсларининг миўдори ва ўймати аниўланади. Яъни ўанча станоклар ўанча машиналар, механизмлар, шунингдек, бошўа моддий ресурслар бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоблар ўилинади.

Корхоналарнинг ўзларидаги мавжуд бўлган материал ресурсларининг йил бошига бўлган миўдори йиллик инвентаризация натижасида аниўланади. Уларда мавжуд бўлган материал ресурслар корхона ишлаб чиўаришини давомийлигини таъминлаш учун етарли бўлмаган ҳолларда корхоналарни зарур бўлган материал ресурслари билан таъминлаш борасидаги шартномалар тузилади. Бу масалалар юўоридаги саволда батафсил ёритилган.

Корхоналарга сотиб олинаётган материал ресурсларини оўими натижасида уларнинг материал ресурслари билан таъминланганлик даражаси ортиб боради. Саноат корхоналарининг материал ресурслари билан таъминланганлигини ҳамда меҳнатни улар билан ўуролланганлигини иккинчи саволда келтирилган кўрсаткичлар ёрдамида аниўланади. Масалан, корхона ихтиёрида йил бошига 100 млн сўмлик материал ресурсларининг мавжудлиги балансида кўрсатилган. Корхона учун эса ишлаб чиўаришини бир меъърда ривожлантириш учун режага мувофиў 170 млн сўмлик материал ресурслари зарурлиги аниўланган. Демак, корхона учун уларга бўлган талаб тўлиқ ўондирилаётгани йўў. Бу масалани ҳал этиш учун корхона ўўшимча 70 млн сўмга материал ресурсларини сотиб олишни ёки ўарзга, ижарага олишни режалаштиради. У шу масала бўйича тузилган шартномаларда ўз аксини топади. Корхонани моддий техника таъминотини ҳал этилиши натижасида йил давомида 50 млн сўмлик материал ресурслари сотиб олинган. Шунда корхонанинг материал ресурслар билан таъминланганлик даражаси 88,2 % ни ташкил этган бўлади

(100+150)/170.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, корхона материал ресурслари билан тўлиқ таъминланмаган, яъни, уларнинг миқдори 11,8 % га кам бўлган. Бу ҳол корхона ишлаб чиқариш фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Корхонанинг материал ресурслари билан таъминланганлигини таҳлил этиш натижасида улар билан тўлиқ таъминланмаганлик фактлари аниқланса, у ҳолда уни келиб чиқиш сабаблари ўрганилади. Шунинг билан биргаликда ушбу салбий натижаларни бартараф этиш имкониятлари ва чора тадбирлари белгиланади.

8.5. Материал ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги ва уларни ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирини таҳлили

Корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари яъни таннархлари – кўп жиҳатдан хом ашё ва материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларига боғлиқдир.

Материал ресурслар миқдорини режалаштирилган ҳажмда тайёрлаш маҳсулот ишлаб чиқариш режасини бажариш учун имконият яратади. Материал ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланилмаса ҳамда уларнинг амалиётдаги фойдаланилиши белгиланган меъёrlарга нисбатан ортиқча бўлса, у ҳолда келтирилган материаллар маҳсулот ишлаб чиқариш давомийлиги режасини бажариш учун етарли бўлмайди.

Материал ресурслардан фойдаланишни таҳлил этишдан маъсад ишлаб чиқариш жараёнида улардан фойдаланишда ортиқча сарф-харажатларга йўл ўйилган бўлса, бу ҳолда маҳсулот ҳажми ўнчага кам яратилганлиги ёки моддий ресурслардан самарали фойдаланиш натижасида ўнча ўйшимча маҳсулот барпо этилганлигини аниқлаш бўлиб ҳисобланади. **Уларни ўйидаги усуллардан фойдаланган ҳолда ҳисоблаш мумкин:**

- корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлиги учун белгиланган харажат меъёри материал ресурсларга кетган ҳаёий харажатлар билан таққосланади;
- эришилган иқтисод ёки ортиқча харажат ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий миқдорига кўпайтирилади;
- моддий ресурслардан фойдаланиш натижасида юзага келган ортиқча харажат режа бўйича кўзланган харажат меъёрига таъсимланади.

Шу тартибда материаллардан самарали фойдаланиш натижасида эришилган иқтисод асосида ўйшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки уларни тежаб-тергаб фойдаланмаслик оғибатида ортиқча харажатларни юзага келиши заминида ишлаб чиқарилмаган маҳсулот ҳажми аниқланади. Материаллардан фойдаланишни янада чуқурроқ тадқиқ этиш маъсадида ўйидаги жадвалдан фойдаланамиз:

33- жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида материаллардан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	“А”	“Б”
1	2	3

1. Режа буйича маҳсулот бирлигига сарфланган материал (100 дона)	18170	13200
- Хақиқатда	18050	13270
- Фарки (+, -)	-120	+70
2. Хақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори (100 дона)	78500	50700
3. Иқтисод (-), ортиқча (+) жами маҳсулотга (минг birlik)	-9420	+3549
4. Қушимча еки кам маҳсулот ишлаб чиқариш	+52	-27

Жадвал маълумотларидан кўринадикки таҳлил этилаётган “АВС” акционерлик жамиятида “А” маҳсулотни тайёрлашда унга сарфланган рангли металл материаллари иқтисод ўлиниши натижасида ўқшимча равишда 52 дона “А” турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга муваффақ бўлинган. “Б” маҳсулотни тайёрлашда эса режадагидан кўпроқ материалларнинг сарфланиши натижасида асосланмаган ортиқча харажатлар амалга оширилган. Бунинг натижасида эса 27 та “Б” номдаги маҳсулот кам ишлаб чиқарилган.

Шу билан биргаликда материаллардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил этилганда алоҳида материаллардан фойдаланишни тадқиқ ўлиши билан биргаликда корхона бўйича материаллардан фойдаланишни ўрганиш маъсадга мувофиқдир. Уни ўқида келтирилган жадвал ёрдамида амалга ошириш мумкин:

34-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятида материаллардан фойдаланишнинг таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режада	Хақиқатда	Фарқи, (+,-)
1	2	3	4
1. Моддий харажатлар (минг сум)	42843	42043	-800
2. Товар маҳсулоти (минг сум)	74260	79797	+5537
3. Товар маҳсулоти материал сизими (сум) (1/2)	0,5769	0,5268	-0,050
4. Материал сарфи узгаришининг таъсири (+, -)			
- товар маҳсулоти таннархидаги моддий харажатларнинг кимматлашиши (+), пасайиши (-)	x	x	-3989
- $0.050 * 79797 = - 3989$			
- товар маҳсулотининг хажми, минг сум	x	x	+6914
- $3989 : 0.5769 = 6914$			
5. Материал қайтими, сўм (2 / 1)	1,73	1,89	+0,16

Таҳлил этилаётган жадвал маълумотларидан кўринадикки, моддий харажатларни иқтисод ўлиши натижасида ўқшимча равишда 6914 минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаришга эришилди. Бундан кўринадикки, корхонада товар маҳсулотига сарфланадиган материаллардан самарали фойдаланиш борасида

ишлар яхши йўлга ўйилган. Корхонада материал қайтими бизнес режада белгиланган 1,73 сўмдан ҳақиқатда 1,89 сўмга ўсган. Бундай натижа корхонада материаллардан асамарали фойдаланганлигидан далолат беради.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- моддий ресурслар тўрисида тушунча ва таҳлил этиш вазифалари;
- моддий ресурслар билан таъминланиш манбалари;
- ички манба;
- ташўи манба;
- таъминот режасининг реаллигини текшириш услублари;
- моддий ресурслар ҳолатини таҳлил этиш услублари;
- ишлаб чиўаришда моддий ресурслардан самарали фойдаланиш таҳлилини услублари;
- материал сиёими ва уни маҳсулот ҳажмига таъсири;
- материал сиёими ва уни таннархига таъсири;
- материал сиёими ва уни пасайтириш резервлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Корхонанинг моддий ресурслари нима мақсадда таҳлил этилади?
2. Моддий ресурсларни таҳлил қилишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
3. қайси ахборот манбаларига асосланиб корхонанинг моддий ресурслар таҳлил қилинади?
4. Моддий ресурслар таркиби ва унинг динамик ўзгаришлари қандай таҳлил этилади?
5. Моддий ресурслардан самарали фойдаланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар ҳақида нималарни биласиз?
6. Материал қайтими ва материал сиёими қандай аниқланади?
7. Материал қайтимининг маҳсулот ҳажмига таъсири қандай таҳлил этилади?
8. Материал сиёимини пасайтириш имкониятларини кўрсатиб беринг.

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириў

Берилган маълумотлар асосида маҳсулотни материал сизимини таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?

АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос раўами	Ҳисобот даврида	
		Чорак	Йил бошидан
1	2	3	4
Ишлаб чиўарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) амалдаги нархи (ўўшимча ўйимат солиЁи ва акцизсиз)	011	131408	453781
Харажатлар – жами (сатрлар йиЁиндиси 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ишлаб чиўарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) ишлаб чиўариш таннархи (сатрлар йиЁиндиси 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Шу жумладан: Ишлаб чиўарилган моддий харажатлар (ўайтадан чиўиндиларни чегирган ҳолда) (сатрлар йиЁиндиси 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Улардан: ХомашЁ ва материаллар (харид ўилинадиган)	015	94522	329069
Улардан: материаллар	016		
Чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиўариш тарзидаги ишлар ва хизматлар	017	196	645
Табиий хомашЁ	018	221	412
Шу жумладан: Корхоналарнинг сув хўжалиги тизимидан оладиган сувга тўлайдиган хаў (меъЁр доирасида ва ундан ортиў)	019	221	412
Ерларни рекультивация ўилиш учун ажратмалар	020		
Четдан олинадиган барча турдаги Ёўилби	021	1418	5039
Харид ўилинадиган барча турдаги энергия	022	1705	5287
Бошўа ишлаб чиўариш моддий харажатлари	023		
Ишлаб чиўариш тарзидаги иш хаўи тўлаш харажатлари (суткаликсиз)	024	5292	20235
Ишлаб чиўариш ижтимоий суЁурта ажратмалари	025	1965	7697

Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш номоддий активлар амортизацияси	026	267	1101
Улардан: Номоддий активлар	027		
Ишлаб чиқаришнинг бошқа турдаги харажатлари (сатрлар йиқиндиси 029, 030, 032 дан 037 гача)	028	211	211

Бизнес режа маълумотлари

Махсулот ҳажми, корхона улгуржи баҳосида-403810 минг сўм
Ишлаб чиқариш харажатлари таркибида моддий харажатлар-322457 минг сўм

2- топшириқ

1- топшириқ маълумотлари асосида материал харажатларни махсулот ҳажмини ўзгаришига таъсирини ҳисоб-китоб ўилинг ва хулоса Ёзинг?

3- топшириқ

Моддий харажатларни ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ўйидаги маълумотлар асосида таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?

Ҳисобот йили кўрсаткичлари

1.	Бир бирлик (кг) «вермишель» макарони ишлаб чиқариш учун материал сарфи миқдори, кг - олий навли ун - тухум, дона - туз - сув	0,850 2 0,016 0,285
2.	Бир бирлик (кг) «вермишель» макарони ишлаб чиқариш учун сарфланган материал бирлигини баҳоси, сўм - олий навли ун - тухум, дона - туз - сув	134 52 85 12

Бизнес режа маълумотлари

1.	Бир бирлик (кг) «вермишель» макарони ишлаб чиқариш учун материал сарфи миқдори, кг - олий навли ун - тухум, дона - туз - сув	0,840 2 0,015 0,280
2.	Бир бирлик (кг) «вермишель» макарони ишлаб чиқариш учун сарфланган материал бирлигини баҳоси, сўм - олий навли ун - тухум, дона - туз - сув	129 53 90 10

9.1. Бозор иқтисодиёти шароитида таннархни пасайтиришнинг аҳамияти, уни моҳияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Маҳсулот таннархи корхона молия хўжалик фаолиятини ҳамма томонларини ақс эттирувчи кўрсаткичлардир. Шу туфайли ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция ўилиш ҳамда таҳлил ўилиш бошқарув ҳисоби ҳамда молиявий ва бошқарув таҳлили фанларининг муҳим вазифаларидан биридир.

Бугунги кунда корхона фаолиятининг муҳим кўрсаткичларидан ва унга баҳо берадиган мезон кўрсаткичларидан бири, фойда ва рентабелликдир. Фойдага таъсир этувчи омил бу таннархдир.

Маҳсулот таннархи – шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетган барча бевосита ва билвосита харажатларнинг қиймат ифодасидир.

Бугунги кунда амалда бўлган Низомга мувофиқ маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш харажатлари таркибига кирадиган моддалар сирасига ўзгаришлар киритилган. **Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар таркибини аниқлашдан мақсад:**

1. Бухгалтерия ҳисоби счётида жами харажатлар тўғрида тўлиқ ва аниқ маълумотларга эга бўлиш, корхона фаолиятини рентабеллиги ва бозор иқтисодиёти шароитида раёбатбардошлилигини аниқлаш;
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини аниқ ҳисоб-китобини қилиш;
3. Маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатларни алоҳида таркиблаш ва уларни молиявий натижавийликка болаш;
4. Ишлаб чиқариш харажатларини юзага чиқиши ва жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобга олиш ва назорат қилиш;
5. Солиқ тўланадиган базани аниқ ҳисоб-китобини юртиш ва бу орқали ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда корхона сарфларини бошқаришни ташкил этишдан иборатдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқараган маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Ишлаб чиқариш харажатларини ўрганиш ва уларнинг ҳолатига баҳо бериш;
- Маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича белгиланган режани бажарилиши ва динамикасини назорат ўилиш;
- Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементи ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш ва уларга баҳо бериш;
- Меҳнат унумдорлиги билан иш ҳақи харажатлари ўртасидаги нисбатни ўрганиш;
- Таннархнинг ўзгариш сабабларини аниқлаш ва унга таъсир этувчи омилларни миқдор жиҳатидан ҳисоблаш;

- Айрим турдаги маҳсулот таннархини харажат моддалари бўйича таҳлил этиш;
- Таннархни пасайтириш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш ва ҳақозо.

“Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш ҳақида”ги Низомга мувофиқ ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг умумийлиги таъминланган. Бунинг якунида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини режалаштриш, таҳлил этиш ва назорат қилишга имконият туғилади.

Мазкур Низом бухгалтерия ҳисоби маъсадларида ва солиққа тортиш маъсадларида харажатларни ҳисоблаш тартибларидаги фарқланишларини ҳисобга олиб ишлаб чиқилган. Бошқарув ҳисоби ва бошқарув таҳлилининг асосий маъсади хўжалик юритувчи субъектларнинг бозор иқтисодиёти шароитларида раёбатга бардошлигини аниқлашдир.

Низомда бухгалтерия ҳисоби бўйича фойда билан солиққа тортилдиган фойда ўртасидаги тафовутларга изоҳ берилган.

Солиққа тортилдиган фойда бухгалтерия ҳисобидаги фойдадан фарқ ўлишининг сабаби шундаки, давлат солиқ сийёсатига мувофиқ амалдаги солиқ ўнунчилиги бўйича корхона харажатларининг бир ўсми солиққа тортилдиган базага кирмайди. Низомда молиявий натижаларни шакллантиришнинг асосий ўоидалари ва харажатларни гуруҳлаш берилган. Биринчи иловада корхона ҳисобот давридаги баланс фойдасини ҳисоблашда чегириладиган, лекин хўжалик субъектининг солиққа тортилдиган базасига ўўшиладиган харажат моддалари берилган. Иккинчи иловада харажатлар амалга оширилиши пайтида солиққа тортилдиган базадан чегирилмайдиган, лекин кейинги даврларда чегириладиган харажатлар рўйхати берилган (ваўт бўйича фарқланишлар).

Учинчи иловада фойдаси эмас, даромади солиққа тортилдиган корхоналар учун ўўшимча чегирилмайдиган харажатлар рўйхати берилган.

Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектларнинг маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда бошқарув таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Хўжалик субъектларининг бизнес режа маълумотлари;
- 5-С “Корхона сарф-харажатлари тўғрисида”ги ҳисоботи маълумотлари;
- 1-Т “Меҳнат ҳисоботи” маълумотлари;
- Бухгалтерия ҳисобининг ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиб боровчи сч^ат маълумотлари ва бошқа турдаги қўшимча маълумотлар.

9.2. Харажатларни туркумлаш: Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари, «ўзгарувчан» ва «ўзгармас» харажатлар

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннархи ишлаб чиқариш Ёки ўайта ишлаш жараёнида ишлатилган табиий ресурслар, хом-ашё, материаллар, Ёйилёи, энергия, асосий воситалар (амортизация), меҳнат русурслари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боёлиё харажатларининг ўйимат кўринишини ифода этади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига ишлаб чиқаришни ташкил ўилиш услуби ва технологияси билан белгиланган маҳсулотни ишлаб чиқариш (иш, хизматлар бажариш) билан бевосита боғлиқ харажатлар киритилади. Буларга: бевосита ва билвосита моддий харажатлар, бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари, ишлаб чиқариш йўналишидаги устама харажатлар ҳамда бошқа бевосита ва билвосита харажатлар киради.

Ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари таркибига ўйидагилар киради:

-ташқаридан сотиб олинган ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибига кириб, унинг асосини ташкил этадиган Ёки маҳсулот тайёрлашда (иш бажаришда, хизмат кўрсатишда) зарур компонент ҳисобланган хом-ашё ва материаллар;

-маҳсулотни ўраш ҳамда бошқа ишлаб чиқариш заруриятлари учун сотиб олинган материаллар, таъмирлаш учун эҳтиёт ўсимлар, мосламалар ва бошқа меҳнат буюмлари;

-технологик маъсадлар, биноларни иситиш, барча турдаги энергияни ишлаб чиқариш учун сарфланган четдан сотиб олинган Ёйл Ёининг ҳамма турлари;

-корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш, шунингдек, хўжалик заруриятларига сарфланган сотиб олинган барча турдаги энергия;

-табiiй камайишининг меёр чегарасидаги моддий ресурсларнинг камомади ва бузилишларидан йўотишлар;

Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳаё тўлаш харажатларига ўйидаги моддалар киради:

-корхонада ўабул ўилинган меҳнатга ҳаё тўлаш шакл ва тизимларига мувофиқ ишбай ҳаёлари, тариф ставкалари ва мансаб окладлари асосида ҳаёий бажарилган ишлар учун ишлаб чиқаришдаги ҳисобланган иш ҳаёи;

-натура шаклида ҳаё тўлаш тартиби бўйича берилган маҳсулот ўймати;

-амалдаги тартибларга кўра раёбатлантирувчи тўловлар, жумладан, ишлаб чиқариш натижалари учун мукофотлар (натурал мукофотларни ўшган ҳолда) таъриф ставкалари ва окладларга касб маҳорати учун ўшимча устама тўловлар, амалдаги ўонунчиликка мувофиқ кўп йиллик хизматлари учун (шу хўжаликда бир ихтисосликдаги иш стажи учун) ишлаб чиқариш ходимларига берилган таўдирланишлар, мукофотлар, касб маҳорати учун таъриф ставкалар ва окладларга нисбатан) устама тўловлар, ҳаракатдаги ўонунчиликка мувофиқ кўп йиллик хизматлари учун ишлаб чиқариш ходимларига берилган таўдирлашлар;

-иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ товон тўловлари, жумладан, тунги иш ваўти, иш ваўтидан сўнгги иш учун тўловлар.

Амалдаги Низомга мувофиқ хўжалик юритувчи субъектларнинг барча харажатлари ўйидаги гуруҳларга ажратилади:

1) Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига ўшиладиган харажатлар;

А) Ишлаб чиқариш таннархига ўшилмайдиган харажатлар, аммо, давр харажатларига ўшиладиган харажатлар (асосий фаолиятдан кўрилган фойдани аниўлаш учун);

2) Корхонанинг умумхўжалик фаолиятдан кўрган фойда Ёки зарарини аниўлашда ҳисобга олинган молиявий фаолият харажатлари.

3) Фавўулдда зарар (солиқ тўлашга ўадар аниўланадиган фойдани ҳисоблашда иштирок этадиган).

Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатларини юқоридаги таркиб бўйича гуруҳланганда, ҳар бир гуруҳ харажатлари қуйидагича туркумланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар қуйидагича туркумланади:

- а) Бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- б) Бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
- в) Ишлаб чиқаришдаги маъмурий харажатлар.

2. Давр харажатлари қуйидагича туркумланади:

- а) Сотиш бўйича харажатлар;
- б) Бошқарув харажатлари;
- в) Бошқа муомала харажатлари ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар қуйидагича туркумланади:

- а) Фоизлар бўйича сарфлар;
- б) Чет эл валютаси курси ўзгаришидан кўрилган зарар;
- в) Ўимматли ўёёозларга ўйилган маблаёларни ўайта баёолашдан кўрилган зарар;
- г) Молиявий фаолият бўйича бошқа сарф харажатлар.

4. Фаввудотда зарарлар одатда туркумланмайди.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боёлиё харажатларга ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Уларга ўйидагилар киради:

- Материал харажатлари;
- Меҳнат ҳаёи харажатлари;
- Ишлаб чиқариш билан боёлиё маъмурий харажатлар.

Бевосита материал харажатлари меҳнат ҳаёи билан биргаликда дастлабки харажатларни ташкил этади.

Меҳнат ҳаёи ва ишлаб чиқариш характеридаги маъмурий бошқарув харажатлари биргаликда конверсия харажатларини ташкил этади.

Материал харажатлари конверсия харажатлари билан биргаликда тўлиё ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади.

Ноишлаб чиқариш харажатлари.

Ишлаб чиқариш билан боёлиё бўлмаган барча харажатларга ноишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Улар таркибига сотиш билан боёлиё харажатлар, илмий текшириш ва тадўйот харажатлари, умумий ва маъмурий бошқарув харажатлари, бошқарув харажатлари, олинган кредит учун фоиз тўловлари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боёлиё бўлмаган, харажатлар киритилади.

Маҳсулот таннархини умумлаштирувчи кўрсаткичлар ўйидагиларни ташкил этади.

- 1. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўилинган харажат;
- 2. Таўёосланадиган маҳсулот таннархи;
- 3. Маҳсулот бирлигининг таннархи.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятидаги харажатларни юқоридаги кўринишда туркумлаш билан бир қаторда яна қуйидаги хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаб чиқишимз мумкин.

Юзага чиқиш шаклига кўра:

- асосий ишлаб чиқариш харажатлари;

- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- тасодифий, фавкулуддаги харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар.

Юзага чиқиш ўрни бўйича:

- бўлим бўйича қилинган харажатлар;
- цех бўйича қилинган харажатлар;
- участка бўйича қилинган харажатлар ва ҳақозо.

Сотиш ҳажмига ҳисобдан чиқарилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари;
- давр харажатлари.

Даврига кўра:

- жорий давр харажатлари;
- келгуси давр харажатлари.

Солиққа тортиладиган фойда суммасини аниқлашда ҳисобга олинишига кўра:

- солиққа тортиладиган базага қайта қўшиладиган доимий тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базага қўшиладиган даври бўйича тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базани аниқлашда ҳисобга олинмайдиган харажатлар.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига мувофиқ:

- ўзгарувчан харажатлар;
- ўзгармас харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига қараб:

- тўри харажатлар (бевосита);
- эгри харажатлар (билвосита).

Молиявий натижаларга дахлсизлиги бўйича:

- маҳсулот таннархига қўшиладиган харажатлар;
- фойда ҳисобидан қопланадиган харажатлар.

Таҳлил этишда ўрганиш объекти ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда корхона харажатларининг у^аки бу туркуми бўйича ўзгаришлар ва ўзгариш сабабларига баҳо берилади. Таққослаш^аки қи^асий ўрганишда жорий давр ва ўтган йил маълумотлари, бизнес режа кўрсаткичлари, ўртача кўрсаткичлар ва тармоқ бўйича бошқа маълумотлар олинади. Таққослашда кўрсаткичлар бўйича мутлоқ ўзгаришлар нисбий кўрсаткичларни қўллаш орқали тўлдирилади.

1 сўмлик товар маҳсулоти учун ўйлинган харажатлар таҳлили

Маҳсулот таннархини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўйлинган харажатдир. Бу кўрсаткич тийин ҳисобида ўйидагича аниўланади:

**Бир сўмлик товар
маҳсулоти учун
ўилинган харажат (тийин)**

**Ишлаб чиўариш таннарни
= -----
Товар маҳсулотини улгуржи баҳоси.**

Бу кўрсаткич орўали ўилинган харажатларнинг самарадорлигини аниўлаш мумкин.

Таҳлил этишда бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўилинган харажатлар динамикаси, бизнес режага нисбатан ўзгариши аниўланади.

35-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўилинган харажатлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йили	
		Бизнес режада	Ҳаўиўатда
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиўариш таннарни, минг сўмда	1227503	1374356	1975926
2. Товар маҳсулотининг солиштирма улгуржи баҳоси, минг сўмда	2113430	2198763	2553967
3. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўилинган харажатлар, тийин ҳисобида	58,08	62,51	77,37

**Бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўилинган харажатларни пасайтириш
бўйича бизнес режасининг бажарилишини таҳлили**

Кўрсаткичлар	Сумма
1	2
1. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўилинган харажатлар, тийин ҳисобида:	
- Ўтган йил	58,08
- Ҳисобот йил:	
• Бизнес режа бўйича	62,51
• Гаўиўатда	77,37
2. Ўтган йилдан фарўи:	
• тийин ҳисобида	+19,29
• фоиз ҳисобида	+33,21
3. Режадан фарўи:	
• тийин ҳисобида	+14,86
• фоиз ҳисобида	+23,77
4. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўилинган харажатдан олинган иўтисод (-) Ёки сарфланган ортиўча харажат, минг сўмда	+379519,5

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, биз таҳлил қила^атган “ABC” акционерлик жамиятида ишлаб чиўарилган товар маҳсулотининг ҳар сўми учун ўилинган харажат ҳисобот даврида 77,37 тийинни ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 19,29 тийинга ^аки 33,21 %га, бизнес режага нисбатан эса 14,86 тийинга ^аки 23,77 %га кўпайган. Харажатларнинг бундай тартибда ортиши корхонанинг рентабеллигини пасайтириб юборади. ўрганила^атган даврда ҳар бир сўмлик товар маҳсулоти учун ўилинган харажат бизнес режага нисбатан 14,86 тийинга ортиши ҳисобига корхона бўйича ортиқча 379519,5 минг сўмлик харажат қилинишига йўл қўйилган. Агарда корхона ўрганила^атган даврда ҳар бир сўмлик маҳсулот учун ортиқча 14,86 тийин харажат қилинишига йўл қўймаганда эди корхонанинг оладиган даромади шунча сўмга ортган бўларди.

Таҳлил давомида 1 сўмлик маҳсулот учун ўилинган харажатларни режага, ўтган йилдагига нисбатан ўзгариш сабабалари ва унга ўйидаги омилларни таъсирини аниўлаш лозим.

1. Маҳсулот структураси ва ассортименти ўзгариши.
2. Ҳом ашЁ ЁўилЁи энергия баҳосини ўзгариши.
3. Маҳсулот баҳосини ўзгариши.

Харажатларнинг иқтисодий элементи ва калькуляцион моддалари бўйича таҳлили

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва таҳлил этишнинг услубий ва меъ^арий шакли ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1999 йил 5-февралда тасдиқланган 54-сонли “Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тў^рисида”ги Низом билан белгиланади.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш харажатларини ривожлантириш мақсадида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида унинг йўналишлари бўйича гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

1. Харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича;

2. Харажатларнинг калькуляцион моддалари бўйича.

Харажатларни элементи бўйича гуруҳларга ажратишдан маъсад уларни структураси, динамикасини назорат ўилишдан иборат.

Кўрсаткичларни таўўослаш орўали жонли меҳнат билан бошўа харажат турларини нисбати, ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш ва таҳлил этиш, оборот маблаЁларини тезлигини аниўлаш ва миллий даромадни ҳисоблаш имконияти туЁилади.

Харажатларни элементлари бўйича таҳлил натижаларига мувофиў материал сиЁими, меҳнат сиЁими ва фонд сиЁими даражалари бўйича таннархни пасайтириш имкониятларини аниўлаш мумкин.

Таҳлил этишда жами харажатдаги ҳар бир харажат элементнинг тутган салмоЁи аниўланиб, ўтган йилдагиси ҳамда сметадаги кўрсаткичлар билан таўўосланади ва бу кўрсаткичларни ўзгариш сабаблари аниўланади.

Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш билан бо`лиқ бўлган харажатлари таркибини иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича қуйидаги таркибда бериш мумкин.

37-жадвал

Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича туркумланиши

Иқтисодий элементлари бўйича	Калькуляцион моддалари бўйича
1	2
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита моддий харажатлар	Хом аш ^а
	Сқил ^и
	Электр қуввати
	Эҳти ^а т қисмлар
	Идишлар ва ҳақозо
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи харажатлари	Асосий иш ҳақлари
	қўшимча иш ҳақлари
	Иш ҳақига устамалар
Ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақидан	Ижтимоий таъминот бўлимига
	Меҳнат биржасига

ажратмалар	Касаба уюшмасига
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси, эскириш харажатлари	Асосий воситаларнинг эскириши
	Номоддий активларнинг эскириши
	Асосий восита ва номоддий активларни ижара ҳақлари
Ишлаб чиқариш характеридаги бошқа харажатлар	Турли ишлар ва хизматлар
	Солиқлар, йиғимлар ва ҳақозо.

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади, яъни, бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлари бўйича ўрганилади, маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калькуляция моддалари асосида кўриб чиқилади. Таҳлил этишда ишлаб чиқариш харажатларининг жами ўзгариши ва унинг таркиби бўйича ўзгаришлари мутлоқ ва нисбий жиҳатдан ўрганилади. Нисбий жиҳатдан ўрганишда ҳар бир туркум харажат моддаси ^аки элементининг жами ишлаб чиқариш харажатлари таркибидаги салмоғига баҳо берилади.

38-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича таркиби ва структурасининг таҳлили

Харажат гуруҳлари	Ўтган йили		Ҳисобот йили	
	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5
1. Моддий харажатлар	1001408	81,58	1539843	77,93
2. Меҳнат ҳаёи харажатлари	121594	9,91	231624	11,72
3. Ижтимоий суёурта ажратмалари	48395	3,94	92359	4,67
4. Амортизация ажратмалари	3859	0,31	7370	0,37
5. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	52247	4,26	104730	5,30
Жами ишлаб чиқариш харажатлари	1227503	100,0	1975926	100,0

Жадвал маълумотлари асосида “ABC” акционерлик жамиятининг ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилиб чиқишимиз мумкин бўлади. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, жами харажатда хом ашё, ёйилёи, энергия, ярим фабрикат харажатларининг тутган улуши юёоридир. Уларни улуши базис давридаги 81,58 фоиздан, ҳисобот даврига келиб 77,93 фоизгача пасайган. Шу давр ичида меҳнат ҳаёи харажатларининг улуши эса 9,91 фоиздан ҳисобот даврига келиб 11,72 фоизга ўсган. Моддий харажатлар билан меҳнат ҳақи харажатлари ўртасидаги нисбатни бундай тарзда ўзгариши меҳнат унумдорлиги даражасининг ўсганлигидан ҳамда ходимларнинг моддий манфаатдорлиги ошганлигидан далолат

беради. Фан-техника тараўиётига таянган ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этган корхоналарда унумдорлик даражаси ортади, амортизация ажратмалари мутлоў суммада ўтган йилга нисбатан ортса ҳам, уларнинг нисбий кўрсаткичлари яъни маҳсулот нархидаги улуши пасаяди.

Ишлаб чиқаришдаги меҳнатга ҳаў тўлаш харажатларининг таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхонанинг мақсадларини амалга оширишида асосий омил жонли инсон, яъни, корхона ходими туради. Корхона ходимларининг моддий ва маънавий манфаатдорлиги эса иш самарадорлигини оширишга олиб келади.

Истеъмол фонди харажатлари деганда корхонада банд бўлган ходимлар ва улар номидан тўланадиган харажатлар тушунилади. Бунга, меҳнат ҳақи сифатида ҳисобланадиган ва тўланадиган харажатлар, тўловлар, раъбатлантиришлар киритилади. Ходимлар номидан тўланадиган тўловлар таркибига уларнинг ишга қатнаши ва овқатланиши билан боълиқ бўлган харажатлар, кийим-кечаклар, коммунал хизмат ва уй-жой учун тўловлар, уларни ўқитиш билан боълиқ ва бошқа шу каби тўловлар киритилади.

Меҳнат ҳаўи – бу жамият кўламида Миллий даромаднинг ишчилар ва хизматчилар ўртасида улар меҳнатини миўдори ва сифатига мувофиў таўсимланадиган ҳамда шахсий истеъмоли маўсадлари учун фойдаланиладиган ўисмидир. Корхона меҳнатга ҳаў тўлашдан меҳнат унумдорлигини оширишни, фан техника тараўиётини жадаллаштиришни, маҳсулот сифатини яхшилаш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни энг муҳим воситаси сифатида фойдаланилади. Иш ҳаўини ташкил этиш ва уларни шакллантиришдан асосий маўсад барча ходимларни иш ҳаўи якка ва коллектив меҳнат натижаларига тўғридан тўғри боълиў бўлишига эришишдан, меҳнатга ҳаў тўлашга текисчилик элементларини бартараф этишдан иборат.

Корхонада меҳнат ҳақи харажатларини таҳлил этишда меҳнат ҳақи фондининг режа ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ва ўзгариш сабабларига, бир ходимга тўри келадиган ўртача меҳнат ҳақи фонди ҳамда унинг ўзгаришига баҳо берилади. Меҳнат ҳақи фондининг шаклланиши ва унинг берилиши давлат ташкилотлари томонидан тартибга солиб турилади ва назорат қилинади. Бу бевосита кредит ташкилоти ҳисобланган банк тизими ва унинг бўлимлари бўлиши мумкин. Меҳнат ҳақи фондининг ҳисобланиши ва берилиши юзасидан ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ҳар йили қайта тузиладиган услубий йўриқнома бу борадаги меъърий ҳужжат сифатида олинади.

Бугунги кунда корхоналарда ходимларнинг иш ҳаўини таҳлил этишининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

2. Базис даври ва режадаги иш ҳаўи фондининг реаллигини баҳолаш;
3. Иш ҳаўи фондининг мутлоў ва нисбий фарўларини аниўлаш;
4. Иш ҳаўи фондига таъсир этувчи омилларни миўдор жиҳатидан ўлчаш;
5. Иш ҳаўи фонди таркибидаги унумсиз харажатларни ҳисоблаш;
6. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳаўи ўртасидаги нисбатни таннархга бўлган таъсирини ҳисоблаш.

Иш ҳаўини мутлоў фарўини аниўлаш учун сарфланган иш ҳаўи фондини базис давридагиси билан таўўослаш лозим. Нисбий фарўни аниўлаш учун ҳаўиўий сарфланган ҳисобот давридаги иш ҳаўи базис давридаги иш ҳаўини маҳсулот

ишлаб чиқариш ҳажмига коррективка ўйлинган кўрсаткичлар билан таўйосланади.

39-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятидаги саноат ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳаёи фондини таҳлили

Кўрсаткичлар	Базис даври	Ҳисобот даври	Фарўи (+,-)	
			Суммадаги, минг сўм	Ҳоиздаги, %
1	2	3	4	5
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўмда	1227503	1975926	+748423	+60,97
2. Саноат ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳаёи фонди, минг сўмда	121594	231624	+110030	+90,49
3. Иш ҳаёини бериш коэффициентлари	0,7	х	х	х
4. Иш ҳаёи фондини қайта ҳисоблаш коррективкаси, минг сўмда	173490,3	231624	+58133,7	+33,51

Ҳисоб-китоблар:

1. Маҳсулот ҳажмини базис даврига нисбатан ўсиши – +60,97 %

2. Иш ҳаёини ўйшимча ортиши - +60,97 * 0,7 = +42,68 %

3. Иш ҳаёи коррективкаси

$121594 * (100+42,68)/100=173490,3$ минг сўм

4. Иш ҳаёининг нисбий фарўи

$231624 - 173490,3 = +58133,7$ минг сўм

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ўрганила^атган даврда “ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма улгуржи баҳода базис даврига нисбатан 60,97 % га кўпайган бўлсада, иш ҳақи фонди 90,49 %га ортган. Бунинг натижасида мазкур корхонада жорий йилда белгиланган нормативдан ортиқча меҳнат сарфи қилинган, яъни корхонада иш ҳаёи фондидан 58133,7 минг сўм миқдоридан нисбий ортиқча сарфга йўл қўйилган.

Корхонада иш ҳақи фонди мутлоқ суммада базис йилига нисбатан 110030 минг сўмга кўпайган бўлиб, шундан, 51896,3 минг сўми асосли. Яъни, маҳсулот ҳажмининг ўсиш даражасига нисбатан норматив бўйича иш ҳақи фонди ҳам шунчага кўпайган. Иш ҳақи фонди ортишининг қолган 58133,7 минг сўми эса асоссиз бўлиб, унга асосан ходимлар разрядининг ўзгарганлиги, ҳукумат қарорлари таъсир этган бўлиши мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини иш ҳаёи фондига нисбатан юқори даражада ортиши иш ҳаёидан нисбий йўтисодга эришишга олиб келади.

Ишчиларнинг иш ҳаёи фондига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Саноат ишлаб чиқариш ходимлари иш ҳаёи фонди таркибида ишчиларни иш ҳаёи юёри салмоёўа эгадир. Шу боис ишчиларни иш ҳаёидан ўай даражада фойдаланганлигини назорат ўилиш, унумсиз харажатларга йўл ўўймаслик таннархни пасайтириш имкониятини беради. Тахлил этишда ишчиларни ҳисобот давридаги ҳаёиёий сарфланган иш ҳаёини режадаги, ўтган йилдаги иш ҳаёи фонди билан таёўосланади, **унинг фарёи аниёўланади ва унга таёсир этувчи ўўйидаги омиллар миёдор жиҳатдан ҳисобланади.**

1. Маҳсулот ҳажмини ўзгариши;
2. Ишчилар (нисбий) сонини ўзгариши;
3. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳаёини ўзгариши.

Маҳсулот ҳажмини ўзгаришини ишчиларни иш ҳаёи фондига бўлган таёсирини аниёўлаш учун режадаги иш ҳаёи фондини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини режага нисбатан ўсиш даражасига кўпайтириш лозим.

Иккинчи омилни таёсирини аниёўлаш учун ишчиларни нисбий фарёи режадаги бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳаёига кўпайтириш керак. Бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳаёини ўзгаришини иш ҳаёи фондига бўлган таёсирини аниёўлаш учун шу кўрсаткичнинг режадан фарёи ҳисобот давридаги ишчиларнинг ҳаёиёий сонига кўпайтириш лозим.

40-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида ишчиларнинг иш ҳаёи фондига таёсир этувчи омиллар тахлили

Кўрсаткичлар	Базис даври	Корректировка ўилинган кўрсаткич	Ғисобот даври	Фарёи (+,-)	
				Мутлоё, минг сўмда	Нисбий, %
1	2	3	4	5	6
1. Ишчиларнинг йиллик иш ҳаёи фонди, минг сўмда	95672	111123	184569	+88897	+73446
2. Ишчиларни рўйхат бўйича ўртача сони, киши	617	717	599	-18	-118
3. 1 ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳаёи, сўм	155060	154983	308128	+153068	+153145
4. Иш ҳаёи фондини базис даврига нисбатан ўзгариш сабаблари:	х	х	х	+88897	х
А) маҳсулот ҳажмини ўзгариши ҳисобига $95672 * 16,15 \setminus 100$	х	х	х	+15451	
Б) Ишчилар (нисбий) сонини ўзгариши ҳисобига $-118 * 154983$	х	х	х	-18288	х
В) Бир ишчининг ўртача йиллик иш ҳаёини ўзгариши ҳисобига $+153068 * 599$	х	х	х	+91688	х

Изоҳ. Маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши – 116,15 %

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилатган даврда ишчиларнинг иш ҳаёи фондидан режага нисбатан 88897 минг сўм ортиқча сарфга йўл ўйилган. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўсишини ҳисобга олган ҳолда ҳам эса 73446 минг сўмга ортиқча сарфга йўл қўйилган. Иш ҳаёи фондини мутлоқ фарёи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўсиши ҳамда 1 ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳаёини режага нисбатан ортиши билан изоҳланади. Ишчилар сонини нисбатан 118 кишига ўсиёариши иш ҳаёи фондидан 18288 минг сўм миёдориди иётисод ўилинишига олиб келди. Таҳлил давомида ҳар бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик иш ҳаёи режага нисбатан 153068 сўмга ўсиш сабаблари аниёланади. Ўртача йиллик иш ҳаёини ортиши ишчинини маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича белгиланган нормани ортиёи билан бажариши, ҳамда иш ҳаёи таркибидаги унумсиз харажатлар мавжудлиги туфайли юз беради. Бундан ташқари бир ишчининг ўртача йиллик иш ҳақининг ўзгариши ҳисобига ишчиларнинг иш ҳақи фондига 91688 минг сўмлик таёсир этган. Маълумотлардан кўринадики, корхонада жорий йилда ишчиларнинг молиявий аҳволига бир қадар эётибор кучайганлигини ҳамда уларнинг моддий ҳолати яхшиланганлигини кўришимиз мумкин.

Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳаёи ўртасидаги нисбатнинг ўзгаришини маҳсулот таннархига таёсирини таҳлили

Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳаёи узвий боёлиёка эга. Меҳнат унумдорлигини ўсиши иш ҳаёини ҳам ортишига олиб келади. Корхонада ишни тўғри ташкил этиш, моддий раёбатлантириш системасини тўғри ташкил этиш туфайли меҳнат унумдорлиги ортади. Таҳлил этишда меҳнат унумдорлигини ўсиш даражаси ўртача иш ҳаёини ўсиш даражаси билан таёёосланади. Меҳнат унумдорлигини иш ҳаёига нисбатан юёори даражада ўсиши маҳсулот таннархидаги иш ҳаёини улушини пасайишига олиб келади. Таҳлил этишда меҳнат унумдорлигининг ўсишини ҳар бир фоизига тўғри келадиган ўртача иш ҳаёини ўсиш даражаси режада белгиланган кўрсаткичлар билан таёёосланиб, унинг ўзгариш сабабалари аниёланади.

Меҳнат унумини иш ҳақининг ўсишидан юёори бўлиши ва буни таёминланиши иқтисодий қонуният ҳам ҳисобланади. Негаки, иш ҳақини маҳсулот ҳажмини оширмасдан ошириб бўлмайди. Шу сабабли корхоналар иш ҳақи фондиди ва унинг базасини тартибга солишда маҳсулот ҳажмининг солиштирма баёолардаги ўсишига муҳим аҳамият берилади.

Материал харажатларига “сарф меёёри” ва “материал баёоси” ўзгаришини таёсирининг таҳлили

Ишлаб чиқариш харажатларининг таркибида асосий улушни бевосита материал харажатлар ташкил этади. Уларнинг салмоёи айрим саноат корхоналарида салкам 60-80 % н ташкил этади. Шу жиҳатдан материал харажатларининг ўзгариши ва ўзгариш сабабларини ўрганишдаги муҳим вазифа, уларни (маҳсулот ҳажмининг камайишига йўл қўймаган ҳолда) иқтисод қилиш ва улардан самарали фойдаланишдир. Енгил саноатда маҳсулот таннархида

материаллар харажати юўори салмоўўа (60-80%) эга. Шу боис таннархни пасайтириш резервларини аниўлаш маўсадида материал харажатини режага нисбатан ўзгариш сабаблари аниўланмоЁи лозим. Таҳлил учун керакли маълумотлар маҳсулот калькуляцияси номли ҳисобот шаклидан олинади. Бу ҳисобот шаклида маҳсулот бирлигини ишлаб чиўариш учун сарфланган материаллар турлари, уларни миўдори, материал баҳоси келтирилган. Маҳсулот бирлиги учун сарфланган материаллар харажатини аниўлаш учун маҳсулот бирлигига сарфланган материаллар миўдорини материал баҳосига кўпайтириш лозим. **Таҳлил этишида ҳаўиўий материаллар харажати режа билан таўўосланиб улар ўртасидаги фарўига ўйидаги омиллар таъсири ҳисобланади.**

1. Материаллар миўдорини ўзгариши (сарф меъЁери).
2. Материаллар баҳосини ўзгариши (баҳони ўзгариши).

Бу омилларни материаллар харажатига бўлган таъсирини занжирли боЁланиш усули орўали аниўлаш мумкин. **Бунинг учун материаллар харажати 3 хил кўринишга эга бўлиши лозим.**

1. Режадаги материаллар харажати (режадаги сарф меъЁери режадаги баҳода).
2. Хаўиўий материаллар харажати (хаўиўий сарф меъЁери хаўиўий баҳода).
3. Шартли материал харажат (хаўиўий сарф меъЁери режадаги материал баҳоси бўйича).

Хар 3 кўрсаткични бир бири билан таўўослаш орўали материаллар харажатига сарф меъЁерини ҳамда материал баҳосининг ўзгаришини таъсири ҳисоблаб топилади. Материалларнинг ўриндош қийматлари билан алмаштирилиши ва ҳақозо омиллар таъсири ҳам, албатта, ушбу икки омил таъсирида ҳисоб-китоб қилинади. Омиллар таъсирини аниқлашда иқтисодий таҳлилнинг боЁланиш ва алоқадорлик учун мос бўлган усуллари қўлланилади.

Таҳлил жараЁнида барча русийзабон, ўзбек, тожик, қозоқ, қирЁиз каби фуқаролар давлат манфаатларидан келиб чиқиб корхонага баҳо берадилар.

Материал харажатлар маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи ўзгарувчан харажатлар ҳисобланади. Шу сабабли уларнинг ўзгаришини ўрганишда, албатта, ўзаро алоқадорлик даражасига ҳам аҳамият бериш талаб этилади. Бунда ҳар бир сўмлик маҳсулот ҳажмига тўри келадиган Ёки ишлаб чиқариш харажатларининг материал сиЁими кўрсаткичларига муҳим эътибор берилиши лозим.

Материал харажатлар ўзгаришига таъсир этувчи омилларнинг бир неча жиҳатини келтириш мумкин. Лекин ҳисоб-китоб қилинадиган икки омилни фарқлаш лозим. Булар, материал харажатлар сарф меъЁери ҳамда материал харажатлар баҳосининг ўзгаришидир. Барча омиллар таъсирини шу икки омил воситасида ҳисоблаш мумкин. Бу ерда меъЁр ўзгаришини миқдорий бирлик, баҳо таъсирини эса сифат бирлиги деб қаралиши ҳам мумкин.

«А» маҳсулотини ишлаб чиқариш учун материаллар сарфи ва уларнинг таҳлили

Материаллар тури	Бизнес режа бўйича			Ғаёуётда		
	Сарф миқдори, (тонна)	Материал баҳоси, (сўм)	Сумма, минг сўмда	Сарф миқдори, (тонна)	Материал баҳоси, (сўм)	Сумма, минг сўмда
1	2	3	4	5	6	7
Навли пўлат	0,384	120,70	46,34	0,394	133,90	52,76
Пўлат трубалар	0,017	269,40	4,58	0,016	278,10	4,45
Жами	x	x	50,92	x	x	57,21

Маълумотлардан кўринадики, биз таҳлил қилган «ABC» акционерлик жамиятида жорий йилда «А» маҳсулот турини ишлаб чиқаришда материал харажатлари 57,21 сўмни ташкил этиб, бу бизнес режадаги 50,92 сўмга нисбатан материал харажатлар 6,29 сўмга ортган. Материал харажатларининг бизнес режага нисбатан ортиши асосан материаллар баҳосининг ўсиши билан боʻлиқлигини кўришимиз мумкин бўлади. Материал харажатларининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвалда кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

Сарф «меъёри» ва материал «баҳо»сининг ўзгаришини материаллар харажати таъсирининг (занжирли боёланиш усулида) таҳлили

Кўрсаткичлар	Материал харажатлари			Фарўи (+,-)		
	Режа, режадаги сарф меъёри режа баҳода	ҳаёиёий, ҳақиқий сарф меъёри ҳаёиёий баҳода	Шартли, ҳаёиёий сарф меъёри режа баҳосида	Жами (3-2)	Шу жумладан:	
					Сарф меъёрининг ўзгариши ҳисобига (4-2)	Материал баҳосининг ўзгариши ҳисобига (3-4)
1	2	3	4	5	6	7
Навли пўлат	46,34	52,76	47,56	+6,42	+1,22	+5,20
Пўлат трубалар	4,58	4,45	4,31	-0,13	-0,27	-0,14
Жами	50,92	57,21	51,87	+6,29	+0,95	+5,34

«А» маҳсулотини ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар харажати режага нисбатан 6,29 сўмга ортган. Шундан 5,34 сўми материаллар баҳосини ортиши эвазига, ўолган 0,95 сўми эса сарф меъёрига риоя ўилмаслик туфайли юз берган. Материаллар баҳоси навли пўлат бўйича 5,2 сўмга, пўлат трубалар бўйича 0,14 сўмга ортган. Сарф меъёри навли пўлат бўйича режага нисбатан ортган ҳолда пўлат трубалар бўйича иўтисод ўилинган. Таҳлил давомида ҳар иккала омилни режага нисбатан ўзгариш сабабалари аниўланади.

Сарф меъёрининг ўзгаришига асосан қуйидагилар таъсир кўрсатиши мумкин:

1. Дастгоҳлар техник жиҳатдан носозлиги;
2. Хом ашё сифати;
3. Ишчининг малакаси.

Материал баҳоси ўзгаришига қуйидаги сабаблар таъсир кўрсатган бўлиши мумкин:

1. Ҳом ашё етказувчи базаларни узоў ёки яўин жойлашганлиги;
2. Транспорт турларини ўзгариши;
3. Давлат томонидан материал нархини ўзгартирилиши.

Маҳсулот турлари бўйича таннархнинг таҳлили ва унга таъсир этувчи омиллар таҳлили

Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижага дахлдор бўлган элементларни иқтисодий жараҳларнинг тури, ўрни, жойи ва жавобгарлик бўйича ҳисобга олиниши ва назорат қилиниши корхонанинг молия - хўжалик фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашга ҳисоб-китобларнинг муҳим объекти сифатида қаралади. Бунда маҳсулот таннархининг тўри аниқланишига аҳамият берилади. Маҳсулотлар таннархини аниқлаш ва ҳисобга олиш, молиявий натижавийликни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш қаторларини тўри баҳолаш имконини беради. Бир хилдаги маҳсулот турларини ишлаб чиқарадиган корхоналарда маҳсулот таннархини ўртача таҳлили ва унинг натижалари иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини оширишга хизмат ўилади.

Алоҳида олинган маҳсулотлар таннархининг таҳлили харажатларни иқтисодий элементлари бўйича эмас, балки, харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг калкуляция моддалари ишлаб чиқариш ва технология жараҳлари хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция моддалари таркибини бир хил кўринишга эга бўлиши таннархни умумий ҳажмда ва моддалари бўйича таҳлил этиш имконияти туғилади. Бундай таҳлил бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот бирлигига белгиланадиган нархни аниқлашда фойда ва рентабелликни оширишда муҳим ўрин тутди.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархи ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркиблаш мумкин. Масалан, материал харажатлар "ки хом-аш" харажатлари қатори бўйича харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъърининг ўзгариши, уларни сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони ва бир ходимга тўри келадиган иш ҳақларининг ўзгариши таъсир қилади. Амортизация харажатлари бўйича ҳам худди шу шаклда таркиблашни айтиб ўтиш мумкин, яъни, амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъърлари, шунингдек, амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, сломига боғлиқ ва ҳақозолар. Омиллар таъсирини аниқлашда ҳар бир таъсир бирлиги алоҳида ва бошқа омиллар таъсирисиз ўрганилади.

ABC” акционерлик жамиятида маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш харажатларини таҳлили

Харажат моддалари	Корхона 1		Корхона 2	
	Маҳсулот бирлиги учун сарфланган харажат, сўмда	Жамига нисбатан салмоғи, %	Маҳсулот бирлиги учун сарфланган харажат, сўмда	Жамига нисбатан салмоғи, %
1	2	3	4	5
1. Хом ашё ва материаллар харажати	304	27,6	231.7	22,5
2. Ярим фабрикат харажатлари	100	9,0	154.5	15,0
3. Өйилёи ва энергия харажатлари	62	5,6	63.9	6,2
4. Иш ҳаёи харажатлари	273	24,8	219.4	21,3
5. Ижтимоий суёурта ажратмалари	55	5,0	55.6	5,4
6. Бракдан кўрилган зарар	25	2,3	30.9	3,0
7. Бошўа ишлаб чиқариш харажатлари	281	25,7	274	26,6
Жами ишлаб чиқариш харажатлари	1100	100,0	1030	100,0

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, «А» маҳсулотини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар иккинчи корхонада биринчи корхонага ўраганда 70 сўм иўтисод ўилинган. Гар бир харажат моддасини бир-бири билан таўўослаш уларнинг структурасини ўрганиш туфайли шундай хулосага келиш мумкин: 2-корхонада четдан келтирилган ярим фабрикат, тайёр деталь ва маҳсулотни бошўа ўисмлари 1-корхонага нисбатан кўпроў келтирилиши маҳсулот таннархидаги меҳнат ҳаёи харажатларини улушини 1-корхонадаги 24,8 фоиздан 2-корхонада 21,3 фоизга ўисўартиришга эришилган. Шу туфайли 2-корхонада структуравий ўзгаришлар туфайли таннарх 70 сўмга пасайган.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- таннарх тўғрисида тушунча ва уни ҳисоблаш услублари;
- таннарх таҳлил этишнинг мазмуни ва маъсади;
- харажатларни туркумлаш;
- ўзгарувчан ва ўзгармас харажатлар;
- маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар;
- маҳсулот таннархига киритилмайдиган харажатлар;
- 1 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил этиш услуби;
- 1 сўмлик маҳсулот учун ўйлинган харажатларга таъсир этувчи омиллар;
- харажатларни иқтисодий элементи бўйича таҳлил этиш услублари;
- иш ҳаўини банк усули орўали назорат ўйлиш тартиби;
- иш ҳаўини мутлоў фарўини аниўлаш услуби;
- иш ҳаўини нисбий фарўини аниўлаш услуби;
- ишчилар иш ҳаўи фондига таъсир этувчи омиллар ҳисоблаш услуби;
- меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳаўини таҳлил этиш услуби;
- материаллар харажатини таҳлили;
- сарф меъёрини таъсирининг аниўлаш тартиби;
- материал баҳосининг ўзгариш сабаблари;
- ишлаб чиқариш йўналишидаги бошўа харажатларни таҳлил этиш услуби;
- айрим маҳсулот турлари таннархни таҳлил этиш услуби;
- маҳсулот таннархини пасайтириш бўйича резервларни аниўлаш тартиби.

Такрорлаш учун саволлар

1. Маҳсулот таннархи деганда нимани тушунаси?
2. Саноат корхоналарида маҳсулот таннархини таҳлил этишнинг аҳамияти нимадан иборат?
3. Маҳсулот таннархини таҳлил этишдаги бошқарув таҳлилининг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
4. Маҳсулот таннархини таҳлил этишда фойдаланиладиган асосий ахборот манбалари нималардан иборат?
5. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат қандай аниқланади?
6. Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементи ва калькуляцион моддалари қандай таҳлил этилади?
7. Маҳсулот таннархига кўшиладиган материал харажатлари қандай таҳлил этилади?
8. Меҳнат ҳақи харажатлари ва унга таъсир этувчи омиллар қандай таҳлил этилади?

9. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи ўртасидаги нисбат қандай таҳлил қилинади?
10. Материал баҳосининг ўзгаришини маҳсулот таннархига таъсирини қандай таҳлил этилади?
11. Маҳсулот таннархида амортизация харажатларининг тутган ўрни нималардан иборат?
12. Таннархга қўшиладиган бошқа турдаги харажатлар қандай таҳлил этилади?
13. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш йўллари кўрсатиб беринг.

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

Корхона маълумотларига таянган ҳолда бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажатларни ўрганинг таҳлил ўилинг ва хулоса Ёзинг?

АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос раўами	Ҳисобот даврида	
		Чорак	Йил бошидан
1	2	3	4
Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) амалдаги нархи (ўўшимча ўйимат солиЁи ва акцизсиз)	011	131408	453781
Харажатлар – жами (сатрлар йиЁиндиси 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннархи (сатрлар йиЁиндиси 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Шу жумладан: Ишлаб чиқарилган моддий харажатлар (ўайгадан чиўиндиларни чегирган ҳолда) (сатрлар йиЁиндиси 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Улардан: ХомашЁ ва материаллар (харид ўилинадиган)	015	94522	329069
Улардан: материаллар	016		
Чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар	017	196	645
Табиий хомашЁ	018	221	412
Шу жумладан: Корхоналарнинг сув хўжалиги тизимидан	019	221	412

оладиган сувга тўлайдиган ҳаў (меъЁр доирасида ва ундан ортиў)			
Ерларни рекултивация ўилиш учун ажратмалар	020		
Четдан олинадиган барча турдаги Ёўилби	021	1418	5039
Харид ўилинадиган барча турдаги энергия	022	1705	5287
Бошўа ишлаб чиўариш моддий харажатлари	023		
Ишлаб чиўариш тарзидаги иш ҳаўи тўлаш харажатлари (суткаликсиз)	024	5292	20235
Ишлаб чиўариш ижтимоий суЁурта ажратмалари	025	1965	7697
Асосий воситалар ва ишлаб чиўариш номоддий активлар амортизацияси	026	267	1101
Улардан: Номоддий активлар	027		
Ишлаб чиўаришнинг бошўа турдаги харажатлари (сатрлар йиЁиндис и 029, 030, 032 дан 037 гача)	028	211	211

Маҳсулот ҳажми -ўтган йил-314720

Бизнес режа маълумотлари

№	Курсаткичлар	Суммаси
1	2	3
1.	Товар маҳсулоти улгуржи баҳоси, минг сўмда	403810
2.	Сотилган маҳсулот, минг сўмда	406813
3.	ТайЁр маҳсулотнинг йил бошига ўолдиЁи, минг сўмда	3456
4.	ТайЁр маҳсулотнинг йил охирига ўолдиЁи, минг сўмда	453
5.	Маҳсулот ҳажми, минг сўмда: - амалдаги баҳода - солиштирма баҳода	412314 403810
6.	Маҳсулот ишлаб чиўариш таннари	361421

2-топшириў

1-топшириў маълумотларига таянган ҳолда 1 сўмлик маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган харажатларни пасайтириш режасини бажарилиши ва унинг натижасида эришилган иўтисодий натижаларни аниўланг ва таҳлил этинг?

3- топшириў

Ишлаб чиўариш харажатларини иўтисодий элементлар бўйича таҳлилини ўилинг ва хулоса Ёзинг?

Корхона сарф харажатлари тўғрисидаги ҳисобот

1-БЎЛИМ. АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос раўами	Ҳисобот даврида	
		Чорак	Йил бошидан
1	2	3	4
Ишлаб чиўарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) амалдаги нархи (ўўшимча ўиймат солиЁи ва акцизсиз)	011	131408	453781
Харажатлар – жами (сатрлар йиЁиндис и 013, 040, 061, 070)	012	125304	437297
1. Ишлаб чиўарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) ишлаб чиўариш таннархи (сатрлар йиЁиндис и 014, 024, 025, 026, 028)	013	105797	369696
Шу жумладан: Ишлаб чиўарилган моддий харажатлар (ўайтадан чиўиндиларни чегирган холда) (сатрлар йиЁиндис и 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	98062	340452
Улардан: ХомашЁ ва материаллар (харид ўилинадиган)	015	94522	329069
Улардан: материаллар	016		
Чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиўариш тарзидаги ишлар ва хизматлар	017	196	645
Табий хомашЁ	018	221	412
Шу жумладан: Корхоналарнинг сув хўжалиги тизимидан оладиган сувга тўлайдиган хаў (меъЁр доирасида ва ундан ортиў)	019	221	412
Ерларни рекультивация ўилиш учун ажратмалар	020		
Четдан олинадиган барча турдаги Ёўилби	021	1418	5039
Харид ўилинадиган барча турдаги энергия	022	1705	5287
Бошўа ишлаб чиўариш моддий харажатлари	023		
Ишлаб чиўариш тарзидаги иш хаўи тўлаш харажатлари (суткаликсиз)	024	5292	20235
Ишлаб чиўариш ижтимоий суЁурта ажратмалари	025	1965	7697
Асосий воситалар ва ишлаб чиўариш номоддий активлар амортизацияси	026	267	1101
Улардан: Номоддий активлар	027		
Ишлаб чиўаришнинг бошўа турдаги харажатлари (сатрлар йиЁиндис и 029, 030, 032 дан 037 гача)	028	211	211
Шу жумладан:	029		

Ишлаб чиқариш ишчилари ва активларини мажбурий суёурта ўилиш			
Хизмат сафари харажатлари	030		
Улардан: Кундалик харажатлар	031		
Бошқарувнинг техник воситалари, алоўа тармоўлари, ҳисоблаш марказларини саўлаш ва уларга хизмат кўрсатиш	032		
Идорадан ташўари ЁнЁинга ўарши ва ўўриўлаш хизмати	033		
Таъмирлаш ишлари заҳирасига ажратмалар	034		
Жорий ижара бўйича харажатлар: Мулка	035		
Ерни	036		
Ишлаб чиқариш жараёнига оид бошўа харажатлар	037		
2. Давр харажатлари – жами (сатрлар йиЁиндиси 041, 045, 053, 059)	040	17965	60015
Шу жумладан: Сотиш харажатлари – жами (сатрлар йиЁиндиси 042, 043, 044)	041	456	940
Шу жумладан: Маҳсулот ташиш харажатлари (товарлар)	042	-	1
Маркетинг ва реклама харажатлари	043		
Сотиш бўйича бошўа харажатлар	044	456	939
Маъмурий харажатлар – жами (сатрлар йиЁиндиси 046, 047, 049 дан 052 гача)	045	5000	17586
Шу жумладан: Бошқарув ходимларига иш ҳаўи тўлаш харажатлари	046	2245	8705
Хизмат сафари харажатлари	047		
Улардан кундалик харажатлар	048		
Ижтимоий суёуртага ажратмалар (бошьярув ходимлар)	049	816	3256
Маъмурий асосий воситалар амортизацияси	050	43	181
Ишлаб чиқариш жараёнига алоўадор бўлмаган мол-мулк ва ходимларни мажбурий суёурта ўилиш	051		
Бошўа маъмурий сарф-харажатлар	052	1896	5444
Бошўа муомала сарф-харажатлари – жами (сатр йиЁиндиси 054, 055, 056, 057, 058)	053	12509	41489
Шу жумладан: Бюджетга мажбурий тўловлар, солиқ ва йиЁимлар	054	4383	11210
Бюджетдан ташўари маҳсус фондларга ажратмалар (ижтимоий суёурта ажратмаларидан ташўари)	055	2841	9855
Номоддий хизматлар ва банклар хизматига тўловлар	056	1893	7582
Ижтимоий тўловлар	057	529	529
Бошўа муомала харажатлари	058	2863	12313

Бошўа давр харажатлари	059		
Улардан: Ихтиро ва рационализаторлик таклифлар учун мукофот бериш	060		
3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар – жами (сатрлар йиЁиндиси 062 дан 067 гача)	061	1542	7586
Шу жумладан: Ставкалар доирасида ва уларнинг ҳисобдаги миўдоридан ортиў банк кредитлари хизмати тўловлари	062	1542	7586
Узоў муддатли мулк ижараси юзасидан фоиз тўловлари харажатлари	063		
Ердан фойдаланганлик учун ижара тўлови	064		
Чет эл валютаси муомалалари бўйича салбий ўйиматли фарў ва зарар	065		
Ўйиматли ўоЁозларни чиўариш ва тарўатиш харажатлари	066		
Молиявий фаолият бўйича бошўа харажатлар	067		
4. Фавўулудда зарар	070		
Маълумот учун: Умумий харажатлардан капитал таъмирлаш харажатларни (012 сатр) ажратиб кўрсатиш керак: Био ва иншоотларни	074		
Машина ва асбоб ускуналарни	075		
Ўсиш (+) Ёки камайиш (-) ҳисоб бўйича ўолдиў «Ўилинадиган сарф-харажатлар ва тўловлар захираси»	076		
«Келгуси давр сарф-харажатлари» ҳисоби бўйича ўолдиўнинг ўсиши (+) Ёки камайиши (-)	077	+1647	-212
Корхона маблаЁлари ҳисобидан ижтимоий Ёрдамлар	078	529	529
Ноишлаб чиўариш ҳисобига ҳисобдан чиўарилди ^x	079		
Тугалланмаган ишлаб чиўариш ўолдиўларининг ўзгариши, маҳсулот ўйиматини ўўшмаган ҳолда ^x	080		
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмига киритиладиган завод ички айланмаси ^x	081		
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиўариш харажатларига киритиладиган корхонанинг ички айланмаси ^x	082		

2. Асосий бўлмаган фаолият турлари бўйича

(минг сўм)

Фаолият турлари	Сатр хос раками	Ишлаб чиқарилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) нархи	Харажат -лар жами
1	2	3	4
Саноат	085		
Ўйшлоў хўжалиги	086		
Шу жумладан: Балиўчилик хўжалиги	087		
Ўрмон хўжалиги	088		
Транспорт ва алоўа	089		
Ўурилиш	090		
Савдо ва умумовўатланиш	091	3200	940
Шу жумладан: Ташўи савдо	092		
Моддий техник таъминот ва савдо	093		
Тайёрлов	094		
Ахборот - ҳисоблаш хизмати	095		
Кўчмас мулк билан боёлиў муомалалар	096		
Бозор ишлаб туришини таъминлашга доир умумий тижорий фаолият	097		
Бошўа фаолият турлари	098		
Асосий бўлмаган фаолият турлари бўйича – жами (сатрлар йиёиндиси 085, 086, 088, 089, 090, 091, 093, 094, 095, 096, 097, 098)	099	3200	940

Маълумот учун: (йилга тўлдирилади):

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос раўами	Харажат суммаси
1	2	3
2 устун 014 – сатрдан юк ташиш бўйича чет ташкилотлар кўрсатган хизматлар	110	
2 устун 017 сатрдан – чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар: бино ва иншоотларни жорий таъмирлаш	120	

Бино ва иншоотларни капитал таъмирлаш	130	
Машина ва асбоб-ускуналарни таъмирлаш	140	

Ўтган йил маълумотлари

	Харажат элементлари	Суммаси
1	Моддий харажатлар	346024
2	Мехнат хаки харажатлари	18103
3	Мехнат хакидан ажратмалар	7241
4	Амортизация харажатлари	1916
5	Бошўа ишлаб чиўариш харажатлари	1037

4-топшириў

Корхона маълумотлари асосида саноат ишлаб чиўариш ходимларини меҳнат ҳаёти фонди ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил ўилинг?

	Курсаткичлар	Суммаси
1	Саноат ишлаб чиўариш ходимларининг иш ҳаёти фонди, минг сўмда: - ўтган йили - ҳисобот йили	18103 20235
2	Ишчиларни йиллик иш ҳаёти фонди, минг сўмда: - ўтган йили - ҳисобот йили	16419,3 17214,8
3	Меҳнат ресурсларининг таркиби, киши (ўтган йилида): - ишчилар - хизматчилар - раҳбар ходимлар - мутахассислар - жами саноат ишлаб чиўариш ходимлари	95 13 9 4 121

Бизнес режа маълумотлари

№	Курсаткичлар	Суммаси
1	2	3
1.	Товар маҳсулоти улгуржи баҳоси, минг сўмда	403810
2.	Сотилган маҳсулот, минг сўмда	406813
3.	Тайёр маҳсулотнинг йил бошига ўлдиёи, минг сўмда	3456
4.	Тайёр маҳсулотнинг йил охирига ўлдиёи, минг сўмда	453
5.	Маҳсулот ҳажми, минг сўмда: - амалдаги баҳода - солиштирма баҳода	412314 403810
6.	маҳсулот ишлаб чиўариш таннари, минг сўмда	375617
7.	ишчиларни йиллик иш ҳаёти фонди, минг сўмда	17114,2
8.	меҳнат ресурсларининг таркиби, киши: - ишчилар - хизматчилар - раҳбар ходимлар - мутахассислар - жами саноат ишлаб чиўариш ходимлари	98 12 5 4 119

10.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг молиявий ҳолатини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлилнинг маъсади, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Мустақиллик бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида турли мулк шаклидаги корхоналар фаолиятига тўлиқ эркинлик берди. Айниқса, савдо-сотиқда эркин муносабат юритиш, ҳамкорликда фаолият кўрсатиш учун шерик танлай билиш, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот ва уни сотишдан олган даромадга тўлиқ эгаллик ўилиш молиявий кўрсаткичларининг ўзгаришига бевосита таъсир этади.

Янги иш юритиш аввал учрамаган муаммоларни келтириб чиқармоқда. Жумладан, ташўи ва ички бозордан тажрибали миқоз ва ҳамроҳ танлаш билан бирга уларнинг молиявий имкониятларини ўрганиш зарурлигини кўрсатади.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил ўилиш, уларнинг ишларини яхшилаш, самардорлигини оширишнинг муҳим омили бўлиб келган ва шундай бўлиб ўлади. Хўжалик фаолиятини таҳлил ўилиш корхоналарнинг ишлаб чиқариш, молиявий, меҳнат ресурсларидан оўилона фойдаланиш даражасини аниқлашга ёодам беради, фойдаланилмаган ресурсларни аниқлаб; корхоналарнинг келгусида ривожланиши, уларнинг молиявий ҳолатини яхшилаш учун зарур тавсияларни ишлаб чиқилишга имкон беради.

Республикамиз иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказиш билан корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил ўилишни аҳамияти янада ортади, чунки бозор муносабатлари шароитида ишлвб чиқилишга жорий этилмаган ресурсларни аниқлаш ва улардан самарали фойдаланиш энг долзарб муаммога айланади.

Бозор муносабатларининг шаклланиши, ривожланиши кўп укладли бозор иқтисодиётини барпо этиш, ҳар хил шаклдаги бизнесни ва ишбилармонликни ривожлантириш шунга олиб келадики, корхоналар фаолиятини молиявий натижалари - фойда ва рентабеллик корхоналар фаолиятини асосий кўрсаткичларига айланади.

Иқтисодиётни ривожлантиришда ҳаддан ташўари марказлаштирилган маъмурий буйруқбозлик, расмиятчилик, режалаштириш ва бошўариш тизимидан воз кечиш бозор муносабатларидан кенг фўйдаланиш, корхоналарнинг иўтисодий мустақиллигини кенгайтиради, уларнинг молиявий ҳолатига эътиборни оширади ҳамда корхоналарнинг молиявий ҳолати билан шуёуланувчи, ундан манфаатдор ташкилот ва органларнинг таркибини кенгайтиради.

Агар илгари корхоналарнинг хўжалик фаолиятини, уларнинг молиявий ҳолатини таҳлил ўилиш билан фаўат молия, банк, статистика органлари ва юўори ташкилотлар шуёуланган бўлсалар, эндиликда бу иш билан юўорида кўрсатилагн ташкилотлардан ташўари солиқ органлари, аудиторлик идоралари, жамоа ташкилотлари, акционерлар, таъминловчилар, истеъмолчилар ва бошўа органлар ва ташкилотлар ҳам шуёулланишяпти.

Бу ҳолат молиявий таҳлил, жумладан, уни бажариш услуби олдида янги талаблар ўйимоқда.

Маълумки, собиў игтифрў даврида корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил ўилиш, жумладан, корхоналарнинг молияви ҳолатини таҳлил этишнинг услубий масалалари марказда - бутун игтифоў органлари томонидан ишлаб чиўариларди, муаммолари ечиларди ва игтифоўдош республикаларга фойдаланиш учун жўнатилар эди.

Собиў игтифоўнинг тарўатилиши туфайли игтифоўдош республикалар мустаўил давлатларга айланди, улардан ҳар биттаси бозор муносабатларига ўтиш учун ўз йўлини танлаб, ижтимоий-иўтисодий ривожланишни давом эттириб, бозор иқтисодиётини шакллантирмоўда. Улар орасида Ўзбекистон ҳам ўзининг бозор иқтисодиётига ўтиш модеоини ишлаб чиўиб, халў хўжалигини бозор муносабатларишароитида ривожлантирган ҳолда ижобий натижаларни ўўлга киритиб келаётир.

Республикада амалга оширилаётган иўтисодий ислоҳотларни хуўуўий базасини ташкил ўилувчи Республика Ўонунлари, Президент Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг юзлаб ўарорлари ўабул ўилинди ва ўабул ўилиняпти.

Республикада амалга оширилаётган иўтисодий ислоҳотларнинг энг асосий йўналишларидан бири - бу бошқарув тизимини такомиллаштириш ҳисобланади. Бу масалани ижобий ҳал этишда корхоналарнинг хўжалик фаолияти ва молиявий ҳолатини таҳлил ўилиш катта рол ўйнайди. Чунки корхоналар фаолиятини таҳлил ўилиш бошқарув тизими самарадорлигини оширишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Бозор муносабатлари даврида бу шартнинг асосий ўисми бўлиб корхоналар молиявий ҳолатининг таҳлили ҳисобланади. Республикада янги молиявий ҳисобот шакллари ўабул ўилинди, уларни ўрганиш ва улардан кенг фойдаланиш услўларини барпо этиш катта аҳамиятга эга.

Бозор муносабатлари даврида республикада бу масалани ечиш маўсадида молиявий таҳлил услубиятини такомиллаштириш учун бир ўатор тадбирлар амалга оширилмоўда. Лекин бу борада ҳали ечилмаган муаммолар ҳам кам эмас. Молиявий таҳлилнинг ўткашишдан манфаатдор ташкилотлар, органлар, мутахассислар ҳали ҳам илмий, ҳам амалий нуўтаи назардан асосланган услў билан таъминланган эмаслар. Бу ҳолат, албатта бозор муносабатларини шакллантириш даврида корхона ва ташкилотларга самарали бошқарувчилик ўилишда салбий рол ўйнамоўда.

Корхоналарнинг молиявий ҳолати бу:

- комплекс равишдаги тушунча бўлиб, у ўз ичига кенг кўрсаткичлар тизимини олади, улар корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлигини ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалайди;
- корхоналар фаолиятидаги бутун ишлаб чиўариш ва хўжалик омилларининг ҳаракати, уларнинг ўзаро алоўадорлик натижасидир;
- корхоналарнинг мўътадил ишлаб чиўариш, тадбиркорлик ва бошўа фаолияти учун зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминланганлиги ва улардан самарали фойдаланиш ифодасидир;
- корхоналарнинг бошўа хўжалик субъектлари, органлари ва ташкилотлари билан ўзаро алоўаларни ҳаўийий акс эттиришидир.

Корхоналарнинг ички ва ташўи омиллар таъсири остида шаклланган молиявий ҳолати, уларнинг истиўболини аниўлаш билан бирга, бу корхона билан алоўада бўлган бошўа ташкилотлар ва корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатади. Умуман корхоналарнинг ишлаб чиўариш, хўжалик фаолиятини,

жумладан уларнинг молиявий ҳолати таҳлили асосини бир бутун комплекс иўтисодий фанлар: иўтисодий назария, макро ва микро иқтисодиёт, менежмент ва маркетинг, статистика, бухгалтерия ҳисоби, аудит, молия, кредит, пул муомаласи ва бошқалар ташкил этади. Демак, таҳлилчи мутахассис-аудиторлар кенг иўтисодий илмга эга бўлишлари лозим.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил ўилиш, яъни молиявий таҳлил - бу кенг кўрсаткичлар Ёрдамида, комплекс усулларидан фойдаланиб корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлиги ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалашдир.

Молиявий таҳлил кўп ўиррали мураккаб жараён бўлиб, у ташкил ўилиниши, бунинг учун эса бир ўатор талабларга асосланиши керак. Бу талаблар ўуйиагилардан иборат:

* абсолют ва нисбий кўрсаткичлар ўртасидаги алоўаларни борлигини билиш;
* молиявий таҳлил мобайнида абсолют ва инсбий кўрсаткичлардан биргаликда фойдаланиш;

* молиявий таҳлил мантиўий равишда амалга оширилиб, у индуктив усулга - алоҳида ҳодисалардан умумий ҳодисаларга ўтиш, молиявий ҳолатнинг бир шакл кўринишидан умумий кўринишга ўтиш ва дедуктив усулга - умумий ҳодисалардан алоҳида ҳодисаларга ўтишга асосланиб таҳлил ўилиш;

- ҳамма фойдаланилаётган кўрсаткичлар бир хил, асосланган усулда аниўланиши лозим;
- молиявий ҳолатни таҳлил ўилиша таҳлил ўилинаётган корхона кўрсаткичларини бошўа корхоналар, ўртача тармоў кўрсаткичлари ва илЁор корхоналар кўрсаткичлари билан таўўослаш;
- молиявий таҳлилнинг ҳар томонлама бўлишлиги ва корхоналарнинг умумий молиявий ҳолатига таъсир ўилувчи омилларни таҳлил этиш;
- молиявий таҳлилни самарали ўтказиш учун керакли маълумотларни олдиндан тайёрлаш ва бу борада асосий тасдиўланган молиявий манбалар билан чекланмасдан бирламчи бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан фойдаланиш;
- молиявий таҳлил объектив равишда ташкил ўилиниб, у корхоналарнинг молиявий ҳолати реал даражасини ифодалаш лозим;
- молиявий таҳлил ўз ваўтида ўтказилиб, таҳлил яқунларига асосланиб, молиявий ҳолатни яхшилаш чораларини ўз ваўтида амалга оширишга имкон бериш;
- молиявий таҳлил комплекс равишда ўтказилиб, унда молиявий ҳолатнинг ҳамма шакл ва йўналишлари ифодаланиши лозим;
- молиявий таҳлил ўз ваўтида ва ҳаўўоний бўлиб, у молиявий ҳолатни кўтаришга баёишланган тадбирларни ишлаб чиўиб, уларни амалга оширишга имкон бериши керак;
- молияви ҳолатни таҳлил ўилиш шундай ваўтда ўтказилиши керакки, таҳлил яқунлари ўуйидаги маўсадни амалга ошириб, корхона бошқарув фаолиятини такомиллаштириш имкониятини туёдириши лозим;
- молиявий таҳлил барча йиёилган ва умумлаштирилган маълумотларга асосланб, керакли кўрсаткичлардан фойдаланиб, бу кўрсаткичларнинг асослилиги тўғри усулларда аниўланши лозим.

Молиявий таҳлил ўуйидаги хусусиятларга эга:

- молиявий таҳлилнинг яқунлари очий бўлиб, улардан ҳамма

фойдаланиши мумкин;

- молиявий таҳлилнинг субъектлари ва бу таҳлилнинг якунларидан фойдаланувчи орган, корхона, ташкилотлар таркиби кенг;
- молиявий таҳлил ҳамма учун мосланган, нашр этилган ҳисобот маълумотларига асосланади;
- молиявий таҳлил корхоналар ички бошқарув муаммоларини ечиш учун ўтказилади;
- молиявий таҳлилнинг йўналиши молиявий ҳисобот маълумотлари билан чекланган бўлиб, унда чегараланган бир аниқ вазифалар ечилади. Бу молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги, фойда, рентабеллик даражаси ва бошқалардир.

Кўриниб турибдики, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил ўилиш кенг миқёсда ва аниқ вазифаларни бажариш учун ўтказилади. Корхоналарни ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятининг молиявий ҳолатини таҳлил ўилиш учун анъанавий, ўадимдан ўўлланилиб келинаётган усуллар билан бирга, кенг тарзда статистика усуллари, молиявий ҳолатни ифодаловчи маълумотларни йиғиш ва умумлаштириш, статистик кузатишларни ўтказиш, абсолют, нисбий, ўртача, динамик кўрсаткичлардан фойдаланиш, динамик ўаторлардан, иўтисодий индекслар тизимидан, омиллараро корреляция алоўаларни аниқлаш, жадвал ва чизма тизимидан фойдаланиш лозим.

Кўриниб турибдики, молиявий таҳлил кўп ўиррали мураккаб ва муҳим бўлганлиги сабабли у бир ўанча талабларга асосланган бўлиши лозим. ***Юўорида кўрилган талабларга асосланиб, молиявий таҳлил корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил ўилишида ўуйидаги вазифаларни бажаришига йўналтирилиши керак:***

1. Корхоналарнинг молиявий даражасини баҳолаш;
2. Молиявий ҳолатнинг ўзгаришини аниқлаш;
3. Корхонанинг тўлов қобилиятига баҳо бериш;
4. Молиявий ҳолатига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил ўилиш;
5. Корхонанинг молиявий барқарорлиги ва молиявий мустаҳкамлигига баҳо бериш;
6. Корхона баланси ликвидлигига баҳо бериш ва унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш;
7. Айланма маблаълар айланишига баҳо бериш;
8. Корхоналарда ўўлга киритилган молиявий ҳолат даражасини ифодалаб, бу борада ҳали фойдаланилмаган имкониятларни, мавжуд захираларни кўрсатиб бериш.
9. Корхоналарда ҳали фойдаланилмаган имкониятларни сафарбар этиш маўсадида тавсиялар, таклифлар ишлаб чиқуиш ва уларни амалга ошириш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш.

Бажариладиган вазифалар шуни кўрсатаяптики, молиявий ҳолатни таҳлил ўилиш корхоналарда шаклланаётган бошқарув тизимини такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга. Молиявий таҳлил бошланмасдан таҳлилнинг объектлари ва предметлари аниқланиши лозим. Молиявий таҳлилнинг асосий объекти бўлиб, хўжалик субъектлари, алоҳида корхоналар, ташкилотлар ҳисобланади. Лекин молиявий ҳолат корхоналар гуруҳи, ишлаб чиқариш тармоўлари миқёсида ҳам аниқланиши мумкин.

Молиявий таҳлилнинг йўналтирилганлиги нуўтаи назардан молиявий

таҳлил ўйидаги шаклларда ўтказилиши мумкин:

- горизонтал таҳлилда ҳисобот давридаги молиявий ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичлар ўтган давр билан таўўосланади, яъни бу кўрсаткичларнинг динамикаси аниўланади;
- вертикал таҳлилда молиявий ҳолатга тааллуўли бўлган кўрсаткичларнинг таркибий тузилмаси ўрганилади. Масалан, корхона маблаЁларининг Ёки уларни ўопловчи манбаларининг ҳисобот давридаги таркиби ва уни ўтган даврга нисбатан ўзгариши ифодаланади;
- нисбий кўрсаткичлар таҳлилида молиявий ҳолат кўрсаткичлари ўртасидаги алоўа ўрганилади. Масалан корхона маблаЁларининг ва уларнинг манбалари ўртасидаги алоўа, молиявий ресурслар ва улардан фойдаланиш ўртасидаги алоўа ифодаланади;
- таўўослаш таҳлилида корхона бўйича молиявий ҳолат унинг алоҳида бўлимчалари молиявий ҳолати билан таўўосланади, бу корхонанинг молиявий ҳолати бошўа корхоналарнинг молиявий ҳолати билан солиштирилади ва

пировардида, омиллар таҳлилида корхонанинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлил этилади.

Корханалар фаолиятини ўрганишда бухгалтерия ҳисоботи асосий манба бўлиб хизмат ўилади. Улар молиявий маълумотларнинг умумлаштирилиши натижасида тузилади ҳамкорликда ишловчилар ўртасида бир-бирини ўрганиш воситаси бўлади.

Ҳисобот маълумотлари асосида корхона фаолиятини ўрганишга ўйзиўувчиларни шартли равишда бевосита ва билвосита талабгорларга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга мулк эгалари, ўарз берувчи, мол етказиб берувчи, харидорлар, солиқчилар, молиячилар, корхона ишчи ва раҳбар ходимлари киради. Гар бир ўйзиўувчи ўзининг манфаати ва талабига ўараб молиявий ҳисоботларни таҳлил этади. Мулк эгаси сармоядан ўанчалик самарали фойдаланилаЁтганлиги, ўўшма олинадиган даромад суммаси билан ўйзиўса, ўарз берувчи берилган маблаЁни ўайтариб олиш имкониятини олдиндан билишга ҳаракат ўилади. Билвосита ўйзиўувчи истеъмолчиларга аудиторлик фирмалари, биржалар, ассоциация вакиллари, матбуот ходимлари, касаба уюшмалари ва бошўалар киради. Улар молиявий ҳолатга алоўадор бўлмасида, биринчи гуруҳ талабгорларининг манфатини ҳимоялаш маўсадида ҳисобот маълумотларини ўрганадилар.

Молиявий маълумотлардан фойдаланган ҳолда корхоналар фаолиятига тўғри баҳо бериш муҳим вазифадир. Ушбу китобда бухгалтерия ҳисоботи асосида корхоналар фаолиятининг молиявий таҳлилини ўтказиш услуги баЁн этилган. У молиявий ҳисоботни ўрганишга ўйзиўувчи тадбиркорлар, солиқ, молия, банк тизими ходимлари ва кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Бозор иўтисоди шароитида жавдал, жамоа, ўўшма, кичик ҳиссадорлик, ҳусусий ва бошўа шаклдаги мулкка эга бўлган корхоналар молиявий аҳволини ўрганишнинг мазмуни шундан иборатки, бунда ўз ваўтида пул тушумларининг келиши, ҳисоблашиш интизомига риоя ўилиш, ҳусусий ва ўарз маблаЁларининг тўғри нисбатга бўлишини таъминлаш, молиявий тартиб ва интизомга, барча ишлаб чиўариш буЁинларида иўтисод ва тежамкорликка риоя ўилиш муҳим аҳамият касб этади. Корхоналарнинг молиявий ҳолати кўп жиҳатдан - баҳо, кредит, фойда ва уни иўтисодий таўсимланиш механизмига боЁлиўдир. Барўарорлик бўлган жойда барча

хўжалик муомалалари ва ҳисоб-китоблар ўз ваўтида бажарилади. Шу боис бозор шароитида ҳар ўандай корхонанинг молиявий аҳволини билиш ва ўрганишга эътибор кучаймоўда.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил этишда молиявий таҳлилнинг асосий вазифалари ўйидагилардан иборат бўлади:

- корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниў ва ҳолисона баҳо бериш;
- маблаЁ ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларни тўғри йўналишда ишлатилганлигини аниўлаш;
- ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлиги, дебитор ва кредиторлик ўарзлари таркибини ўрганиш;
- корхонанинг ўзига ўарашли маблаЁлари билан ўарз маблаЁлари ўртасидаги нисбат ва айланма маблаЁларни манба билан таъминланганлигини текшириш;
- молиявий интизомга ўанчалик амал ўилишни аниўлаш ва тўлов ўобилиятига баҳо бериш;
- корхона мулкининг кадрлиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш;
- айланма маблаЁлардан фойдаланишга баҳо бериш ва корхонанинг молиявий аҳволини яхшилаш бўйича таклифлар баЁн этиш ва х.к.

Таҳлилнинг асосий маўсади - молиявий фаолиятдаги ютуў ва камчиликларни аниўлаб, маблаЁлардан янада тўғри фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тартибини мустаҳкамлашга ўаратилади. Демак, бу маҳсулот ишлаб чиўариш ва уни сотиш, ҳаражатларни тежаш, пул-молия алоўалари ва бошўа фаолиятларнинг бир-бирига боЁлиўлигини кўрсатади. Молиявий таҳлилни бажаришда зарур бўладиган манбаларга корхона баланси, унга ўилинган иловалар ва бошўа ҳисобот маълумотлари киради. Шунингдек, бухгалтериянинг синтетик ва аналитик счетлари маълумотларидан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Чунки кейинги йилларда тузиладиган ҳисоботларнинг ҳажми ўисўариб, таҳлил имкониятларини чегаралашга олиб келмоўда.

Айниўса маҳсулот ишлаб чиўариш ва уни сотиш, махсус ва маўсадли маблаЁлар, захира жамЁармаси, фойда ва зарарлар, турли хил ҳисоб-китоблар, ўйиматли ўоЁоз ва векселлар бўйича маълумотлардан кўпроў фойдаланилади. Булар хўжалик фаолиятининг тўғри бошўарилиши, унинг молиявий барўарор бўлиши ва тўлов ўобилиятининг яхшиланишига бевосита таъсир кўрсатади.

10.2. Бухгалтерия балансининг таркиби ва тузилиши

Баланс—корхона маблаЁлари ва ўоплаш манбаларининг маълум даврдаги ҳолатини кўрсатади. Ҳисоб-китоб ишларини халўаро анъанавий талаблар бўйича юриштишга оз бўлсада яўинлаштирилиши ҳамда 1997 йилда жорий ўилинган ва корхоналар тузадиган янги бухгалтерия баланси бозор иўтисоди сари ўўйилган дастлабки ўадам бўлган эди. Мазкур баланс йиллар давомида амали^атда кўлланилди ва уни такомиллаштириш ва халқаро стандартларга янада мослаштириш зарурияти туўилди. Шу сабабли ҳам 2002 йилда янги сч^атларга асосланган молиявий ҳисобот шакллари, жумладан, бухгалтерия баланси ҳам қабул қилинди. Бугунги кунда мазкур баланс амалда кенг кўлланилмоқда.

Замонавий иш юритиш шарт–шароитига мос келувчи балансда актив ва пассив томонлари бўлади. Актив томонида корхона маблаЁлари, пассивида эса хўжаликнинг ўзига тегишли манбалар, кредитга ва ўарзга олинган бошўа манбалар кўрсатилади. Актив маблаЁларнинг ошиши, пассивдаги манбалар ва фойда (даромад)нинг кўпайиши билан боЁлиўдир. Баланснинг барча бўлим ва бандларини чуўур ўрганиш молиявий аҳволни тўлиў ўзлаштиришнинг асосини ташкил ўилади. қуйида бугунги кунда амалда бўлган, яъни 2002 йил 27-декабрда тасдиқланган бухгалтерия балансининг кенгайтирилган шакли келтирилган.

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр рақами Код стр.	ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
А К Т И В			
I. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР			
I. ДОЛГОСРОЧНЫЕ АКТИВЫ			
Асосий воситалар:			
Основные средства:			
Бошланғич (тикланиш) қиймат (0100, 0300) Первоначальная (восстановительная) стоимость	010	541379,4	1003973,9
Эскириш суммаси (0200) Сумма износа	011	171122,1	313624,7
қолдиқ (баланс) қиймат (010-011 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	012	370257,3	690349,2
Номоддий активлар:			
Нематериальные активы:			
Бошланғич қиймат (0400) Первоначальная стоимость	020	575,0	575,0
Амортизация суммаси (0500) Сумма амортизации	021	230,0	339,2
қолдиқ (баланс) қиймат (020-021 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	022	345,0	235,8
Узоқ муддатли инвестициялар, жами (040+050+060+070+080 сатрлар), шу жумладан: Долгосрочные инвестиции, всего (040+050+060+070+080), в том числе:	030	-	-
қимматли қоғозлар (0610) Ценные бумаги	040	-	-
Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620) Инвестиции в дочерние хозяйственные общества	050	-	-
қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630) Инвестиции в зависимые хозяйственные общества	060	-	-
Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга инвестициялар (0640) Инвестиции в предприятие с иностранным капиталом	070	-	-
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар (0690) Прочие долгосрочные инвестиции	080	-	-
ўрнатиладиган асбоб-ускуналар (0700) Оборудование к установке	090	-	-

Капитал қўйилмалар (0800) Капитальные вложения	100	-	-
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари (0910, 0920, 0930, 0940) Долгосрочная дебиторская задолженность	110	-	-
Шундан: муддати кечиктирилганлари Из не ^а : просроченная	111	-	-
Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990) Долгосрочные отсроченные расходы	120	-	-
<i>I-бўлим бўйича жами</i> <i>(012+022+030+090+100+110+120 сатрлар)</i> <i>Итого по разделу I</i> <i>(стр. 012+022+030+090+100+110+120)</i>	130	370602,3	690585,0
II. ЖОРИЙ АКТИВЛАР II. ТЕКУЩИЕ АКТИВЫ			
Товар-моддий захиралар, жами (150+160+170+180 сатрлар), шу жумладан: Товарно-материальные запасы, всего (стр. 150+160+170+180), в том числе:	140	499131,5	361443,8
Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600) Производственные запасы	150	157974,4	94010,4
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700) Незавершенное производство	160	105937,0	-
Тайёр маҳсулот (2800) Готовая продукция	170	235220,1	267433,4
Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси) Товары	180	-	-
Келгуси давр харажатлари (3100) Расходы будущих периодов	190	204758,2	165726,3
Муддати кечиктирилган харажатлар (3200) Отсроченные расходы	200	-	-
Дебиторлар, жами (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 сатрлар) Дебиторы, всего (стр. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	84386,9	61630,7
Шулардан: муддати ўтгани (кечиктирилганлари) Из не ^а : просроченная	211	-	-
Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзлари (4000 дан 4900 нинг айирмаси) Задолженность покупателей и заказчиков	220	65455,8	61630,7
Алохида бўлинмаларнинг қарзлари (4110) Задолженность обособленных подразделений	230	-	-
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг	240	-	-

қарзлари (4120) Задолженность дочерних и зависимых хозяйственных обществ			
Ходимларга берилган бўнақлар (4200) Авансы, выданные персоналу	250	-	-
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300) Авансы, выданные поставщикам и подрядчикам	260	-	-
Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400) Авансовые платежи по налогам и сборам в бюджет	270	-	-
Мақсадли давлат жамғармалари ва суўрталар бўйича бўнақ тўловлари (4500) Авансовые платежи в государственные целевые фонды и по страхованию	280	-	-
Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзлари (4600) Задолженность учредителей по вкладам в уставный капитал	290	-	-
Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзлари (4700) Задолженность персонала по прочим операциям	300	-	-
Бошқа дебиторлик қарзлари (4800) Прочие дебиторские задолженности	310	18931,1	-
Пул маблағлари, жами (330+340+350+360 сатрлар), шу жумладан: Денежные средства, всего (стр. 330+340+350+360), в том числе:	320	23168,6	23871,2
Кассадаги пул маблағлари (5000) Денежные средства в кассе	330	-	-
ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағлари (5100) Денежные средства на расчетном счете	340	23168,6	23871,2
Хорижий валютадаги пул маблағлари (5200) Денежные средства в иностранной валюте	350	-	-
Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлар (5500, 5600, 5700) Прочие денежные средства и эквиваленты	360	-	-
қисқа муддатли инвестициялар (5800) Краткосрочные инвестиции	370	-	-
Бошқа жорий активлар (5900) Прочие текущие активы	380	-	-
II-бўлим бўйича жами (140+190+200+210+320+370+380 сатрлар) Итого по разделу II (стр. 140+190+200+210+320+370+380)	390	811455,2	612672,0
БАЛАНС АКТИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (130+390 сатрлар) ВСЕГО ПО АКТИВУ БАЛАНСА	400	1182047,5	1303257,0

(стр. 130+390)			
П А С С И В			
I. ўЗ МАБЛАЎЛАРИ МАНБАЛАРИ I. ИСТОЧНИКИ СОБСТВЕННЫХ СРЕДСТВ			
Устав капитали (8300) Уставный капитал	410	27590,0	27590,0
кўшилган капитал (8400) Добавленный капитал	420	9021,7	9021,7
Резерв (захира) капитал (8500) Резервный капитал	430	298311,3	623718,1
Сотиб олинган ўз акциялари (8600) Выкупленные собственные акции	440	-	-
Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) (8700) Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток)	450	-62807,7	-62807,7
Мақсадли тушумлар (8800) Целевые поступления	460	-	-
Бўлғуси харажатлар ва тўловлар захиралари (8900) Резервы предстоящих расходов и платежей	470	-	-
I-бўлим бўйича жами (410+420+430+440+450+460+470 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 410+420+430+440+450+460+470)	480	272115,3	597522,1
II. МАЖБУРИЯТЛАР II. ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 сатрлар) Долгосрочные обязательства, всего	490	10471,4	25269,8
Шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (500+520+540+560+590 сатрлар) В том числе: долгосрочная кредиторская задолженность	491	-	-
Улардан: муддати кечиктирилган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари Из не ^а : просроченная долгосрочная кредиторская задолженность	492	-	-
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан узоқ муддатли қарзлар (7000) Долгосрочная задолженность поставщикам и подрядчикам	500	10471,4	25269,8
Алоҳида бўлинмалардан узоқ муддатли қарзлар (7110) Долгосрочная задолженность обособленным подразделениям	510	-	-
Шўба ва қарам хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарзлар (7120) Долгосрочная задолженность дочерним и	520	-	-

зависимым хозяйственным обществам			
Муддати кечиктирилган узоқ муддатли даромадлар (7210, 7220, 7230) Долгосрочные отсроченные доходы	530	-	-
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати кечиктирилган узоқ муддатли мажбуриятлар (7240) Долгосрочные отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	540	-	-
Муддати кечиктирилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар (7250, 7290) Прочие долгосрочные отсроченные обязательства	550	-	-
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар (7300) Авансы, полученные от покупателей и заказчиков	560	-	-
Узоқ муддатли банк кредитлари (7810) Долгосрочные банковские кредиты	570	-	-
Узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840) Долгосрочные займы	580	-	-
Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (7900) Прочие долгосрочные кредиторские задолженности	590	-	-
Жорий мажбуриятлар, жами (610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760 сатрлар) Текущие обязательства, всего (стр.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760)	600	899460,8	680465,1
Шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлари (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 сатрлар) В том числе: текущая кредиторская задолженность (стр.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601	899460,8	680465,1
Улардан: муддати ўтган (кечиктирилган) жорий кредиторлик қарзлари Из не ^а : просроченная текущая кредиторская задолженность	602	-	-
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан қарзлар (6000) Задолженность поставщиками и подрядчикам	610	885163,4	658079,7
Алоҳида бўлинмалардан қарзлар (6110) Задолженность обособленным подразделениям	620	-	-
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан қарзлар (6120) Задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	630	-	-

Муддати кечиктирилган даромадлар (6210, 6220, 6230) Отсроченные доходы	640	-	-
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган (кечиктирилган) мажбуриятлар (6240) Отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	650	-	-
Муддати ўтган (кечиктирилган) бошқа мажбуриятлар (6250, 6290) Прочие отсроченные обязательства	660	-	-
Олинган бўнақлар (6300) Полученные авансы	670	-	-
Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар (6400) Задолженность по платежам в бюджет	680	12325,4	20746,5
Суўрталаш бўйича қарзлар (6510) Задолженность по страхованию	690	1022,6	685,3
Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар бўйича қарзлар (6520) Задолженность по платежам в государственные целевые фонды	700	214,4	370,9
Таъсисчиларга қарзлар (6600) Задолженность учредителям	710	-	-
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (6700) Задолженность по оплате труда	720	735	578,6
қиска муддатли банк кредитлари (6810) краткосрочные банковские кредиты	730	-	-
қиска муддатли қарзлар (6820, 6830, 6840) краткосрочные займы	740	-	-
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950) Текущая часть долгосрочных обязательств	750	-	-
Бошқа кредиторлик қарзлари (6900, бундан 6959 мустасно) Прочие кредиторские задолженности	760	-	4,1
II-бўлим бўйича жами (490+600 сатрлар) Итого по разделу II (стр. 490+600)	770	909932,2	705734,9
БАЛАНС ПАССИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (480+770 сатрлар) ВСЕГО ПО ПАССИВУ БАЛАНСА (стр. 480+770)		1182047,5	1303257,0

**Балансдан ташқари сч^атларда ҳисобга олинган қийматликларнинг
мавжудлиги тўрисида маълумот**

Справка о наличии ценностей, учитываемых на забалансовых сч^атах

Кўрсаткичлар номи	Сатр	ҳисобот	ҳисобот
--------------------------	-------------	----------------	----------------

Наименование показателя	коди Код строки	даври бошига На начало отчетного периода	даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
қисқа муддатли ижарага олинган асосий воситалар (001) основные средства, полученные по краткосрочной аренде (001)	790		
Масъул сақлашга қабул қилинган товар-моддий қийматликлар (002) Товарно-материальные ценности, принятые на ответственное хранение (002)	800		
қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (003) Материалы, принятые в переработку (003)	810		
Комиссияга қабул қилинган товарлар Товары, принятые на комиссию (004)	820		
ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (005) Оборудование, принятое для монтажа (005)	830		
қатъий ҳисобот бланкалари (006) Бланки строгой отчетности (006)	840		
Тўловга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ҳисобдан чиқарилган қарзи (007) Списанная в убыток задолженность неплатежеспособных дебиторов (007)	850		
Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (008) Обеспечение обязательств и платежей – полученные (008)	860		
Берилган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (009) Обеспечение обязательств и платежей – выданные (009)	870		
Узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситалар (010) Основные средства, сданные по договору долгосрочной аренды (010)	880		
Ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (011) Имущество, полученное по договору ссуды (011)	890		
Келгуси даврларда солиқ солинадиган	900		

базадан чиқариладиган харажатлар (012) Расходы, исключаемые из налогооблагаемой базы следующих периодов (012)			
Вақтинчалик солиқ имтиазлари (турлари бўйича) (013) Временные налоговые льготы (по видам) (013)	910		
Фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (014) Инвентарь и хозяйственные принадлежности в эксплуатации (014)	920		

Раҳбар

Руководитель _____

Бош бухгалтер

Главный бухгалтер _____

Баланс маълумотларида ишлаб чиқаришни узлуксиз олиб бориш учун зарур бўлган ва ҳисобот тузиш даврига ўйимат шаклидаги мол-мулки ҳамда уни ўполашга жалб ўилинган манбалари ўз аксини топади. Бу кўрсаткичлар мол-мулк ҳажми, таркиби ва қийматини ўай даражадалигини ифодалайди. Шунингдек, мол-мулкнинг молиялаштириш манбалари, яъни ўзига тегишли манбалар ва четдан ўарзга жалб ўилинган манбалар ҳолати ҳам пассивда келтирилган. Балансдаги ҳар бир банд ва бўлим корхоналарнинг молиявий ҳолатига боўелиў, шунинг учун ҳам уни чуўур ўрганиш лозим.

Актив ўисм - асосий ва айланма маблаўларнинг ҳолатини кўрсатиб, молиявий хўжалик жараўнини юритиш вазифасини бажаришда бу мулклардан фойдаланади. Мулк тўпланган молиявий ҳамда давлат ташкилотлари маблаўи, хўсусий шахслар жамўармаси, ҳиссадор ва таўсисчиларнинг улуши, банк кредити, чет эллик сармоядорлар ва ҳақозо маблаўлар эвазига сотиб олинади. Айрим ҳолларда таўсисчилар асосий восита ва моддий бойликларнинг ўзини бериши ҳам мумкин. Асосий ва айланма маблаўлар ишлаб чиқариш фаолиятини узлуксиз юритишга ҳизмат ўилади. Ўз-ўзидан бу фаолият давомида ўзгаради, ҳаракатда бўлади ва таркиби янада янгиланади.

Баланснинг биринчи бўлими «**Узоў муддатли активлар**» деб номланиб, номоддий актив ва асосий воситалар бошланўич, эскириш ва ўолдиў ўйиматда, ўрнатиладиган асбоб-ускуналар, тугалланмаган капитал ва узоў муддатли ўўйилма таўсисчилар билан ҳисоб-китоблар ва бошўа оборотдан ташўари бўлган активлардан иборатдир. Номоддий активлар корхонага даромад келтириш ўки унинг ишлаб чиқаришини юритишга шарт- шароит яратувчи, натурал буюм шаклига эга бўлган мулкий хўуўий ўйиматлар, патентлар, муаллифлик хўуўи, савдо маркалари, «Ноу-хау», ердан, сувдан ва бошўа табиий бойликлардан, бино, иншоот ва қурилмалардан фойдаланиш ҳуқуқларидан иборат булади. Шунингдек, бу бандда ҳиссадорлик жамияти бошқаруви келишувига мувофиў Низом

жамЪармасини ташкил ўилиши учун ажратган номоддий активлари ҳам акс этади. Номоддий активлар таркибида корхона манфаати учун келгусида ишлатилиши мўлжалланган илЪор технологиядан фойдаланиш хуўуўи, уларни олиб келиш ва ишлатишга тайЪрлаш харажатлари ўўшилган холда акс этади. Бу ҳолат ўўшма корхоналардаги Ўзбекистон Республикасининг резиденти бўлган юридик шахс билан хорижий сармоядорлар ҳамкорлиги туфайли кўпроқ вужудга келади.

Ишлаб чиўариш ва хизмат бинолари, иншоотлар ва ускуналардан фойдаланиш харажатлари ижара ҳаўи суммасига тенг бўлади. Умуман номоддий активлар бошланЪич баҳода кўрсатилади, хизмат муддатига ўараб унинг эскириши ҳисобланади ва баланс жамланганда ўолдиў баҳодаги сумма ўўшилади. «Асосий воситалар» бандида баланс тузилган ваўтгача бўлган 0100 счЪтлари ўолдиЪи кўрсатилади. Бу ҳисобнинг бетида йил давомида кирим ўилинган. Кредитига эса йил давомида чиўиб кетганлари акс эттирилади. Асосий воситалар бўйича эскириш ҳисобланади, бунини аниўлаш мураккаб. Шунинг учун тўлиў тиклаш учун ҳисобланган амортизация суммасига эскириш тенг деб шартли ўабул ўилинади. Амортизацияни ҳисоблаш махсус меЪЪрлар асосида (бошланЪич Ёки тиклаш баҳосига нисбатан фоиз ҳисобида) аниўланади. МеЪЪрлар ҳар бир асосий восита турлари бўйича дифференциялашган, лекин амортизацияни ҳисоблашда асосий воситаларнинг хизмат муддати тугагунча, бошланЪич Ёки ўолдиў ўийматини эскириш сифатида янги яратилаЪтган ўийматга ўтказиши лозим. Ёисоблашнинг тезлашган меЪЪрини ўўллаш мумкин, фаўат бу тартиб фаол ўатнашувчи (машина, ускуна ва транспорт) воситаларга таалуўлидир.

Асосий воситаларнинг эскириши 0200 сч^атларида ҳисоблангач, шунга ўараб амортизациялашган Ёки ўолдиў баҳодаги асосий воситалар ҳажми аниўланади, яъни бошланЪич баҳодан (0100 сч^ат) эскириш сумма (0200 сч^ат) айириб топилади. Шу бандда узоў муддатга ижара олинган, ишлатилиши Ёки конзервацияда турганлигидан ўатъий назар балансидаги асосий воситалар ўиймати акс этади. Баланснинг ўолган ўисмида капитал ўўйилмалар, шуъба корхоналардаги акциялар, шуъба корхоналарга берилган ўарзлар, уюшма корхоналардаги акциялар, уюшма корхоналарига берилган ўарзлар, узоў муддатли инвестициялар ва бошўа активлар кўрсатилади. Бу хўжалик Ёки пудрат усулида бажарилаЪтган тугалланмаган капитал ўурилиш асосий пода тузиш харажатлар, моддий бойликлар ўидириш ишлари учун сарфлар ва шу маўсадларга ажратиладиган маблаЪларни кўрсатади. Капитал харажатларни корхона ўз маблаЪи Ёки узоў муддатли кредит эвазига бажариши мумкин.

«Узоў муддатли инвестициялар» бандида ҳамкорликда ишлашга келишганларнинг корхона устав фондига ўўшган ҳиссаси Ёки берган ўарзи, бир йилдан ортиў муддатга ўийматли ўоЪоз учун ўўйган маблаЪи кўрсатилади. Ўийматли ўоЪозлар мулк эгасининг хуўуўини акс эттириб, маълум даражадаги ўўшимча фойданинг фоизи даромад келтиради. Бундай ўоЪозлар бошўа корхоналарнинг акция ва облигациялари, давлат томонидан чиўарилган ички займдир, банкдан сотиб олинган узоў муддатли жамЪармали сертификатлардир. Бу банд учун суммани 0600 «Узоў муддатли инвестициялар» сч^атлари ўолдиЪидан олинади.

Баланс активининг II бўлими **“Жорий активлар”** деб номланиб, асосий ўринни «Товар-моддий захиралар» банди эгаллайди. Чунки, бу бандда корхона ишлаб чиўаришни юритишга зарур булган буюмлар жамланади. Унда хом ашЪ ва материаллар, сотиб олинган ярим тайЪр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар,

конструкциялар ва деталлар, уруЁ, ем-хашак, ЁйилЁи, идишлар ва идишбоп материаллар, эҳтиЁт ўисмлар, ўайта ишлаш учун четга берилган материалларнинг ҳаўиўий таннархи (сотиб олиш ва олиб келиш билан боЁлиў харажатлар) кўрсатилади. Ушбу бўлимнинг янги хусусияти шундаки, арзон баҳоли ва тез эскирувчан буюмлар бошланЁич, эскириш ва ўолдиў баҳоларда келтирилади ҳамда баланс жамланганда фаўат ўолдиў баҳодаги, яъни яроўли ўиймати ўўшилади.

Пул маблаЁлари, валюта маблаЁлар, Ёазнадаги пуллар, ўисўа муддатли ўўйилмалар бандларида материал шаклида бўлмаган бойликлар акс эттирилади. Бу маблаЁларнинг ҳажми корхонанинг ихтисослашганлиги, бозор муносабатларида таъминотнинг ташкиллаштирилиши ва бошўа кўпгина сабабларга боЁлиў. Масалан, саноатда пул салмоЁи юўори бўлса, савдо ташкилотларида эса дебиторлар билан ҳисоб-китоблар кўп бўлиши мумкин, чунки бу товарларни сотишга бориб ўадалади. Ёнг аввало дебиторлар билан ҳисоб–китоблар кўрсатилади, чунки хозирги шароитда бу масалани таҳлил ўилиб туриш зарурдир. Дебиторлар бошўа юридик (корхона, ташкилот ва муассаса) ва жисмоний шахслар тўлаши лозим бўлган ўарздорларидир. Ўарздорларни шартли икки гуруҳга ажратиш мумкин: одатдаги ва асосланмаган. Одатдаги ўарзларга ишлаб чиўариш, товарлар сотиш ва хизмат кўрсатишга аввалдан ўарз бериш, даъво ўилиш ва шу каби муносабатлар туфайли юзага келган, аммо тўлаш муддати ҳали етмаганлари киради. Асосланмаган ўарзлар фаолият давомидаги камчиликлар, товар ва моддий бойликларнинг камомади, ўЁрилиқ ва ҳар хил йўўолишлар ҳисобига пайдо бўлади. Бу ҳолат доимо назоратда бўлиб, мунтазам таҳлил этиб боришни талаб ўилади. Умуман, дебитор ўарзларнинг мавжудлиги молиявий аҳволга салбий таъсир кўрсатади. Шу боис товар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар учун олинган векселлар бўйича, шўьба корхоналари, бюджет, ходимлар ва бошўа дебиторлар билан бўлган муносабатлар ҳусусида баланс тузилган даврдаги ҳолат кўрсатилади. II бўлим активида мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган аванслар ва ўиска муддатли молиявий ўўйилмалар ҳам келтирилади.

МаблаЁларни ўрганишда пул маблаЁларини таҳлили алоҳида ўринни эгаллайди. Бундай маблаЁлар ҳисоб–китоб, валюта счЁти ва Ёазнадаги пуллар тушунилади. Мазкур маблаЁлар тўлов мажбуриятларини бажарилишида бирламчи восита бўлиб хизмат килади. Айниўса, ҳисоб-китоб ва валюта счЁтидаги маблаЁлар маҳсулот етказиб берувчилар, пудратчилар, ишчи–хизматчилар, бюджет, банк, суЁурга ва бошўалар билан бўладиган алоўа манбаидир. Шу туфайли бу масала алоҳида ўрганилиши лозим. Шу ерда ўтган ва жорий йилдаги кўрилган зарарлар ҳам акс эттирилиши керак.

Корхона мулки ва маблаЁларнинг келиб чиўиш манбалари баланснинг пассивида кўрсатилади. Булар ўзига ўарашли ва четдан жалб ўилинган манбаларга ажратилади. Жалб ўилинган манбаларга банк кредитлари ва кредиторлик ўарзлари киради.

Пассив ҳам ҳудди актив ўисм каби иккита бўлимдан иборат. Яъни баланс пассивининг биринчи бўлими **“ўз мабла”лари манбалари**” деб номланиб, бунда устав капитали, ўўшилган капитал, резерв капитал, таўсимланмаган фойда Ёки ўопланмаган зарар, маўсадли тушум ва фондлар келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун резервлар, келгуси давр даромадлари акс эттирилади. Пассивнинг «Устав капитали» бандида хўжалиқ фаолиятини юритиш учун ажратилган маблаЁлари кўрсатилади. Гиссадорлик жамиятларида эса ҳар бир ўатнашчининг ўўшган ҳиссаси устав фондида кўрсатилади. Дивидент сифатида таўсимланадиган

соф фойда ҳажми ҳам ўўшилган хиссага ўараб аниўланади. Демак, устав фонди бозор иўтисоди шароитида юридик шахс сифатида корхонанинг ўзига тегишли маблаёи ва акционерларнинг ўўшган хиссасидан иборат бўлади. Гар бир ўатнашчи шахсий хиссасига ўараб корхонанинг хўжалик ва молиявий фаолиятига аралашади. Гамкорликдаги, хиссадорлик, ўўшма ва кичик корхоналарнинг низом жамёармаси ҳажми ўатнашчилар ўўшган бадаллар миўдорига боёлиў бўлади.

Ўўшилган капитал, резерв капитал бандларида корхонанинг бойликларини ўайта баҳоланишидан, олган фойдасидан ташкил этилган резервлардан, ўўшимча акциялар чиўариш натижаларидан кўпайган хусусий манбалар кўрсатилади.

Пассив I бўлимига таўсимланмаган фойда (ўопланмаган зарар) ҳам киритилади. Бу банднинг суммаси корхона олган фойдаси миўдорига ва унинг таўсимланишига боёлиўдир. Корхона ўз олдидаги фойдадан тўлаши лозим бўлган мажбуриятларини бажариб бўлгандан сўнг, ўолган ўолдиў келгусида резерв сифатида фойдаланилишини кўзланиб ўолдирилади. Таўсимланмаган фойда банди ўтган йиллардаги фойдадан ўолган суммаларни ҳам ифодалайди. Балансда корхонанинг ўз маблаёлари манбаи ўанча кўп улушни эгалласа, шунчалик молиявий аҳвол ишончли бўлади.

Баланс пассивининг иккинчи бўлими «Мажбуриятлар» деб номланиб, унда корхонанинг узок муддатли ва жорий мажбуриятлари акс эттирилади. Узок муддатли мажбуриятларга узоў муддатли банк кредитлари ва узоў муддатли ўарзлар ва шу каби узок муддатли мажбуриятлар киритилади. Банк кредитлари ишлаб чиўаришни техник жиҳозлаш, асосий воситалар сотиб олиш ва кўриш, асосий пода ташкил ўилиш ва бошўа кўпгина истиўболли лойиҳаларни маблаёи билан таъминлаш маўсадида олиниши мумкин. Ўарзлар бандида эса бошўа корхоналардан (банкдан ташўари) олинган ўарз суммалари кўрсатилади. Бу бандларни тўлдириш учун зарур маълумотлар «Банкларнинг узоў муддатли кредитлари» ва «Узоў муддатли ўарзлар» счётлар ўолдиёидан олинади.

II бўлим пассивини ўрганиш ҳам катта аҳамиятга эга. Баланс пассивининг иккинчи бўлими «Мажбуриятлар» деб номланиб, бу бўлимда ўисўа муддатли банк кредитлари ва ўарзларини, корхона ишчи-хизматчилари учун банк кредитлари, товарлар, бажарилган ишлар, хизматлар учун, берилган векселлар, меҳнатга ҳаў тўлаш бўйича, ижтимоий химоялаш, суёурта, таъминот, мулкий ва шахсий суёурта, бюджет билан, ундан ташўари тўловлар, шўъба корхоналари ва бошўалар билан бўладиган ҳисоб-китоблар кўрсатилади. Булардан ташўари харидорлар ва буюртмачилардан олинган аванслар, кўзда тутилган даромадлар, харажатлар ва тўловлар захираси, даргумон ўарзлар бўйича захиралар ва бошўа ўисўа муддатли пассивлар ҳам ушбу бўлимда акс эттирилади. Шу бўлим пассивида жуда кўп бухгалтерия ҳисобининг сч^атларининг кредит ўолдиёи келтирилади. Корхона балансини ўрганишда асосий эътибор йил бошида ўтган даврда мулк ва маблаёларнинг ўанчалик ўзгарганлиги ҳамда активдаги хар бир банд пассивдаги манбалар билан ўанчалик таъминлаганлигига ўаратилади.

10.3. Мол – мулк таркибининг таҳлили

Янгича иш юритиш шароитида корхоналар мулкининг таркибини ўрганиш ва уни кўпайтириш йўлларини аниўлаш хўжалик фаолиятининг таҳлилида муҳим ўрин тутади. Айниўса балансга ўараб корхона мол–мулки ва бойлигининг таркибини кузатиш, соф маблаў ҳолатини аниўлаш, имконият меъёрини ўлчашга

Ёрдам беради. Одатда, корхона маблаёларига асосан воситалар ва оборотдан ташўари активлар ҳамда материал (меъёрлаштирилган) айланма пул маблаёлари киради. Уларни миёдори ҳиссадорлик, ҳамкорлик, кичик ва бошўа корхоналарнинг катта–кичиклигига, ихтисослашуви ва бозор шароити раўобатларига бардошлигига боёлиўдир.

Молиявий таҳлилнинг муҳим хусусиятларидан бири корхона мулки, захиралар ва харажатларни ҳар томонлама ўрганишдир. Бундай маблаўлар таркибига ишлаб чиқариш захиралари, яъни хом-аш^а ва материаллар, сотиб олинган ярим фабрикатлар ва комплектловчи буюмлар, конструкция ва деталлар, иккиламчи материаллар ва ўрнатилган асбоб-ускуналар, эҳти^т қисмлар, парвариш ва боқувдаги чорва моллари, уру^в ва ем-хашак, арзон баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар ва бошқалар киради. Улар корхонанинг бир меъ^арида ишлаши ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариши ва шартнома бўйича сотиш режасини таъминлашга етарли бўлиши лозим. Шунингдек, захира ва харажатлар таркибига ўсимлик ва чорвачилик бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тай^р маҳсулот ва бошқалар ҳам киради. Тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатларини ҳам ўрганиш ва таҳлил этиш лозим бўлади.

қуйидаги жадвалда корхона мулкининг ҳажми ва таркиби келтирилган. Уни тузишда баланс маълумотларидан фойдаланиб, соф, ишлатишга лаёўатли бойликлар ҳолати ўрганилади. Келтирилган маълумотлар баланснинг жами суммасига тенг бўлади.

**ABC” акционерлик жамиятининг бухгалтерия балансини актив
моддаларининг таҳлили**

Мол-мулкнинг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,-)		
	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Сумма, минг сўм	Салмоғи, %	Суммадаги, минг сўм	Салмоқдаги, %	Йил бошига нисбатан ўсиши, %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6\2*100
1. Узоқ муддатли активлар	186790	25,99	203491	22,80	+16701	-3,19	+8,94
2. Жорий активлар	531756	74,01	689066	77,20	+157310	+3,19	+29,58
Шу жумладан:							
А) Товар-моддий захиралари	470833	65,52	531450	59,54	+60617	-5,98	+12,87
Б) Пул маблағлари ва ўиска муддатли кўйилмалар	7657	1,08	9491	1,07	+1834	-0,01	+23,95
В) Дебиторлар	53266	7,41	148125	16,59	+94859	+9,18	+178,08
Баланс активининг ЖАМИ	718546	100,0	892557	100,0	+174011	-	+24,22

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилган жорий даврда жами активлар суммаси 174011 минг сўмга ақи 24,22 % га кўпайган. Активларнинг кўпайишини ижобий баҳолаган ҳолда, маълумотларга эътибор қиладиган бўлсак, активларнинг кўпайиши асосан жорий активларнинг 157310 минг сўмга ортганлиги ҳисобига бўлган. Корхонанинг узоқ муддатли активлари ҳам 16701 минг сўмга ортганлигини ижобий баҳоламоқ лозим. Жорий активларнинг таркибини ўрганадиган бўлсак, жорий йил охирида йил бошига нисбатан товар-моддий захиралар 12,87 % га кўпайган, яъни бу 60617 минг сўмни ташкил этади. Акционерлик жамиятининг дебиторлик қарзлари ҳам йил охирига келиб 178,08 % га ақи 94859 минг сўмга кўпайганлигини салбий баҳоламоқ керак. Чунки, дебиторлик қарзининг бундай тартибда ортиб бориши корхонанинг айланма маблағларини айланишини секинлаштиради, ўўлов қобилятини амонлашувига олиб келади. Корхона активлари таркибида асосий салмоқни товар-моддий захиралари эгалламоқда, яъни у 60 % га яқин активлар суммасини ташкил этмоқда. Бу шундан далолат берадики, корхонада меъардан ортиқча товар-моддий захираси яратилганлигини ҳамда унинг натижасида корхона жорий активларини айланиши секинлашишини кўрсатмоқда. Акционерлик жамияти маъмурияти мавжуд активлардан унумли фойдаланиш чораларини кўриши лозим деб ҳисоблаймиз.

Бозор шароитида айланма маблағлар, захиралар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми энг кам, соф фаолият кўрсатадиган шароитига етарли бўлиши лозим. Таҳлилда эса баланс маълумотлари ва материалларни ҳисобловчи счётлардан фойдаланилади.

10.4. МаблаЁлар манбаини таҳлили

Балансинг пасив ўсмида корхона маблаЁларининг ўошлаш манбалари кўрсатилади. Бозор иқтисодиёти шароитида маблаЁларни тўлдириш ўуйидагилардан иборат:

1. Ўзлик маблаЁларнинг манбалари.
2. Мажбуриятлар.

Бунда энг мухим ўринни корхонанинг ўзига ўарашли устав ўўшилган, резерв, капиталлар, таўсимланмаган фойда (ўопланмаган зарар), маўсадли тушум ва фондлар, келгуси давр сарфлари ва тўловлари учун резервлар, келгуси давр даромадлари эгаллайди. Устав капитал корхона ихтиЁридаги доимий беркитилган асосий ва айланма маблаЁларнинг ҳажмини кўрсатади. У турли хўжалик муомалалари таъсирида ўзгариб туради. бунга фойданинг таўсимланиши ҳисобига тўлдирилиш, хомийларнинг аъзолик бадаллари, асосий воситаларнинг ўайта баҳоланиши ва бошўалар сабаб бўлиши мумкин. маблаЁларнинг кўпайтириш манбалари таркибида фойда алоҳида ўринни эгаллайди. Фойда ҳажмининг кўпайиши энг аввало Низом жамЁармасини тўлдиришга ва бошўа эҳтиЁт жамЁармалари яратилишга олиб келади. Амортизация ва бошўа фондларнинг ташкил бўлиши ҳам бозор шароитида мазмунан ўзгармоўда. 1991 йилдан амортизация ҳисоблашда тезлаштирган меъЁрлар (актив турдаги машиналар, ўурилмалар, транспорт ва бошўа воситалар бўйича) ўўлланиши ва тўлиў тиклаш ўисми бўйича амортизация ҳисоблаш асосий воситаларнинг баланс ўийматининг маҳсулотлар таннархига ўтказиб бўлгунча ўадар бажаришлик каби янгиликлар жорий этилди.

Кредит ва бошўа маблаЁларга ўисўа, ўрта, узоў муддатга мўлжаллаб олинган кредитлар, ўз муддатида узилмаган ссудалар ва бошўа ўарз маблаЁлари киради. Шунингдек кредиторлар билан ҳисоблашишлар ва бошўа пасивлар ҳам шу ерда инобатга олинади. Бунда кредиторлик ўарзлардан ташўари бюджетга, суЁурта ва меҳнат ҳаўи юзасидан корхонанинг ўарзлари кўрсатади.

Бозор иўтисоди ўонуниятлари ва талабидан келиб чиўўан ҳолда корхонада ўарз кам бўлгани маъўул. 3-жадвалда корхона маблаЁларининг манбалари кўрсатилган.

45-жадвал

ABC” акционерлик жамиятининг бухгалтерия балансини пасив моддаларининг таҳлили

Мол-мулкни ташкил топиш манбаининг таркиби	Йил бошига		Йил охирига		Ўзгариши (+,-)		
	Сумма, минг сўм	Сал мо”и, %	Сумма, минг сўм	Сал мо”и, %	Сумма-даги, минг сўм	Салмоқ даги, %	Йил бошига нисбатан ўсиши, %

1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6\2*10 0
1. Ўз маблаёлларнинг манбалари	460499	64,09	729410	81,72	+268911	+17,63	+58,39
2. Мажбуриятлар Шу жумладан:	258047	35,91	163147	18,28	-94900	-17,63	-36,98
а) узоқ муддатли мажбуриятлар	-	-	-	-	-	-	-
б) жорий мажбуриятлар	258047	35,91	163147	18,28	-94900	-17,63	-36,98
Баланс пассивнинг ЖАМИ:	718546	100,0	892557	100,0	+174011	-	+24,22

Жадвал маълумотларидан кўринадик, биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилнинг бошига нисбатан йил охирида жами пассивлари суммаси 174011 минг сўмга ^аки 24,22 % га ортган. Корхонада мол-мулкни ташкил этувчи манбаларнинг бундай тартибда кўпайишини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқдозим. Аммо, ушбу манбалар қайси манбалар ҳисобига кўпайганлигига алоҳида аҳамият қаратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Яъни манбаларнинг кўпайиши ўз маблаёллари манбалари ҳисобига ^аки қарз манбалари ҳисобига эканлигини аниқлаш лозим. Акционерлик жамиятининг маълумотларидан кўринадик, корхонада жорий йил охирида ўз маблаёллари манбалари йил бошига нисбатан 268911 минг сўмга ^аки 58,39 % га ўсган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳоламоқ лозим. Чунки, ўз маблаёлларининг манбаларини кўпайиши корхонанинг молиявий мустақиллигини ортишига, тўлов қобилиятининг яхшиланишига ҳамда корхонанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига олиб келади. Маълумотлардан кўринадик, корхонада жорий йил охирига мажбуриятлар суммаси 94900 минг сўмга ^аки 36,98 % га пасайган. Бу эса мажбуриятларнинг умумий пассивларда тутган салмоғини 17,63 % га камайтирган. Бундан кўринадик корхонанинг тўлов ликвидлиги анча кўтарилган. Баланс пассивидаги моддаларга эътибор қиладиган бўлсак, асосий салмоқни, яъни 81,72 фоизни ўз маблаёллари манбалари ташкил этмоқда. Бу корхонанинг мустақам молиявий барқарор эканлигидан далолат беради. Мазкур корхонада ҳисобот даврида жорий мажбуриятлари, яъни кредиторлик қарзлари бир қадар камайганлигини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим.

10.5. Айланма маблаёлларни ўнлашга ўзлик манбаларининг етарлилиги Ёки етишмаслигини таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил этишда молиявий таҳлилнинг корхона молиявий ҳолатини умумий баҳолаш босқичидан кейинги энг асосий босқич бўлиб – корхонанинг молиявий мустақамлиги таҳлили босқичи ҳисобланади. Ушбу босқичда корхонанинг айланма маблаёлларини қоплашга корхонанинг ўз маблаёлларини етарли ^аки етишмаслиги ҳам ўрганилади.

Баланс маълумотларига ўараб корхонани айланма маблаёлари ўандай манбалар ҳисобига ташкил этилганлиги ўрганилади. Бундай таҳлилнинг зарурлиги шундаки, корхоналарни молиявий мустаўиллиги, барўарорлиги, кредит олишга лайўўатлилигини аниўлашда ўзлик манбалар билан таъминланганлик кўрсаткич муҳим аҳамиятга эгадир. ўуйидаги жадвалда заҳира ва харажатларни ўоплашга ўзлик манбаларнинг етарлилигини аниўлаш услуби келтирилган.

46-жадвал

Товар-моддий заҳираларни ўоплашга тегишли манбалар билан таъминланганликнинг таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Фарўи (+,-)
1	2	3	4
1. ўз маблаёларининг манбалари	460499	729410	+268911
2. Узоў муддатли активлар	186790	203491	+16701
3. Товар-моддий заҳираларни ўоплашга тегишли ўз манбалари (1-2)	273709	525919	+252210
4. Узоў муддатли кредит ва ўарзлар	-	-	-
5. Товар-моддий заҳираларни ўоплашга тегишли ўзлик ва узоў муддатли ўарз манбалари (3+4)	273709	525919	+252210
6. ўисўа муддатли кредит ва ўарзлар	258047	163147	-94900
7. Товар-моддий заҳираларни ўоплашга тегишли жами манбалар (5+6)	531756	689066	+157310
8. Товар-моддий заҳираларининг жами	470833	531450	+60617
9. Товар-моддий заҳираларни ўоплашга ўз манбаларининг етарлилиги (+) ёки етишмаслиги (-), (3-8)	-197124	-5531	-191593
10. Товар-моддий заҳираларни ўоплашга ўз ва узоў муддатли ўарз манбаларининг етарлилиги (+) ^а ки етишмаслиги (-), (5-8)	-197124	-5531	-191593
11. Товар-моддий заҳираларни ўоплашга жами манбаларнинг етарлилиги (+) ^а ки етишмаслиги (-) (7-8)	+60923	+157616	+96693

Мазкур жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қила^атган “ABC” акционерлик жамиятида ҳисобот йили бошига нисбатан йил охирида 268911 минг сўмга ўз маблаёлари манбалари кўпайган. Акционерлик жамиятининг узоқ муддатли активлари эса йил бошига нисбатан 16701 минг сўмга ортган. Бунинг натижасида корхонада жорий йил охирига келиб товар-моддий заҳираларни қоплашга тегишли ўзлик манбалари ҳажми 252210 минг сўмга кўпайган. ўзлик манбаларнинг кўпайишини ижобий ҳолат сифатида баҳоломоқ лозим. Акционерлик жамиятида жорий йил бошида ва охирида узоқ муддатли мажбуриятлари бўлмаган. қисқа муддатли мажбуриятлари эса йил бошида 258047 минг сўм бўлган бўлса, йил охирига келиб 163147 минг сўмни ташкил этган, яъни қисқа муддатли мажбуриятлари 94900 минг сўмга камайган. Бундай ҳолат эса корхонанинг товар-моддий заҳираларини қоплашга тегишли манбаларини қисқаришига таъсир этган. Мазкур акционерлик жамиятида товар-моддий заҳиралари ҳажми бирмунча юқори

бўлганлиги учун жорий йил бошида ҳам, йил охирида ҳам товар-моддий захиралаини қоплашга ўз манбалари ҳамда ўз ва узоқ муддатли қарз манбалари 191593 минг сўмга етарли бўлмаган. Фақатгина қисқа муддатли мажбуриятлар ҳисобигагина товар-моддий захираларини қоплашга жами манбалар 96693 минг сўмга ортикча (етарли) бўлган. Бундан кўринадики, корхонанинг молиявий барқарорлиги жорий йилнинг бошида ҳам, йил охирида ҳам нобарқарор ҳолатда бўлган. Бундай натижалар бозор иқтисодиёти шароитида унчалик яхши натижа деб ҳисобланмайди. Шу сабабли ҳам, корхона маъмурияти молиявий барқарорликни мустаҳкамлаш учун тегишли чора-тадбирлар кўриши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Умуман олганда корхонанинг молиявий барқарорлиги йил бошига нисбатан йил охирида биров бўлсада яхшиланганлигини кўришимиз мумкин.

10.6. Молиявий барқарорлик таҳлили

Корхоналар молиявий ҳолатини умумий баҳолашдан кейинги молиявий таҳлил босқичи бўлиб, корхоналарнинг молиявий мустаҳкамлиги (барқарорлиги) таҳлили ҳисобланади. Молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишдан олдин молиявий мустаҳкамликнинг мазмуни тўғрисида келишиб олишимиз лозим.

Иўтисодий адабиётларнинг кўпчилигида молиявий мустаҳкамликка (барқарорликка) ва баланс ликвидлигига бир хил таъриф берилади ва аниқланаётган кўрсаткични Ёки молиявий мустаҳкамлик Ёки баланс ликвидлиги, яъни корхоналарнинг олинган ўарзларни ўайтариб бериш ўобилиятига эгалик деб тушунилади. Молиявий мустаҳкамлик ва баланс ликвидлиги – бу ўз мазмунига эга бўлган икки хил молиявий кўрсаткичлар бўлиб, корхоналар молиявий фаолиятини ҳар хил нуқтаи назардан ифодалайди. *Бу ҳаўда республикамизнинг энг йирик иўтисодчи олимларидан бири ҳурматли устозимиз Э.Ақромовнинг «Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлили» деб номланган ўўув ўўлланмасида шундай дейилади:*

Молиявий мустаҳкамлик кўрсаткичи комплекс сифатидаги кўрсаткич бўлиб, у:

- Корхоналарнинг мураккаб бозор муносабатлари даврида ишлаб чиқаришни саўланиб ўолиш имкониятини;
- Корхона маблаёларидан эркин равишда фойдаланиш имконияти борлигини;
- Ишлаб чиқаришни тўхтатмасдан, маҳсулот сотиш имконияти борлигини;
- Корхоналар фаолиятининг умумий мустаҳкамлилигини;
- Корхоналар фаолиятига тўғри бошқарувлик ўилинаётганлигини;
- Корхоналарда мавжуд молиявий ресурсларни бозор муносабатларининг талабларига жавоб беришлигини;
- Корхоналарнинг захира ва харажатларга бўлган эҳтиёлларини ўопловчи манбалар борлиги даражасини кўрсатади.

Демак, молиявий мустаҳкамлик корхоналар молиявий ресурсларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш билан аниқланади. Корхонанинг молиявий барқарорлигига корхоналарнинг бутун хўжалик, ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳамма йўналишлари таъсир кўрсатади. Унга ҳам ички, ҳам ташўи омиллар, шарт-шароитлар таъсир этади.

Ички омиллар сифатида ўуйидагиларни кўрсатишимиз мумкин:

- Корхонада ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги;

- Ишлаб чиқаришни ташкил ўилиш;
- Ишлаб чиқаришни бошқариш;
- Корхона устав жамЎармасининг ҳажми;
- Корхона харажатлари ва даромадларининг нисбати;
- ўзлик маблаЎларининг манбалари ва корхона мажбуриятларининг нисбати;
- корхона айланма маблаЎлари таркиби.

Корхоналар ўз фаолияти давомида бошқуа хўжалик субъектлари билан иўтисодий алоўаларда бўлар экан, **корхоналар молиявий барўарорлигига ташўи омиллар ҳам таъсир этади.. Бундай омиллар таркибига ўйидагиларни киритишимиз мумкин:**

- корхонанинг товарлар бозоридаги ҳолати;
- корхонанинг экспорт ва импорт алоўалари;
- корхонанинг бошқуа корхоналар билан ишга доир алоўаларда активлиги;
- банк органлари, дебитор ва кредитор корхоналар билан алоўалар;
- республикада амалга оширилаЎтган иўтисодий сиЎсат, солиқ, нарх-наво ва молия, банк сиЎсати, техника, технология сиЎсати.

Шундай ўилиб молиявий мустаҳкамликка корхона ичидаги ва ундан ташўаридаги вазият, омиллар, шарт-шароитлар таъсир кўрсатар экан, бундан кўринадики, молиявий мустаҳкамликнинг даражаси корхоналарнинг ҳозирги ва келгусидаги фаолиятига катта таъсир кўрсатади. Хўш, юўоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиўиб сиз талабалар олдига шундай муаммоли саволни ўйиўчимиз. **Корхонанинг молиявий мустаҳкамлик (барўарорлик) кўрсаткичларининг даражасига биноан корхонадаги ўндай муаммоларни ечиш мумкин бўлади?** Бу саволга сиз талабаларнинг муносабатингиз ўндай.

Демак, молиявий мустаҳкамлик бир ўанча омиллар, шарт-шароитлар таъсирининг якуни бўлиб, у ўз навбатида корхона фаолиятининг кўп томонларига таъсирини кўрсатар экан. **Молиявий мустаҳкамлик таҳлилини бошламасдан олдин яна бир муаммони ҳал ўилиб олсак. Бу молиявий мустаҳкамлик атамасининг мазмуни ҳаўидаги муаммодир.** Ушбу муаммоли саволни ечиш маўсадида ўйида иўтисодчи олимларнинг фикрлари билан танишиб чиўсак.

Молиявий мустаҳкамликнинг мазмуни шундан иборатки, молиявий мустаҳкамликни ўлчаш, баҳолаш учун фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизимини чегаралаб олиш лозим.

Бунга кўра, В.Г.Артеменко, М.В.Беллендирларнинг фикрича молиявий мустаҳкамлик корхона молиявий ресурсларини шаклланиш, таўсимланиш ва фойдаланиш самарадорлигини ифодалайди.

Лекин, маълумки, корхоналар молиявий ресурсларининг шаклланиш, таўсимланиш ва фойдаланиш самарадорлиги уларнинг умуман молиявий ҳолати бўлса, молиявий мустаҳкамлиги корхоналар фаолиятини фаўат бир шаклини, йўналишини ифодалайди.

А.Д.Шеремет, Р.С.Сайфулинларнинг фикрича молиявий мустаҳкамлик ва тўлашга ўодирлик бир мазмунга эга бўлиб, тўлашга ўодирлик молиявий мустаҳкамликнинг ташўари кўринишини ифодалайди деб таъкидланади.

Худди шу фикрга А.Н.Ли. ва С.И.Шевченколари ҳам эга. Улар ўз маўолаларида молиявий мустаҳкамлик коэффицентининг таҳлили тўғрисида тўхталиб, тўлашга ўодирлик кўрсаткичи таҳлил этганлар.

Гаўиўатда молиявий мустаҳкамлик ва тўлашга ўодирлик ҳр хил мазмунга эга бўлиб, бу молиявий кўрсаткичлар турли усулда аниўланади. Ундан ташўари А.Н.Ли. ва С.И.Шевченколар молиявий мустаҳкамликни молиявий барўарорлик деб ўабул ўилишган. Бу ҳам бизнинг фикримизча нотуЁри. Молиявий барўарорлик бу – корхоналарнинг молиявий ҳолатини зарурий бир хил даражада туришини, пасаймаслигини ифодалайди. Молиявий мустаҳкамлик тўғрисида гап борар экан, яна иккита нарсага эътибор бериш лозим. Бу молиявий мустаҳкамликнинг критерияси ва молиявий мустаҳкамликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими. А.Н.Ли. ва С.И.Шевченколарнинг фикрича, молиявий мустаҳкамликнинг критерияси аниўланиши лозим ва бу критерия сифатида корхоналарнинг банкрот бўлиши эҳтимоллигининг паст даражаси тавсия этилади. Бизнингча эса, авваламбор, молиявий мустаҳкамликнинг даражасига биноан корхоналарнинг банкрот бўлиш эҳтимоллиги аниўланилмайди.

Бизнинг фикримизча, молиявий кўрсаткичларни, шу жумладан, молиявий мустаҳкамлик бўйича ҳам критериялар эмас, оптимал Ёки меъЁрий даражалари тасдиўланиши керак.

Иўтисодий адабиЁтларда молиявий мустаҳкамлик даражасини ўлчаш учун ҳар хил кўрсаткич тизимлари тавсия этилади. А.Н.Ли. ва С.И.Шевченколар молиявий мустаҳкамликни аниўлаш учун корхона капиталининг таркибий кўрсаткичлари, В.Г.Артеменко ва М.В.Беллендирлар эса молиявий мустаҳкамликни таҳлил этишда нисбий кўрсаткичлар билан бирга абсолют кўрсаткичлардан ҳам фойдаланишган.

Молиявий мустаҳкамлик албатта, нисбий кўрсаткичлар, захиралар ва харажатлар ҳамда уларни ўопловчи манбалар нисбати билан аниўланиши лозим. Заҳира ва харажатлар билан уларни ўопловчи манбалар ўртасидаги абсолют фарў эса – молиявий мустаҳкамликни кўрсатмайди. Улардан фаўат молиявий мустаҳкамликни аниўлаш учун ахборот базаси сифатида фойдаланилади. Шундай ўилиб, иўтисодий адабиЁтларда молиявий мустаҳкамликни таҳлил ўилишда энг асосий муаммо, унинг иўтисодий мазмуни бўйича иўтисодчи олимлар ўртасида келишувчанлик ҳали мавжд эмас экан.

Бозор шароитида молиявий барўарорлик ва тўловга ўобилиятлилик корхонанинг муҳим иўтисодий кўрсаткичи ҳисобланади. Молиявий барўарорлик балансдаги маълумотлар асосида ўрганилади. Ундаги кўрсаткичларни бир-бири билан таўўслаб, маблаЁлар ўртасидаги нисбат ва ўзаро боЁланиш аниўланади. Корхонанинг молиявий барўарорлигини белгиловчи энг муҳим кўрсаткичлар ўуйидагилардан иборатдир:

1. *Жами маблаЁдаги корхонанинг ўзига ўарашли маблаЁ улушини ўанчалигини ҳисоблашдир Ёки бу ўуйидаги тартибда топилади:*

(А) корхонанинг ўзига ўарашли маблаЁ
жами маблаЁ (баланс жами)

Бунда ўзига ўарашли маблаЁ ўанчалик кўп бўлса, шунчалик молиявий барўарорлик юўори бўлади.

2. *Корхонадаги ўзига ўарашли маблаЁ билан ўарзга олинган маблаЁлар ўртасидаги нисбат Ёки бу ўуйидаги тартибда топилади:*

ўарзга олинган маблаЁ
(Б) -----

ўзига ўарашли маблаЁ

Ўзига ўарашли маблаЁ улуши ортган сари молиявий барўарорлик кучая боради.

3. Узоў муддатли ўарзлардан фойдаланиш коэффиценти, яъни узоў муддатли ўарз маблаЁларини корхонанинг ўзига ўарашли ва ўарз маблаЁлар суммасининг йиЁиндисига бўлинади Ёки бу ўуйидаги тартибда аниўланади:

$$(B) \frac{\text{узоў муддатга олинган ўарз маблаЁ}}{\text{корхонанинг ўзига+узоў муддатга олинган ўарашли маблаЁ} \quad \text{ўарз маблаЁ}}$$

4. Корхонанинг ўзига ўарашли маблаЁларнинг чаўўон ҳаракатчанлик коэффиценти Ёки бу ўуйидагича топилади:

$$(B) \frac{\text{ўзига ўарашли айланма маблаЁ}}{\text{ўзига ўарашли жами маблаЁ}}$$

5. Эскиришининг жамланиш коэффиценти Ёки бу ўуйидагича топилади:
асосий воситаларнинг эскириш суммаси

$$(D) \frac{\text{асосий воситалар} + \text{номатериал актив}}$$

Бу кўрсаткич баланс маълумотлари бўйича топилади:

6. Корхона мулки таркибидаги асосий воситаларнинг аниў ўиймати коэффиценти, бу кўрсаткич баланс маълумотлари асосида ҳисобланади ва ўуйидагича топилади:

$$(E) \frac{\text{асосий воситалар (ўолдиў баҳода)}}{\text{жами соф мулк}}$$

7. Корхонадаги жами мулкнинг ҳаракатчанлиги (чаўўонлик) коэффиценти, буни ҳисоблаш ўуйидагича бўлади:

$$(K) \frac{\text{айланма маблаЁлар (захира ва пул маблаЁлари)}}{\text{жами мулк (баланс жами)}}$$

Юўорида келтирилган кўрсаткичларни таҳлил ўилиш корхонанинг молиявий барўарорлигини аниўлаш ва унинг аҳволини баҳолашга Ёрдам беради.

47-жадвал

Молиявий коэффицентлар таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	Ўзгариши (+,-)
1	2	3	4=3-2

1. Молиявий мустаўиллик коэффициентлари	0,641	0,817	+0,176
2. Тўлов ўобилияти коэффициентлари	2,061	4,223	+2,162
3. Ҳарз ва ўз маблаълари ўртасидаги нисбат коэффициентлари	0,560	0,223	-0,337
4. Заҳира ва харажатларни ўз манбалари билан ўпланганлик коэффициентлари	0,978	1,372	+0,394
5. Маблаъларнинг чаўўон харакатчанлик коэффициентлари	0,594	0,721	+0,127

Бухгалтерия баланси маълумотлари асосида молиявий коэффициентлар куйидаги тартибда аниқланади:

1. Молиявий мустақиллик коэффициентлари куйидагича аниқланади:

ўз маблаъларининг манбалари (480 сатр)

Баланс жами (780 сатр)

2. Тўлов қобилияти коэффициентлари куйидаги тартибда аниқланади:

Жорий активлар (390 сатр)

Мажбуриятлар (770 сатр)

3. қарз ва ўз маблаълари ўртасидаги нисбат коэффициентлари куйидаги тартибда аниқланади:

Мажбуриятлар – узоқ муддатли мажбуриятлар

ўз маблаъларининг манбалари (480 сатр)

4. Заҳира ва харажатларни ўз манбалари билан қопланганлик коэффициентлари куйидаги тартибда аниқланади:

ўз маблаълари манбалари + узоқ муддатли мажбуриятлар – узоқ муддатли активлар (480+490-130 сатр)

Товар-моддий заҳиралар (140 сатр)

5. Маблаъларнинг чаққон харакатчанлик (ман^аврлашганлик) коэффициентлари куйидаги тартибда аниқланади:

ўз маблаълари манбалари + узоқ муддатли мажбуриятлар – узоқ муддатли активлар (480+490-130 сатр)

ўз маблаъларининг манбалари (480 сатр)

Юқоридаги жадвал маълумотларига кўра, “ABC” акционерлик жамиятининг молиявий аҳволига тўғри баҳо бериш учун бухгалтерия балансига асосланган ҳолда молиявий коэффициентлардан фойдаланамиз. Шунга кўра, корхонанинг молиявий мустаўиллик коэффициенти йил бошига нисбатан 0,176 коэффициентга яъни 17,6 % га ўсган. Тўлов ўобилияти коэффициенти йил бошига нисбатан 2,162 коэффициентга ўсган. Мазкур коэффициентларнинг бундай тартибда ўзгариши корхонанинг молиявий ҳолатини жорий йил бошига нисбатан йил охирида бирмунча яхшиланиб бораётганлигидан далолат беради. Бундан ташқари корхонада мажбуриятларнинг ўз маблаъларига нисбатан улушини пасайганлигини ҳам ижобий баҳоламоқ лозим, яъни бу корхонанинг мажбуриятларини қисқарганлигидан далолатдир. Маблаълар ҳаракатчанлиги эса йил бошига нисбатан йил охирида 0,127 коэффициентга ўсган. Бу эса корхонада айланма маблаъларга бўлган талабни янада тўлароқ қондириб бориш имконини беради. Умуман олганда корхона маълумотлари асосида унинг молиявий коэффициентлари ўрганилганда, ушбу коэффициентларнинг ўзгариши ижобий бўлган.

10.7. Корхонанинг тўлов ўобилиятини таҳлили

Корхоналар кўп турдаги иўтисодий алоўаларни, жумладан, хом-ашё ва материаллар сотиб олиш, тайёр маҳсулотларни сотиш билан боўлиў бўлган ҳисоб-китобларни бажаришади. Шунингдек, давлат бюджети, молия, банк, суўурта ва кредиторлар билан муносабатда бўлинади. Уларга ҳисоб беришни белгиланган муддатда амалга ошириш, молиявий тартиб интизомига риоя ўилиш катта аҳамиятга эга.

Тўлов ўобилияти дейилганда, хўжаликнинг муддати келган тўлов мажбуриятларни бажариш учун зарур бўлган маблаёларни етарли ўки камчилигини аниўлаш тушунилади. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг тўлов ўобилиятига эга бўлиши муҳим ва бу унинг ўз ваўтида зарур бўлган ўарзларни ўайтариш имкониятларини белгилайди. Корхона баланси маълумотларга асосланиб, тўлов ўобилиятининг ўай аҳволдаги ҳисобланади. Бунинг учун корхонанинг тўлаш учун зарур бўлган маблаёлари билан ўарз мажбуриятларини солиштириш мумкин.

Тўлов маблаёларига пул маблаёлари, жўнатилган товар ва маҳсулотлар ўиймати (ҳали пул келиб тушмаган), дебитор сотишдаги тушум ва бошўалар киради. шунингдек ўисўа муддатга олинган ссудалар ҳам ваўтинча тўлов мажбуриятларни амалга ошириш учун манба бўлиши мумкин. Ўийматли ўоўоз, акция, облигация сотишдан олинган маблаё ва ўўшимча корхоналарда ўатнашишдан келган даромадлар ҳам тўлов мажбуриятларини бажаришдаги манба бўлиши керак. Тўлов мажбуриятларига мол етказиб берувчи ва пудратчиларга, бюджет ва суўуртага, меҳанат ҳаўи, турли хил кредиторларга бўлган ва бошўа турдаги ўарзлар киради. Корхонанинг маълум бир кундаги тўлов ўобилиятини аниўлаш учун шу муддатдаги тўлов мажбуриятлари билан маблаёлар солиштирилади.

«ABC» акционерлик жамиятининг тўлов ўобилиятини таҳлили

Тўлаш учун маблағлар	Сатр раўами	ҳисобот йили охирига суммаси, минг сўм	Тўлов ўарзлари	Сатр раўами	ҳисобот йили охирига суммаси, минг сўм
1	2	3	4	5	6
1. Пул маблағлари, яъни кассадаги ва ҳисоб рақамидаги пул маблағлари	330-340	9374	1. Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган сч ^а тлар (қарзлар)	610	90387
2. Валюта маблағлари	350	117	2. Бюджетга тўловлар бўйича ўарзлари	680	400
3. Ўисўа муддатли инвестициялар, бошқа пул маблағлари ва жорий активлар	360-380	12009	3. солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	650	-
4. Тайёр маҳсулот	170	167464	4. Мулкй ва шахсий суўурга бўйича қарзлари	700	
5. Дебиторлик қарзлари	210	148125	5. Мақсадли давлат жамўармаларига тўловлар бўйича қарзлар	690	6721
			7. Мехнатга ҳаў тўлаш бўйича ўарзлар	720	5007
			8. қисқа муддатли кредит ва ўарзлар	730-740	35593
			9. Бошқа жорий мажбуриятлар	-	25039
Жами тўлаш учун маблағлар	xxx	337089	Жами тўлов ўарзлари	xxx	163147

Ўарз тўлов мажбу- риятларнинг кўлиги	xxx	-	Тўлов қарзларидан тўлов маблаЁларининг кўлиги (ортиқчалиги)	xxx	173942
Баланс	xxx	337089	Баланс	xxx	337089

Жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамияти жорий даврда тўлов қобилиятига эга ҳисобланади. Яъни, корхонанинг жами тўлов маблаълари 337089 минг сўм бўлгани ҳолда, жами тўлов қарзлари 163147 минг сўмни ташкил қилган. Бундан кўринадики корхонада тўлов қарзларига нисбатан тўлов маблаълари 173942 минг сўмга кўп бўлган. Бу эса корхонанинг мутлоқ тўлов қобилиятига эга эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари тўлов маблаълари таркибига эътибор қиладиган бўлсак, унинг асосини тайър маъсулотлар (167464 минг сўм) ҳамда дебиторлик қарзлари (148125 минг сўм) ташкил қилмоқда. Бу шундан далолат берадики, корхона айна вақтда тез тўлов қобилиятига эга эмас экан. Тўлов қарзларининг асосини эса мол етказиб берувчилардан бўлган қарзлар ҳамда бошқа шу каби мажбуриятлар ташкил қилмоқда. Бу эса ушбу қарзларни қисқа муддатларда тўлаб беиш лозимлигини билдиради. Корхона маъмурияти тўлов қобилиятини яхшилаш учун мавжуд тайър махсулотларини сотиш чораларини кўриши ҳамда дебиторлик қарзларини ундириб олиш чораларини кўриши лозим бўлади. Акс ҳолда, корхонанинг тўлов қобилияти бунданда амонлашиши мумкин.

Корхонанинг тўлов лақатини баҳолашда одатда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

- Мутлоқ тўлов лақати коэффиценти;
- Оралиқ тўлов лақати коэффиценти;
- Жорий тўлов лақати коэффиценти.

Мутлоқ тўлов лақати кўрсаткичи корхонанинг жорий активларида ҳаракатчан активларнинг тўлов мажбуриятларини қоплашига етарлилиги ақиқати етишмаслигини; оралиқ тўлов лақати кўрсаткичи жорий активларда ҳаракатчан ва тез пулга айланадиган активларни тўлов мажбуриятларини қоплашга етарлилиги ақиқати етишмаслигини; жорий тўлов лақати кўрсаткичи эса жорий активларда барча айланма активларнинг тўлов мажбуриятларини тўлашга етарлилиги ақиқати етишмаслигини тасифлайди.

Корхонанинг тўлов лақатига баҳо беришда муқобиллик вариантларини ҳам қўллаш лозим бўлади. Янги очилган ва ҳали фаолият бошламаган корхоналарга кредит бериш юзасидан қарор қабул қилишда, унинг бизнес режа кўрсаткичлари ва у бўйича аниқланган тўловга қодирликнинг эҳтимоллигига, корхонага мақсадли, марказлашган кредит ресурсларининг туширилишига, техник лойиҳалар асосида кредит ажратилиши ва ҳақозоларга аҳамият берилиши муҳимдир.

49-жадвал

Корхонанинг тўлов лақати кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш тартиби

Кўрсаткичлар	Аниқлаш тартиби	Изоҳ
1	2	3
1. Мутлоқ тўлов лақати коэффиценти	$K_M = \frac{ПМ + ққ}{\dots}$	ПМ - пул маблаълари ққ - қимматли қоғозлар

	қММ	қММ- қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари
2. Оралиқ тўлоа ла ^а қати коэффициенти	$K_o = \frac{ПМ + ққ + ДМ}{қММ}$	ДМ- дебиторлик мажбуриятлари
3. Жорий тўлов ла ^а қати коэффициенти	$K_{ж} = \frac{ПМ + ққ + ДМ + ТМЗ}{қММ}$	ТМЗ- товар-моддий захиралар

Корхонанинг тўлов ўобилиятини таҳлил этишда ўисўа муддатга тўлов ўобилияти ва узоў муддатга тўлов ўобилияти кўрсаткичлари ҳам ўрганилади. **Шунга кўра ўисўа муддатли тўлов ўобилият ўуйидагича аниўланади:**

$$=> \frac{\text{Пул мабалаЁлари} + \text{Ўисўа муд. ўим. ўоЁозлар}}{\text{Ўайтариш муд. етган кредитор ўарзлар}}$$

Узоў муддатли тўлов ўобилият эса:

$$=> \frac{\text{Оборот активлар}}{\text{Мажбуриятлар}} = \frac{125152}{35772} = 3,4$$

Демак, корхона юўори тўлов ўобилиятига эга бўлган. Бу корхона фаолияти учун ижобий ҳолат ҳисобланади.

Корхонанинг мавжуд пул маблаЁлари доим тўлов мажбуриятларини ўайтаришга тайЁр бўлган манба бўлганлиги учун ҳамда ўимматли ўоЁозлар ҳам шу маўсадга ишлатилиши мумкинлигини ҳисобга олиниб, тўлов ўобилиятини белгиловчи коэффициент ҳисобланилади. Шунингдек, турли айланма маблаЁларнинг пул шаклларига ўтиш муддати ҳар хиллигини эътиборга олинганда, тайЁр маҳсулот захиралари тугалланмаган ишлаб чиўариш харажатлар ва ярим фабрикатларнинг пулга айлангириш тезлигини ўрганиш зурур. Бундан ташўари тўлов ўобилиятининг ўзгаришида дебиторлик ўарзларининг пулга айланиш тезлиги, банкдаги тўлов ҳужжатларини ўз ваўтида расмийлаштирилиши ва уларнинг тез ҳаракат ўилишига боЁлиўдир. Агарда дебитор маблаЁларни ўарз мажбуриятларини узишга йўналтирилса, оралиў тўлов ўарзларини ўоплашлик коэффициентини кўрсаткичи ҳисобланади.

Демак, корхона ўисўа муддатли тўлов мажбуриятларини ўоплашга ўзининг барча айланма маблаЁларини, яъни, захиралар, пул маблаЁлари, ҳисоб-китоблар ва бошўа активларини жалб этиши лозим бўлади.

Келгуси йилда корхонанинг тўлов ўобилиятида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларни билиш учун маҳсулотлар сотишдан келадиган тушум ҳажмини таҳлил ўилиш лозим. Жами тушум ҳисобига сарфланган харажатлар ўопланади, мажбурий тўловлар бажарилади ва эҳтиЁт ривожлантириш жамЁармалари яратилади. Соф тушум бевосита корхона оборотида ўатнашади, бунга асосий восита эскириши ва соф фойда киради.

Корхонанинг тўлов ўобилиятини таҳлил ўилишда соф тушум коэффициентини ҳисоблаш муҳимдир, бу кўрсаткич ўуйидагича аниўланади.

Соф фойда + асосий воситалар эскириши (амортизация)

сотишдан тушум

Гиссадорлик, кооператив, кичик ва ҳамкорликда ишлайдиган корхоналарда ўзига ўарашли мол-мулкни кўпайтириш аҳамиятли. Айниўса, ҳиссадорлик ва бошўа жамЁармаларни тўлдириб бориш зурурдир. Бу ҳиссадорлар, устав фонди ўатнашчилари ва аъзоларнинг бадаллари ҳисобига тўлдирилади. Шунинг учун ҳам аъзоларнинг келишувига мувофиў, ўонун билан белгиланган устав фондининг ҳажми камайтирилмаслиги ва у тўлдириб борилиши зарур. Корхона балансини ўрганишда албатта Низом жамЁармасининг ўтган йилга нисбатан ўзгариш сабаблари таҳлил ўилинади. Демак, устав фондининг кўпайиши ҳам молиявий барўарорлик яхшиланганлиги белгиси ҳисобланади.

10.8. Мол-мулк ва маблаЁлар ҳаракатчанлигини таҳлили

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида баланс маълумотлари асосида корхона активларининг ҳолатини ўрганишда уларнинг пулга айланувчанлигига баҳо бериш таҳлилнинг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бундай таҳлилнинг зарурияти бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда ўаттиў молиявий чекланишларнинг пайдо бўлиши ва олинган ўарзларни ўайтариш имкониятларини ўз ваўтида ҳисоблаб баҳо беришда кўринади. Айниўса, тўлов мажбуриятларининг муддати корхона мулки фаолият натижасида пулга айланиш муддатига мос келиши молиявий ҳолатни яхшиланишига таъсир кўрсатади. Шу боис корхона активларининг ҳаракатчанлигини таҳлил ўилган ҳолда ўарзларни ўайтаришга етарли Ёки етишмаслиги мунгазам ўрганилиши лозим.

Ликвидлик деганда, аввало, маблаЁларнинг жойланиши, уларнинг пулга айланиш даражаси, яқин ва узоқ даврийликдаги тўлов мажбуриятларининг оқланиши, жорий активлар ва пасивларнинг ўзаро фарқланишидаги зарурий шартларнинг сақланишига айтилади.

Иқтисодчи олим Э.Акрамовнинг фикрича, **баланс ликвидлиги бу** – баланснинг актив томонидаги бир даврга бориб нақд пулга айланадиган маблаЁлар билан шу даврда қайтариладиган мажбуриятларни солиштириш демакдир.

Пулга айланиш тезлигига ўараб, корхона активлари ўуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Доимий ҳаракатдаги активлар.
2. Тез сотилувчи активлар.
3. Секин сотилувчи активлар.
4. Ўийин сотилувчи активлар.

Доимий ҳаракатдаги активлар гуруҳига балансдаги барча пул маблаЁлари ва ўисўа муддатли молиявий ўуйилмалар, яъни ўимматли ўоЁозлари киради. Бундай активлар доимо ўарз мажбуриятларни тўлаш учун тайЁр турган маблаЁ ҳисобланади ва пул маблаЁи кўп бўлган корхоналар билан иўтисодий алоўаларни ўзаро ҳисоб-китобларни келишилган муддатларда бажариш имконини беради.

Тез сотилувчи мулкларга баланснинг II бўлим активидаги дебитор ўарзлар ва бошўаларни кўрсатиш мумкин. Бу маблаЁлар ҳам зурур бўлган ҳолларда тўлов воситаси бўлиб хизмат ўилади. Секин сотилувчи активларга баланснинг «Товар-моддий заҳиралари» жами тушунилиб, наўд пул маблаЁлари етишмаган ҳолларда тўлов мажбуриятларни ўоплашга сарфланиши мумкин. Ўийин сотилувчи

гуруҳларга эса «Асосий воситалар ва бошўа оборотдан ташўари активлар» киради. Бу мулк турли ишлаб чиўаришда узоў муддат ўатнашиб, ўз ўийматини аста-секин яратилаётган маҳсулотларга ўтказиб беради. Шунинг учун ҳам асосий воситаларнинг пулга айланиб, тўлов воситаси ва мажбуриятларни узишга манба бўлиши кўп ваўтни талаб этади.

Корхона активлари, албатта, ўз ва қарз капитали ҳисобига манбаланганлиги боис унинг пассив томони ҳам тўлов мажбуриятларининг муддати ва шартидан келиб чиққан ҳолда таркибий ўрганишни талаб этади. **Шу маънола ликвидлик шарти бўйича пассивлар қуйидаги моддалар бўйича туркумлаб чиқилади:**

1. Муддати келган тўлов мажбуриятлари;
2. қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;
3. Узоқ муддатли тўлов мажбуриятлари;
4. Доимий пассивлар.

Балансининг биринчи гуруҳ тўлов мажбуриятларига баланснинг II бўлим пассивидаги кредиторлар билан ҳисоб-китоблар ва ўз ваўтида ўйтарилмаган ссудалар киради. Ўйсўа муддатли пассивлар гуруҳига эса II бўлим пассивидаги ўолган бандлар, яъни банкнинг ўйсўа муддатли кредитлари, корхона хизматчилари учун банк кредитлари, ўйсўа муддатли ўарзлар келгуси давр харажатлари ва тўловлар захираси, даргумон ўарзлар бўйича захиралар ва бошўа ўйсўа муддатли пассивлар киради. Ўрта ва узоў муддатли пассив дейилганда узоў муддатли банк кредитлари ва узоў муддатли ўарз бандлари тушунилади. Доимий пассивлар гуруҳига эса I бўлим пассивидаги барча бандлар, яъни устав фонди, захира жамъармаси, махсус маўсадларга мўлжалланган фондлар, маўсадли молиялаштириш ва тушумлар, ижара мажбуриятлари, таъсисчилар билан бўладиган ҳисоб-китоблар, ўтган ва ҳисобот йилдаги таўсимланган фойда киради.

Маблаъларнинг айланиш ҳолатини таҳлил ўилишда жорий ва келгуси даврда кутиладиган ҳаракатчанлик кўрсаткичларини ўрганиш зарур. Маблаъларнинг жорий ҳаракатчанлиги доимий ва тез сотилувчи активлар билан муддати етган тўлов мажбуриятлар ва ўйсўа муддатли пассивларни таўўослаш орўали аниўланади. Келажақда кутиладиган ҳаракатчанлик кўрсаткичи эса секин сотилувчи активлар билан ўрта ва узоў муддатли пассивларни солиштириш орўали ўрганилади. Бунда корхонаниннг келгусида мулжалланган ҳар хил тушумлар билан келажақ тўловларини олдиндан башорат ўилиш мумкин.

Корхона балансининг ликвидлилиқ даражасига ҳар хил омиллар, корхона активларининг, пассивларининг таркибий ўзгариб туришлари таъсир кўрсатади. Бу омилларнинг таъсирини билиш учун баланс ликвидлигини таҳлил қилишда яна бир гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланилади. Улар қуйидагилар:

1. **Умумий капиталнинг чаққонлик коэффиценти.** Бу коэффицент корхонаниннг умумий айланма активларини унинг мол-мулки қийматига бўлиш йўли билан аниқланиб, у корхонаниннг умуман маблаълар билан таъминланганлигини ва ўз мажбуриятларидан кутулиш салоҳиятини кўрсатади. Бу қуйидагича аниқланади:

Товар-моддий захиралар + пул маблаълари ва дебиторлик қарзлари

Баланс жами

2. **Ишлаб турган капиталнинг чаққонлик коэффиценти.** Бу

коэффициент корхонанинг захиралари ва харажатларини, корхонанинг захира ва харажатларга бўлган эҳти^ажини қопловчи ўзлик мабла^ллар манбаларига бўлиш билан аниқланади. Бу қуйидаги тартибда бўлади:

Товар-моддий захиралар

ўз мабла^лларининг манбалари – Узоқ муддатли активлар

3. *ўз айланма мабла^ллари билан таъминланганлик коэффициенти.* Бу қуйидагича аниқланади:

ўз мабла^ллари манбалари - Узоқ муддатли активлар

Баланс жами

Баланс актив ва пассив моддаларининг ҳаракатчанлигини (ликвидлигини) таҳлили

(минг сўмда)

Актив	Йил бошига	Йил охирига	Пассив	Йил бошига	Йил охирига	Тўлаш учун маблағларнинг етарлилиги (+) ва етишмаслиги (-)	
						йил бошига	йил охирига
1	2	3	4	5	6	7=2-5	8=3-6
1. Доимий ҳаракатдаги активлар	7657	9491	1. Муддати келган тўлов мажбуриятлари	249458	127554	-241801	-118063
2. Тез сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	53266	148125	2. Ўзсўра муддатли пассивлар	8589	35593	+44677	+112532
3. Секин сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	470833	531450	3. Узоқ муддатли пассивлар	-	-	+470833	+531450
4. Ўйин сотилувчи (пулга айланувчи) активлар	186790	203491	4. Доимий пассивлар	460499	729410	-273709	-525919
БАЛАНС	718546	892557	БАЛАНС	718546	892557	0	0

Маълумотларга асосланган ҳолда ўйидаги шартларни бажарилишини текшираемиз.

Йил бошига

Йил охирида

1. $A_1 > П_1$

1. $7657 < 249458$

1. $9491 < 127554$

2. $A_2 > П_2$

2. $53266 > 8589$

2. $148125 > 35593$

3. $A_3 > П_3$

3. $470833 > 0$

3. $531450 > 0$

4. $A_4 < П_4$

4. $186790 < 460499$

4. $203491 < 729410$

Юкоридаги жадвал маълумотларидан кўринадик, биз таҳлил қилаётган корхонада баланс ликвидлигига қўйилган тўртта шартдан биринчиси йил бошида ҳам, йил охирида ҳам бажарилмаган. Яъни, корхонанинг доимий ҳаракатдаги активлари унинг муддати келган тўлов мажбуриятларини қоплашга етишмас экан. Бу эса корхона балансининг тез ликвидликка эга эмаслигидан далолат беради. қолган шартлар эса йил бошига ҳам, йил охирига ҳам бажарилган. Бундан кўринадик, корхона баланси мутлоқ ликвидликка эга бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари маълумотлар шуни кўрсатадики, корхона балансининг ликвидлиги йил бошига нисбатан йил охирида бир қадар яхшиланган. Бундай натижаларни ижобий баҳолаш ҳам бўлади.

Умуман олганда, *ўйидаги шартларга амал ўйинса, корхона маблаъи ҳаракатчан деб баҳоланади:*

- а) доимий ҳаракатдаги активлар > муддати келган тўлов мажбуриятлар;
- б) тез сотилувчи активлар > ўйсўа муддатли пассивлар;
- в) секин сотилувчи активлар > ўрта ва узоқ муддатли пассивлар;
- г) ўйин сотилувчи активлар < доимий пассивлар

10.9. Айланма маблаъларнинг айланишини таҳлили

Айланма маблаълар айланувчанлиги деганда уларнинг пулга айланиш тезлиги тушунилади. Айланма маблаълар айланувчанлиги коэффиценти жорий активларнинг моддий активлар ва дебиторлик қарзларига бўлган нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткичлар бевосита корхонанинг бозордаги фаоллигини тавсифлайди. Айланма маблаъларнинг айланувчанлиги корхона фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи кўрсаткич бўлиб, у асосда бизнесни бошқаришда ресурслар чекланганлиги ва улардан унумли фойдаланиш даражаси таҳлил қилинади ва унинг муҳим йўналишлари белгиланади. *Айланма маблаълардан самарали фойдаланишининг муҳим йўналишларига қуйидагиларни киритиш мумкин:*

- маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини ўстириш;
- маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)ларни истеъмолчиларга етиб бориши ва улар бўйича ҳужжатлар айланишини тезлаштириш;
- айланма маблаълар бўйича меъарий заҳиралар сақланишига амал қилиш;
- айланма маблаъларнинг меъардан ортиқчалигини мақсадли бошқаришни йўлга қўйиш (молларни имтизли шартларда сотиш, ижарага бериш ва ҳақозолар);
- айланма маблаъларни қайта баҳолашни баланс тузиш санасига ҳисобга олиш ва тўри белгилаш;
- айланма маблаъларни ҳисобдан чиқаришнинг халқаро усулларида фойдаланиш;
- корхонанинг ҳисоб сисатини, шунингдек, айланма маблаъларини баҳолаш усулини белгилашда тармоқ ривож ва технологик жараҳларнинг мураккаблигига аҳамият бериш;
- тугалланмаган ишлаб чиқаришни тўри баҳолаш;

- айланма маблаълар нормативини белгилаш;
- айланма активлар айланишини тезлаштириш мақсадида товар ва моддий бойликларни сотиш бўйича ҳисоб-китобларнинг замонавий шаклларида фойдаланиш;
- маҳсулотларни марказлашган ҳолда сотиб олиш, сотувчи ва сотиб олувчининг монополлигини чеклаш;
- моддий айланма маблаълардан самарали фойдаланишда техник ва технологик янгиланишни таъминлаш ва ҳақозолар.

Молиявий таҳлилнинг муҳим ўсми айланма маблаёлардан самарали фойдаланганликни ўрганиш эгаллайди, бунда, айланма маблаёлар айниўса ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, дебиторлик ўрзлари, пул ва валюта маблаёлари, ўимматли ўёёозлар ҳаракатини ўрганиш муҳимдир.

Айланма активларнинг айланиши ва уларнинг самарадорлигига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши;
- моддий айланма маблаёларининг ўртача йиллик қийматини ўзгариши ва ҳақозо.

Айланма маблаёларнинг айланишини таҳлил ўилганда ўуйидаги кўрсаткичлар аниўланади:

**маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан
соф тушум**

а) айланиш коэффициенти = -----
товар-моддий захиралари

**товар-моддий захиралари * ҳисобот давр куни
(360)**

б) айланиш куни = -----
маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан
соф тушум

в) айланиш салмоёи коэффициенти = -----
товар-моддий захиралари
маҳсулот (иш,хизмат) лар
сотишдан соф тушум

Бу коэффициентлардан ташўари айланма маблаёларнинг самарадорлигини аниўлаш маўсадида ҳар бир ёки минг сўмлик захира ва харажатлар ҳисобига олинган ялпи маҳсулот, соф тушум ва ҳисобот йилнинг соф фойдаси каби маълумотлар ҳам таҳлил этилади.

51-жадвал

**“ABC” акционерлик жамиятининг айланма маблаёларини айланишини
таҳлили**

Кўрсаткичлар номи	Ўтган йили	Ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4=3-2
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум, минг сўмда	1452513	3040381	+1587868
2. Жами товар – моддий заҳиралари, минг сўмда	470833	531450	+60617
3. Товар моддий заҳираларининг (айланма маблаъларнинг) айланиш коэффициентини (1\2)	3,085	5,721	+2,636
4. Товар моддий заҳираларининг (айланма маблаъларнинг) айланиш даври, кун ҳисобида	116,7	62,9	-53,8
5. Айланиш салмоғи коэффициентини (2\1)	0,324	0,175	-0,149
6. Айланишни тезлашиши ёки секинлашишидан маблаёларнинг бўшашганлиги (-) ёки ўйшимча (+) жалб ўйлинганлиги:			
а) кун ҳисобида	х	х	-53,8
б) суммада, минг сўмда	х	х	-454368,02

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилда маҳсулотларни сотишдан олинган соф тушум миқдори 1587868 минг сўмга ортган. Бунга мос равишда товар-моддий заҳираларининг қиймати ҳам 60617 минг сўмга ўсган. Буларнинг натижасида товар-моддий заҳираларининг айланиш коэффициентини ўтган йилги 3,085 коэффициентдан ҳисобот йилига келиб 5,721 коэффициентга кўтаририлган. Айланиш даври эса ўтган йилга нисбатан 53,8 кунга қисқарган, яъни тезлашган. Корхонанинг товар-моддий заҳираларини айланишини тезлашиши натижасида корхона оборотидан маблаёларнинг бўшашиши 454368,02 минг сўмни ташкил этган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- бухгалтерия балансини таҳлил этишдан маъсад;
- ташўи фойдаланувчиларни ўзига жалб эттирувчи балансдаги асосий кўрсаткичлар;
- баланс активининг бўлиниши;
- асосий воситалар;
- жорий актив (маблаёл)лари;
- моддий активлар;
- номоддий активлар;
- молиявий ўйилмалар (узоқ муддатли);
- заҳиралар;
- пул маблаёллари;

- ўисўа маддатли молиявий ўуйилмалар;
- дебиторлик ўарзлар;
- ўз капитали;
- қарз маблаўлари (мажбуриятлар);
- жорий маблаўлар айланиш тезлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- жорий маблаўларини айрим моддалари бўйича айланиш тезлигини аниўлаш тартиби;
- айланиш даври ўзгаришининг иўтисодий натижаси;
- молиявий ҳолатни мустаҳкамлаш йўллари;

Такрорлаш учун саволлар

1. Бозор иқтисодиёти шароитида хтжалик субъектларининг молиявий ҳолатини таҳлил ўилишдан маўсад нима?
2. Молиявий таҳлилнинг услуби деганда нимани тушунасиз ва уларнинг таркибига ўайси усуллар киритилади?
3. Молиявий таҳлилнинг ахборот манбаи ва уларга ўўйиладиган хуўуўий талаблар деганда нимани тушунасиз?
4. Молиявий таҳлилда умумлаштирилган молиявий ҳисобот шакллари ва уларнинг таҳлили ўандай амалга оширилади?
5. Молиявий таҳлил субъектлари деганда кимларни тушунасиз ва уларнинг маўсади нима?
6. Корхона баланси ўандай таҳлил ўилинади?
7. Корхонанинг тўлов лаўўати деганда нимани тушунасиз ва у ўандай таҳлил ўилинади?
8. Корхона молиявий барўарорлиги деганда нимани тушунасиз ва унинг таҳлили ўандай бажарилади?
9. Ликвидлилиқ кўрсаткичларини кўрсатиб ўтинг?
10. Корхона баланси ликвидлилиги деганда нимани тушунасиз ва у ўандай таҳлил ўилинади?
11. Банк кредитидан фойдаланиш даражасини таҳлил ўилинаётганда нималар ўрганилади?
12. Айланма маблаўлар самарадорлиги деганда нимани тушунасиз ва улар ўандай таҳлил этилади?
13. Айланма маблаўлар айланишига таъсир этувчи омиллар ўандай таҳлил этилади?
14. Хўжалиқ субъектларининг иш фаоллиги ўандай аниўланади ва таҳлил ўилинади?
15. Хўжалиқ субъектларининг иўтисодий ночорлигини аниўлаш тартибини кўрсатиб беринг?
16. Хўжалиқ субъектларининг молиявий ҳолатини яхшилаш имкониятларини кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

қуйида илова қилинган бухгалтерия баланси маълумотлари асосида мустақил равишда корхона фаолиятининг молиявий ҳолатини таҳлил қилиб чиқинг, хулосалар ва таклифлар беринг.

БУХГАЛТЕРИЯ БАЛАНСИ (1-сонли шакл)

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр рака ми Код стр.	ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
А К Т И В			
I. УЗОқ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР			
I. ДОЛГОСРОЧНЫЕ АКТИВЫ			
Асосий воситалар:			
Основные средства:			
Бошланғич (тикланиш) қиймат (0100, 0300) Первоначальная (восстановительная) стоимость	010	1520147,6	3271538,0
Эскириш суммаси (0200) Сумма износа	011	216380,6	668925,5
қолдиқ (баланс) қиймат (010-011 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	012	1303767,0	2602612,5
Номоддий активлар:			
Нематериальные активы:			
Бошланғич қиймат (0400) Первоначальная стоимость	020	3866,4	5350,5
Амортизация суммаси (0500) Сумма амортизации	021	1572,5	2493,3
қолдиқ (баланс) қиймат (020-021 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	022	2293,9	2857,2
Узоқ муддатли инвестициялар, жами (040+050+060+070+080 сатрлар), шу жумладан:	030	920449,7	941106,9
Долгосрочные инвестиции, всего (040+050+060+070+080), в том числе:			
қимматли қоғозлар (0610) Ценные бумаги	040		
Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620) Инвестиции в дочерние хозяйственные общества	050		
қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630) Инвестиции в зависимые хозяйственные общества	060		
Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга инвестициялар (0640)	070		

Инвестиции в предприятие с иностранным капиталом			
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар (0690) Прочие долгосрочные инвестиции	080	603229,2	640120,4
Ўрнатилган асбоб-ускуналар (0700) Оборудование к установке	090		
Капитал қўйилмалар (0800) Капитальные вложения	100	296515,7	300986,5
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари (0910, 0920, 0930, 0940) Долгосрочная дебиторская задолженность	110	20704,8	
Шундан: муддати кечиктирилганлари Из не ^а : просроченная	111	20704,8	
Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990) Долгосрочные отсроченные расходы	120		
I-бўлим бўйича жами (012+022+030+090+100+110+120 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 012+022+030+090+100+110+120)	130	2226510,6	3546576,6
II. ЖОРИЙ АКТИВЛАР II. ТЕКУЩИЕ АКТИВЫ			
Товар-моддий захиралар, жами (150+160+170+180 сатрлар), шу жумладан: Товарно-материальные запасы, всего (стр. 150+160+170+180), в том числе:	140	171321,8	227414,2
Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600) Производственные запасы	150	161448,4	224264,2
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700) Незавершенное производство	160		
Тайёр маҳсулот (2800) Готовая продукция	170		
Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси) Товары	180	9873,4	3150,0
Келгуси давр харажатлари (3100) Расходы будущих периодов	190	8224,5	16003,1
Муддати кечиктирилган харажатлар (3200) Отсроченные расходы	200		
Дебиторлар, жами (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 сатрлар) Дебиторы, всего (стр. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	339592,0	984633,7
Шулардан: муддати ўтгани (кечиктирилганлари) Из не ^а : просроченная	211	-	169,2
Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзлари (4000 дан 4900 нинг айирмаси)	220	4271,3	77415,2

Задолженность покупателей и заказчиков			
Алоҳида бўлинмаларнинг қарзлари (4110) Задолженность обособленных подразделений	230	250882,1	480048,3
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзлари (4120) Задолженность дочерних и зависимых хозяйственных обществ	240	-	355967,1
Ходимларга берилган бўнақлар (4200) Авансы, выданные персоналу	250		
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300) Авансы, выданные поставщикам и подрядчикам	260	-	6165,1
Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400) Авансовые платежи по налогам и сборам в бюджет	270	24773,6	16518,6
Мақсадли давлат жамғармалари ва суўрталар бўйича бўнақ тўловлари (4500) Авансовые платежи в государственные целевые фонды и по страхованию	280		
Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзлари (4600) Задолженность учредителей по вкладам в уставный капитал	290		
Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзлари (4700) Задолженность персонала по прочим операциям	300		
Бошқа дебиторлик қарзлари (4800) Прочие дебиторские задолженности	310	59665,0	48519,4
Пул маблағлари, жами (330+340+350+360 сатрлар), шу жумладан: Денежные средства, всего (стр. 330+340+350+360), в том числе:	320	240164,2	492321,6
Кассадаги пул маблағлари (5000) Денежные средства в кассе	330	12,3	59,0
ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағлари (5100) Денежные средства на расчетном счете	340	196910,4	306037,9
Хорижий валютадаги пул маблағлари (5200) Денежные средства в иностранной валюте	350	43241,5	186224,7
Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлар (5500, 5600, 5700) Прочие денежные средства и эквиваленты	360		
қисқа муддатли инвестициялар (5800) Краткосрочные инвестиции	370	621534,0	934000,0
Бошқа жорий активлар (5900) Прочие текущие активы	380		
II-бўлим бўйича жами (140+190+200+210+320+370+380 сатрлар) Итого по разделу II	390	1380836,5	2654372,6

<i>(стр. 140+190+200+210+320+370+380)</i>			
БАЛАНС АКТИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (130+390 сатрлар) ВСЕГО ПО АКТИВУ БАЛАНСА (стр. 130+390)	400	3607347,1	6200949,2
П А С С И В			
I. ўЗ МАБЛАЎЛАРИ МАНБАЛАРИ I. ИСТОЧНИКИ СОБСТВЕННЫХ СРЕДСТВ			
Устав капитали (8300) Уставный капитал	410	2000000,0	2000000,0
қўшилган капитал (8400) Добавленный капитал	420		
Резерв (заҳира) капитал (8500) Резервный капитал	430	27130,0	1100846,8
Сотиб олинган ўз акциялари (8600) Выкупленные собственные акции	440		
Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) (8700) Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток)	450	193036,0	256165,3
Мақсадли тушумлар (8800) Целевые поступления	460	1225762,3	947403,2
Бўлғуси харажатлар ва тўловлар заҳиралари (8900) Резервы предстоящих расходов и платежей	470	3284,9	10,4
I-бўлим бўйича жами (410+420+430+440+450+460+470 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 410+420+430+440+450+460+470)	480	3449213,2	4304425,7
II. МАЖБУРИЯТЛАР II. ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 сатрлар) Долгосрочные обязательства, всего	490		
Шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (500+520+540+560+590 сатрлар) В том числе: долгосрочная кредиторская задолженность	491		
Улардан: муддати кечиктирилган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари Из не ^а : просроченная долгосрочная кредиторская задолженность	492		
Махсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан узоқ муддатли қарзлар (7000) Долгосрочная задолженность поставщикам и подрядчикам	500		
Алоҳида бўлинмалардан узоқ муддатли қарзлар (7110) Долгосрочная задолженность обособленным подразделениям	510		

Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарзлар (7120) Долгосрочная задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	520		
Муддати кечиктирилган узоқ муддатли даромадлар (7210, 7220, 7230) Долгосрочные отсроченные доходы	530		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати кечиктирилган узоқ муддатли мажбуриятлар (7240) Долгосрочные отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	540		
Муддати кечиктирилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар (7250, 7290) Прочие долгосрочные отсроченные обязательства	550		
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар (7300) Авансы, полученные от покупателей и заказчиков	560		
Узоқ муддатли банк кредитлари (7810) Долгосрочные банковские кредиты	570		
Узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840) Долгосрочные займы	580		
Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (7900) Прочие долгосрочные кредиторские задолженности	590		
Жорий мажбуриятлар, жами (610+620+630+640+650+660+670+680+690+700 +710+720+730+740+750+760 сатрлар) Текущие обязательства, всего (стр.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760)	600	158133,9	1896523,7
Шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлари (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 сатрлар) В том числе: текущая кредиторская задолженность (стр.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601		
Улардан: муддати ўтган (кечиктирилган) жорий кредиторлик қарзлари Из не ^а : просроченная текущая кредиторская задолженность	602		
Махсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан қарзлар (6000) Задолженность поставщиками и подрядчикам	610	3624,8	2139,6
Алоҳида бўлинмалардан қарзлар (6110) Задолженность обособленным подразделениям	620		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан қарзлар (6120) Задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	630		

Муддати кечиктирилган даромадлар (6210, 6220, 6230) Отсроченные доходы	640		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган (кечиктирилган) мажбуриятлар (6240) Отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	650		
Муддати ўтган (кечиктирилган) бошқа мажбуриятлар (6250, 6290) Прочие отсроченные обязательства	660		
Олинган бўнақлар (6300) Полученные авансы	670		1671437,2
Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар (6400) Задолженность по платежам в бюджет	680	22983,4	36808,7
Су`урталаш бўйича қарзлар (6510) Задолженность по страхованию	690	33984,7	65850,6
Давлатнинг мақсадли жам`армаларига тўловлар бўйича қарзлар (6520) Задолженность по платежам в государственные целевые фонды	700		
Таъсисчиларга қарзлар (6600) Задолженность учредителям	710		
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (6700) Задолженность по оплате труда	720	23910,7	90638,5
қисқа муддатли банк кредитлари (6810) краткосрочные банковские кредиты	730		
қисқа муддатли қарзлар (6820, 6830, 6840) краткосрочные займы	740	43631,5	1022,9
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950) Текущая часть долгосрочных обязательств	750		
Бошқа кредиторлик қарзлари (6900, бундан 6959 мустасно) Прочие кредиторские задолженности	760	29998,8	28626,2
<i>II-бўлим бўйича жами (490+600 сатрлар)</i> <i>Итого по разделу II (стр. 490+600)</i>	770	158133,9	1896523,7
БАЛАНС ПАССИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (480+770 сатрлар) ВСЕГО ПО ПАССИВУ БАЛАНСА (стр. 480+770)	780	3607347,1	6200949,4

11.1. Эркин иўтисодий муносабатлар шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазибалари ва ахборот манбалари

Бозор иқтисодиёти шароитида хар бир хўжалик юритувчи субъектнинг олдига кўйган асосий мақсади бу фойда олишдир. Фойда ижтимоий ишлаб чиқаришни ҳамма босқичларининг иқтисодий категориясидир. Фойда иқтисодий категория ва молиявий яқун сифатида ўзининг энг юқори аҳамиятига бозор муносабатлари, бозор иқтисодиёти даврида кўтарилади. Фойдани барпо этиш, уни реализация қилиш бу кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришни, қиймат қонунини ва хўжалик юритиш усули сифатида фойдаланадиган хўжалик ҳисобининг объектив талабидир.

Кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш ишлаб чиқаришнинг доимо кенгайтирилиши, унинг техникавий даражасини мунтазам кўтариб туришни талаб этади. Бунинг учун ишлаб чиқаришда ҳамма вақт фойдага эришилиши, реализация қилиниши ва ундан ишлаб чиқариш эҳтижлари учун фойдаланиш лозим.

Фойда (даромад) иқтисодий ҳаракатнинг зарурий шарти мақсади сифатида қаралади. Жаҳон амалиётида фойда дейилганда кўпинча бизнес самарадорлигининг тадбир воситаси сифатида қаралади. Фойда бу даромадлар ва харажатлар фарқланишидаги юқори ўзгарувчанликдир. Улар орасидаги қуйи ўзгарувчанлик эса зарарни ифодалайди.

Даромадлар ва харажатлар молиявий натижаларни характерловчи фойдани ўлчашга дахлдор бўлган элементлар ҳисобланади. Даромадлар ва харажатларни, яни фойдани аниқлаш ва ўлчаш - корхона ўз молиявий ҳисоботини тайёрлашда фойдаланиладиган капитал концепцияси ҳамда капиталнинг сақланишига боғлиқ бўлади.

Даромадлар ва харажатлар элементлари қуйидагича аниқланади.

Даромадлар - бу ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг оқими ёки кўпайиши шаклида ўсиши ёки пассивларнинг қатнашчиларнинг капиталдаги омонатларидан фарқ этувчи ўсишига олиб келувчи камайишидир.

Харажатлар – ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг чиқиб кетиши ёки улардан фойдаланиш шаклида камайиши, шунингдек, қатнашчилар ўртасида капиталнинг камайишига олиб келувчи мажбуриятларнинг юзага келишидир.

Даромад ва харажатларни аниқлаш уларнинг асосий хусусиятларини белгилайди, аммо уларни молиявий натижалар ҳисоботида акс эттиришда талаб қилинадиган мезонларни аниқлашни мақсад қилиб қўймайди.

Молиявий натижалар таҳлилида даромад ва харажатларнинг ўзаро фарқланишидаги ҳолатга баҳо берилади. Молиявий натижалар фойда ва зарарларнинг шаклланиш қаторлари бўйича ўзгаришлари ўрганилади. Фойда ва зарарларнинг омилли таҳлили олиб борилади. Корхонада молиявий

нативавийликни яхшилаш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ва уларни йўлга қўйишнинг чора ва тадбирлари белгиланади. Корхонанинг фойдалилик даражаасини характерловчи рентабеллик кўрсаткичи ва унинг омилли таҳлили ўтказилади.

Таҳлил молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни ўқиш, вертикал таҳлил, горизонтал таҳлил, трендли таҳлил ва кўрсаткичларни аниқлаш усулларида олиб борилади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни ўқишда унинг сатрлар бўйича кўрсаткичлар тартибланишига, молиявий нативавийликни характерловчи умумий каторларнинг қиймат ифодаси, ҳисобот даври ва ўтган йилнинг шу даври бўйича маълумотларга умумий изох берилади.

Вертикал таҳлилда молиявий натижаларнинг шаклланишини бир қаторли ва кўп қаторли усулларида ўзаро фарқланишларга ва нисбий ўзгаришлар баҳо берилади.

Горизонтал таҳлилда эса молиявий натижаларнинг бўйламасига таркибланиши ва уларнинг ўзгаришлари ўрганилади.

Асосли ёки тренд таҳлилда молиявий натижалар ва уларнинг йиллир бўйича ўзгариши, динамикаси ёки асос йилига нисбатан ўзгаришларига баҳо берилади.

Молиявий натижалар таҳлилда қўлланиладиган асосий кўрсаткичлар қаторига эса корхона фойдалилиги ёки нативавийлиги кўрсаткичлари, бозор активлиги кўрсаткичлари киритилади. Корхона фойдалигини характерловчи асосий кўрсаткичлар сифатида рентабеллик кўрсаткичлари олинади. Бозор активлиги кўрсаткичларига акциялар, қимматли қа'озларнинг фойдалилик даражасини характерловчи кўрсаткичлар киритилади. Улар қаторига битта акцияга тўғри келадиган ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига қадар бўлган фойда), битта акцияга тўғри келадиган соф фойда, битта акцияга тўғри келадиган дивиденд суммаси, акциянинг баҳоси ва фойдаси орасидаги нисбат коэффицентлари киради.

Молиявий натижалар таҳлил ташқи ва ички субъектлар тамонидан олиб борилади. Ички субъектлар тамонидан олиб бориладиган таҳлил ички молиявий таҳлил қаторига киритилиб фақат шу корхонанинг ходимлари тамонидан олиб борилади.

Молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги шундаки, ундан ҳам ички ҳам ташқи ахборот фойдаланувчиларнинг манфаатлари мужассамлашган. Ички молиявий таҳлилда корхонада кўпроқ молиявий натижаларни юзага чиқиш ўрни, шакли бўйича ўзгаришларига аҳамият берилади. Яъни, уларнинг аналитик қаторига кўпроқ аҳамият берилади.

Ташқи таҳлил субъектларига эса солиқ органлари, банк ташкилотлари, акционерлар, мулк эгалари, инвесторлар, шунингдек, корхона фаолияти билан билвосита қизиқувчи учинчи шахслар, эркин сохибкорлар кириши мумкин.

Уларни кўпроқ корхонанинг фойдалилик даражаси ва унинг йиллар бўйича ўзгаришлари қизиқтиради. Агар акция эгаси бўладиган бўлса, соф фойда ва дивиденд тўловига тортиладиган фойда суммаси, солиқ идорасини солиқ тўловига қадар бўлган фойда ва унга қайта қўшиладиган харажат моддалари, қарши томон, харидор ва буюртмачилар ақи шерикларни корхонанинг йил якуни бўйича иқтисодий фойдаси ва ҳ.к.

Бугунги бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг молиявий натижаларини таҳлил этишида молиявий таҳлилнинг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг фойдалилик даражасига баҳо бериш;
- корхонанинг молиявий натижаларини таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- бизнес режада белгиланган фойдалилик даражасига эришилганлиги ва унга таъсир этган омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш;
- фойданинг шаклланиши ва ишлатилишининг асосланганлигини текшириш;
- фойданинг кўпайган ^aки камайганлигига маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан ва бошқа фаолиятлардан эришилган натижанинг таъсир этишини аниқлаш;
- корхонанинг ялпи фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- солиққа тортилгунга қадар бўлган фойданинг шаклланишига ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонанинг соф фойдаси ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ҳамда баҳо бериш;
- соф фойдани кўпайтириш йўналишларини белгилаб бериш;
- корхонанинг рентабеллик кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонанинг умумий рентабеллик даражасини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва ҳақозолар.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг молиявий натижаларини таҳлил этишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
- корхонанинг «Молиявий натижалар тўғрисида»ги ҳисобот (2-шакл) маълумотлари;
- бухгалтерия ҳисобининг молиявий натижаларни акс эттирувчи тегишли сч^aт маълумотлари.

11.2. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботни асосий кўрсаткичлари, улар билан шуғулланувчиларнинг иўтисодий манфаатлари

Молиявий натижалар тўғрисидаги умумлашган маълумотлар молиявий ҳисоботнинг муҳим шакли 2-шаклда «Молиявий натижалар тўғрисидаги» ҳисобот шаклида ифодаланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот чораклик ҳисобот шаклига кириб барча хўжалик юритувчи субъектлар тамонидан тузилади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва уни тўлдириш тартиби ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2002 йил 27-декабрдаги 140-сонли Йўриқномаси асосида белгиланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг асосий кўрсаткичларига қуйидагилар киритилади:

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи (соф) тушум.
1. Маҳсулот сотишдан ялпи фойда
2. Асосий фаолиятдан фойда (зарар)
3. Молиявий фаолиятдан фойда (зарар)
4. Умумхўжалик фаолиятидан фойда (зарар)
5. Фавқулудда фойда (зарар)

6. Солиқ тўловига қадар фойда (зарар)

7. Соф фойда (зарар)

Ушбу кўрсаткичларни ҳисоб китоб қилиш юзасидан албатта корхонанинг қуйидаги харажат қаторларини ҳам таркиблаш ва фарқлаш лозим.

1. Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.

2. Давр харажатлар.

3. Молиявий фаолиятдан харажатлар.

4. Фавқулодда харажатлар.

Даромад ва харжатларни бу таркиб туркумланиши қуйидагиларга имкон беради;

❖ Ишлаб чиқариш харажатларини бошқа харажатлардан фарқлаш ва корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигига баҳо бериш,

❖ Молиявий бошқарув юзасидан операцион харажатларни бошқа харажатлардан фарқлаш

❖ Корхона томонидан олинган даромадларни уларнинг юзага келиши ёки шаклланиши бўйича алоҳида таркиблаш (асосий фаолиятдан, молиявий фаолиятдан ҳамда кутилмаган ҳолатлардан).

Молиявий натижалар тўғрисидаги янги ҳисобот шакли уларнинг ҳар бир шаклланиш қатори бўйича тўлиқ ахборотларни олиш имконини беради. Бу ахборотлар ички ва ташқи ахборот фойдаланувчиларининг манфаатлар тўқнашувини келтириб чиқармайди. Агар шундай бўлганда эди, молиявий ҳисоботни тузиш қоидаси бузилган бўлар эди. Негаки, молиявий ҳисоботдаги маълумотларда ҳеч қачон бир туркум ахборот фойдаланувчилар фойдасига бошқа туркум зарари ҳисобига акс эттиришлар бўлмаслиги талаб этилади. Ушбу қоида ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» қонунининг 6-моддасида ҳам бериб ўтилади. Яъни молиявий ҳисоботларни тузишдаги бетарафлик қоидаси.

1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум қатори. Маҳсулот сотишдан олинган соф тушум суммаси маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинган жами тушум суммасидан сотишга солиқлар тўловлар ва ажратмалар суммасини чегириш асосида аниқланади.

Сотишга солиқлар, тўловлар, ажратмаларга қуйидагилар киритилади:

-қўшилган қиймат солиғи;

-Акциз солиғи;

-Реклама солиғи;

-Маҳсулот ҳажмидан ижтимоий суўурга бўлимига ажратма ва ҳ.к.

Маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотилган қаторга киритишнинг одатда иккита шarti характерланади. Булар кассали ва ҳисобга олиш усуллари дир. Кассали усулнинг моҳияти шундаки, бунда маҳсулотлар ортиб жўнатилиб ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган ва уларнинг ҳисоб счётларига пули келиб тушгандан кейингина сотилган ҳисоблаш ва тушум қаторига қўшиш, сотишга солиқлар суммасини ҳам уларнинг амалга ошиш даврига мувофиқ ҳисоблашни характерлайди. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» қонуннинг қабул қилинишига қадар республикамизда ушбу усул қўлланиб келинди.

Маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотилган қаторга киритишнинг ёки даромадларни тан олишнинг ҳисобга олиш усули эса уларнинг ортиб жўнатилиб ҳисоб ҳужжатлари тақдим этилган вақти бўйича ҳисобга олишни характерлайди. Бунда пул тушумлари ёки тўловларнинг амалга ошиш вақтига аҳамият

берилмайди. Сотишга солиқларнинг ҳисоб китоби ҳам бевосита уларнинг тушум сифатида тан олиш вақти бўйича ҳисобга олинади.

2. Маҳсулот сотишдан ялпи фойда. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи молиявий натижа фойда ёки зарар қуйидаги боʻланишлар асосида аниқланади. Яъни, маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини чегириш асосида аниқланади.

Корхона фойдасининг асосий қисмини бевосита маҳсулот (иш ва хизмат) лардан олинган фойда ташкил этади.

3. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятнинг молиявий натижаси (Фойда ёки зарар). Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси қуйидаги боʻланишларда аниқланади. Яъни, маҳсулот (иш ва хизмат) ларни сотишдан олинган фойда суммасидан давр харажатлари таркибига кирувчи сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар, ва бошқа умумхўжалик харажатларини чегириш ҳамда асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромад ва харажатларни тартибли фарқлаш асосида аниқланади.

4. Молиявий фаолиятдан олинган фойда (зарар). Молиявий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар қаторига молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда қуйидаги умумлашган кўрсаткичлар киритилган.

-Шўъба ва уюшма корхоналардан олинган дивидендлар;

-Бошқа олинган дивидендлар;

-Шўъба ва уюшма корхоналарга берилган ва олинган қарзлар бўйича фоизлар;

-Бошқа тўланган ва олинган фоизлар;

-Валюта курсининг ўзгаришидан фарқлар;

-Молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар ва харажатлар.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижасига молиявий фаолиятдан олинган натижани қўшиш асосида умумхўжалик фаолиятидан молиявий натижа (фойда, зарар) аниқланади.

5. Умумхўжалик фаолиятидан молиявий натижа. Умумхўжалик фаолиятидан олинган молиявий натижа солиқ тўловига қадар фойда суммасидан ёки ҳисоб фойдаси суммасидан фавқулодда фойда ва зарарлар суммасига фарқ қилади.

Умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда суммаси молиявий натижанинг шаклланиш қатори эмас, балки уни жамловчи қатор сифатида таркибланади.

6. Фавқулодда фойда (зарар). Фавқулодда фойда (зарар) – корхона тамонидан одатий ҳол ҳисобланмаган ва уч йиллик ораликда бундай фаолият билан шуғулланмаган ҳолатлардан оладиган даромад ва йўқотишлар фавқулодда фойда ва зарарлар қаторига киритилади.

Фавқулодда фойда ва зарарлар молиявий натижалар шаклланишининг учинчи таркиби сифатида қаралади.

Қутилмаган сув тошқини, ёнғинлар, табиий офатлар таъсиридаги йўқотишлар ҳам ушбу қаторга киритилади. Улар бўйича фойда ва зарарларнинг бошқа шаклланиш қаторларида солиқланиш бўйича ҳеч қандай фарқланиш йўқ. Агар фойда олинмаган бўлса, у бўйича ҳам тегишли тартибда солиқ тўланади, зарар олинмаган бўлса умумхўжалик фаолиятидан олинмаган фойда суммаси зарар суммасига камайтирилади.

Лекин амалий кузатишлар натижаси шуни кўрсатадики уларнинг шаклланиш эҳтимоли ниҳоятда қисқа ёки кам. Бўлган тақдирда ҳам фақат зарар шаклида бўлмоқда.

7. Солиқ тўловига қадар фойда (зарар). Солиқ тўловига қадар фойда (зарар) суммаси умумхўжалик фаолиятдан фойда (зарар) суммасига фавқулодда фойда (зарар) суммасини қўшиш асосида аниқланади. Солиқ тўловига қадар фойда суммаси ахборот истеъмолчилари эътиборидаги ва кузатувидаги қатор ҳисобланади.

У бевосита асосий фаолиятнинг молиявий натижасидан, молиявий фаолиятнинг молиявий натижасидан ҳамда фавқулодда фойда ва зарарлар жамланган суммасидан иборот бўлади.

8. Соф фойда (зарар). Соф фойда корхона ихтиёрида қоладиган фойда суммасини ифодалайди. Ушбу қатор солиқ тўловига қадар бўлган фойда суммасидан фойда (даромад)дан тўланган солиқлар ва бошқа солиқли тўловларни чегириш асосида аниқланади.

Соф фойда корхонанинг эркин тасарруф шартидаги ва фойдаланишидаги фойда суммасидир. Лекин, соф фойда суммаси ҳам турли тўловлар ва ажратмалар базаси сифатида олиниши мумкин экан. Масалан, корхона соф фойдасидан олинadиган ижтимоий инфраструктурани ривожлантиришга ажратмалар, футбол федерациясига ажратмалар ва бошқа тўловлар ва ажратмаларни шулар қаторига киритиш мумкин.

Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичида фақат сотилган маҳсулотнигина ишлаб чиқариш таннархи акс этади. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи эса унинг учун кетган барча харажатларнинг қийматини ўзида ифодалайди. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳам ҳисобга олиш усулида ушбу қаторга ўринланади.

Давр харажатлари қаторига сотиш харажатлари, маъмурий харажатлар ва операцион харажатлар киради.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар қаторига фоизлар бўйича харажатлар, банк хизмат ҳақи харажатлари, валюта курсининг тушиб кетишидан йўқотишлар ва бошқа сарфлар киради.

Фавқулодда харажатлар қаторига кутилмаган ҳолатлар таъсирида юзага келадиган харажатлар киритилади.

Солиққа тортиладиган фойдани аниқлаш учун солиққа тортилгунгача бўлган фойдага:

- Низомда келтирилган биринчи иловага асосан чегирилмайдиган харажатлар ^аки доимий тафовутлар қўшилади;
- Низомда келтирилган иккинчи иловага биноан вақтлар бўйича тафовутлар қўшилади ^аки айириб ташланади;
- қабул қилнган солиқлар бўйича қонунларга биноан корхоналарда солиқлар бўйича тасдиқланган имти^азлар айириб ташланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот йил бўйича ҳар бир чоракка жамланган ҳисобда тузилади. Уни топшириш органларига солиқ идоралари, банк ташкилотлари, юқори ташкилотлар киритилади. ўлчов қиймати *минг сўм* ҳисобида ҳисобга олинади. Шунингдек, ушбу ҳисобот шаклига справка, маълумотнома шаклида бюджетга тўловлари ҳисоби ҳам киритилган. Унда корхона томонидан республика ва маҳаллий бюджетга тўлайдиган солиқлар тўлови бўйича ҳисобга олинган ва тўлангани тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилади.

11.3. Молиявий натижаларнинг шаклланиши ва уларнинг турлари

Бугунги эркин иқтисодий муносабатлар шароитида республикамиздаги амалдаги ҳуқуқий меърапларга мувофиқ хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини шаклланиши Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ҳамда 1999 йил 5-февралда тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўрисида”ги Низомга асосан белгиланади. **Мазкур Низомга мувофиқ молиявий натижаларнинг шаклланиш қаторларига қуйидагилар киритилади:**

1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи молиявий натижа;
2. Асосий фаолиятнинг ялпи молиявий натижаси;
3. Молиявий фаолиятдан кўрилган натижа;
4. Умумхўжалик фаолиятидан олинган ялпи молиявий натижа;
5. Фавқулодда қутилмаган ҳолатлардан натижа;
6. Солиқ тўлангунгача бўлган ялпи молиявий натижа;
7. Йилнинг соф фойдаси (зарари).

Молиявий натижаларнинг бу таркиб туркумланишини халқаро ҳисоб андозаларига нисбатан берилган дейиш мумкин. Бунда асосий фаолият молиявий натижалар қаторига корхонанинг маҳсулот сотишдан оладиган натижаси, асосий воситаларни сотишдан оладиган натижаси ва бошқа активларни сотишдан оладиган молиявий натижаси акс этади. Давр харжатлари улардан чегирилувчи қатор сифатида олинади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва харажатлар қаторига корхонанинг молия бозоридаги фаоллигидан оладиган даромадлари ва мулкый муносабатлардаги иштирокидан олинган даромадлари, эркин алмаштириладиган валюта ресурсларини бошқаришдан оладиган даромадлари, корхонанинг молиявий фаолиятидан келиб чиқадиган турли харажатлар киритилади. Уларнинг корхона ҳисоб фойдасидаги салмоғи сўнгги йилларда тобора ошиб бормоқда.

Фавқулодда қутилмаган ҳолатлардан даромадлар ва харажатлар қаторига корхонанинг асосий ва молиявий фаолиятидан ташқари, тасодифий ҳолатлар бўйича оладиган даромад ва харажатлари киритилади. Уларнинг таркибига киритиладиган аниқ кўрсаткичлар янги Низомда ифода этилмаган. Фақат уларнинг фарқланишига таъриф берилган ҳолос. Бу тариф эса юқорида баён этилган эди. Яъни, корхона учун яқин уч йиллик оралиқда одатий ҳол ёки фаолият тури ҳисобланмаган ҳолатлардан оладиган даромадлари ёки йўқотишлар ушбу қаторга киритилади. Шунингдек, тасодифий ҳолатлар ҳам.

Молиявий натижаларнинг шаклланиш бўйича таҳлилни қуйидаги жадвал малумотлари асосида бериш мумкин.

52-жадвал

ABC” акционерлик жамиятида молиявий натижаларнинг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил бошига	Йил охирига	ўзгариши (+,-)
--------------	------------	-------------	----------------

	Сумма, минг сўм	Солиқ тўлангу нча бўлган foyдага нисбата н салмо'и, %	Сумма, минг сўм	Солиқ тўлангунг ача бўлган foyдага нисбатан салмо'и, %	Сумма- даги	Салмо- идаги
1	2	3	4	5	6	7
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда	522905	189,69	872059	192,45	+349154	+2,76
2. Давр харажатлари ва асосий фаолиятнинг бошқа жара^нларидан даромад ва харажатлар	-281602	102,16	-470990	103,96	+189388	+1,8
3. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг ялпи молиявий натижаси	241303	87,53	401069	88,53	+159766	+1,0
4. Умумхўжалик фаолиятининг ялпи молиявий натижаси	275657	100,0	453044	100,0	+177387	-
5. Фавқулоддаги фойда ва зарарлар	-	-	-	-	-	-
6. Даромад соли'и тўлагунга қадар фойда (зарар)	275657	100,0	453044	100,0	+177387	-
7. Даромад (foyда)дан солиқ ва бошқа солиқлар	245414	89,03	427644	94,39	+182230	+5,36
8.. ҳисобот давридаги соф фойда ^ки зарар	30243	10,97	25400	5,61	-4843	-5,36

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қила^атган “ABC” акционерлик жамиятида жорий йилда ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга соф фойдаси камайган. Соф фойданинг камайишига асосан, давр харажатларининг ўтган йилга нисбатан 189388 минг сўмга ортиши ҳамда тўланган солиқларнинг, яъни даромад соли'и ва бошқа солиқ ҳамда ажратмаларнинг ўтган йилга нисбатан 182230 минг сўмга кўп тўланганлиги таъсир этган. Ушбу омилар корхонанинг маҳсулот сотишдан олган ялпи фойдасининг 349154 минг сўмга органини ҳам қоплаб юборди. Демак, корхона маъмурияти биринчи навбатда давр харажатларини қисқартириш чораларини кўриши лозим бўлади. Бундан ташқари тўланган солиқларнинг кескин ортишига қандай омилар сабаб бўлганлигини ҳам ўрганиб чиқиш лозим бўлади.

11.4. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган молиявий натижа ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижалари таркибида асосий ўринни маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойда ташкил этади. Молиявий натижаларнинг асосий қисми маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан шаклланди. Таҳлилда асосий эътибор ушбу каторнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ва омилли таъсирига қаратилади.

Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган молиявий натижа маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулот иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш таннархини чегириш асосида аниқланади. Савдо ташкилотларида молиявий натижаларни аниқлашда товарларни сотишдан олинган соф тушумдан шу маҳсулотларни сотиб олиш қийматини чегириш асосида аниқланади.

Таҳлилда сотишнинг учта қатори характерланади.

1. Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан молиявий натижа;
2. Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотишдан натижа;
3. Бошқа активларни сотишдан олинган натижа.

Уларни бухгалтерия ҳисобида аҳолида ҳисоб объекти ёки даромадларнинг юзага чиқиш шакли ёки ўрни сифатида таркибланиши белгиланган. Бунда асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши ва сотилиши, бошқа активларни сотишдан олинган натижалар асосий ишлаб чиқаришнинг бошқа жараёнлари сифатида қаралади. Уларни молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда операцион даромадлар ва харажатлар қатори кўрсатилиши тартибланган.

Маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган фойда ёки зарар ўзгаришида омилли таҳлилга аҳолида аҳамият берилади.

Маҳсулот сотишдан олинган фойда ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир этиши мумкин:

- ❖ Корхонанинг ўзига боʻлиқ омиллар ёки ички омиллар.
- ❖ Корхонанинг ўзига боʻлиқ бўлмаган ёки ташқи омиллар.

Корхонанинг ўзига боʻлиқ бўлган омилларга маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи, ҳажми, ассортимент ва структура омиллари киритилади. Унинг ўзига боʻлиқ бўлмаган ёки ташқи омилларга давлатнинг солиқ сиёсатининг ўзгариши, баҳо омилли ва бошқа омиллар киреди.

Умумий жиҳатдан олганда фақат корхонанинг ўзига тегишли ва тегишли бўлмаган таъсир омилларини тартибланиш қийин. Уларни фақат нисбий жиҳатдан қараши мумкин.

Маҳсулот, иш ва хизматларни сотилган қаторга киритишда бевосита мулкый эгаллик ва уларни тасарруф этиш шартидан келиб чиқилади. Маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган ялпи фойда таҳлилида бевосита маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шартига ҳам баҳо бериши мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шarti маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган тушум суммасидан барча ўзгарувчан харажатларни чегиришни характерлайди. Бунда янгидан яратилган қиймат фақат ўзгарувчан қийматнинг ўзидан иборат бўлади. Яъни, корхона маржиналлик шартига критик ҳажм даражасида фойда

суммасига эга бўлмайди. У фақат ишлаб чиқариш харажатларини, ўзгарувчан ва ўзгармас харажатларни қоплаш даражасидаги маҳсулот ҳажмигагина эга бўлади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг маржиналлик шарти корхона ишлаб чиқариш режаси ва фаолият натижавийлигини олдиндан белгилаш имконини беради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг критик даражаси ҳам одатда ушбу қатор бўйича ўрганилади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси деганда корхонанинг фойда ёки зарар олмасдан маҳсулот иш ва хизматлар ҳажмини белгилаш даражаси олинади. Критик ҳажм даражасида маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан олинган тушум фақат шу маҳсулот иш ва хизматларга кетган ўзгарувчан ва доимий ўзгармас харажатларни қоплашга етиши кузатилади.

Критик ҳажм даражаси амалий қўлловимизга эндиgina кириб келаётган кўрсаткич ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични аниқлаш асосида корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш режаси ёки фойда режасини олдиндан чамалаш, белгилашда асосий кўрсаткич сифатида фойдаланганимиз мумкин.

Таҳлилда критик ҳажм даражаси ва уни аниқлашнинг усулбуй бо`ланишлари белгиланади. Шунингдек унинг ўзгаришини омили таҳлил этиш орқали ечимлар берилади.

Критик ҳажм даражасини қуйидаги формула шаклида ифода этиш мумкин. Бунда бевосита маҳсулотнинг қиймат ифодасидан ёки сотиш баҳосидан келиб чиқилади. Маҳсулотнинг қиймат ифодасини эса қуйидагича белгилаш мумкин.

Маҳсулот қиймати = ўзгарувчан харажат + ўзгармас харажатлар + фойда.

Бундан критик ҳажм даражасига юқорида берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда қуйидаги бо`ланишни бериш мумкин.

Критик ҳажм даража

сида маҳсулот ҳажми = ўзгарувчан харажатлар + ўзгармас харажатлар + 0

Бу бевосита қийматни иқтисодий категория сифатида белгилашдаги ифодалашнинг ўзидан иборатдир. Яъни

Маҳсулот

ҳажми = Доимий капитал + ўзгарувчи капитал + +Фойда

Критик ҳажм даражасида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

-Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатларнинг ўзгариши

-Маҳсулот бирлигининг баҳоси

-Маҳсулотлар миқдор ўзгаришлари

-ўзгармас харажатлар ўзгариши ва ҳ.к.

Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражасини қуйидаги мисол асосида аниқлаш мумкин.

53-жадвал

Маҳсулот ишлаб чиқариш критик ҳажм даражасининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Суммаси
Маҳсулот бирлигининг баҳоси	500
Жами ўзгармас харажатлар	100000
Маҳсулот бирлига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар	300

АНИҚЛАШ КЕРАК:

Критик ҳажм даражасини

-қиймат ифодаси-?
 -миқдор ифодаси -?

$$\text{Критик ҳажм даражаси} = \frac{\text{Жами ўзгармас харажатлар}}{\text{1-} \frac{\text{бирликка ўзгарувчан харажат}}{\text{бирлик баҳоси}}}$$

Юқоридаги белгилашлардан критик ҳажм даражаасини аниқлаш мумкин.

$$\text{Критик ҳажм} = \frac{100000}{\frac{300}{500}} = 250000 \text{ сўм}$$

Критик ҳажм даражасининг қиймат ифодасини унинг бирлик баҳосига бўлиш асосида критик ҳажм даражасида маҳсулот миқдорини аниқлаш мумкин.

$$\text{Критик ҳажм} = \frac{250000}{500} = 500 \text{ дона}$$

Унинг ўзгаришини бевосита юқоридаги формула асосида ўзаро боғланишларда аниқлаш мумкин.

54-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятининг маҳсулот сотишдан олинган фойдаси ва унинг ўзгаришини омилли таҳлили

Кўрсаткичлар	Утган йили	ҳисобот йили ўтган йил таннархида	ҳисобот йили
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	2578146	3040381
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм	929608	1789537	2168322
3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда, минг сўм	522905	788609	872059

Таҳлил этувчининг тушуниши осонроқ бўлиши учун қуйидаги боғланишларни келтириш ўринлидир.

Маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган ялпи фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	ҳисобот йилида сотиш ҳажми ўтган йил таннархида	ҳисобот йили
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум	Q_0P_0	Q_1P_0	Q_1P_1
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннари	Q_0S_0	Q_1S_0	Q_1S_1
3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда	$Q_0(P_0 - S_0)$	$Q_1(P_0 - S_0)$	$Q_1(P_1 - S_1)$

Бу ерда:

Q – маҳсулот ҳажми;

S – маҳсулот бирлигининг таннари;

P – маҳсулот бирлигининг баҳоси.

1. Маҳсулот ҳажмининг ўзгариши:

$$788609 - 522905 = +265704$$

2. Баҳо ва ишлаб чиқариш таннари ўзгаришининг ялпи фойда ўзгаришига таъсири:

$$872059 - 788609 = +83450$$

Жадвал маълумотларидан кўринадик, таҳлил қилинган корхонада жорий йилда маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда миқдори ўтган йилга нисбатан 349154 минг сўмга ўсган. Бу ўзгариш қуйидаги омиллар ҳисобига бўлган: яъни, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг миқдор жиҳатидан ўзгариши ҳисобига маҳсулот сотишдан олинган фойда суммаси 265704 минг сўмга ортган. Умуман олганда корxonанинг маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойдасини ортишига асосан маҳсулот ҳажмининг миқдорини ўсиши сабаб бўлган. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойданинг ўсганлигини ижобий ҳолат сифатида баҳоламоқ лозим.

11.5. Давр харажатларининг таҳлили

Давр харажатлари дейилганда – бевосита ишлаб чиқариш жараҳани билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушунилади. Давр харажатлари таркибига маҳсулот ишлаб чиқариш таннарига киритилмайдиган хўжалик сарфлари

киритилади. **Уларни юзага чиқиш шакли ва ўрнига қараб қуйидагиларга ажратиш мумкин.**

- сотиш харажатлари;
- маъмурий харажатлар;
- бошқа умумхўжалик харажатлари.

Сотиш харажатлари «Маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) таннархига киритиладиган харажатлар, Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисидаги Низомга мувофиқ ягона тартиблашни ва тўғридан тўғри корхона фаолият натижавийлиги боʻланиши тартибланган.

Сотиш харажатлари маҳсулотларни харидор ва буюртмачиларга ортиб жўнатиш ва сотиш билан боʻлиқ бўлган харажатларни ўз ичига олади.

Сотиш харажатларини иш ҳақи харажатлари, иш ҳақидан ажратмалар, материал харажатлари, асосий воситалар ва номатериал активлар амортизацияси, реклама харажатлари, иш ва хизматлар, бошқа харажат моддалари бўйича таркиблаш ва таҳлил этиш мумкин.

Сотиш харажатларининг қопланиши корхонанинг дастлаб ҳисоб фойдасидан амалга оширилади.

Маъмурий харажатлар каторига корхона бошқаруви билан боʻлиқ бўлган харажатлар киритилади ва уларнинг корхона сарфлари таркибидаги салмоʻи сезиларли улушни ташкил этади. Бу бевосита раҳбарлар ва бошқарув апаратини хизмати харажатларидир.

Бошқа умумхўжалик харажатлари каторига юқоридаги таркибга киритилмаган харажатлар ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, ўзлаштириш ва янги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш билан боʻлиқ бўлган харажатлар киритилади.

11.6. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган даромад ва харажатлар таҳлили

Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромад ва харажатлар таҳлилида асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг маҳсулот иш ва хизматларни сотишдан ташқари фаолиятлардан олинган даромад ва йўқотишлари таҳлил этилади. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнлардан олинган даромад ва харажатлар кўпинча **операцион даромадлар ва харажатлар** деб ҳам айтилади. Операцион харажатлар ва даромадлар каторига бошқа сотишлардан олинган даромадлар ёки улар бўйича йўқотишлар киради.

Корхонанинг бошқа операцион харажатларига қуйидагилар киради: кадрлар тайʼрлаш ва уларни қайта тайʼрлаш харажатлари, лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларида чалаликни бартараф этиш харажатлари, маслаҳат ва ахборот тизимларига ҳақ тўлаш, аудиторлик хизматлари учун тўловлар, саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларни ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боʻлиқ бўлмаган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари харажатлари, шаҳар ободончилик ишлари ва қишлоқ хўжалигига ʼрдам бериш билан боʻлиқ харажатлар, компенсация ва раʼбатлантириш тусидаги тўловлар иш ҳақини ҳисоблашда эътиборга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар, яъни, моддий ʼрдам,

соʻликни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, соʻломлаштириш лагерлари, маданият ва спорт объектларини асраш харажатлари, вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини сақлаш харажатлари, банк хизмати учун тўловлар, ҳар хил хайрия жамʼармалари, экология, соʻломлаштириш, маданият, халқ таълими, ижтимоий таъминот ва шу каби ташкилотларга бадаллар, бюджетга мажбурий тўловлар, солиқлар ва йиғимлар ва бюджетдан ташқари жамʼармаларга ажратмалар, зарарлар, жарималар, пенялар ва бошқа харажатлардан иборатдир.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган бошқа даромадларга қуйидагилар киреди:

- ундирилган ^ақи қарздор томонидан эътироф қилинган жарималар ва пенялар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йилга тегишли фойда;
- ^ардамчи хизмат кўрсатувчи тармоқлардан олинган тушумлар;
- асосий воситалар, номоддий активлар ва бошқа мол-мулкларни сотишдан олинган даромадлар;
- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;
- товар-моддий бойликларни қайта баҳоланишдан кўрилган натижалар;
- давлат субсидияларидан даромадлар;
- холисона молиявий ^ардам;
- бошқа операцион даромадлар.

11.7. Операцион жараёнлардан олинган даромадлар ва йўқотишлар таҳлили

Операцион жараёнлардан олинган даромадлар қаторига корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишдан ташқари фаолиятидан олинадиган даромадлар киритилади. Улар бўйича харажатлар ва даромадлар қатори алоҳида таркибланган ҳолда умумий суммада молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга туширилади. Операцион даромадлар ва харажатлар ўзининг соф қиймати бўйича ҳам молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга туширилиши белгиланган. Бунда операцион жараёнлардан олинган даромадлар улар бўйича харажатлар қийматига фарқланган ҳолда ҳисоботга фойда ёки зарар қаторига туширилади.

Бошқа сотишлар бўйича Республика Солиқ кодексига мувофиқ алоҳида солиқлар тўлови қўлланилади. Шунингдек, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишга солиқлар, даромад ёки тушумларнинг бу қатори бўйича ҳам амал этади. Бошқа сотишлардан соф тушум суммаси ҳам маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушумни аниқлашдаги каби услубий боʻланишга эга.

Операцион жараёнлардан даромадлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин. Корхонада ортиқча саналган ёки фойдаланишсиз турган асосий воситаларни сотишдан олинган натижа, уларни ҳисобдан чиқаришдан олинган натижа, номоддий активларни ҳисобдан чиқариш ва сотишдан олинган натижа, капитал қўйилмалар бўйича натижа, узоқ муддатли ишлатишга олинган, лизинг қўлловидан даромадлар, қимматли қоғозларни сотишдан олинган даромадлар, кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотишдан олинган даромадлар, материал ва хом-ашёларни сотишдан олинган даромадлар, валюта маблаъларини сотишдан олинган даромадлар, улар бўйича сарфлар ва йўқотишларни ўз ичига олади.

56-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятининг операцион фаолиятидаги даромадлар ва харажатлар таҳлили (минг сўмда)

Кўрсаткичлар	Ўтган йили		ҳисобот йили		Фарқи (+,-)	
	фойда	зарар	Фойда	зарар	Фойда	зарар
1	2	3	4	5	6	7
1. Асосий воситаларни сотишдан олинган натижа	54793	96387	51389	89328	-3404	-7059
2. Кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотишдан олинган натижа	-	35697	-	52131	-	+16434
3. Валюта маблаъларини сотишдан олинган натижа	36982	-	50836	-	+13854	-
4. Мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган натижа	-	-	3645	-	+3645	-
5. Материалларни сотишдан олинган натижа	6862	42397	954	39821	+5908	-2576
6. қимматли қоғозларни сотишдан олинган натижа	-	3773	-	-	-	-3773
7. Номоддий активларни сотишдан олинган натижа	-	-	-	8372	-	+8372
Жами	98637	178254	106824	189652	+8187	+11398

Жадвал маълумотларидан кўринадики, биз таҳлил қилган корхонада жорий йилда жами 106824 минг сўмлик операцион фаолиятдан фойда кўрилган бўлса, 189652 минг сўмлик зарар кўрилган. Ўтган йилга нисбатан корхонанинг операцион фаолиятдан кўрган фойдаси 8187 минг сўмга, зарари эса 11398 минг сўмга ўсган. Маълумотлардан кўринадики, операцион фаолиятдан кўрилган фойданинг асосини асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотиш, хорижий валюталарни сотиш, материалларни сотишдан бўлган фойда ташкил этган. Операцион фаолиятдан кўрилган зарарларнинг асосий қисмини эса асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ва сотиш ҳисобига, кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмларни сотиш ҳисобига бўлган. Шунингдек, қимматли қоғозлар сотишдан олинган зарар суммаси эса ҳисобот йилида бир қадар камайишига эришилган.

11.8. Молиявий фаолиятдан олинган даромад ва йўқотишлар таҳлили

Молиявий фаолиятдан олинган натижа корхона фаолият натижавийлигининг алоҳида ҳисоб қатори сифатида таркибланади ва таҳлил этилади. Молиявий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар корхонанинг фонд

бозори, молия бозоридаги фаолиятдан келадиган натижаларни ўз ичига олади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қатори «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритилган харажатлар, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ таркибланади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг корхоналарнинг жами ҳисоб фойдаси таркибидаги салмоғи сўнгги йилларда бир қадар ўсиб бормоқда. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин. Масалан, бошқа корхоналар фаолиятида ҳиссали қатнашишдан олинган даромадлар, валюта маблағларининг курс ўзгаришидан олинган даромадлар, бошқа корхоналарга, шўба ва уюшма корхоналарга берилган қарзлар бўйича олинган даромадалар, фоизлар бўйича олинган ва тўланган даромадлар, акциялар бўйича олинган дивидендлар суммаси ва ҳ.к.

Таҳлилда уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади ҳамда унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўрганилади.

Таъсир этувчи омиллар ҳар бир таркиб қатор бўйича алоҳида ва умумий асосда ўрганилади.

Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар молиявий натижалар тўғрисидаги молиявий ҳисоботдан ва унинг қаторлари бўйича берилган изоҳлардан олинади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг қуйидаги қаторлари таркибланган.

- шўба ва уюшма корхоналардан олинган дивидендлар;
- бошқа олинган дивидендлар;
- шўба ва уюшма корхоналарга берилган ва олинган қарзлар бўйича фоизлар;
- бошқа олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар;
- валюта курсининг ўзгаришидан фарқлар;
- молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ва йўқотишлар.

11.9. Фавқулоддаги фойда ва зарарлар таҳлили

Фавқулоддаги фойда ва зарарлар молиявий натижавийликнинг учинчи таркиб қатори ҳисобланади. Унинг қаторига бевосита тасодифий ҳолатлардан кўриладиган натижалар киритилади. Масалан, сув тошқини ёки ер кимирлаши, ёнғин оқибатида, бўронлар оқибатида ёки бошқа табиат ҳодисалари асосида рўй берадиган йўқотишлар киритилади. Фавқулодда фойда ёки даромадалар қаторига киритилган ёки зарарлар қаторига киритилган алоҳида моддалар «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритилган маҳсулот (иш ва хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиши тартиби тўғрисида»ги Низомда аниқ кўрсатилмаган.

Уларнинг фақат битта шarti умумий Низомда белгиланган. Яъни, яқин уч йиллик оралиқда корхона учун одатий ҳол ҳисобланмаган ҳолатлардан олинган даромадлар ёки фойда суммаси корхона учун кутилмаган ҳолатлардан олинган даромадлар сирасига киритилади.

Кутилмаган ёки фавқулодда ҳолатлардан олинган даромадлар ёки улар бўйича йўқотишлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг алоҳида таркиб қатори сифатида белгиланган.

Уларни корхонада режалаштириш амалга оширилмайди. Яъни, фавкулдда даромад ва харажатлар режалаштирилмайдиган қаторга киритилади. Уларнинг ҳозирги пайтда корхоналар фаолият натижавийлигидаги салмоғи сезиларга таъсирга эга эмас.

11.10. Корхона ҳисоб фойдаси (солиқ тўловига қадар фойда) таҳлили

Корхона ҳисоб фойдаси ва унинг таркибига киритиладиган қаторлар тўғрисида юқорида кенгроқ тўхталган эдик. Яъни, корхона ҳисоб фойдаси асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинандиган натижа, молиявий фаолиятдан натижа, фавкулдда фаолиятдан ёки ҳолатлардан натижаси жамланган ҳолда жорий давр бўйича корхонанинг ҳисоб фойдаси аниқланади. Корхона ҳисоб фойдаси давлатнинг ва ахборот фойдаланувчиларнинг эътибор шартидаги асосий қатор ҳисобланади. Даромад ва харажатлар уларнинг юзага чиқиш вақти ва ўрни бўйича юритилган ҳолда якуний натижа ушбу қоида асосида тузилади.

Корхона ҳисоб фойдаси ёки солиқ тўловига қадар бўлган фойда (зарар) суммасидан фойда даромаддан солиқлар ва бошқа фойдадан солиқлар, тўловлар ва ажратмаларни чегириш асосида корхонанинг жорий давр бўйича соф фойда (зарар) суммаси аниқланади. Республикамиз солиқ қонунчилигига мувофиқ барча хўжалик ҳисобидаги корхоналар даромад солиғи тўловчилар ҳисобланади ва уларнинг айрим гуруҳи бўйича доимий ва вақтинчалик имтиёзлар белгиланган.

Бошқа солиқли тўловлар қаторига республика ва маҳаллий бюджетга тушадиган айрим тур солиқлар киритилади. Уларнинг тури ва ундириш тартиби Давлат Солиқ қўмитаси тамонидан белгиланади. Ягона солиқ тўловига ўтган корхоналарда ушбу солиқ тури олинган даромаддан қатъий ставкаларда ҳисобланади ва тўланади.

11.11. Соф фойда ва унинг ўзгаришини омилли таҳлили

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир хўжалик субъекти ўз фаолияти натижасида соф фойдага эришишни кўзлайди. Шу сабабли ҳам соф фойда миқдорини ўрганиш ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш корхона самарадорлигини оширишга олиб келади. Корхона ихтиёрида қоладиган ва унинг эркин тасарруфидаги фойда соф фойда дейилади. Ушбу кўрсаткич солиқ тўловига қадар бўлган фойда суммасидан фойда (даромад)дан солиқ ва бошқа солиқлар ва ажратмалар суммасини чегириш асосида аниқланади. Соф фойда таҳлилида унинг ўтган йилларга, шунингдек, корхона бизнес режаси кўрсаткичларига нисбатан ўзгаришлари ўрганилади. Молиявий натижавийликнинг ушбу якуний қатори барча ички ва ташқи ахборотдан фойдаланувчилар эътиборидаги масала ҳисобланади.

Ташқи ахборотдан фойдаланувчилар корхонанинг фойдалилик даражасига, ўз активларини мақсадли бошқаришнинг шартларини белгилашга ҳам жиддий аҳамият беришади. Масалан, корхона мулкида ҳиссали қатнашувчилар акция эгалари келишувига ақи хусусий капиталдаги улушига қараб тақсимланандиган ҳисоб фойдасининг ҳолатига корхона ихтиёрида қоладиган соф фойда билан қизиқсалар, инвестиция ҳомийлари эса корхона фаолиятининг барқарорлиги ва ўсиш даражаларига кўпроқ қизиқадилар.

Бугунги кунда корхона соф фойдасининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш ҳажмининг ўзгариши;
- маҳсулот, иш ва хизматлар баҳосининг ўзгариши;
- маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариши;
- давр харажатларининг ўзгариши;
- молиявий фаолиятдан олинadиган фойда ва зарарларнинг ўзгариши;
- фавқулодда фойда ва зарарлар ўзгариши;
- фойдадан олинadиган солиқлар ва солиқли тўловларнинг ўзгариши ва ҳақозолар.

Таҳлил этишда ҳар бир омилнинг соф фойда ўзгаришидаги муток қийматлари аниқланади. Уларнинг ўзгаришларига баҳо бериш орқали корхонада фойдани ўстириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ўрганилади.

57-жадвал

Соф фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда	522905	872059	+349154
2. Давр харажатлари	-201985	-388162	+186177
3. Асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромад ва йўқотишлар	-79617	-82828	+3211
4. Молиявий фаолиятдан фойда ва зарарлар	34354	51975	+17621
5. Фавқулоддаги фойда ва зарарлар	-	-	-
6. Фойдадан солиқ ва бошқа солиқ ҳамда ажратмалар	245414	427644	+182230
Жорий йилнинг соф фойдаси	30243	25400	-4843

Жадвал маълумотларидан шуни хулоса қилиш мумкинки, таҳлил қилинаётган «ABC» акционерлик жамиятида ҳисобот даврида соф фойда ҳажми ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Унинг ўзгаришига ҳар битта кўрсаткичнинг таъсирини фарқ қаторига қараб баҳолаш мумкин. Соф фойданинг камайишига асосан давр харажатларининг кескин ошиб кетганлиги ҳамда фойдадан тўланган солиқ суммасининг ўтган йилга нисбатан деярли икки марта кўпайганлиги сабаб бўлган. Масалан, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинган ялпи фойда суммасининг ўтган йилга нисбатан 349154 минг сўмга ўсиши соф фойда суммасининг шунча ўзгаришига олиб келган. Давр харажатлари, асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан олинган зарарлар суммасининг, фавқулодда зарарлар суммасининг, фойдадан солиқлар суммасининг ўтган йилларга нисбатан ўсиши натижасида корхона соф фойдаси ўтган йилга нисбатан 371618 минг сўмга камайган.

Барча омиллар таъсирида соф фойда суммаси ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Демак, корхонада фойдани ўстириш юзасидан 371618 минг сўмлик

ички резерв мавжуд дейиш мумкин. Агар корхона ушбу қаторлар бўйича ўзининг олдинги йил кўрсаткичларини сақлаганда эди яна қўшимча тарзда шунча фойда олиши мумкин эди.

11.12. Рентабеллик ва унинг кўрсаткичлар тизими

Корхона фаолият натижавийлигига баҳо беришнинг асосий кўрсаткичларидан бири рентабеллик кўрсаткичи ҳисобланади.

Рентабеллик - корхона фойдалиқ даражасини характерлайди. Одатда унинг бир неча турлари ҳисоб китоб қилинади. Бу бевосита мулкнинг шакли бўйича даромадларнинг юзага чиқиш ўрни ёки базаси бўйича, фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи бирликлар бўйича ёки мустақил бирликлар бўйича аниқланиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиёт тармоқларида рентабелликнинг қуйидаги турлари аниқланади:

1. Ишлаб чиқариш харажатларига нисбатан рентабеллик;

$$P = \frac{\text{соф фойда}}{\text{Ишлаб чиқариш харажатлари}} \times 100\%$$

Ушбу кўрсаткич бир сўмлик ишлаб чиқариш харажати ҳисобига олинган фойда суммасини характерлайди.

2. **Асосий воситалар рентабеллиги.** Асосий воситалар рентабеллиги ҳар бир сўмлик ёки минг сўмлик асосий восита ҳисобига тўғри келадиган фойда суммасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

3. **Сотиш бўйича рентабеллик.** Сотиш бўйича рентабеллик сотилган маҳсулотларнинг фойдалиқ даражасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич сотишдан олинган ялпи фойда суммасини маҳсулотларни сотишдан олинган тушумга бўлиш асосида аниқланади. Яъни

$$P = \frac{\text{Сотишдан олинган фойда}}{\text{Сотишдан олинган тушум суммаси}} \times 100\%$$

4. **Оборот активлар рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич оборот активларнинг ҳар бир сумига тўғри келадиган фойда, соф фойда суммасини характерлайди. Оборот активлар рентабеллиги олинган соф фойда суммасини оборот активларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Оборот активлар ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

5. **Жами мулк рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич корхона мулкининг фойдалилик даражасини характерловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик мулкка тўғри келадиган соф фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона мулки жами}} \times 100\%$$

6. **ўз маблаълари рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич корхонанинг ўзига тегишли бўлган маблаъларнинг фойдалилик даражасини характерлайди. Корхона соф фойдасини унинг ўзлик маблаълари манбаига бўлиш асосида ўзлик капиталининг фойдалилик даражаси ўрганилади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона ўзлик маблағлари}} \times 100\%$$

7. **қарз маблаълари рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблаъларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблаъларига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{қарз маблаълари жами}} \times 100\%$$

8. **Асосий воситалар ва моддий оборот маблаълари рентабеллиги.** Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини корхона асосий воситалари ва моддий оборот маблаълари ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади. У ҳар бир сўмлик асосий ва оборот маблаъларига тўғри келадиган фойда суммасини характерлайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий ва оборот маблаълари ўрт. йил. қийм.}} \times 100\%$$

Бугунги кунда амалиётда кенг тарқалган рентабеллик кўрсаткичларининг айримларини қуйидаги жадвал мисолида таҳлил қилиб чиқамиз.

58-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг рентабеллик кўрсаткичлари, уларнинг турлари ва таъсир этувчи омиллар таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Утган йили	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4	5
1	Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	3040381	+1587868
2	Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннари, минг сўм	929608	2168322	+1238714

3	Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда, минг сўм	522905	872059	+349154
4	Соф фойда, минг сўм	30243	25400	-4843
5	Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати (қолдиқ қийматда), минг сўм	80892	91253	+10361
6	Оборот маблағларининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	531756	689066	+157310
7	Корхонанинг жами мулки, минг сўм	718546	892557	+174011
8	Ўзлик маблағлари манбаи, минг сўм	460499	729410	+268911
9	қарз маблағлари, минг сўм	258047	163147	-94900
10	Маҳсулот сотиш рентабеллиги, %	36,0	28,68	-7,32
11	Асосий воситалар рентабеллиги, %	37,98	27,83	-9,55
12	Оборот маблағлари рентабеллиги, %	5,69	3,69	-2,0
13	Ишлаб чиқариш таннархи рентабеллиги, %	56,25	40,22	-16,03
14	Ўз маблағлари рентабеллиги, %	6,57	3,48	-3,09
15	Мол-мулк рентабеллиги, %	4,21	2,85	-1,36
16	Умумий рентабеллик, % $(4\sqrt{5+6}) \cdot 100$	4,94	3,25	-1,69
17	қарз маблағлари рентабеллиги, %	11,72	15,57	+3,85

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадикки, биз таҳлил қилаётган «ABC2 акционерлик жамиятида ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан аксарият рентабеллик турлари бўйича пасайиш кузатилган. Бу шундан далолат бермоқдаки, корхонанинг самарадорлиги пасайиб бораётганлигидан ҳамда унинг молиявий ҳолати амонлашаётганлигидан далолатдир. Маълумотлардан кўринадикки, жорий йилда маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум миқдори +1587868 минг сўмга ортган бўлсада, бунга мос равишда маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳам, бошқа турдаги активлар ҳам ўсган. Соф фойда миқдори эса ўтган йилга нисбатан 4843 минг сўмга камайган. Натижада аксарият рентабеллик кўрсаткичларида пасайиш тенденцияси ҳосил бўлган. Корхонада фақатгина қарз маблағлари рентабеллиги 3,85 фоизга ўсиши кузатилган ҳолос. Корхона маъмурияти рентабеллик кўрсаткичларини яхшилаш чораларини кўриши лозим бўлади. Акс ҳолда, корхонанинг молиявий ҳолати танг аҳволга тушиб қолиши мумкин.

11.13. Рентабелликка таъсир этувчи омиллар таҳлили

Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларга таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни уларда қатнашувчи бирликларга нисбатан белгилаш мумкин. Масалан, маҳсулотни сотишга нисбатан рентабеллик ўзгаришига сотишдан олинган ялпи фойда суммасининг ўзгариши ва сотишдан олинган тушумлар суммасининг ўзгариши таъсир этса, асосий воситалар рентабеллигига корхона соф фойдасининг ўзгариши ва асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши, умумий рентабелликка бир сўмлик тушумга тўғри келадиган соф фойда суммасининг ўзгариши, асосий воситалар қайтимининг ўзгариши ва моддий оборот маблағлар қайтимининг ўзгаришлари таъсир қилади ва х.к.

Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвал маълумотлари асосида ҳам аниқ кўриш мумкин.

Мол-мулк рентабеллиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	ўтган йили	Шартли кўрсаткич (рентабеллик)	ҳисобот йили	Жами ўзгариш (+,-)	Шу жумладан	
					Фойдани ўзгариши ҳисобига	Мол-мулк қийматининг ўзгариши ҳисобига
1	2	3	4	5	6=4-3	7=3-2
Рентабеллик, %	4,21	3,53	2,85	-1,36	-0,68	-0,68

Биз таҳлил қилаётган корхонада ҳисобот йилида мол-мулк рентабеллиги ўтган йилга нисбатан 1,36 фоизга пасайган. Бунга асосан иккита омил, яъни, соф фойда миқдорининг ўзгариши ҳамда мол-мулк қийматининг ўзгариши таъсир этган. Маълумотлардан кўринадики, соф фойданинг ҳисобот даврида камайганлиги ҳисобига мол-мулк рентабеллигини ўтган йилга нисбатан 0,68 фоизга пасайишига, мол-мулк қийматининг жорий даврда ўзгарганлиги эса 0,68 фоизга пасайишига олиб келган. Бундай натижалар одатда корхона учун салбий ҳолат сифатида баҳоланади. Шу сабабли корхона маъмурияти рентабелликни ошириш чораларини ва мавжуд имкониятларни излаб топиши лозим бўлади.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- молиявий натижалар таҳлилининг мазмуни ва таҳлил вазифалари;
- молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, улар билан ўзиёувчиларни жалб этувчи асосий кўрсаткичлар;
- молиявий натижаларни шаклланиши;
- сотишдан кўрилган фойдага таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш тартиби;
- давр харажатларини таҳлил этиш услуги;
- асосий фаолиятнинг бошқа жараёнларидан даромадлар ва тушумлар;
- молиявий фаолиятдан кўрилган фойда (зарар)ларни таҳлил этиш тартиби;
- рентабеллик турлари, уларни моҳияти ва аниқлаш тартиби;
- корхона активи (мол-мулк) рентабеллик даражасига таъсир этувчи омиллар;
- ишлаб чиқариш рентабеллиги ва унга таъсир этувчи омиллар;
- маҳсулот турлари бўйича рентабеллик даражасига таъсир этувчи омиллар;

А) маҳсулот таннари

Б) маҳсулот бирлигини баҳоси

- фойда ва рентабелликни ошириш йўллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Молиявий натижа атамасининг луёавий маъноси нимадан иборат?
2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижаларини ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Молиявий натижаларни ўрганишда ўндай маълумотлардан фойдаланилади?
4. Хўжалик юритувчи субъектларнинг фойда (зарари)си таркибига нималар киради ва уни таҳлил ўилиш ўндай амалга оширилади?
5. Молиявий натижаларнинг аниқланиш тартибини кўрсатиб беринг?
6. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда ўндай таҳлил этилади?
7. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг ялпи молиявий натижаси ўндай таҳлил ўилинади?
8. Молиявий фаолиятдан кўрилган даромад ва йўотишлар ўндай ўрганилади?
9. Умумхўжалик фаолиятидан олинган ялпи молиявий натижа ва унга таъсир этувчи омиллар ўндай таҳлил этилади?
10. Фавўулддаги фойда ва зарарлар ўндай таҳлил этилади?
11. Солиқ тўлангунгача бўлган молиявий натижалар ўндай таҳлил этилади?

12. Соф фойда ва унга таъсир этувчи омиллар ўандай таҳлил ўилиб чиўилади?
13. Фойда ўандай таўсимланади ва унинг таҳлили ўандай амалга оширилади?
14. Маҳсулот ишлаб чиўаришнинг критик ҳажм даражаси деганда нимани тушунасиз ва у ўандай таҳлил этилади?
15. Молиявий натижалар ўандай баҳоланади?
16. Даромадларнинг жорий ва келгусидаги ўийматини аниўлаш тартибини кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

қуйида илова қилинган “Молиявий натижалар тўрисидаги ҳисобот” маълумотлари асосида корхонанинг молиявий натижаларини мустақил равишда таҳлил қилиб чиқинг, хулосалар азинг ва таклифлар беринг.

2-топшириқ

“Молиявий натижалар тўрисидаги ҳисобот” маълумотларига таяниб корхонанинг зарар кўрмаслик нуқтасини аниқланг.

**МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ТЎҶРИСИДАГИ ҲИСОБОТ
(2-сонли шакл)**

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код стр.	Ўтган йилнинг шу даврида За соответствующий период прошлого года		Ҳисобот даврида За отчетный период	
		Даромад- лар (фойда) Доходы (прибыль)	Харажат лар (зарар) Расходы (убытки)	Даромад- лар (фойда) Доходы (прибыль)	Харажат лар (зарар) Расходы (убытки)
1	2	3	4	5	6
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан соф тушум Чистая выручка от реализации продукции (товаров, работ и услуг)	010	4035485,8	x	4517395,6	x
Сотилган маҳсулот (товар, и шва хизмат)ларнинг таннари Себестоимость реализованной продукции (товаров, работ и услуг)	020	x	2777126,7	x	1725282,9
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010-020) Валовая прибыль (убыток) от реализации продукции (товаров, работ и услуг) (стр. 010-020)	030	1258359,1		2792112,7	
Давр харажатлари, жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан: Расходы периода, всего (стр. 050+060+070+080), в том числе:	040	x	3358660,5	x	4320200,4
Сотиш харажатлари Расходы по реализации	050	x	209658,0	x	366798,4
Маъмурий харажатлар Административные расходы	060	x	1444062,3	x	2256047,1
Бошқа операцион харажатлар Прочие операционные расходы	070	x	1704940,2	x	1697354,9

Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари Расходы отчетного периода, исключаемые из налогооблагаемой базы в будущем	080	x		x	
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари Прочие доходы от основной деятельности	090	469823,4	x	1703000,8	x
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090) Прибыль (убыток) от основной деятельности (стр. 030-040+090)	100		1630478,0	174913,1	
Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 120+130+140+150+160), шу жумладан: Доходы от финансовой деятельности, всего (стр. 120+130+140+150+160), в том числе:	110	2188640,6	x		x
Дивидендлар шаклидаги даромадлар Доходы в виде дивидендов	120	422509,6	x	218253,9	x
Фоишлар шаклидаги даромадлар Доходы в виде процентов	130	214552,9	x	294266,2	x
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг)дан даромадлар Доходы от долгосрочной аренды (финансовый лизинг)	140	1497228,5	x	-	x
Валюта курси фарқидан даромадлар Доходы от валютных курсовых разниц	150	31767,9	x	80731,9	x
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари Прочие доходы от финансовой деятельности	160	22581,7	x		x
Молиявий фаолият бўйича харажатлар (сатр. 180+190+200+210), шу жумладан: Расходы по финансовой деятельности (стр. 180+190+200+210), в том числе:	170	X		X	

Фоишлар шаклидаги харажатлар Расходы в виде процентов	180	x		X	
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоишлар шаклидаги харажатлар Расходы в виде процентов по долгосрочной аренде (финансовому лизингу)	190	x		X	
Валюта курси фаркидан зарарлар Убытки от валютных курсовых разниц	200	x		X	
Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар Прочие расходы по финансовой деятельности	210	x		X	
Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари) (сатр. 100+110-170) Прибыль (убыток) от общехозяйственной деятельности (стр. 100+110-170)	220	558162,6		768165,1	
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар Чрезвычайные прибыли и убытки	230				
Даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар) (сатр. 220+\-230) Прибыль (убыток) до уплаты налога на доходы (прибыль) (стр. 220+\-230)	240	558162,6		768165,1	
Даромад (фойда) солиғи Налог на доходы (прибыль)	250	x	425367,1	x	565516,7
Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар Прочие налоги и сборы от прибыли	260	x	10623,6	x	16225,2
хисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр. 240-250-260) Чистая прибыль (убыток) отчетного периода (стр. 240-250-260)	270	122171,9		186423,2	

БЮДЖЕТГА ТЎЛОВЛАР ТЎЎРИСИДА МАЪЛУМОТ

Кўрсаткичнинг номи Наименование показателя	Сатр коди Код строки	Ҳисоб бўйича тўланади Причитается по расчету	Ҳақиқатда тўланган Фактически внесено
---	---	---	--

1	2	3	4
Даромад (фойда) солиғи, (сатр. 281+282), шу жумладан: Налог на доходы (прибыль), (стр. 281+282), в том числе:	280	565531,3	565531,3
Юридик шахслардан С юридических лиц	281	565531,3	565531,3
Жисмоний шахслардан С физических лиц	282		
Ялпи тушумдан олинадиган ягона солиқ Единый налог с валовой выручки	290		
Белгиланган даромаддан олинадиган ягона солиқ Единый налог на вмененный доход	300		
Ягона ер солиғи Единый земельный налог	310		
Ягона солиқ Единый налог	320		
қўшилган қиймат солиғи налог на добавленную стоимость	330	5401,5	5401,5
Акциз солиғи Акцизный налог	340		
Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ Налог за пользование недрами	350		
Экология солиғи Экологический налог	360	24866,1	24866,1
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ Налог за пользование водными ресурсами	370	475,1	475,1
Импорт бўйича божхона божи Импортные таможенные пошлины	380		
Мол-мулк солиғи Налог на имущество	390	45816,6	45816,6
Ер солиғи Земельный налог	400	13234,2	13234,2
Инфраструктурани ривожлантириш солиғи Налог на развитие инфраструктуры	410	16210,7	16210,7
Бошқа солиқлар Прочие налоги	420	1230,4	1230,4
Маҳаллий бюджетга йиғимлар Сборы в местный бюджет	430		
Бюджетга тўловларнинг кечиктирилганлиги учун молиявий жазолар Финансовые санкции за просроченные платежи в бюджет	440		
Жами бюджетга тўловлар суммаси (280 дан	450	672765,9	672765,9

440 сатргача, 281 ва 282 сатрлардан ташқари) Всего сумма платежей в бюджет (стр. с 280 по 440 кроме стр. 281 и 282)			
--	--	--	--

12.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик ўрзларини ўрганишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбаи

Корхоналар ўртасида бўладиган, шунингдек, кредит ташкилотлари ва назорат ташкилотлари ўртасидаги ҳисоб китобларда тўловлар бўйича кечиктирилган вақт бўйича фаркланишлар келиб чиқади. Бунда корхона томонидан тўланиши лозим бўлган мажбуриятлар **кредиторлик мажбуриятлари**, олиниши лозим бўлган мажбуриятлар эса **дебиторлик мажбуриятлар** ҳисобланади. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларига қуйидагича шарҳ бериш мумкин. қарши тамонга тўланиши лозим бўлган мажбуриятлар кредиторлик мажбуриятлари, қарши тамондан олиниши лозим бўлган мажбуриятлар дебиторлик мажбуриятлари дейилади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари ҳисоб китобларнинг доимий йўлдоши ҳисобланади. Лекин уларнинг тўлов муддатининг ошиб кетиши корхоналар молиявий аҳволига катта таъсир ўтказади. Шу мақсадда корхоналар фаолиятини юриштида дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини тўғри бошқариш масаласига алоҳида аҳамият берилади.

Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятларининг олдини олиш бевосита давлат назорати ва эътиборидаги масала ҳам ҳисобланади. Негаки, корхоналар ва ташкилотлар ўртасида бўладиган ўзаро муносабатларда мажбуриятларни тартибланиш асосида давлат нақд пул муомаласини бошқариш ва иқтисодий тадбирлар режасини тузиб чиқиш чора тадбирлари белгиланади.

Таҳлил этишнинг асосий мақсади – дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари айланиш даврини тезлаштириш асосида корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш борасида чора-тадбирлар белгиланишдан иборат. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бўйича ҳисобот, маълумотнома ҳар ойнинг 1-санасида тузилиб, тегишли ташкилотларга топширилади. Ушбу маълумотномадан корхонанинг мажбуриятлар балансини ҳам тузиш мумкин.

Таҳлил этишда корхоналарнинг муайян даврга бўлган ўзаро дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг ҳолатига, таркибига, ташкил топиш муддатларига, юзага чиқиш сабабларига, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларнинг оқланувчанлигига, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бўйича даргумон қарзларнинг юзага чиқишига баҳо берилади.

Бугунги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида корхоналарнинг дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини ўрганишда молиявий таҳлилнинг асосий вазифалари бўлиб:

- Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг юзага чиқиш сабабларини ўрганиш;
- Корхонанинг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳолатига баҳо бериш;
- Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг вужудга келиш муддатлари бўйича таснифлаган ҳолда ўрганиш;

- Дебиторлик қарзларининг таркибий тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- Кредиторлик қарзларининг таркибий тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- Дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг айланувчанлигига баҳо бериш;
- Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг мавжудлигини ва уларни тугатиш йўлларини ўрганиш;
- қарзларни камайтириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш ва ҳакозо.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ўрганишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ✓ Корхонанинг «Бухгалтерия баланси» (1-шакл) маълумотлари;
- ✓ «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома»дан;
- ✓ Бухгалтерия ҳисобининг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини акс эттирувчи тегишли сч^ат маълумотлари.

12.2. Бухгалтерия баланси бўйича дебиторлик ва кредиторлик ўарзларининг вужудга келиш сабаблари

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари бевосита корхона билан қарши тамон ўртасидаги ўзаро ҳисоб китобларда келиб чиқадиган мажбуриятлардир. Бу мажбуриятлар корхона билан мол етказиб берувчилар ёки харидорлар ўртасидаги муносабатларда, корхона билан банк ташкилотлар ўртасида, корхона билан солиқ органлари ўртасидаги, корхона билан ижтимоий таминоат бўлимлари ва турли жамоат ташкилотлари, шунингдек, ходимлар, мулк эгалари, акционерлар ва инвесторлар билан бўладиган муносабатларда юзага келади. Уларнинг юзага келишининг асосий сабаби ҳисоб китобларда вақтнинг ўзгарувчанлигидир. Яъни бугун ортилган маҳсулот ҳам пули тўлангунга қадар дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлар қаторига киритилади. Бунда даромад ва харажатларнинг юзага чиқиши билан улар бўйича ҳисоб китобларнинг амалга ошиши орасида фарқланиш келиб чиқади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келиши бўйича қуйидаги сабаб қаторларини таркиблаш мумкин:

- ўзаро ҳисоб китобларда томонларнинг тўлов лаёқатига эга эмаслиги;
- товарларни ортиб жўнатиш ва сотишда ҳисоб китобларнинг замонавий шакллариининг чекланганлиги;
- мулк ва унга эгалик қилишда масъуллик ҳиссининг йўқлиги;
- ўзаро шартномавий муносабатларнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги;
- даромадларни тан олиш юзасидан корхоналар тармоқ хусусиятидан келиб чиқилмаганлиги;
- харажатлар таркибига кирувчи иш ва хизматларни ҳисобга олишда қатъий ҳужжатлаштириш мезонларининг йўқлиги;
- ходимлар ва капитал эгалари билан корхона ўртасидаги муносабатларда қатъий шартларнинг йўқлиги;

-кредит ташкилотлари билан миждоз ўртасида бўладиган муносабатларда корхоналар фаолиятини баҳолашнинг услубий асосларидаги камчиликлар;

-суурта ташкилотлари билан корхоналар ўртасидаги муносабатларда қатъий давлат қонунчилик механизмининг мавжуд эмаслиги ва ҳ.к. сабабларни киритиш мумкин.

Биз юқорида белгилаган эдикки, корхонада дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келишининг асосий сабаби ҳисоб китобларда тўловлар муддатининг ёки санасининг турли ҳисобот даврига тушиб қолишидир. Бунда дебиторлик кредиторлик мажбуриятларининг юзага чиқишига ҳар қандай ҳолда ҳам йўл қўйилади. Агарда маҳсулотлар ортиб жўнатиш орқали сотиладиган бўлса бунда тўловлар амалга ошиш санасига қадар, агарда товарлар пулини олдиндан тўлаш асосида сотиладиган бўлса бунда ҳам товарларни жўнатиш санасига қадар мажбурият, қарз сифатида ҳисобда акс эттирилади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлар бўйича ҳисобот, маълумотнома ҳар ойнинг 1-санасига тузилади ва тегишли ташкилотларга топширилади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари корхона баланси, яъни ҳар чоракда тузиладиган корхона активлари, капитали ва мажбуриятлари ҳолати тўғрисидаги ҳисоботда ҳам акс эттирилади.

12.3. Дебиторлик ва кредиторлик ўарзлари балансини тузиш. Муддати узайтирилган ўарзларнинг вужудга келиш сабаблари

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларига баҳо беришда уларни балан ҳолатига келтириб ўрганиш ҳам мумкин бўлади. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари баланси улар орасидаги ўзаро тенглик нисбатини характерлайди. Бунда дебиторлик мажбуриятларининг кредиторлик мажбуриятларидан ортиб кетиши ^аки аксинча ҳолатлари ифодаланади.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари қаторига 2002 йил 27-декабрда тасдиқланган бухгалтерия балансига кўра қуйидаги қаторлар киритилади:

Дебиторлар таркибига:

- харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи (4000 дан 4900 нинг айирмаси);
- ажратилган бўлинмаларнинг қарзи (4110);
- шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи (4120);
- ходимларга берилган бўнақлар (4200);
- мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300);
- бюджетга солиқ ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400);
- мақсадли давлат жамғармалари ва суурталар бўйича бўнақ тўловлари (4500);
- таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи (4600);
- ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи (4700);
- бошқа дебиторлик қарзлари (4800)

Кредиторлар таркибига:

- мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз (6000);
- ажратилган бўлинмаларга қарз (6110);

- шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз (6120);
- солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар (6240);
- олинган бўнақлар (6300);
- бюджетга тўловлар бўйича қарз (6400);
- суўрталар бўйича қарз (6510);
- мақсадли давлат жам`армаларига тўловлар бўйича қарз (6520);
- таъсисчиларга бўлган қарзлар (6600);
- меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз (6700);
- бошқа кредиторлик қарзлари (6950 дан ташқари 6900).

60-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятининг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари балансини таҳлили

Дебиторлик қарзлари	Сумма, минг сўм	Кредиторлик қарзлари	Сумма, минг сўм
1	2	3	4
харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи (4000 дан 4900 нинг айирмаси)	6926	мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз (6000)	90387
ходимларга берилган бўнақлар (4200)	-	ажратилган бўлинмаларга қарз (6110)	400
бюджетга солиқ ва йи`имлар бўйича бўнақ тўловлари (4400)	60609	шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз (6120)	5007
ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи (4700)	-	солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар (6240)	6721
шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи (4120)	1299	олинган бўнақлар (6300)	-
таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи (4600)	-	суўрталар бўйича қарз (6510)	-
ажратилган бўлинмаларнинг қарзи (4110)	-	мақсадли давлат жам`армаларига тўловлар бўйича қарз (6520)	-
мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300)	-	таъсисчиларга бўлган қарзлар (6600)	-
мақсадли давлат жам`армалари ва суўрталар бўйича бўнақ тўловлари (4500)	-	меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз (6700)	-
бошқа дебиторлик қарзлари (4800)	67282	бошқа кредиторлик қарзлари (6950 дан ташқари 6900)	25039
Жами	136116	Жами	127554

Кредиторлик қарзларининг дебиторлик қарзларидан ортиқчалиги	-	Дебиторлик қарзларининг кредиторлик қарзларидан ортиқчалиги	8562
БАЛАНС	136116	БАЛАНС	136116

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида “ABC2 акционерлик жамиятининг дебиторлик ва кредиторлик қарзлари балансини таҳлил қили чиқишимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, ўрганила^атган даврда корхонада жами дебиторлик қарзлари 136116 минг сўм бўлган бўлса, жами кредиторлик қарзлар эса 127554 минг сўмни ташкил этган. Яъни, дебиторлик қарзлари кредиторлик қарзларидан 8562 минг сўмга кўп бўлган. Бу нисбатан ижобий ҳол бўлиб ҳисобланади. Дебиторлик қарзларининг асосий қисми “бюджетга солиқ ва йи^имлар бўйича бўнак тўловлари” 60609 минг сўмни ва “бошқа дебиторлик қарзлари” 67282 минг сўмни ташкил этмоқда. Бу шундан далолат берадики корхонада тўлов интизоми анча яхши йўлга қўйилган бўлиб, айниқса, давлат бюджети олдида қарздор бўлиб қолмаслик учун солиқ ва йи^имлар бўйича бўнак тўловларини ўз вақтида ўтказиб боришга эришган.

Кредиторлик қарзлари таркибига ҳам эътибор берадиган бўлсак, мажбуриятларнинг асосий салмо^ини “мол етказиб берувчи ва пудратчиларга қарзлар” ташкил этмоқда. Бу эса акционерлик жамияти ўзининг мол етказиб берувчилари олдидаги мажбуриятларини етарли даражада амалга оширма^атганлигидан далолатдир. Демак, корхона ушбу мажбуриятларни қисқартириш чораларини кўриш лозим бўлади. Бошқа кредиторлик қарзлари эса 25039 минг сўмни ташкил қилмоқда.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари тенглиги 136116 минг сўмни ташкил этган Шундан соф дебиторлик мажбуриятлари суммаси 8562 минг сўмни ташкил этган.

Умуман олганда жами дебиторлик қарзларининг кредиторлик қарзларидан ортиқча эканлиги корхона учун бирмунча ижобий деб баҳоланади. Чунки, олиши лозим бўлган қарзи берадиган қарзидан кўпдир.

Таҳлилда муддати узайтирилган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг юзага келишига алоҳида аҳамият берилади. Негаки, муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар корхонанинг молиявий аҳволини мушкуллашиши ва молиявий барқарорлигининг бузилишига олиб келади. ўз навбатида корхонанинг тўлов ла^ақати бузилади.

Муддати ўтказиб юборилган мажбуриятларнинг юзага чиқиш сабаблари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

- ✓ Корхонада молиявий ҳолатнинг носо^лом эканлиги;
- ✓ Корхонанинг тўлов ла^ақатига эга эмаслиги;
- ✓ Ликвид мабла^ллари айланувчанлигининг узоклиги;
- ✓ Шартнома мажбуриятларига ва тўлов шартларига амал этмаслик;
- ✓ Хўжалик шартномалари бузилишидан кўриладиган зарарларнинг тўри қопланмаслиги (шартномалар бузилишида қўлланиладиган чораларга амал этмаслиги);
- ✓ Замонавий ҳисоб-китоб шаклларига йўл берилмаганлиги ва ҳақозолар.

Дебиторлик-кредиторлик мажбуриятларининг ундириб олиш муддати 3 ой қилиб ёки 90 календар кун қилиб белгиланган. Ушбу муддатдан сўнг дебиторлик кредиторлик мажбуриятлари назоратга олинади ҳамда уларнинг ҳолати бўйича

давлат қонунчилигига мувофиқ жавобгарлик шартлари (маъмурий ва молиявий) белгиланган.

Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини ҳисобдан чиқариш муддати сифатида ҳуқуқий шахслар ўртасида ҳам, корхона билан жисмоний шахслар ўртасида ҳам 3 йил муддат қлиб белгиланган. Ушбу муддатда тўланмаган ^аки ундириб олинмаган мажбуриятлар, қарзлар корхона фойда ва зарарларига олиб борилади. Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари давлат тамонидан назорат қатори сифатида олинган. Муддати ўтказиб юборилган кредиторлик мажбуриятлари корхона фойдасига кўшилади ва умумий асосда фойдадан солиқ ставкаси бўйича солиққа тортилади. Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятларини зарарга олиб бориш солиққа тортиладиган фойда суммасини камайтирмайди.

Муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини фойда ва зарарлар қаторига олиб бориш шартлари давлат ҳисоб, солиқ қонунчилигига мувофиқ қатъий тартибланган. Яъни, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини фойда ва зарарлар қаторига олиб боришга қадар уларни тўлаш ёки ундириб олиш юзасидан қандай ёзишмалар ёки мурожаатлар бўлган, орбитраж қарори чиқарилган ёки чиқарилмаганлиги ва ҳ.к. бўйича дастлабки ҳужжатлар тўплами тайёрланмоғи лозим. Фақат шундагина уни фойда ва зарарлар қаторига олиб бориш мумкин. Акс ҳолда, зарурийлик шартида кечиктирилган мажбуриятлар сифатида олиниб маъсуллар жавобгарликка тортилади.

12.4. Дебиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлили. Дебиторлик қарзларининг айланувчанлигини таҳлили

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида ҳар бир ҳўжалик субъекти ўз фаолиятини олиб бориш жара^анида албатта маълум даражадаги дебиторлик ^аки кредиторлик қарздорликка йўл қўяди. Чунки, ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулотни етказиб бериш билан унинг тўлови ўртасида доимо маълум бир фарқланишлар бўлиши табиийдир. Шу сабабли ҳам, дебиторлик қарзларининг таркибий тузилишини ва уларнинг вужудга келиш муддатларини ўрганиб, таҳлил қилиб чиқиш муҳим ҳисобланади.

Дебиторлик мажбуриятлари таркиби деганда унинг юзага чиқиш қаторлари ёки ўрни тушинилади. Корхона баланси бўйича унинг қуйидаги қаторларини таркиблаб ўтганмиз. Харидор ва буюртмачиларга бўлган дебиторлик мажбуриятлари, ходимлар билан ҳисоб-китоблар бўйича дебиторлик мажбуриятлар, иш ҳақидан ажратмалар юзасидан дебиторлик мажбуриятлари, солиқлар ва турли бошқа тўловлар бўйича дебиторлик мажбуриятлари ва ҳ.к.

Шунингдек, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари таркибида муддати ўтган, тўлов муддати келган ва тўлов муддати ўтмаган мажбуриятларни алоҳида таркибланиш мумкин.

Муддати ўтган ва тўлаш муддати келган мажбуриятлар алоҳида-алоҳида ҳисобга олинади ва бошқарилади. Муддати ўтган дебиторлик мажбуриятлар дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари тўғрисидаги маълумотномада алоҳида қаторланади. Уларнинг Республика ичкарисидаги корхоналар ва республикадан

ташқаридаги корхоналар ўртасида муддати ўтган мажбуриятларга ажратиш мумкин. Муддати ўтказиб юборилган мажбуриятлар корхона молиявий ҳолатини о'ирлаштирувчи асосий сабаб фактори сифатида олинади ва муҳим эътибор берилади.

Таҳлил этишда дебиторлик мажбуриятларининг ҳажми, таркиби ҳамда вужудга келиш муддати бўйича ўрганиш асосида уларнинг ҳолатига, айланувчанлик даражасига, дебиторлик қарзлари билан бо'лиқ бўлган молиявий ҳолат кўрсаткичларига баҳо берилади.

61-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятларининг ҳолатини таҳлили (1-январ 2004 йил ҳолатига)

Дебиторлик мажбуриятлари моддалари	Давр охирига жами	Шу жумладан юзага чиқиш муддатлари бўйича				
		1 ойгача	1 ойдан 2 ойгача	2 ойдан 3 ойгача	3 ойдан 1 йилгача	1 йилдан ортиқ
1	2	3	4	5	6	7
1. харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзи	6926	4582	1432	510	402	-
2. ходимларга берилган бўнақлар	-	-	-	-	-	-
3. бюджетга солиқ ва йи'имлар бўйича бўнақ тўловлари	60609	41238	14587	3763	1021	-
4. ходимларнинг бошқа операциялари бўйича қарзи	-	-	-	-	-	-
5. шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг қарзи	1299	298	468	367	166	-
6. таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзи	-	-	-	-	-	-
7. ажратилган бўлинмаларнинг қарзи	-	-	-	-	-	-
8. мол етказиб берувчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар	-	-	-	-	-	-
9. мақсадли давлат жам'армалари ва су'урталар бўйича бўнақ тўловлари	-	-	-	-	-	-
10. бошқа дебиторлик қарзлари	67282	45983	12450	6100	1491	1258
Жами	136116	92101	28937	10740	3080	1258

Мазкур жадвал маълумотлари асосида «ABC» акционерлик жамиятининг дебиторлик қарзларини таркиби, тузилиши ва вужудга келиш муддатларига баҳо

берилади. Маълумотлардан кўринадики, корхонадаги жами дебиторлик қарзлари 136116 минг сўм бўлган бўлса, шундан, асосий қисми яъни 92101 минг сўмлиги ^аки 67,67 %и бир ойгача бўлган дебиторлик қарзларидир. Бир ойдан икки ойгача бўлган дебиторлик қарзлари 28937 минг сўмни ^аки 21,25 %ини ташкил қилмоқда. Икки ойдан уч ойгача бўлган дебиторлик қарзлари 10740 минг сўмни ^аки 7,89 %ни ташкил қилган. Яъни 90 кунгача бўлган дебиторлик қарзлари жами дебиторлик қарзларининг 96,81 % ини ташкил қилмоқда. қолган 3,19 % дебиторлик қарзларининг муддати ўтган бўлиб ҳисобланмоқда. Демак, корхона маъмурияти мавжуд дебиторлик қарзларини ундириш чораларини ҳамда муддати ўтган қарзларни бартараф этиш йўллариини излаб топиши лозим бўлади. Акс ҳолда корхонанинг тўлов қобилиятига бу салбий таъсирини кўрсатади.

Дебиторлик мажбуриятлари ёки қарзлари таҳлилида уларнинг айланувчанлигига алоҳида эътибор берилади. Негаки, дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг айланувчанлик даражаси корхона молиявий аҳволига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги деганда қарз мажбуриятларининг ундириб олиш муддати ва уларнинг айланиш коэффициенти тушунилади. Бу бевосита бугунги юзага келган мажбуриятнинг неча кундан кейин нақд пулга айланиш даражасини характерлайди.

Дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлиги сотишдан олинган тушумни дебиторлик мажбуриятларининг мавжуд суммасига бўлиш асосида аниқланади.

Дебиторлик мажбуриятларининг мавжуд суммасини таҳлил этиш даврининг календар кунига кўпайтириш ва сотишдан олинган соф тушум суммасига бўлиш асосида дебиторлик қарзларининг айланишлар куни аниқланади.

62-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятларининг айланувчанлигини таҳлили

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Жами дебиторлик мажбуриятлари, минг сўм	53266	136116	+82850
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, минг сўм	1452513	3040381	+1587868
3. Жорий активлар, минг сўм	531756	689066	+157310
4. Муддати ўтган дебиторлик қарзлари, минг сўм	3257	4338	+1081
5. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти (2/1)	27,269	22,337	-4,932
6. Дебиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида (1*360/2)	13	16	+3

7. Жорий активлари таркибида дебиторлик қарзлари улуши, % (1/3*100)	10,02	19,75	9,73
8. Муддати ўтган дебиторлик қарзлари улуши, % (4/1*100)	6,11	3,19	-2,92

Маълумотлардан кўринадикки, ўрганила^атган даврда биз таҳлил қила^атган “ABC” акционерлик жамиятида дебиторлик мажбуриятларининг ҳолати ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 82850 минг сўмга ошган, яъни дебиторлик мажбуриятлари ўтган йилга нисбатан деярли 2,5 маротабага кўпайган. Айти вақтда маҳсулот сотишдан олинган соф тушум суммаси ҳам ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 1587868 минг сўмга ўсганлигини кузатиш мумкин. Бунинг таъсирида дебиторлик мажбуриятларининг ундирилиш даври ўтган йилга нисбатан 3 кунга узайган. Яъни дебиторлик мажбуриятларининг ундириб олиниши бирмунча секинлашган. Дебиторлик қарзларининг айланишини секинлашувига асосан қарзларнинг соф тушумга нисбатан ўсиши юқори бўлганлиги ҳисобига бўлган. Яъни, корхонада жорий йилда дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти ўтган йилга нисбатан 4,932 коэффицентга қисқарганлигини ҳам кўриш мумкин. Жорий даврда дебиторлик мажбуриятларининг жами жорий активлари таркибидаги салмоғи ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 9,73 % га ортиши аввало дебиторлик мажбуриятлари суммасининг ортиши ҳисобига руй берган. Бундай натижалар корхона учун нисбатан салбий деб баҳоланади ҳамда корхонанинг молиявий ҳолатини ^амонлашувига олиб келиши мумкин. Шундай бўлсада, жорий даврда корхонанинг муддати ўтган дебиторлик қарзларининг жами дебиторлик қарзлари таркибидаги салмоғи ўтган йилнинг шу давридаги 16,11 % дан жорий даврнинг охириги ҳисобот санасига 3,19 % га пасайганлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади.

Юқоридаги боғланишлардан бевосита дебиторлик мажбуриятларининг айланишига таъсир этувчи омилларнинг таъсир даражаларини ҳам аниқлашимиз мумкин.

63-жадвал

Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти ва айланиш даври ўзгаришини омилли таҳлили

Кўрсаткичлар	Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти	Дебиторлик мажбуриятларининг айланиш даври, кун ҳисобида
1	2	3
1.ўтган йил	27,269	13
2.Шартли ҳисобот йили	57,079	6
3. ҳисобот йили	22,337	16
Жами фарқ	-4,932	+3
Таъсир этувчи омиллар:	xxx	xxx
а) Сотидан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши (2-1)	+29,810	-7

б) Дебиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши (3-2)	-34,742	+10
---	---------	-----

Дебиторлик мажбуриятларининг айланиш коэффициентини ва айланиш даврига омиллар таъсири қуйидагича бўлган. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффициентини ўтган йилга нисбатан 4,932 коэффициентга қисқарган. Бу ўзгаришда маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган соф тушум суммасининг ўзгариши таъсирида дебиторлик қарзларининг айланиш коэффициентини +29,810 коэффициентга, дебиторлик қарзлари ҳажмининг ўзгариши ҳисобига эса айланиш коэффициентини -34,742 коэффициентга камайган. ҳар иккала омил таъсирида айланиш коэффициентини -4,932 коэффициентга ўзгарган. Ушбу омиллар таъсири дебиторлик қарзларининг айланиш даври кўрсаткичи бўйича қуйидагича бўлган. Яъни, сотишдан олинган соф тушум суммаси ҳисобига ўзгариш -7 кунга, дебиторлик мажбуриятлари суммасининг ўсиши ҳисобига +10 кунга ўзгариш кузатишган.

$$\text{Дебиторлик мажбуриятларининг шартли айланиш коэффициенти} = \frac{\text{Сотишдан олинган соф тушум ҳақиқатда}}{\text{Дебиторлик мажбуриятлари ўтган йил шу даври бўйича}}$$

$$\text{Дебиторлик мажбуриятларининг шартли айланиш даври} = \frac{\text{Дебиторлик мажбуриятлари ўтган йил шу даври бўйича} * 360}{\text{Сотишдан олинган соф тушум ҳақиқатда}}$$

12.5. Кредиторлик қарзларининг умумий ҳажми, таркиби ва ташкил топиш муддати бўйича таҳлили. Кредиторлик ўрзларининг айланувчанлигини таҳлили

Кредиторлик мажбуриятлари қарши томонга корхонанинг тўлайдиган мажбуриятларини характерлайди. Биз юқорида унинг таркибига нималар киришини ва уларнинг юзага келиш сабабларини таркиблаб ўтган эдик. Кредиторлик мажбуриятларининг юзага чиқишининг асосий сабаби сифатида бевосита дебиторлик мажбуриятларининг вақтида келиб тушмаслигини ҳам таркибланиш мумкин.

Кредиторлик мажбуриятларининг таркиби таҳлилида қарздор бўлган томонлар бўйича мажбуриятларнинг қаторланиши, уларни тўлаш муддатлари бўйича таркибланишига баҳо берилди. Шунингдек, дебиторлик мажбуриятларининг айланиш коэффициентини ва айланиш даврини аниқлашдаги каби бунда ҳам кредиторлик мажбуриятларининг айланиши коэффициентини ва даври аниқланади. Лекин, бунда қатнашувчи кўрсаткичлар фарқланади. Кредиторлик мажбуриятлари айланишини ўрганишда асосий кўрсаткичлар

сифатида насияга олинган ёки ҳали пули тўланмаган моллар, ашёлар, иш ва хизматлар суммасига ҳамда кредиторлик мажбуриятларининг ҳақиқий кўрсаткичларига мурожат қилинади.

Кредиторлик мажбуриятларини таҳлил этишда уларнинг юзага келиш ўрни, муддати ва таркибига алоҳида аҳамият қаратилмоғи лозим. Муддати ўтган кредиторлик қарзларга йўл қўйилиши корхонага нисбатан турли иқтисодий оғоҳлантиришларнинг қўлланилишига, иқтисодий жарималарга ҳамда корхонага бўлган ишончнинг пасайишига олиб келади.

Кредиторлик мажбуриятларининг тўлаш муддатлари бўйича қуйидаги таркибини бериб ўтиш мумкин:

- Тўлаш муддати келган мажбуриятлар;
- Тўлаш муддати ўтиб кетган мажбуриятлари.

Йил календар даврининг тақсими бўйича кредиторлик мажбуриятларининг қуйидаги шакллари бериш мумкин:

- 1 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 1 ойдан 2 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 2 ойдан 3 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 3 ойдан 6 ойгача бўлган мажбуриятлар;
- 6 ойдан 1 йилгача бўлган мажбуриятлар;
- 1 йилдан ортиқ муддатга бўлган мажбуриятлар.

64-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида кредиторлик мажбуриятларининг таркиби ва ташкил топиш муддати бўйича таҳлили

Кредиторлик мажбуриятлари моддалари	Давр охирига жами	Шу жумладан юзага чиқиш муддатлари бўйича				
		1 ойгача	1 ойдан 2 ойгача	2 ойдан 3 ойгача	3 ойдан 1 йилгача	1 йилдан ортиқ
1	2	3	4	5	6	7
1. мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз	90387	51423	12196	15713	10023	1032
2. ажратилган бўлинмаларга қарз	400	312	56	32	-	-
3. шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз	5007	4019	872	101	15	-
4. солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	6721	4198	2103	420	-	-
5. олинган бўнақлар	-	-	-	-	-	-
6. суўрталар бўйича қарз	-	-	-	-	-	-

7. мақсадли давлат жамъармаларига тўловлар бўйича қарз	-	-	-	-	-	-
8. таъсисчиларга бўлган қарзлар	-	-	-	-	-	-
9. меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз						
10. бошқа кредиторлик қарзлари	25039	18728	1289	3217	1805	-
Жами	127554	78680	16516	19483	11843	1032

Корхонада жами кредиторлик қарзларининг ҳисобот даври охирига бўлган ҳолати 31001 минг сўмни ташкил қилган. Шундан 1 ойгача бўлаган кредиторлик қарзлари 19520.8 минг сўмни, 1 ойдан 2 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари суммаси 7258.1 минг сўмни, 3 ойдан 6 ойгача бўлган кредиторлик қарзлари суммаси 2700 минг сўмни ташкил қилган. Муддати ўтказиб юборилган лекин ундирилмаган кредиторлик қарзлари суммаси 540 минг сўмни ташкил қилган.

Кредиторлик қарзларининг ҳолатига уларнинг айланиш даражаларини ўрганиш асосида тўлиқ баҳо бериш мумкин. Кредиторлик қарзлари айланувчанлиги бўйича қуйидаги бо`ланишлар жадвалини келтириб ўтиш мумкин.

**«ABC» акционерлик жамиятида кредиторлик мажбуриятларининг
айланишини таҳлили**

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили	Фарқи (+, -)
1	2	3	4
1. Жами кредиторлик мажбуриятлари, минг сўм	249458	127554	-121904
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннари, минг сўм	929608	2168322	+1238714
3. Жами мажбуриятлар, минг сўм	258047	163147	-94900
4. Кредиторлик қарзларининг муддати ўтгани, минг сўм	19856	12875	-6981
5. Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти, (2/1)	3,726	16,999	+13,273
6. Кредиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида (1*360/2)	97	21	-76
7. Мажбуриятлар таркибида кредиторлик қарзлари улуши, % да (1/3*100)	96,67	78,18	-18,49
8. Муддати ўтган кредиторлик қарзларининг жами кредиторлик қарзлари таркибидаги салмоғи, % да (4/1*100)	7,96	10,09	+2,13

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамиятида кредиторлик қарзларининг айланишига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўришиб турибдики, корхонада кредиторлик қарзлари ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 121904 минг сўмга қисқарган. Бунга аксинча, сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннари эса жорий йилда 1238714 минг сўмга ўсган. Буларнинг натижасида корхонада кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти ўтган йилги 3,726 коэффициентдан ҳисобот йилига келиб 16,999 коэффициентгача кўтарилган. Яъни кредиторлик қарзларининг айланувчанлиги бир неча мартабага тезлашган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий баҳоламоқ лозим. Бундан ташқари кредиторлик қарзларининг айланиш даври ўтган йилги 97 кундан ҳисобот йилига келиб 21 кунгача қисқарган.

Мажбуриятлар таркибида кредиторлик қарзларининг салмоғи ҳам жорий йилда 18,49 % га камайганлигини ижобий баҳоласак бўлади. Аммо, муддати ўтган кредиторлик қарзларининг салмоғи жорий йилда 2,13 % га ортанлигини салбий баҳоламоқ лозим бўлади. Чунки, бундай ҳолат корxonанинг иқтисодий жарималар тўлашига олиб келади ва молиявий ҳолатига салбий таъсир этади. Кредиторлик қарзларининг айланишига бир қатор омиллар таъсир кўрсатган бўлиб, ушбу таъсир этувчи омилларни қуйидаги жадвалда кўриб чиқишимиз мумкин бўлади.

Кредиторлик қарзларининг айланишига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти	Кредиторлик қарзларининг айланиш даври, кун ҳисобида
1	2	3
1. ўтган йили	3,726	97
2. Шартли ҳисобот йили	8,692	41
3. ҳисобот йили	16,999	21
Жами фарқ	+13,273	-76
Таъсир этувчи омиллар:	xxx	xxx
а) Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таннаrxини ўзгариши (2-1)	+4,966	-56
б) Кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши (3-2)	+8,307	-20

Мазкур жадвал маълумотларидан кўринадики, корхонада кредиторлик қарзларининг айланиш коэффициенти ўтган йилга нисбатан жорий йилда 13,273 коэффициентга ошган. Бу ўзгаришда сотилган маҳсулот таннаrxининг ўзгаришининг таъсири +4,966 коэффициентга, кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши эса +8,307 коэффициентга тенг бўлган.

Кредиторлик қарзларининг тўлаш муддати ўтган йилга нисбатан 76 кунга тезлашган. Бу ўзгаришда маҳсулотлар таннаrxининг ёки сотиб олинган қийматликлар ва хизматлар суммасининг ўзгариши таъсири 56 кунга, кредиторлик қарзлари суммасининг ўзгариши эса 20 кунга тенг бўлган. Бундай натижалар корxonанинг тўлов қобилиятини яхшилана^атганлигидан далолат беради.

Кредиторлик қарзларининг айланиши таҳлил қилина^атганда уларнинг шартли айланиш коэффициенти ва шартли айланиш даври каби кўрсаткичлар ҳам таҳлил қилиб борилиши лозим. Бу кўрсаткичлар одатда қуйидагича аниқланади:

Кредиторлик қарзларининг шартли айланиш коэффициенти ва айланиш даври

$$K1 = \frac{108400}{16542} = 6,553, \quad K2 = \frac{16542 \cdot 360}{108400} = 54,9$$

12.6. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш йўллари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги "Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг маъсулиятини ошириш борасидаги чора тадбирлари тўғрисида"ги ва 1996 йил 24-январдаги "Тўлов интизомини ва ўзаро ҳисоб-

китоблар тизимини мустаҳкамлаш чора тадбирлари тўғрисидаги" фармонларини бажариш борасида муайян ишлар олиб борилаётганлигига қарамасдан дебиторлик-кредиторлик қарзлари бошқариш о'ир аҳволда қолмоқда.

Жумладан 2004 йил 1-январ ҳолатига кўра муддати ўтган дебиторлик қарзлари 156,7 млрд сўмни, кредиторлик қарзлари эса 229,6 млрд сўмни ташкил этган. Энг о'ир томони шуки, уларни ундиришнинг иқтисодий асоси йил сайин о'ирлашиб бормоқда.

Дебиторлик кредиторлик қарзларининг олдини битта дастур асосида ва уни назорат қилиш асосида уддалаб бўлмайди. Бунинг учун бевосита кенг қамровли дастур ишлаб чиқиш лозим.

Бизнинг фикримизча дебиторлик кредиторлик мажбуриятларининг олдини олиш мақсадида қуйидаги чора тадбирларни амалга ошириш мақбулдир:

-ўзаро шартномавий муносабатларда томонларнинг масъуллиги ва уларнинг шартнома шартларига қатъий амал этиши;

-муддати ўтказиб юборилган ҳар қандай тўловлар суммаси бўйича ҳуқуқий жавобгарлик шартларини белгилаш;

-ҳисоб китобларнинг замонавий шаклларида фойдаланиш;

-даргумон қарзлар бўйича резервлар ташкил қилиш механизминини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.;

Мавзу бўйича таянч иборалар

- дебиторлик ўарзлари тўғрисида тушунча ва уларни таҳлил этиш услуби;
- дебиторлик ўарзларни умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлил этиш услуби;
- кредиторлик ўарзлари тўғрисида тушунча ва уларни таҳлил этиш услуби;
- кредиторлик ўарзларни умумий ҳажми, таркиби ва вужудга келиш муддати бўйича таҳлил этиш услуби;
- қарзларни камайтириш йўллари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятлари деганда нимани тушунаси?
2. Дебиторлик ва кредиторлик ўарзлари ўандай сабабларга кўра вужудга келади?
3. Дебиторлик ўарзларининг таркиби ва тузилиши ўандай таҳлил этилади?
4. Кредиторлик ўарзларининг таркиби ва тузилиши ўандай таҳлил этилади?
5. Дебиторлик ва кредиторлик ўарзларининг юзага чиўиш муддатлари бўйича ўандай даврларга бўлиб ўрганилади?
6. Дебиторлик ўарзларини айланувчанлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўандай таҳлил этилади?
7. Кредиторлик ўарзларини айланувчанлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўандай таҳлил этилади?
8. Дебиторлик ва кредиторлик ўарзларини камайтириш йўллари кўрсатиб ўтинг?
9. Дебиторлик ва кредиторлик ўарзларини камайтиришнинг мамлакат иўтисодидаги ўрни ва роли?
10. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларини назорат этувчи ташкилотлар ва уларнинг хуўуўий мезонлари?
11. Мажбуриятларни сотиш ва сотиб олиш дегани нима?
12. Дебиторлик ва кредиторлик мажбуриятларининг қорхона молиявий ҳолатига таъсири?

Муствақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

куйида илова қилинган “Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақидаги маълумотнома” маълумотлари асосида қорхонанинг дебиторлик ва кредиторлик қарзларини таҳлил этинг, хулосалар азинг ва таклифлар беринг.

т/р	Дебитор, кредитор вазирлик, идора, концерн ва бошқаларнинг номлари	Умумий қарзлар		Жумладан, республика дан ташқарида		Умумий қарзлардан муддати ўтгани		Жумладан, республикада н ташқарида	
		Дебиторлик	Кредиторлик	Дебиторлик	Кредиторлик	Дебиторлик	Кредиторлик	Дебиторлик	Кредиторлик
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	ЖАМИ: Шу жумладан:	984633, 7	224063, 6	-	-	169,2	-		
1.	Ички хўжаликлараро	480048,3							
2.	Маҳсулот, иш ва хизматлар	77415,2	2139,6			169,2			
	Пахта саноати	47310,2				169,2			
	ГУБ	4587,9							
	“Ўзтуркаккуммаш” қК	1278,1							
	“Агромаш” АЖ	21037,7							
	АЗДР	2289,1							
	Бошқалар	5500,1	2139,6						
3.	АВАНСЛАР:	6165,1	-						
	Ўзқишлоқхўжмаш -Холдинг	398,7							
	Пахта саноати	1027,5							
	Ўздонмаҳсулот	2018,7							
	“Ўзнефтгаз”	697,2							
	“қувасойсемент”	1237,9							
	ДСМ	587,7							
	Бошқа аванслар	197,4							
4.	Бошқа дебитор ва кредиторлар:	404486, 5	28626, 2						
	“Ўзавтойўл”	98763, 1							
	Энергия вазирлиги		10697, 8						
	Коммунал хизмат вазирлиги		17928, 4						
	Алоқа вазирлиги	4567,4							
	Ўзнефтгаз	90267, 3							
	Йўловчитранссервис	25679, 4							
	Бошқалар	185209,3							
5.	Бюджет билан	16518,	36808,						

	ҳисоблашиш	6	7						
6.	Меҳнат ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар	-	90638,5						
7.	Ижтимоий таъминот билан ҳисоб-китоблар	-	65850,6						

2-топширик

Корхонанинг муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганинг, таҳлил этинг ва муддати ўтганлик сабабларини аниқланг ҳамда қарздорликни камайтириш бўйича тегишли таклифларингизни беринг.

13.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект бирор-бир маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқаришни ташкил қилиши учун асосан тўрт хил ресурс мужассам бўлмоғи лозим бўлади. ***Бундай ресурслар таркибига:***

- Моддий ресурслар;
- Молиявий ресурслар;
- Меҳнат ресурслари;
- Тадбиркорлик ресурси.

Мазкур ресурслар таркибида бугунги кунда энг асосийларидан бири бу моддий ресурслар бўлиб, уларнинг таркибида ҳам муҳимларидан бири асосий воситалар ҳисобланади. Чунки, кейинги йилларда асосий воситаларнинг баҳосини мунтазам ошиб бориши ва уларга қилинадиган харажатлар маҳсулот таннархининг асосини ташкил қилаётганлиги ҳам ушбу воситаларни таҳлил қилиб боришни тақозо этмоқда.

Асосий фондлар (воситалар) ишлаб чиқаришнинг муҳим омили сифатида қаралиб, улар воситасида бевосита меҳнат предметлари ва меҳнат кучлари бирикувида маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ишлар бажарилади ва хизматлар кўрсатилади.

Асосий фондлар деб ишлаб чиқариш циклида бир неча бор қатнашиб ўзининг қийматини яратилган маҳсулотларга қисман-қисман ўтказувчи ҳамда жисмоний шаклини сақлаб қоluvчи меҳнат воситаларига айтилади.

Асосий фондлар ақи воситаларни таркибланда жаҳон ва республика ҳисоб белгиларига мувофиқ қуйидаги иккита жиҳат мезон сифатида олинган. Биринчиси, уларнинг қиймат ифодаси, иккинчиси – хизмат муддати.

Асосий воситаларнинг қиймат ифодаси унинг кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлардан фарқланиш чегарасини характерлайди. Бу ифода ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2000 йил даги қарори билан иш ҳақи минимумининг 50 баробарида қилиб белгиланган. Асосий воситаларнинг хизмат муддати уларнинг бир йилдан ортиқ муддат хизмат этишини характерлайди.

Хизмат муддати бир йилдан ортиқ бўлган, лекин қиймат жиҳатдан қатъий чегарадан ошмайдиган қийматликлар, шунингдек, қийматликлар, хўжалик инвентарларининг айрим турлари асосий воситалар қаторига киритилмайди. Бу қатор бевосита кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлари таркибида ҳисобга олинади.

Асосий воситалар таҳлилида корхонанинг асосий воситалар билан қуролланиш даражасига, уларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларига, самарадорлик кўрсаткичларига, динамикаси ва ҳолатига баҳо берилади.

Асосий воситалар билан таъминланиш дейилганда корхонанинг бизнес режасига ^аки ўтган йилларга нисбатан асосий фондлар билан куролланиши даражаси тушунилади.

Шунингдек, асосий воситаларнинг таркиби бўйича, тури бўйича ўзгаришларига баҳо берилади. Таҳлил этишда асосий воситаларнинг ҳолат ва ҳаракат кўрсаткичларига муҳим эътибор қаратилади. Бу орқали бевосита асосий воситаларнинг эскириш даражаси, яроқлилиқ даражаси, кирими ва чиқими кўрсаткичларига баҳо берилади.

Асосий воситаларнинг унумини ўрганиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаришда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларига баҳо берилади. Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини омилли таҳлил асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ^аки фондлар самарасини ошириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ўрганилади ва таҳлил якунида корхонада асосий фондлардан фойдаланишга ва уларнинг самарадорлигини ошириш юзасидан муҳим иқтисодий йўналишлар белгиланади. Корхонанинг асосий воситалари, уларнинг ҳолати, ҳаракати ва самарасига иқтисодий ташхис берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини ўрганишда молиявий таҳлилнинг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- хўжалик субъектларининг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлик ҳолатига баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;
- корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлик ҳолатини яхшилаш бўйича мавжуд имкониятларни аниқлаш ва уларга баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг техник ҳолатига баҳо бериш;
- асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга баҳо бериш;
- асосий воситалардан самарали фойдаланганлик даражаларига баҳо бериш;
- ходимларнинг асосий воситалар билан куролланганлик даражаларига баҳо бериш;
- асосий воситалар самарадорлигини ошириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш ва ҳақозо.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий воситаларини таҳлил этишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ✓ корхонанинг бизнес режа маълумотлари;
- ✓ “Бухгалтерия баланси” (1-шакл);
- ✓ “Асосий воситалар ҳаракати тўрисидаги” ҳисобот (3-шакл);
- ✓ Бухгалтерия ҳисобининг асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобга олувчи сч^ат маълумотлари.

13.2. Асосий восита (фонд)ларнинг таркиби, тузилиши ва динамикасининг таҳлили, уларнинг актив ва пассив қисмларини нисбати

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир воситани маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаш ва таркибий жойлаштириб чиқиш мумкин бўлади. Хусусан,

корхоналарнинг асосий воситаларини ҳам маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаб чиқиш ва уларни таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқ саналади. Бугунги кунда асосий воситаларни куйидаги хусусиятлари бўйича таснифлашимиз мумкин:

1. Асосий воситаларнинг корхонанинг ишлаб чиқариш жара^анида қатнашувига қараб:

- актив асосий воситалар;
- пассив асосий воситалар.

2. Асосий воситаларни маълум тармоқларга бўйсунувига қараб:

- саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари;
- бошқа тармоқ асосий воситалари;
- ноишлаб чиқариш асосий воситалари.

3. Асосий воситаларнинг фойдаланиш жара^анидаги қатнашувига қараб:

- фойдаланишдаги асосий воситалар;
- фойдаланишдан олиб қўйилган (консервация қилинган) асосий фондлар.

4. Асосий воситаларнинг турларга ажратилиши бўйича:

- ер;
- бинолар;
- иншоотлар;
- узатиш мосламалари;
- ҳисоблаш техникаси ва компьютерлар;
- машина ва ускуналар;
- транспорт воситалари;
- асбоб ускуналар;
- хўжалик жиҳозлари;
- ишлаб чиқариш инвентарлари;
- ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар;
- кўп йиллик экинлар ва бошқа асосий воситалар.

5. Мулкий эгаллигига қараб:

- ўзига тегишли асосий воситалар;
- ижарага олинган асосий воситалар.

Бундан ташқари асосий воситаларнинг яна бошқа бир хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаш мумкин.

ҳозирги шароитда корхоналарда асосий воситаларнинг барча турларини керакли нисбатда ва таркибда бўлишини таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Яъни саноат ишлаб чиқаришидами, ^ардамчи тармоқлардами ^аки ижтимоий-маиший соҳаларда бўлмасин барча асосий воситалар керакли хизматни бажарадилар.

Асосий воситаларнинг таркиби, уларнинг тузилишин ўрганиш билан бир қаторда динамик ўзгаришларига ҳам баҳо бериб борилади. Асосий воситаларнинг динамикаси деганда уларнинг даврлар (йиллар) бўйича ўзгаришлари тушунилади. Динамик ўзгаришлар асосида корхонада асосий воситаларнинг йиллар бўйича мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади. куйидаги жадвал маълумотлари асосида эса корхонанинг асосий воситалари таркибига, тузилишига ва динамикасига баҳо бериш мумкин бўлади.

67-жадвал

**“ABC” акционерлик жамиятининг асосий воситалари таркиби, тузилиши
ва динамик ўзгаришларининг таҳлили**

Асосий воситаларнинг таркиби	ўтган йили		ҳисобот йили		ўзгариши (+, -)	
	Сумма, минг сўм	Салмо`и, %	Сумма, минг сўм	Салмо`и , %	Мутлоқ, минг сўмда	Салмо қ-даги, %
1	2	3	4	5	6	7
1. Ер	30591	18,4	30591	16,9	-	-1,5
2. Бино	52313	31,5	51453	28,5	-860	-3,0
3. Иншоот	11430	6,9	11376	6,3	-54	-0,6
4. Узатиш мослама- лари	5040	3,0	6009	3,3	+969	+0,3
5. Транспорт восита- лари	2939	1,8	8651	4,8	+5712	+3,0
6. ҳисоблаш техни- каси ва компьютер- лар	5100	3,1	5050	2,8	-50	-0,3
7. Ишлаб чиқариш инвентарлари	2449	1,5	2693	1,5	+179	-
8. Машина ва жиҳозлар	55400	33,3	64174	35,7	+8774	+2,4
9. Хўжалик инвен- тарлари	-	-	-		-	-
10. Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар	-	-	-		-	-
11. Кўп йиллик экинлар	-	-	-		-	-
12. Ер ҳолатини яхшилашдаги капитал харажатлар	-	-	-		-	-
13. Асбоб ускуналар	210	0,1	225	0,1	+15	-
14. Бошқа асосий воситалар	728	0,4	663	0,04	-663	-0,36
Жами ишлаб чиқаришдаги асосий воситалар	166100	100,0	180222	100,0	+14122	-

Жадвал маълумотларига асосланиб, биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамиятида, ўрганилган даврда ўтган йилга нисбатан жами ишлаб чиқаришдаги асосий воситалари ҳажми 14122 минг сўмга кўпайганлигини кўришимиз мумкин. Мазкур корхонадаги асосий воситаларнинг асосий салмо`ини ер, бино ҳамда машина ва жиҳозлар ташкил этган. Ушбу асосий воситалар жами воситаларнинг 80-85 % ини ташкил қилмоқда. Жорий йилда корхонадаги асосий воситалардан машина ва жиҳозларнинг қиймати 8774 минг сўмга, транспорт воситаларининг қиймати 5712 минг сўмга, узатиш мосламаларининг қиймати 969 минг сўмга кўпайган бўлса, бинонинг қиймати 860 минг сўмга, иншоот 54 минг сўмга ва бошқа асосий воситалар 663 минг сўмга камайган.

Жорий йилда машина ва жиҳозларнинг ўсганлиги корхонанинг ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтиради. Чунки, машина ва жиҳозлар тўридан-тўри ишлаб чиқаришда қатнашадиган воситалар қаторига кирази.

Умуман олганда корхонада асосий воситаларнинг динамик ўсиши кузатилган бўлиб, бу корхонада асосий воситаларнинг босқичма-босқич янгиланаётганлигидан далолатдир.

қуйидаги маълумотлар асосида асосий воситаларнинг динамик ўзгаришларига баҳо бериш мумкин.

68-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг сўнги беш йилликдаги динамик ўзгаришларининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	1999 йил	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 йил
1	2	3	4	5	6
1. Асосий воситалар қиймати	157560	145935	158674	166100	180222
2. Базис йилига нисбатан ўсиши, %	х	-7,38	+0,71	+5,42	+14,38
3. Олдинги йилга нисбатан ўсиши, %	х	-7,38	+8,73	+4,68	+8,50

Корхонада асосий воситаларнинг динамик ўзгариши қуйидагича бўлган. Жорий давр охирига келиб асосий воситаларнинг ўсиши базис даврига нисбатан 14,38 % ни ташкил этган. Энг юқори ўсиш суратига ҳам корхона 2003 йилда эришган. Шунингдек, олдинги йилга нисбатан ўсишда эса энг юқори ўсиш суръати 2001 йилга тўғри келмоқда. Яъни ушбу йилда асосий воситалар қиймати олдинги йилга нисбатан 8,73 % га ўсган. Бундан кўриниб турибдики, корхона сўнги пайтларда асосий эътиборни эскирган асосий фондларни ҳисобдан чиқаришга ва уларни янги фондлар билан алмаштиришга қаратмоқда.

Асосий воситаларни актив ва пасив фондларга таркибланда асосий жиҳат уларнинг маҳсулот ишлаб чиқаришдаги бевосита иштирокига қаратилади. Актив асосий воситалар деб маҳсулот ишлаб чиқаришдан бевосита ва билвосита қатнашувчи асосий воситаларга айтилади.

Ишлаб чиқариш учун шароит яратиб берувчи асосий воситалар эса пасив асосий фондлар сифатида қаралиб, уларнинг таркибига бевосита бинолар, иншоотлар, ерлар (қишлоқ хўжалиги корхоналаридан ташқари) қиймати ва ҳ.к. киритилади.

Таҳлил этишда жами асосий воситалар таркибида уларнинг салмоқ даражаларига баҳо берилади ва ўзгаришлари ўрганилади.

69-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг актив ва пасив асосий воситаларини таҳлили

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи, (+,-)
--------------	-----------	--------------	--------------

	Сумма, минг сўм	Салмо`и, %	Сумма, минг сўм	Салмо`и, %	Сумма- даги, минг сўмда	Салмоқ- даги, %
1	2	3	4	5	6	7
Жами асосий воситалар	166100	100,0	180222	100,0	+14122	-
Шу жумладан:						
• актив асосий воситалар	71766	43,21	82693	45,88	+10927	+2,67
• пассив асосий воситалар	94334	56,79	97529	54,12	+3195	-2,67

Биз таҳлил қилаётган “ABC” акционерлик жамиятида ҳисобот даврида жами 180222 минг сўмлик асосий воситаси бўлиб, шундан, 45,88 % актив асосий воситалар ва қолган 54,12 % пассив асосий воситалар бўлиб ҳисобланади. Жорий йилда ўтган йилга нисбатан бевосита ишлаб чиқаришда иштирок этадиган, яъни актив асосий воситалар салмоғи 2,67 % га ортанлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади. Бунга мос равишда пассив асосий воситалар салмоғи эса 2,67 % га пасайгандир. Асосий воситаларнинг ўтган йилга нисбатан мулоқ ўзгариши +14122 минг сўмни ёки 8,5 фоизга ($14122/166100 \cdot 100$) ташкил этган. Таҳлил этишда жами асосий воситалар таркибида уларнинг салмоқ даражаларига баҳо берилди ва ўзгаришлари ўрганилди.

13.3. Тезлашган амортизация ажратмалари ва уларнинг фонд қийтимига таъсири

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалари ўз хизмат вазифасини бажариши билан бир қаторда эскириб ҳам боради. Асосий воситаларнинг эскириши бугунги кунда асосан икки хил кўринишда бўлади, яъни, жисмоний эскириш ва маънавий эскириш. Бугунги кунда кўпгина асосий восита турлари жисмоний эскиришдан кўра маънавий жиҳатдан тезроқ эскириб қолмоқда. Шу сабабли ҳам корхоналарнинг асосий воситаларини батамом эскириб қолишининг олдини олиш мақсадида, уларга амортизация (эскириш) ҳисоблаб борилади ва асосий восита ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга секин-асталик билан ўтказиб боради.

Корхонанинг амортизация сиёсати бевосита давлат амортизация сиёсати асосида белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Солиқ қўмитасининг 1997 йил 27-февралдаги меъърий хатига мувофиқ ҳамда 2001 йил 9-январдаги Молия вазирлигининг йўриқномасига мувофиқ асосий воситаларга амортизация ҳисоблашни соддалаштириш мақсадида, қуйидаги бешта гуруҳ асосий воситаларга меъърлар белгиланган:

1. Бинолар, иншоотлар ва қурилмалар учун – 5 %;
2. Енгил автомобиллар, таксилар, йўл ҳаракатида фойдаланиладиган автотракторлар, махсус буюмлар, инвентарлар, компьютерлар, маълумотларни қайта ишловчи ускуналар учун – 20 %;

3. Юк автомобиллари, автобуслар, махсус автомобиллар ва автоприцеплар, машина, асбоб-ускуналар ва мебеллар учун – 15 %;

4. Юқоридаги гуруҳларга киритилмаган бошқа асосий воситалар учун – 10 %;

5. Темир йўл, денгиз, дар^а ва ҳаво транспорт воситалари, иссиқлик, газ ва сув узатувчи труба проводлар, дизел генераторлари, электр ва алоқа узатиш ускуналари учун – 8 %.

Ушбу меъ^арий хатда фирма ва компаниялар учун амортизация ҳисоблашнинг ўзгартирилган нормаларини қўллаш имконияти берилган, яъни секинлаштирилган^аки тезлаштирилган (икки коэффициентга қадар) усулларидан фойдаланишлиги мумкин. Тезлаштирилган амортизация ҳисоблаш тартиби қўлланилса, меъ^аридан ортиқча ҳисобланган амортизация суммаси солиққа тортиладиган фойдага қўшилиб, ўрнатилган тартибда солиқ тўлашлари лозим.

Жаҳон тажрибасида асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг турли-туман муҳим услублари мавжуд. **Бундай муҳим услубларига қуйидагилар киритилади:**

- тенг улушларда, амортизация нормаларидан келиб чиққан ҳолда эскириш ҳисоблаш;
- қолдиқ усулда эскириш ҳисоблаш;
- ишлаб чиқариш ҳажмига мувофиқ эскириш ҳисоблаш;
- кумулятив усулда эскириш ҳисоблаш ва ҳақозо.

Юқоридаги усулларнинг моҳиятини қуйидаги мисол асосида кўриб ўтиш мумкин.

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати - 1000000 сўм

Асосий воситаларнинг тугатиш қиймати - 100000 сўм

Асосий воситаларнинг хизмат муддати - 5 йил

Тенг улушларда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация нормаси	Амортизация суммаси	қолдиқ суммаси
1000000	20	180000	820000
1000000	20	180000	640000
1000000	20	180000	460000
1000000	20	180000	280000
1000000	20	180000	100000

Кумулятив усулда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши	Амортизация суммаси	қолдиқ суммаси
1000000	5/15	300000	700000
1000000	4/15	240000	460000
1000000	3/15	180000	280000

1000000	2/15	120000	160000
1000000	1/15	60000	100000

1+2+3+4+5=15йил Амортизация суммасини аниқлашда жами йиғилган кўрсаткич биринчи йили 15 дан 5 қисми, иккинчи йили 15 дан 4 қисми олинади ва ҳакозо.

қолдиқ усулда амортизация ҳисоблаш тартиби

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши %	Амортизация суммаси	қолдиқ суммаси
1000000	20	180000	820000
1000000	20	240000	460000
1000000	20	180000	280000
1000000	20	120000	160000
1000000	20	60000	100000

Бу усулда амортизация ҳисобланганда иккинчи йилдан кейин харажат сифатида кўшиладиган эскириш суммаси камайиб боради, демак, соф молиявий натижа асосий воситаларнинг энг охириги муддатларида кўпайиши юз беради.

Икки қарра оширилган усулда амортизация ҳисоблаш усули

Асосий воситалар қиймати	Амортизация улуши %	Амортизация суммаси	қолдиқ суммаси
1000000	20*2	360000	540000
1000000	20*2	216000	324000
1000000	20*2	129600	194400
1000000	20*2	77760	116640
1000000	20*2	*	116640

ҳозирда ўзбекистон Республикаси миллий ҳисоб тизимида амортизация ҳисоблашнинг асосан иккита усулидан фойдаланилмоқда.

-Тенг улушларда амортизациялашнинг қатъий нормаларида эскириш ҳисоблаш;

-Тезлаштирилган, амортизациялашнинг қатъий нормаларини икки марта оширилган ҳолатида эскириш ҳисоблаш усули;

Амортизациянинг у ёки бу усулининг қулланиши албатта асосий воситаларнинг техник ҳолатига таъсир этади.

Жумладан, тезлаштирилган усулда амортизация нормаларига ўтиш асосий фондларни янги асосий фондлар билан алмаштиришнинг молиявий таминоти ва уларнинг манавий эскиришдан сақланиш имконини берибгина қолмай, балки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ўстириш имконини ҳам беради.

13.4. Асосий воситаларнинг техник ҳолатини таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда, уларнинг техник ҳолатига ҳам баҳо бериб борилади. Одатда асосий воситалар таркибида йил давомида ўзгаришлар рўй беради. Янги асосий воситаларни кирими туфайли асосий воситалар ортиб боради. Эскирган асосий воситаларни ишлаб чиқаришдан чиқариш туфайли асосий воситалар камайиши мумкин. Бундай табиий ҳолатларни рўй бериши натижасида асосий воситаларнинг техник ҳолатини таҳлил этишимизни тақозо этади. ***Асосий воситаларнинг техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:***

- асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси;
- асосий воситаларнинг эскириш даражаси;
- асосий воситаларнинг янгилашиш даражаси.

Асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси фоиз кўринишида қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг колдик киймати}}{\text{асосий воситаларнинг бошлангич киймати}} * 100;$$

Асосий воситаларнинг эскириш даражаси фоиз кўринишида қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг эскириш киймати}}{\text{асосий воситаларнинг бошлангич киймати}} * 100;$$

Асосий воситаларнинг яроқлилик ва эскириш коэффициентлари йиғиндиси коэффициентда 1,0 га, фоизда 100 тенг бўлади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларига қараб уларнинг техник ҳолатига баҳо берилади ва уларни тартиблаш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилинади.

Асосий воситаларнинг ҳолатини ўрганишда корхона амортизация сиёсатига, асосий воситаларнинг маънавий эскирганлик даражасига, фойдаланишдан олиб қўйилган ва консервация қилинган асосий воситалар ҳолатига муҳим эътибор қаратилади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларини уларнинг ҳар бир тури ва жами бўйича ўрганилади. Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар 1-шакл «Бухгалтерия баланси» ва 3-шакл «Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисидаги» ҳисобот шаклларида олинади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичлари билан тўлдирилади.

«ABC» акционерлик жамияти асосий воситаларининг техник ҳолатини таҳлили

Асосий воситалар	Бошланʻич қиймати, минг сўм	Эскириш қиймати, минг сўм	қолдиқ қиймати, минг сўм	Эскириш даражаси, %	Яроқлилик даражаси, %
1	2	3	4	5	6
1. ўтган йили	166100	85118	80982	51,24	48,76
2. ҳисобот йили	180222	88969	91253	49,36	50,64
3. Фарқи, (+,-)	+14122	+3851	+10271	-1,88	+1,88

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилган «ABC» акционерлик жамиятининг асосий воситаларини техник ҳолатига баҳо бериш мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, корхонада жорий йилда асосий воситаларнинг яроқлилик даражаси ўтган йилга нисбатан 1,88 % га кўтарилган бўлиб, жами асосий воситаларнинг 50,54 %ини ташкил этмоқда. қолган 48,76 % асосий воситалар ўзининг хизмат муддатларини ўтаб бўлган ҳамда эскирган асосий воситалар ташкил этади. Корхонада асосий воситаларнинг техник ҳолати ижобий томонга ўзгарган бўлсада, асосий воситаларнинг умумий техник ҳолати етарли даражада деб баҳолай олмаймиз. Чунки, асосий воситаларнинг тенг ярмига яқини эскирганлиги бу яхши натижа эмас. Шу сабабли ҳам корхона маъмурияти асосий воситаларини янада кўпроқ қисмини янгилаб бориш чораларини излаб топиши мақсадга мувофиқ бўлади.

13.5. Асосий фондларнинг янгиланиш динамикаси ва меҳнатнинг фонд билан қуролланишини таҳлили

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади.

Асосий воситаларнинг ҳараакат кўрсаткичларига уларнинг янгиланиши ва чиқиб кетиш коэффицентлари киритилади. Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффиценти жорий даврда янгидан киритилган асосий воситалар қийматини асосий воситаларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш орқали топилади. Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффиценти жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қийматини уларнинг йил бошига бўлган қийматига бўлиш асосида аниқланади. Яъни ушбу коэффицентларни аниқлашни қуйидаги формулалар орқали ҳам ифодалашимиз мумкин:

Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффицентини қуйидагича аниқланади:

Ишлаб чиқаришга янгидан қабул қилинган асосий воситалар қиймати

----- ;

Асосий воситаларнинг йил охиридаги бошланʻич қиймати

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффициенти эса қуйидаги тартибда аниқланади:

Жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қиймати

Асосий воситаларнинг йил бошига бўлган қиймати

Бу таркиблани асосий воситаларнинг жами қатори ва ҳар битта таркиби бўйича бериб ўтиш мумкин. Таҳлил жараҳларида асосий воситаларнинг янгиланиш ва ишлаб чиқаришдан чиқариш сабабларига ҳам эътибор берилди.

Бунда корхонанинг асосий воситаларини янгилаш манбалари бўлиб:

- капитал қўйилмалар ва инвестициялар;
- хусусий капиталнинг ўсиши;
- узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар;
- мақсадли молиялаш ва субсидиялар;
- текинга олинган асосий воситалар;
- грантлар ва бошқа манбалар ҳисобланади.

Асосий воситаларни ишлаб чиқаришдан чиқариш сабабларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- асосий воситаларнинг маънавий эскириши;
- асосий воситаларнинг жисмоний эскириши ва фойдаланиш учун яроқсиз ҳолатга келиши;
- асосий воситаларнинг ортиқчалилиги;
- асосий воситаларни сотиш;
- ўирликлар, йўқотишлар ва бошқа чиқимлар.

71-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари таҳлили (қолдиқ қийматида)

Асосий воситалар	Асосий воситалар йил бошига қолдиғи	Янгидан қабул қилинган асосий воситалар	Чиқим қилинган асосий воситалар	Асосий воситалар йил охирига қолдиғи	Янгиланиш коэфф.	Чиқиб кетиш коэфф.
1	2	3	4	5	6	7
ўтган йил	76875	8469	4362	80982	0,105	0,054
ҳисобот йили	80982	27918	13133	91253	0,306	0,144
Фарқи (+,-)	+4107	+19449	+8771	+10271	+0,201	+0,090

Биз таҳлил қилаётган «АВС» акционерлик жамиятида асосий воситаларни ҳаракат кўрсаткичларининг ўзгаришини таҳлили шуни кўрсатадики, жорий даврда асосий воситаларнинг янгиланиш даражаси олдинги йилга нисбатан 0,201 коэффициентга ўсган. ҳисобдан чиқарилган асосий воситаларнинг ўтган йилга нисбатан ўзгариши эса +0,090 коэффициентга ортган. Умуман олганда корхонадаги асосий воситаларнинг янгиланиш даражасини ўтган йилга нисбатан

яхшиланганлигини ижобий баҳоламоқ лозим бўлади. Демак, корхона маъмурияти эскирган асосий воситаларини янгилаш бўйича амалий чоралар кўра^атганлигидан далолатдир. Аммо, бундай суръатдаги янгилашиш даражаси бугунги кун талабига мос келмайди. Чунки, фан-техника тараққи^ати ривожланиб бора^атган бугунги кунда корхона асосий воситаларининг тўлиқ бир марта янгилашиш даври 3-4 йилдан ортиб кетмаслиги лозим бўлади. Бундай натижаларга эришиш учун эса корхона ўз асосий воситаларининг 20-25 фоизини ҳар йили янгилаб бориши лозим бўлади.

Бугунги кунда корхоналардаги асосий воситаларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларини таҳлил қилиб бориш билан бир қаторда, корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлиги даражасини ҳамда ходимларнинг асосий воситалар билан қуролланганлиги даражасини ҳам таҳлил қилиб бориш мақсадга мувофиқдир. Корхона (фирма)нинг асосий воситалар билан таъминланганлик ёки қуролланганлик даражаси деб ишлаб чиқаришнинг меъёр даражасида меҳнат воситалари билан таъминланганлигига айтилади.

Аввало, корхона (фирма)нинг меҳнат воситалари билан таъминланганлигида қуйидаги жиҳатларини фарқлаш лозим:

- ўзига тегишли бўлган меҳнат воситалари билан таъминланганлиги;
- ижарага олинган меҳнат воситалари ҳисобига таъминланганлиги.

Демак, корхона ҳар иккала ҳолатда ҳам асосий воситалар билан таъминланганликнинг меъёр кўрсаткичларига эга бўлиши мумкин.

Асосий воситалар билан таъминланганлик таҳлилида корхона (фирма) да асосий воситаларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади.

Асосий воситалар билан қуролланганлик кўрсаткичлари сифатида битта ишчига тўғри келадиган меҳнат воситалари, бир иш ўрнига тўғри келадиган асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси аниқланади. Асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади. Яъни, корхона фаолиятига фақат миқдор кўрсаткичлар орқалигина эмас балки сифат кўрсаткичларини ҳам ўрганиш асосида баҳо берилади.

72-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролланганлигининг таҳлили

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўмда	162387	173161	+10774
Саноат ишлаб чиқариш ходимлари сони, киши	838	814	-24
Бир ходимга тўғри келадиган асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, сўм	193779	212728	+18949

Маълумотлардан кўринадики, биз таҳлил қила^атган “ABC” акционерлик жамиятида саноат ишлаб чиқариш ходимларининг асосий воситалар билан қуролланиш даражаси ўтган йилга нисбатан 18949 сўмга ўсган. Бу ўсиш иккита

омил ҳисобига тўри келган. Биринчи омил бу ишчилар сонининг ўзгариши ҳисобига бўлиб $\{(173161/838)-(162387/838)\}$ 12857 сўмни, ҳамда иккинчи омил асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши ҳисобига $\{(173161/814)-(173161/838)\}$ 6092 сўмни ташкил этган. Бундан кўринадики, корхонада ходимларнинг асосий воситалар билан куруланиш даражаси ўтган йилга нисбатан 18949 сўмга ортган. Бундай натижаларни ижобий ҳолат сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

13.6. Фонд қайтимининг динамикаси ва ва унга ташкилий техникавий омиллар таъсирининг таҳлили

Асосий воситалардан фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигига баҳо бериш молиявий таҳлилнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади.

Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг асосий воситалари билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосий ўринда туради. Чунки, асосий воситалар билан етарли даражада таъминланган бўлса-ю, лекин улардан самарали фойдаланмасак, у ҳолда корхонанинг самарадорлиги пасайиб кетади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида олинади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

73-жадвал

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари

Фонд қайтими	Фонд сиѐими
<i>Саноат ишлаб чиқариш фондлари қайтими</i>	$\Phi_k = \frac{\text{Маҳсулот ҳажми}}{\text{Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати}}$
<i>Машина ва ускуналар қайтими</i>	$\Phi_k = \frac{\text{Маҳсулот ҳажми}}{\text{Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати}}$
<i>Саноат ишлаб чиқариш фондлари сиѐими</i>	$\Phi_c = \frac{\text{Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$
<i>Машина ва ускуналар сиѐими</i>	$\Phi_c = \frac{\text{Машина ва ускуналар ўртача йиллик қиймати}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш ва унинг ҳолатига баҳо беришга иқтисодий таҳлилда аълоҳида аҳамият берилади. Корхона ишлаб чиқариш қуввати деганда, унинг тўла иш билан бандлик ҳолатига айтилади. Бу ҳолат нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш даражасига, балки унинг харажатлар таркибига, молиявий натижавийлигига ҳам таъсир этувчи бирлик сифатида қаралади. Ишлаб чиқариш қувватлари ва унинг фойдаланиш даражаларига баҳо бериш асосида

корхонанинг жорий даврдаги иқтисодий потенциали ҳамда уни мақсадли бошқаруви белгиланади.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг таҳлилининг қуйидаги қаторларини характерлаш мумкин;

- корхона ишлаб чиқариш қувватларининг техник иқтисодий кўрсаткичлари тизими;
- техник иқтисодий кўрсаткичлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни қиёсий таҳлили;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона харажатларига таъсирининг таҳлили;
- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона ишлаб чиқариш самарадорлигига ва фаолият натижавийлигига таъсирининг таҳлили.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишда корхона томонидан ошкор этиладиган 2-б форма «Корхонанинг ижтимоий иқтисодий кўрсаткичлар тизими» га муҳим эътибор берилади.

Таҳлилда асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг таъсир этувчи омиллари иккита таркиб бўйича ўрганилади.

1. Асосий воситаларнинг самарадорлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили;
2. Асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларининг маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсирининг таҳлили.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:

Фонд қайтими (си`ими) ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар бўлиб:

- Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг ўзгариши;
- Асосий фондлар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши.

Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат воситалари билан бо`лиқ бўлган омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:

- Асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши;
- Фонд қайтими (си`ими)нинг ўзгариши.

74-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Маҳсулот ҳажми, корхона улгуржи баҳосида, минг сўм.	Саноат ишлаб чиқариш фондлари ўртача йиллик қиймати	Фонд қайтими	Фонд си`ими
1	2	3	4	5
ўтган йил	2113430	166100	12,724	0,079
Шартли, ҳисобот йили	2357682	173596	13,581	0,074
ҳисобот йили	2553967	180222	14,171	0,071
ўтган йилдан фарқ	+440537	+14122	+1,447	-0,008

Фонд қайтимининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар				
X	+0,857	+0,590	+1,447	X
Фонд сиѐимининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили				
X	-0,005	-0,003	X	-0,008
Меҳнат воситалари билан боѐлик омилларнинг маҳсулот ҳажмига таъсири				
X	+440469,5	+179688,3	+260781,2	x

Биз таҳлил қилаѐтган “ABC” акционерлик жамиятида асосий воситаларнинг самарадорлиги ўтган йилга нисбатан бир қадар яхшиланган. Фонд қайтими ва унинг ўтган йилга нисбатан ўсиши +1,447 (14,171- 12,724) сўмга тенг бўлган. Бу ўзгаришда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши таъсири +0,857 (13,581-12,724) сўмни, асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши эса салбий таъсир этган ва унинг натижасида фонд қайтими +0,590 (14,171-13,581) сўмга камайган. Барча омиллар таъсирида асосий фондлар қайтими ўтган йилга нисбатан +1,447 сўмга ортган (14,171- 12,724).

Асосий фондлар сиѐими ўтган йилга нисбатан –0,008 сўмга камайган. Бу ўзгаришга маҳсулот ҳажмининг таъсири –0,005 (0,074 – 0,079) сўмни, асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўзгаришининг таъсири эса -0,003 (0,071 – 0,074) сўмни ташкил қилган.

Меҳнат воситалари билан боѐлик бўлган омилларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига таъсирининг таҳлилида асосий воситалар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши таъсирида ялпи маҳсулот ҳажми +179688,3 (+14122*12,724) минг сўмга, фонд қайтимининг ўзгариши ҳисобига +260781,2 (1,447*180222) минг сўмга ўсишини кўриш мумкин.

13.7. Ишлаб чиқариш жиҳозларининг вақти ва қуввати бўйича фойдаланишини таҳлили

Ишлаб чиқариш жиҳозларидан вақт ва қувват бўйича фойдаланиш таҳлилида корхона асосий фондлари ва уларнинг таркибида машина ва ускуналар, станоклар иш вақтидан фойдаланишнинг даражасига, қувватларнинг фойдали иш коэффициентларига, фойдаланишнинг реал ҳолатига баҳо берилади.

Машина ва ускуналар иш вақтидан самарали фойдаланишда уларнинг жами sanoat ишлаб чиқариш асосий воситалари таркибидаги салмоѐига ва уларнинг иш самарасига аҳамият берилади.

Машина ва ускуналарнинг жами ишлаган вақти ҳамда машина ва ускуналар иш вақтидан олинган самарадорлик кўрсаткичларини аниқлаш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлил этилади ҳамда уни ўстиришнинг ички имкониятлари белгиланади.

қуйидаги жадвал маълумотлари асосида уларни таҳлил этишнинг услубий асосларини кўриб ўтиш мумкин.

75-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятида машина ва ускуналардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари таҳлили

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
---------------------	------------------	---------------------	--------------------

1	2	3	4
Маҳсулот ҳажми солиштирма улгуржи баҳода, минг сўм ҳисобида	2113430	2553967	+440537
Ишланган станок соатлар, минг станок соат	128780	120280	-8500
Бир станок соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, минг сўм	16,41	21,23	+04,82

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамиятида ўрганилган даврда ўтган йилга нисбатан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 440537 минг сўмга ўсган бўлса, бунга аксинча ўлароқ жами ишланган станок соатлар ҳажми 8500 минг станок соатга қисқарган. Буларнинг натижасида эса бир станок соатда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ўтган йилги 16,41 минг сўмдан ҳисобот йилига келиб 21,23 минг сўмга кўтарилган.

13.8. Фонд қайтимини ошириш имкониятлари

Фонд қайтимини ошириш имкониятларини умумлаштириш таҳлил этиш босқичининг якуни ҳисобланади. Унда таҳлил этиш натижаларидан келиб чиққан ҳолда корхонада асосий воситаларнинг самарадорлигини оширишнинг йўналишлари белгиланади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини оширишнинг куйидаги йўналишларини корхона учун тавсия сифатида келтириб ўтиш мумкин.

Ташкилий йўналишлар бўйича:

- асосий воситаларнинг фақат корхонага иш берадиган қисминигина олиш;
- асосий воситаларнинг ортиқча қисмини ушлаб турмаслик;
- эскирган асосий воситаларни ва манавий талабга жавоб бермайдиган асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш;
- асосий воситаларни фарқлаш ва таркиблашни қайта ўзгартириш;
- асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг муоллиқ шаклларини белгилаш ва ҳ.к.

Техник йўналишлар бўйича:

- асосий воситаларни таъмирлаш чораларини кўриш, техник қаров;
- эскирган асосий воситаларни янгилари билан алмаштириш;
- автоматлаштирилган тизимни яратиш;
- механизациялашни кучайтириш ва ҳ.к.;

Эксплуатацион йўналишлар бўйича:

- бир сменалик ва кўп сменалик;
- ишлаб чиқариш ҳажмига қараб асосий воситаларни техник ҳолат ва ҳаракатини бошқариш;
- асосий воситалар қарови юзасидан маъсул шахсларни ажратиш;
- асосий воситалар бўйича жавобгарлик марказларини белгилаш ва ҳ.к.;

Мавзу бўйича таянч иборалар

- бозор иқтисодиёти шароитида асосий фондлардан самарали фойдаланишни аҳамияти ва таҳлил вазифаси;
 - асосий фондларни ишлаб чиқаришдаги ролига ўараб гуруҳларга бўлиниши;
 - асосий воситаларнинг Актив ва Пассив ўисмлари;
 - асосий фондларни таркиби, тузилишидаги ўзига хос хусусиятлари;
 - маҳсулот сифатини яхшилаш, раўобатга бардошлигини таъминлашда тезлашган амортизация ажратмамларини ўўллашнинг афзалликлари;
 - асосий фондларни техник ҳолатини таҳлили;
- янгилиниш даражаси
 - эскириш даражаси
 - яроўлилик даражаси
 - фонд ўайтими ва унга таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш тартиби;
 - фонд ўайтимини ошириш резервлари.

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик юригувчи субъектларнинг асосий восита (фонд)лари деганда нимани тушунаси?
2. Асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши ва динамикаси ўандай таҳлил этилади?
3. Асосий воситаларнинг ҳолатини таҳлил этишда таҳлилнинг ўандай усуллари ўўлланилади?
4. Асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари ўандай таҳлил этилади?
5. Асосий воситаларнинг янгилиниши ва чиўиб кетишига нималар сабаб бўлади?
6. Асосий воситаларнинг техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларга нималар киради ва улар ўандай таҳлил этилади?
7. Асосий воситаларнинг янгилиниш коэффициенти ўандай айўланади ва таҳлил этилади?
8. Хўжалик субъектларининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва ўуролланганлик даражалари ўандай ҳисобланади?
9. Асосий воситалар ва ишлаб чиўариш ўувватларидан фойдаланиш ўандай таҳлил этилади?
10. Асосий воситаларнинг самарадорлиги ўайси кўрсаткичлар асосида айўланади ва у ўандай таҳлил этилади?
11. Асосий воситалар самарадорлиги маҳсулот ишлаб чиўариш ҳажмига ўандай таъсир кўрсатади ва улар ўандай таҳлил ўилинади?
12. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг Миллий ҳисоб стандартларидаги усуллари ва уларни ўўллаш шартлари?
13. Амортизация сиёсатининг маҳсулот ишлаб чиўариш ҳажмига ва

- харажатларга таъсири?
14. Асосий воситаларни таркиблашдаги муаммолар ва уларни ҳал этилиши?
 15. Асосий воситаларни баҳоланиши ва улардаги муаммолар?
 16. Асосий воситалар лизинги ва уни жалб этишнинг талаблари?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

қуйидаги илова қилинган “Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот” маълумотлари асосида корxonанинг асосий воситалар билан таъминланганлигини ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини мустақил равишда таҳлил қилиб чиқинг ва хулосалар азинг.

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲАРАКАТИ ТЎҶРИСИДАГИ ҲИСОБОТ
(3-сонли шакл)

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр раўами Код строки	Бошланғич (тиклаш) ўймати				Йилланган амортизация (эскириш) миқдори				Ўолдиў ўймати	
		Йил бошига ўолдиў	Келиб тушган	чиўим	Йил охирига ўолдиў	Йил бошига ўолдиў	Келиб тушгани бўйича	Чиўими бўйича	Йил охирига ўолдиў	Йил бошига	Йил охирига
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ер	010	76825,6	18095,6	4667,5	90253,7	-	-	-	-	76825,6	90253,7
Ерни ободонлаштириш	020	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштириш	030	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Бино	040	1837836	344663,4	5363,9	2177136	150805,3	51579,2	1046,8	211885,4	1687031	1965250
Иншоот	050	9037,1	-	-	9037,1	294,4	775,1	1,8	1067,7	8742,7	7969,4
Узатиш мосламалари	060	2482,8	1443,8	-	3926,6	574,5	153,9	-	728,4	1908,3	3198,2
Машина ва жиҳозлар	070	104218,5	51206,6	9265,5	146159,6	61612,6	22436,6	81178,1	81534,5	42605,9	64624,7
Мебел ва офис жиҳозлари	080	10770,4	1360,8	498,9	11632,3	2343,0	955,6	1827,5	1471,1	8427,4	10161,2
Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси	090	39781,5	24793,4	8734,5	55840,4	11387,4	4963,4	16821,9	16821,9	28394,1	39018,9

Транспорт воситалари	100	444541,3	143904,9	8848,8	579597,4	138999,8	56188,4	2722,9	200863,4	305541,5	378734,0
Ишчи ҳайвонлар	110	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Маҳсулдор ҳайвонлар	120	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Қўп йиллик ўсимликлар	130	226	45,8	45,8	226,0	8,4	7,0	2,4	13,0	217,6	213,0
Бошқа асосий воситалар	140	105396,9	92791,7	458,8	197729,8	56553,6	39688,5	1266,6	102170,8	48843,3	95559,0
Консервация қилинган асосий воситалар	150	-	-	-	-	-	-	--	-	-	-
Узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситалар	160	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ЖАМИ асосий воситалар	170	2631116	678306	37883,7	3271538	465879,8	186721,5	16915,0	668925,5	2165236,6	2602612,5
Шулардан:	171										
-ишлаб чиқариш	172										
-ноишлаб чиқариш											
Маълумот учун:											
Йил давомида сотиб олинган асосий воситалар, жами Шу жумладан:	180					x	x	x	x	x	x
ўз маблағлари ҳисобига	181					x	x	x	x	x	x
Банк кредитлари ҳисобига	182					x	x	x	x	x	x

Бошўа ўарзга олинган маблаЁлар ҳисобига	183					x	x	x	x	x	x
Тугалланмаган қурилиш	190	296505,4	135264,2	130783,1	300986,5	x	x	x	x	x	x

14.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг пул маблаёлари ҳаракатини таҳлил этишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Республикаимиз ўзининг мустақиллигига эришганидан сўнг Президентимиз бошчилигида республиканинг ўзига хос бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш модели ишлаб чиқилди. Ушбу ривожланиш модели асосида республикаимизда янги иқтисодий тизим - бозор иқтисодиётига ўтилмоўда. Турли-туман мулк шакллариининг пайдо бўлиши, давлат мулканиннг хусусийлаштирилиши, хиссадорлик жамиятлари, ҳамкорликдаги ўўшма корхоналар, кичик корхоналарнинг вужудга келиши ўтиш жараёнига хос хусусиятлардандир. Бундай шароитда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида ҳаёий раёбат ҳукм суришига, корхоналар мустақил равишда чет эл корхоналари билан алоёа ўрнатишга, маҳсулот сотишнинг янги замонавий усуллари ривожлантиришга, тижорат банклари, хусусий банклар, биржалар, ким ошди савдолари фаолиятини ривожлантиришга имкониятлар пайдо бўла бошлади.

Гозирда мулкий бирлик ва муносабатларнинг шундай тизимини шакллантириш лозимки, бу ҳаракат аввало фаолият якунида юёори унум ва натижавийликни, бутлик ва манфаат ўйўнлигини, энг муҳими бозор тўкин-сочинлиги ва жамиятимиз фаровонлигини таъминласин. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида ушбу жиҳатга бош масала сифатида ўрараш лозим.

Президентимиз И. Каримов бу ҳаёда фикр юритиб, ўзининг асарларида ўйидаги фикрларни илгари сурган: «Пировард маёсадимиз ижтимоий ўйналтирилган барўарор бозор иқтисодиётига, очий ташўи сиёсатга эга бўлган кучли демократик хуёуёий давлатни ва фуёаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир».

Бозор муносабатлари соҳасида ҳар ўандай хўжалик юритувчи субъектнинг ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий, меҳнат ва пул ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошўаришни таъминлаши зарур бўлади. Кўпгина корхона ва ташкилотлар иқтисодий мустақиллик ҳамда ички ва ташўи бозорда битимлар тузиш хуёуёини ўйлга киритганларидан сўнг хўжалик юритишнинг янги шароитларига босёичма – босёич тайёр бўлиб борди.

Бозор иқтисодиёти соҳасида бошқарув субъектларига фаёат ахборотга эга бўлишнинг ўзи кифоя ўилмайди. Бу ахборот билан ишлаш, тўғри хулосалар чиқариш ва улардан ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш маёсадида фойдаланиш зарур бўлади.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини бошўаришда фойдаланиладиган манбалар ўаторига пул маблаёларининг ҳаракати тўғрисидаги ахборотлар ҳам киради. Хўжалик фаолиятини самарали бошўаришда пул маблаёлари оёими тўғрисидаги ахборотлар муҳим рол ўйнайди. Пул оёимлари тўғрисидаги маълумотлар барча даражадаги бизнесменлар томонидан халёаро амалиётда кенг ўйлланилмоўда, у корхоналар маёмуриятига ҳам, ташўи фойдаланувчиларга ҳам

зарурдир. Корхона менежерлари мазкур маълумотлардан фойдаланиб корхона ликвидлигини ўрганишда, дивидендларни белгилашда, иш ҳаёи таъминоти ва бюджет билан ўз ваўтида ҳисоб-китоб ўилиниши имкониятидан фойдаланишлари мумкин.

Иўтисодчи олимлар Т.П.Карлин ва А.Р.Макминларнинг фикрига кўра, "Пул маблаЁлари ҳисоб-китоби - молиявий таҳлилнинг энг муҳим ўуролидир. Йиллик молиявий башорат шаклида кўрсатилишича бундай башорат компания учун ойма-ой кутилаЁтган пул маблаЁлари киримини ва ойма-ой асосида мажбуриятлар ўопланишининг тўловини амалга оширилишини кўрсатиб беради. Пул маблаЁлари ҳисоб-китоби кредиторларга фирманинг кредитга бўлган тиЁиз талабини баҳолаш учун ва операцион цикл давомида ўисўа муддатли ссудаларни ўоплаш учун етарли даражадаги пул маблаЁларини ишлаб топишга ўодирлигини аниўлаш имкониятини беради. Бундан ташўари пул маблаЁларини ҳисоб-китоби кредиторларга компаниянинг узоў муддатли Ёки ўисўа муддатли кредитларга эҳтиЁжи мавжудлигини аниўлашга Ёрдам беради. Корхонанинг пул маблаЁлари ҳаракатини ҳисоб-китоби айниўса, ўарздорларнинг мавсумий тижорат цикли давомидаги молиявий эҳтиЁжларини аниўлаш учун ўулайдир».

Бозор учун ишлаб чиўариш бор жойда пул маблаЁлари ўта муҳим иўтисодий восита бўлади. Пул маблаЁлари ишлаб чиўаришнинг такрорланишига хизмат ўилади, иўтисодий ўсишга кўмаклашади. Пул шаклидаги маблаЁлар бозор орўали ресурсга айланади, ресурслар иштирокида товарлар яратилади, товарлар сотилиб яна пул олинади. Шундай ҳаракатнинг ўайғарилиб туриши иўтисодий жараЁн юз берганини билдиради. Гар бир хўжалик юригувчи субъект ўзининг иўтисодий жараЁнини мунтазам равишда давом эттириши учун маълум миўдорда пул маблаЁлари бўлишини таўозо этади.

Юўоридаги иўтисодчи олимларнинг фикр-мулоҳазаларига ўўшилган ҳолда ҳамда уларнинг барчасини фикрларини умумлаштирган ҳолда пул маблаЁлари атамасига ўуйидагича умумий таъриф беришни тавсия этамиз: "Пул маблаЁлари - мажбуриятларни зудлик билан тўлаш учун ишлатилиши мумкин бўлган турдаги маблаЁларни ўз ичига олади. Пул маблаЁларига молиявий муассасалардаги жорий ҳисобвараўлардаги ўолдиўлар, наўд купюрлар, тангалар, валюталар, кичик кассанинг наўд пуллари ва молиявий муассасалар томонидан муддатли депозитлар ва муомаладан чиўариш учун ўабул ўилинган, корхона кассасидаги конкрет ўтказиб бериладиган пул ҳужжатларидир¹ ("Молиявий ҳисоб" бухгалтерия ҳисобининг Миллий ва Халўаро стандартлари асосида тайЁрланган ўўув ўўлланма, Тошкент 2000 йил). Бу ўтказиладиган пул ҳужжатларига оддий чеклар, касса ордерлари, мижозлар чеклари, пул ўтказмалари ва бошўа ҳисоб-китоб воситалари киради". Баланснинг "Пул маблаЁлари" моддасидаги ўолдиў пул ҳисобвараўларига кирадиган барча турдаги маблаЁларни акс эттиради.

Пул эквивалентлари - бу пул маблаЁларига ўхшайдиган, лекин бошўача таснифланадиган активлардир. Улар хазина векселлари, тижорат ўоЁозлари ва депозит сертификатлардан иборат. Кечикишлар ва жарима санкциялари пул эквивалентларини пул маблаЁларига алмаштирилишига таъсир ўилиши мумкин. Шунинг учун, эквивалентлар касса ҳисобвараЁидан олинади. Кўпинча пул эквивалентларини ҳисоб-китоб воситасига айлантириш эҳтиЁжи йўў. Эквивалентлар одатда ўисўа муддатли инвестиция ҳисобвараЁига олиб борилади.

Пул маблаЁларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш кўп жихатдан корхоналарда пул маблаЁларининг ҳаракатини оптимал бошўаришни ташкил этиш

ва улар устидан назоратни яхшилашга бо'лиё. Пул маблаёлари назоратини ташкил этишнинг асосий элементларидан бири бўлиб эса корхонанинг ҳисоб-китоб сч'етидир. Яъни ҳисоб-китоб сч'етидан самарали фойдаланишни максимал даражада таъминлаш, барча кириб келаётган пул маблаёларини албатта банк орёали ҳисобга олиш, барча турдаги тўловларни банклар чиўарган чеклар ёки шунга ўхшаш ёзма топшириўномалар ва уларнинг махсус пул маблаёлари фонди орёали амалга ошириш лозим. Агарда кўрсатилган тартиб ўатъий амал ўиладиган бўлса, у ҳолда пул маблаёларининг ҳисоби икки томонлама бўлади: биринчиси-корхонанинг ўзида, иккинчиси -банкда.

Молиявий ахборот билан ишлашнинг энг муҳим жиҳатларидан бири уни таҳлил ўилишдир. Таҳлил ўилишда хўжалик фаолиятини ўрганишда ҳамда хулосалар чиўаришда асос бўладиган бир ўатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Корхона молиявий аҳволини таҳлил ўилиш билан шуёуллаёнаётган ҳар бир ходим молиявий ҳисобот шаклларини, шу жумладан, "Пул оўими тўғрисидаги ҳисобот" шаклини эркин ўўий олиши, унинг моддаларини тушуниши, шунингдек хулосалар чиўариш ва тавсиялар беришни билишлари керак.

Молиявий ҳисобот моддаларидан фойдаланиб, корхона тўғрисида катта ҳажмда маълумот олиш, унинг молиявий аҳволини хизмат ва бозор фаоллигини таҳлил ўилиш мумкин.

"Пул оўимлари тўғрисида ҳисобот" да корхона молиявий ресурсларидаги барча ўзгаришлар пул маблаёлари туўтаи-назаридан акс эттирилади:

- Хўжалик фаолиятида олинган пуллар ҳаракати;
- олинган ҳамда тўланган фоизлар ва дивидендлар;
- тўланган солиқлар;
- олинган ва ўўйилган инвестициялар;
- акциялар ва заёмлар, шунингдек ижара мажбуриятлари бўйича тушумлар ва тўловлар.

Кундалик хўжалик фаолияти жараёнида содир бўлган пул маблаёларидаги барча ўзгаришлар шундай тартибда акс эттириладики, у пул маблаёлари ўолдиёи билан уларга эквивалент бўлганлар ўртасида, яъни, ўисўа муддатли юёори ликвид инвестициялар, эркин айирбошланадиган пул маблаёлари ўртасида ўзаро бо'лиёўликни аниўлаш имконини беради.

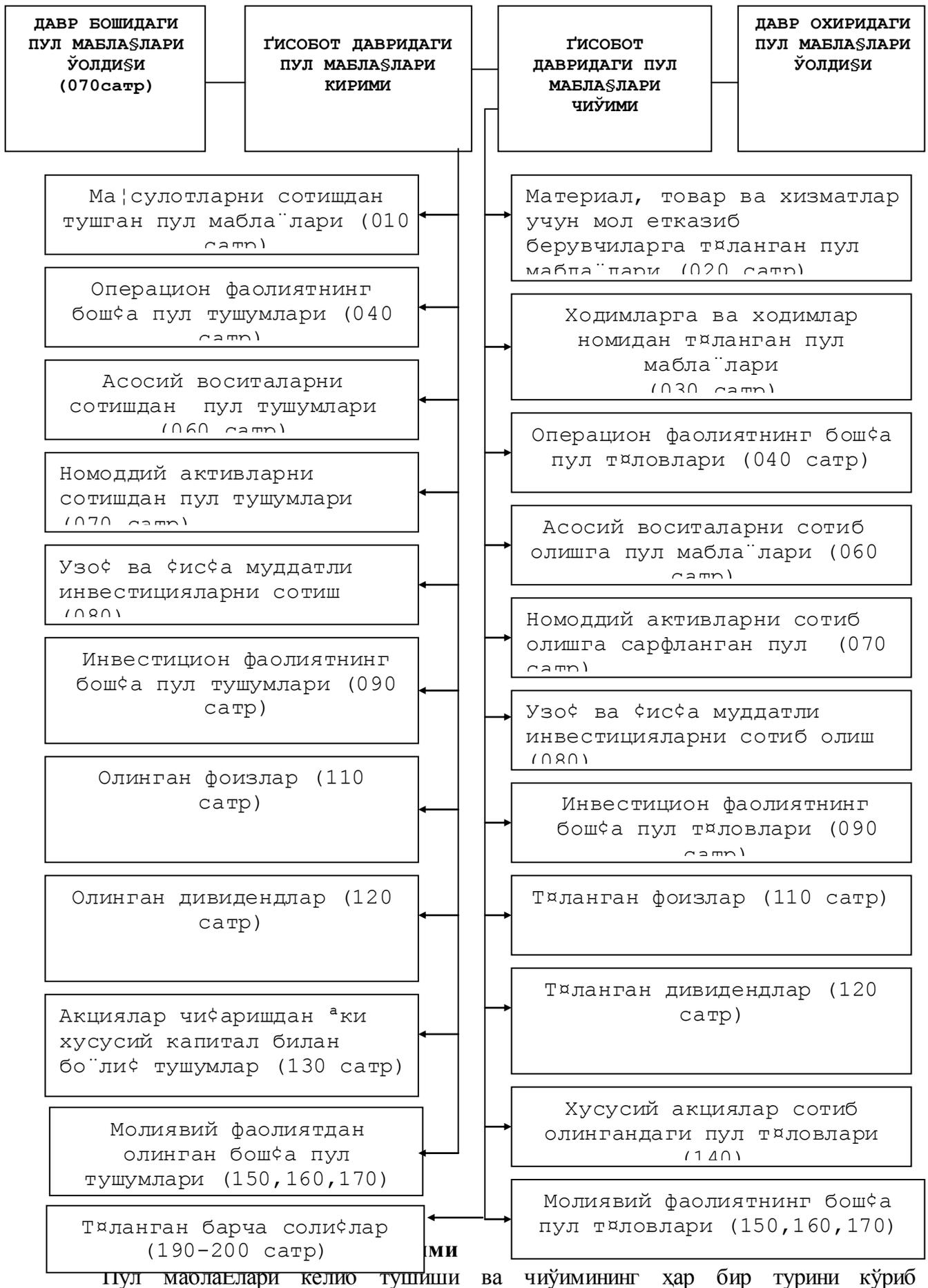
4-сон шаклга "Валюта маблаёларининг ҳаракати тўғрисида маълумотнома" илова ўилиниб, унда давр боши ва охирига бўлган ўолдиўлар, валюта маблаёлари тушуми ва ҳаражати тўғрисидаги маълумотлар келтирилади.

Корхонанинг молиявий аҳволи кўп жиҳатдан реал пул айланмасига бо'лиқ. Корхонанинг ҳисоб-китоб ва ўзга ҳисоб раўамлари орёали ўтадиган пул маблаёларининг келиб тушиши ва уларнинг сарфланишига пул маблаёлари оўими дейилади.

Корхона ишининг самарадорлигига, барўарор молиявий ҳолатга корхонанинг ҳисоб-китоб ва ўзга ҳисоб раўамларига пул маблаёлари ўз ваўтида ва тўла ҳажмда келиб тушиши ва тўланиши натижасида эришиш мумкин.

Пул маблаёлари оўимини таҳлил ўилиш учун 4-шакл "Пул маблаёлари тўғрисидаги ҳисобот" молиявий ҳисоботи, шунингдек, 1-ш шаклидаги "Корхона (ташкilot) молиявий фаолиятининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида" ги статистика ҳисоботи асосий маълумот манбаи бўлиб хизмат ўилади.

Пул оўимлари тўғрисидаги ҳисобот – молиявий ҳисобот ҳужжати бўлиб, унда жорий хўжалик фаолияти жараёнида пул маблаёлари келиб тушиши, сарфланиши

чиўамиз.

Пул маблаёларининг келиб тушиши (кирими).

Гаридорлардан олинган пуллар (кирим), ҳисобот даврида корхонанинг банк счётиларига, Ёки вексель кўринишида юклаб жўнатилган маҳсулот, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун келиб тушган маблаёлар суммасини кўрсатади. Ушбу суммани 4-шакл "Пул маблаёлари тўғрисидаги ҳисобот" молиявий ҳисоботидан (ўйида 4-Ш) ва 1-ш шакли статистика ҳисоботидан олиш мумкин.

Бошўа пул тушумлари ва роялтидан, турли кўринишдаги мукофотлар, комиссиян йиёмлардан олинган пул маблаёлари ва уларнинг эквивалентлари суммасини кўрсатади.

Бозор иктисодиёти шароитида Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот Акциядорлик жамиятларининг бошқарув раҳбарияти ва ташки фойдаланувчи инвесторлар, кредиторлар, корхона менежерлари учун зарурдир. Бошқарув раҳбарияти учун бу ҳисобот корхонани ликвидлиги, дивидендлар миқдорини аниқлаш, бошка йўналишларга қушимча инвестицияларни жойлаштириш учун манба ҳисобланади.

Пул оўими тўғрисидаги ҳисобот зарур бўлган ҳолларда корхонага юёри даромад келтирадиган лойиҳаларни лойиҳалаштириш учун зарур манбадир.

Корхонанинг бошқарув раҳбарияти учун бу ҳисобот корхонанинг ўйсўа муддатли кредиторлик ўарзларини узишга мавжуд маблаёлари етарли Ёки етишмаслиги, ҳиссадорларга тўланадиган дивидендлар миўдорини кўпайтириш Ёки камайтириш ҳамда корхонани инвестиция ва молия масалалари бўйича сиёсат каби масалаларни ҳал этиш зарурдир.

Пул оўимлари тўғрисидаги манбалар асосида инвесторлар компанияни фаолиятини ўрганади ва уларни фаолиятига баҳо беради. Жумладан, корхона раҳбарияти пул маблаёлари ҳаракатини бошўара олиш, корхона счётидан кредитор ўарзларни узиш ҳамда ҳиссадорларга дивиденд тўлаш, ўўшимча молиялаштириш маўсадлари учун етарли миўдорда пул маблаёларини жамлаш имкониятлари аниўланади. Бу ҳисобот шакли орўали соф фойда билан пул маблаёлари ҳаракати ўртасидаги боёлиўлик ва тафовутлари аниўланиши мумкин. Пул оўимлари тўғрисидаги ҳисобот корхонани инвестиция ва молиявий фаолияти натижаларини ўзида акс эттиради.

Корхонанинг пул оўимини таҳлил ўилишида молиявий таҳлил ўйидаги вазифаларни бажаради:

- пул маблаёларининг ҳаракатига тўри, аниқ ва ҳолисона баҳо бериш;
- операцион фаолиятдаги пул маблаёларининг ҳаракатига баҳо беиш;
- корхонанинг жорий, инвестиция ва молиявий фаолиятлари бўйича пул маблаёларининг соф киримини ва чиўимини аниўлаш ҳамда баҳо бериш;
- пул маблаёлари кирими бўйича манбаларини, чиўими бўйича ҳаракатларининг таркибини чуўур ўрганиш;
- пул маблаёлари миўдорининг оптимал вариантини аниўлаш;
- корхонанинг валюта маблаёлари ҳаракатини ўрганиш ва унга таъсир этувчи омилларга баҳо бериш;
- корхонани соф пул оқимларида ижобий сальдони кўпайтириш имкониятларини аниқлаш ва ҳақозолар.

Корхоналарда пул маблаёларининг ҳаракати бир неча жараёнлар бўйича содир бўлади. Бугунги кунда корхоналарда пул оўими асосан тўртта жараён

бўйича содир бўлади. Буларга:

- *операцион фаолиятида пул маблаъларининг соф кирими (+), чиўими (-);*
- *Инвестиция фаолиятидаги соф пул оўимларининг кирими ёки чиўими;*
- *Молиявий фаолиятдаги пул маблаъларининг соф кирим ёки чиўими;*
- *Солиққа тортиш (тўланган солиқлар).*

Ўуида “ABC” акционерлик жамияти мисолида юўоридаги жараёнлар бўйича пул маблаёларининг ҳаракатини кўриб чиўамиз.

76-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг пул оқимларини таҳлили

Кўрсаткичлар	Пул маблаълари кирими		Пул маблаълари чиўими	
	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоёи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоёи, %
1	3	4	5	6
1. Пул ва унга тенглаштирилган маблаъларнинг ҳисобот йил бошига қолдиёи	7657	0,21	-	-
2. Хўжалик фаолиятида пул маблаёларининг кирими (+), чиўими (-)	3654697	99,95	2927038	80,09
3. Тўланган солиқлар	-	-	727646	19,91
4. Инвестиция фаолиятидаги соф пул оўимларининг кирими ёки чиўими	1938	0,05	117	0,003
5. Молиявий фаолиятдаги соф кирим ёки чиўим	-	-	-	-
Жами пул маблаёларининг ҳаракати:	3656635	100,0	3654801	100,0
Соф кўпайиш ёки камайиш	9491	0,26	-	-

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида биз таҳлил қилаётган “ABC2” акционерлик жамиятининг пул маблаёлари ҳаракатига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Маълумотлардан кўринадики, жорий даврда корхонада жами пул маблаёларининг кирими 3656635 минг сўмни ташкил этиб, шундан 99,95 % и хўжалик (операцион) фаолиятидаги пул маблаёларининг киримига тўри келмоқда. қолган 0,05 % пул маблаёларининг кирими инвестиция фаолияти ҳисобига тўри келган. Корхонанинг жами пул маблаёлари чиқими эса 3654801 минг сўмни ташкил қилиб, шундан, 2927038 минг сўми ёки 80,09 %и хўжалик фаолиятидан бўлган пул маблаёларининг чиқимига, 727646 минг сўми ёки 19,91 %и эса тўланган солиқлар ҳиссасига тўри келмоқда. Бунинг натижасида корхонанинг пул маблаёлари қолдиёи йил бошидаги 7657 минг сўмдан йил охирига келиб 9491 минг сўмга кўпайган. Бундай натижаларни умуман олганда корхона учунт ижобий баҳоласак ҳам бўлади. Шуни хулоса ўйлиб айгиш мумкинки, корхонада пул маблаёларининг ҳаракати фаўатгина асосий хўжалик фаолиятида бўлган.

14.2. Хўжалик субъектларининг асосий фаолиятидаги пул оўимларининг таҳлили

“Пул оўимлари тўғрисидаги ҳисобот”да жорий (операцион), инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятлари бўйича пул маблаёларини кирими ва чиўими ифодаланган.

Жорий (операцион) фаолият – хўжалик жараёнларини корxonанинг пул маблаёларига, фойда миқдорига таъсирини ифодалайди. Бу бўлимга ўйидагилар киради:

- жўнатишган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун келиб тушган пул маблаёлари;
- мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланган пул маблаёлари;
- ходимларга ва улар номидан тўланган пул маблаёлари;
- операцион фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари.

Корxonаларда пул маблаёларини ҳаракати асосан корxона хўжалик фаолиятида содир бўлади. Хўжалик фаолиятидан пул маблаёларини ҳаракатини таҳлил ўйиб чиўишимиз учун ўйидаги жадвал маълумотларини ўрганишимиз лозим бўлади.

77-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг хўжалик фаолиятидаги пул маблаёлари ҳаракатини таҳлили

Кўрсаткичлар	Сатр раўами	Пул маблаёлари кирими		Пул маблаёлари чиўими	
		Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоёи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоёи, %
1	2	3	4	5	6
1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан келиб тушган пул маблаёлари	010	3512687	96,12	-	-
2. Материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблаёлари	020	-	-	2297295	78,48
3. Ходимларга ва улар	030	-	-	267007	9,13

номидан тўланган пул маблаълари					
4. Операцион фаолиятнинг бошўа пул тушумлари ва тўловлари	040	142010	3,88	362736	12,39
ЖАМИ:	-	3654697	100,0	2927038	100,0
Операцион фаолиятнинг соф пул кирими Ёки чиўими	050	727659	19,91	-	-

Жадвал маълумотларига кўра биз таҳлил қилган “ABC” акционерлик жамиятида, хўжалик (операцион) фаолиятдан пул маблаёларининг соф кирими 727659 минг сўмни ташкил ўилган. Корхонада жами кирим 3654697 минг сўмни ташкил ўилиб, унинг 96,12 фоизи махсулотларни сотишдан келиб тушган пул маблаёлари ҳисобига, ўолган 3,88 фоизи эса операцион фаолиятнинг бошўа пулли тушумлари ҳисобига тўғри келган. Корхонанинг хўжалик фаолиятидаги жами сарфлар эса 2927038 минг сўмни ташкил ўилиб, унинг 78,48 фоизи мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблаёлари, 9,13 фоизи ходимларга тўланган пул маблаёлари ҳисобига, ўолган 12,39 фоизи операцион фаолиятнинг бошўа пулли тўловлари учун сарф ўилинган. Корхонада пул маблаёларининг хўжалик (операцион) фаолиятидаги соф кирим натижаси 727659 минг сўмни ташкил ўилган. Бу кўрсаткич умумий тушумнинг 19,91 % ини ташкил ўилган. Бундай натижаларни корхона учун ижобий деб баҳоламоқ лозим.

14.3. Инвестиция, молиявий ва солиқ тўлашлардаги пул оўимини таҳлили

Инвестиция фаолияти – корхона инвестиция фаолиятида номоддий активларни сотиб олиш ва сотиш, узоў муддатли моддий активлар, яъни кўчмас мулк бўлмиш бино, жиҳозлар ва бошўа асосий воситаларни сотиб олиш учун етказиб берувчиларга тўланган пуллар ва унга тенглаштирилган маблаёлар чиўим устунида акс эттирилади.

Кирим устунида эса узоў муддатли активларни сотишдан тушган тушум ҳисобланади. Корхоналар харид ўилинган узоў ва ўисўа муддатли ўўйилмалар моддасини чиўим устунида воситаларга комисион тўловлар ва бошўа биржада тўланган фоизларни ҳисобга олмаган ҳолда ўимматли ўоёозларни сотиб олиш учун тўланган пул маблаёларини кўрсатадилар. Кирим устунида ўзлик бўлмаган ўимматли ўоёозларни шу билан бирга банк ва бошўа юридик шахсларни ўисўа муддатли ва узоў муддатли ссуда ва ўарзларини сотишдан келган тушум кўрсатилади.

Одатда корхоналар ўз фаолияти давомида асосий фаолият билан бир ўаторда инвестиция фаолияти билан ҳамда молиявий фаолият билан шуёулланадилар. Ушбу ҳолатни биз ўуйидаги жадвал маълумотлари асосида таҳлил ўилиб чиўамиз.

78-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидаги пул маблаёлари ҳаракатининг таҳлили

Кўрсаткичлар	Сатр рақами	Пул маблаълари кирими		Пул маблаълари чиўими	
		Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоёи, %	Сумма, минг сўм	Жамига нисбатан салмоёи, %
1	2	3	4	5	6
1. Хўжалик (операцион) фаолиятдан пул маблаъларининг соф ҳолати	050	72765 9	-	-	-
2. Асосий воситалар ва номоддий активларни сотиб олиш ва сотиш	060-070	-	-	-	-
3. Олинган ва тўланган фоизлар	110	-	-	-	-
4. Олинган ва тўланган девиденәлар	120	930	47,99	-	-
5. Инвестиция ва молиявий фаолиятнинг бошқа жараёнларидаги пул маблаъларининг ҳаракати	080-090, 130-170	1038	52,01	-	-
6. Жами тўланган солиқлар	190-200	-	-	727763	100,0
Жами	-	1938	100,0	727763	100,0
Инвестиция, молиявий ва солиқланишдан сўнг соф пул оқимининг натижаси	-	1834	-	-	-

Ушбу жадвал маълумотлари асосида «ABC» акционерлик жамиятининг инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидан кўрилган пул маблаъларининг ҳаракатига баҳо беришимиз мумкин бўлади. Бугунги кундаги бизнинг республикамиздаги пул маблаъларининг ҳаракатидаги ўзига хос жиҳатлари шундаки, бизнинг республикамизда пул маблаъларининг асосий қисми, яъни, одатда 90-95 %и хўжалик (операцион) жараёнларга тўри келади. Шу жиҳатдан ҳам мазкур жадвал маълумотларидан ҳам кўриниб турибдики, корхонанинг мазкур фаолият турлари бўйича пул маблаълари жами кирими 1938 минг сўмни ташкил қилган ҳолос. Мазкур фаолиятлардан кўрилган жами пул маблаълари чиқими эса 727763 минг сўмни ташкил этиб, уларнинг ҳаммаси асосан, тўланган солиқлар ҳиссасига тўри келмоқда. Маълумотларга кўра, корхонада инвестиция, молиявий ва солиққа тортиш фаолиятларидан соф пул оқими 1834 минг сўмни ташкил қилган. Яъни, Ушбу фаолият натижаларидан сўнг корхонадаги соф пул маблаъларининг кирими бирмунча камайганлигини кузатишимиз мумкин. Бундан кўринадики, корхона ушбу фаолиятлар натижасида асосан пул маблаъларининг чиқимига эришган. Бундай натижаларни ижобий ҳол деб баҳолаб бўлмайди.

14.4. Молиявий фаолиятдаги пул маблаёлари ҳаракатининг таҳлили

Молиявий фаолият – бўлимида акция чиқаришдан келиб тушган тушум, узоқ ва ўйсўа муддатли ўарзларни келиб тушиши ва чиқимлар акс этади. Булардан

ташўари корхона пул иштирокисиз инвестиция ва молиявий фаолият бўйича чиўимларни амалга ошириши мумкин. Масалан, асосий воситаларни узоқ муддатли кредит хисобига сотиб олиш, кредитор ўарзларни акцияни чиўариш ва кредитларга ўўшимча акцияни бериш орўали бўлиши мумкин.

Корхона молиявий ҳолатининг соЁломлигини шарти бўлиб, пул маблаЁларини кирими корхонанинг мажбуриятларини ўоплай олишидир. Минимал миўдордаги пул маблаЁларини етишмаслиги молиявий ҳолат танглигига сабаб бўлади. Ортиўча маблаЁларга эга бўлиш инфляция натижасида пулни ўадресизланишига, ҳамда ортиўча маблаЁларни самарали фойдаланишга йўналтирмаслик натижасида ўўшимча даромад ололмаслиги мумкин. Шу боис пул маблаЁларини рационал бошўаришни доимо назорат ўилиш ва таҳлил ўилиш лозим. Бундай таҳлил этишни амалда бир ўанча усуллари мавжуддир.

Молиявий ҳолат танглигини сабабларидан бири бу корхона жорий активдаги пул маблаЁларини жорий мажбуриятларга нисбатан кескин камайиб боришидир. Шу боис ҳар ойда пул маблаЁлари билан муддати келган мажбуриятларни бир-бири билан таўўслаб, таҳлил килиш лозим.

Пул маблаЁларини етарли Ёки етишмаслигини аниўлашни иккинчи усули – бу пул маблаЁларини айланиш даврини аниўлашдан иборатдир.

$$\frac{\text{Пул маблаЁларини Айланиш даври, кунда}}{\text{Пул маблаЁларини ўрганилиш ўртача ўолдиЁи}} * \text{даври}$$

Оборот суммаси

Пул маблаЁларини ўртача ўолдиЁи 5000-«Кассадаги пул маблаЁлари» счЁти, 5100-«ҳисоб-китоб сч^атидаги пул маблаЁлари» счЁти, 5200-«Чет Эл валютасидаги пул маблаЁлари» счЁти, 5500-«Банкдаги махсус счЁтлар» счЁти орўали ўуйидагича аниўланади:

$$\frac{\text{Пул маблаЁларини ўртача ўолдиЁи}}{\text{1 ой бош. ўолдиў}} = \frac{\text{2 ой бош. ўолдиў}}{2} + \frac{\text{N-ой бош. ўолдиў}}{2}$$

N-1

Бунда: N-ойлар сони.

Оборот суммасини аниқлаш учун юўоридаги счЁтларни кредити бўйича оборот суммаси олинади. Корхоналарда пул маблаЁлари обороти давомийлигини ойлар бўйича ўзгаришини ўуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

79-жадвал

Пул маблаЁларининг ойлар бўйича ҳаракатининг таҳлили

ОЙЛАР	ПУЛ МАБЛАЎЛАРИНИ И ЎОЛДИЎИ (минг сум)	ОБОРОТ СУММАСИ, (минг сум)	АЙЛАНИШ ДАВРИ, КУНДА 1*30/2

Январ	12734	140448	2,72
Феврал	11466	159250	2,16
Март	12766	187739	2,04
Апрел	12780	180000	2,13
Ва ҳақозо.			

Корхонада пул маблағлари обороти давомийлиги ўртача 2,04 дан 2,72 кунгача ташкил этган. Бунинг мазмуни пулни корхона счётига келиб тушишидан то чиғиб кетишига ўдар 2 кундан орттироў кун кетган. Таҳлил давомида пул маблағлари кирими ва чиғимини таркиби атрофлича ўрганилмоғи лозим.

Пул оғимлари тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини таҳлил этишни 2 услуби мавжуддир.

1. Тўғри услуб;
2. Эгри услуб;

Тўғри услуб орғали пул маблағларини ҳаракатини таҳлил этиш учун жорий фаолият, солиқланиш, инвестиция, молиявий фаолиятлари бўйича маблағларни кирим ўисми, чиғими билан таўўсланиб, соф кирими (ёки чиғими) аниўланади.

Эгри услуб орқали эса амалда олинган молиявий натижалар (фойда) билан пул маблағлари ҳажмининг мутлоқ ўзгариши ўртасидаги ўзаро боғлиқликни аниқлаш имконияти мавжуд бўлади.

Эгри услуб орқали пул оқимларини ҳисоблаш соф фойда кўрсаткичи билан унинг кўрсаткичларни корректировкасига мослигидан, реал пул маблағлари ҳаракатига боғлиқ бўлмаган мос ҳисоблар (қаторлар) бўйича олиб борилади. Жумладан, пул оқимларини таҳлил этишнинг эгри услуби фаолият турлари бўйича пул маблағлари ҳаракатининг таҳлиliga асосан ташкил этилган бўлиб, яъни, корхона фойдаси аниқ қаерда вужудга келатгани ақи «тирик пуллар» қаерга сарфланатганилигини кўрсатади. У «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»ни куйидан (соф фойдадан) юқорига қараб ўрганишга мослаштирилган. Шу сабабли ҳам, бу услубни аксарият иқтисодчи олимлар «куйи» усул деб ҳам номлайдилар.

Пул оқимларини оператив бошқаришда эгри услубнинг аҳамияти куйидагилардан иборат бўлади, яъни, у молиявий натижалар ва ўз айланма маблағлари ўртасидаги ўзаро мосликни ўрнатиш имкониятини кўрсатиб беради.

Эгри услубнинг аждамида корхона фаолиятидаги энг муаммоли жиҳатларини кўрсатиб бериш ҳамда ушбу критик ҳолатдан чиқиш йўлини ишлаб чиқиш мумкин бўлади. ***Мазкур услубнинг ҳам ижобий жиҳатлари билан бир қаторда маълум камчиликларини ҳам амалида кузатиш мумкин:***

1. Ташқи фойдаланувчилар учун аналитик ҳисоботлар тузишдаги юқори меҳнат сиғими талаб этилиши;
2. Ички бухгалтерия ҳисоби маълумотлари (бош дафтарлар)да камчиликларнинг бўлиши.

Хўжалик субъектларининг фаолиятини таҳлил қилиш жарағида иккала услуб (тўғри ва эгри)нинг қўлланилиши бир-бирини тўлдириб боради ҳамда ҳисобот даврида корхонани пул маблағлари оқимининг ҳаракати ҳақидаги реал ҳолатини кўрсатиб беради.

Хўжалик субъектларининг пул маблағлари оқимини эгри услуб орқали ўрганиш учун алоҳида аналитик ҳисобот тайрлаш лозим бўлади. ***Аналитик ҳисобот тузиш учун қуйидаги ахборот манбаларидан фойдаланилади:***

- «Бухгалтерия баланси» (1 шакл);

- «Молиявий натижалар тўрисидаги ҳисобот» (2 шакл);
- «Асосий воситалар ҳаракати тўрисидаги ҳисобот» (3 шакл);
- Бош дафтар;
- Журнал-ордерлар;
- Бухгалтерия ҳисоби маълумотномалари ва бошқалар.

Пул оқимлари таҳлилининг эгри услуби натижалари бўйича қуйидаги саволларга жавоб олишимиз мумкин бўлади:

1. қандай ҳажмда ва қайси манбалардан пул маблаълари кирим қилинди ҳамда қандай асосий йўналишларга пул маблаълари сарфланди?
2. Корхона жорий фаолияти натижасида тўлов маблаълари (пул қийматликлари захирасини) келишини кўпайтиришни таъминлай оладими?
3. Корхона дебиторлик қарзларини ундириш ҳисобига қисқа муддатли мажбуриятларини қоплаш ҳолатига эгами?
4. Инвестиция фаолиятига йўналтириш учун ўзлик маблаълари (соф фойда ва амортизация ажратмалари) етарлими?
5. Корхонанинг олган соф фойдаси унинг пул маблаъларига бўлган жорий талабини қоплаш учун етарлими?.

Юқорида таъкидланган фикр-мулоҳазаларимизни пул оқимларини таҳлил этишнинг эгри услубини ва уни қўллаш услубиятини аниқ амалий маълумотлар асосида қуйидаги жадвалда кўриб чиқамиз.

80-жадвал

«АВС» акционерлик жамиятининг пул маблаълари оқимини эгри услуб орқали ҳисоблаш тизими ва уни таҳлил қилиш услубияти

Кўрсаткичлар	Пул маблаъларининг кўпайиши (+) ва камайиши (-)	ҳисобот йилида (сумма, минг сўм)	Ахборот манбаи
1	2	3	4
1. Жорий фаолиятдаги пул маблаълари ҳаракати			
1.1. Соф фойда	+	5400	«Молиявий натижалар тўрисида»ги ҳисобот (2-шакл)
1.2. Асосий воситалар ва номоддий активлар бўйича ҳисобланган амортизация	+	3851	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.3. Товар-моддий захиралар қолдиғининг ортиши	-	60617	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.4. Яратилган қийматликлар бўйича ққСни ортиши	-	76234	«Молиявий натижалар тўрисида»ги ҳисобот (2-шакл), Бухгалтерия ҳисоби

			маълумотлари
1.5. Дебиторлик қарзларини ундирилишини камайиши (пасайиши)	-	82850	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл) «Дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақида»ги маълумотнома (2 ^а -шакл)
1.6. «Бошқа айланма (жорий) активлар» моддаси қолдиқнинг ўсиши	-	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.7. Кредиторлик қарзларининг ўсиши	+	-121904	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл) «Дебиторлик ва кредиторлик қарздорлик ҳақида»ги маълумотнома (2 ^а -шакл)
1.8. Даромад (фойда) дан тўланадиган мажбуриятларнинг ўсиши	+	40821	«Молиявий натижалар тўрисида»ги ҳисобот (2-шакл)
1.9. Келгуси давр даромадларининг ўсиши	+	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.10. Кутила ^а тган харажатлар резервининг ўсиши	+	263511	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.11. Бошқа қисқа муддатли мажбуриятларнинг ўсиши	+	27004	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
1.12. Жорий фаолият бўйича жами пул оқими	xxx	+48182	Юқоридаги кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади
2. Инвестицион фаолиятдаги пул маблаълари ҳаракати			
2.1. Номоддий активларнинг ўсиши	-	97	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.2. Янгидан яратилган ва сотиб олинган асосий воситалар	-	27918	«Асосий воситалар ҳаракати тўрисида»ги ҳисобот (3-шакл)
2.3. Тугалланмаган қурилиш ҳажмининг ўсиши	-	4100	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.4. Материал қийматликларга даромадли қўйилмаларни ўсиши	-	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
2.5. Бошқа узок муддатли активларни ўсиши	-	2233	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)

2.6. Инвестицион фаолият бўйича жами пул оқими	xxx	-34348	Юқоридаги кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади
3. Молиявий фаолиятдаги пул маблаълари ҳаракати			
3.1. Молиявий кўйилмаларнинг ўсиши	-	12009	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.2. Узоқ муддатли мажбуриятлар (кредит ва қарз)нинг ўсиши	+	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.3. қисқа муддатли кредит ва қарзларни ўсиши	+	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.4. Банкнинг қисқа муддатли кредити бўйича мажбуриятларини ўсиши	+	-	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
3.5. Молиявий фаолият бўйича жами пул оқими	xxx	-12000	Юқоридаги кўрсаткичлар орқали ҳисоб-китоб қилинади
4. ҳамма фаолият турларидан пул маблаъларининг жами ўзгариши	xxx	+1834	ҳисоб-китоб қилинади
5. ҳисобот йили бошига пул маблаълари қолдиғи	xxx	7657	«Бухгалтерия баланси» (1-шакл)
6. ҳисобот йили охирига пул маблаълари қолдиғи	xxx	9491	ҳисоб-китоб қилинади

Эгри услуб орқали пул оқимларини таҳлил этишда юқоридаги сингари аналитик ҳисобот тузилади ва пул оқимларини ҳисоблаш тизими яратилади. Мазкур тизим орқали корхонанинг пул оқимларига ҳар бир фаолият тури қандай таъсир кўрсатаётганлиги ўрганилади. Эгри услубни қўллаш орқали ҳар бир кўрсаткич пул маблаъларига қандай ва қанча миқдорда таъсир кўрсатганлигини кўришимизга имкон беради. Жадвалдан кўринадики, ҳар иккала услуб орқали ҳам пул маблаълари қолдиғи бир хил натижани бермоқда. Бундан кўринадики корхонада пул маблаълари ҳаракати бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларида тўри акс эттириб борилган.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг пул оқимларини таҳлил қилиш натижасида пул маблаъларининг тақчиллик сабаблари тўрисидаги дастлабки хулосаларни қилиш мумкин бўлади.

Бундай сабабларга қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- Хўжалик субъектларининг мол-мулк ва маҳсулот сотиш рентабеллигини пастлиги;
- Солиқлар ва дивиденд тўловларининг юқори эканлиги;
- Корхоналарда қоплаш манбаларидан юқори бўлган капитал харажатларининг катта миқдорда амалга оширилиши;

- Меъардан ортиқча бўлган захира ва харажатларни ташкил этишга пул маблаъларининг йўналтирилганлиги;
- Корхоналарда айланма маблаълар айланишининг пастлиги, яъни айланма маблаъларнинг айланиши секинлиги ҳисобига корхона оборотига пул маблаъларининг қайтиши секинлиги натижасида оборотга қўшимча пул маблаъларини жалб этилганлиги;
- Баланс пассивида қарз мажбуриятлари улушининг ортиши ҳисобига қарз ва кредитларни қоплашга ҳамда фоиз тўловларига юқори миқдорда тўланмалар қилинганлиги.

Бугунги кунда хўжалик субъектларининг умумий пул оқимига асосан маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган тушум динамикаси, мол-мулкнинг иқтисодий рентабеллиги ва қарз маблаълари бўйича тўланган фоизлар суммалари таъсир этмоқда.

Маълумки, пул оқимларининг динамикасига баҳо беришда ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиялари ва уларнинг иқтисодий ривожланишига қараб баҳо берилади. ҳозирда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда пул оқимларининг динамикасини ўрганиш ва уларга баҳо беришга катта аҳамият қаратиб келинмоқда.

14.5. Валюта маблаёлари ҳаракатини таҳлили

Аёққа кўрсатишда, Ўзбекистон Республикасида қўрилган “Ўзбекистон Республикасида қўрилган валюталарнинг ҳаракатини таҳлили” ҳақидаги қонун, “Аҳоли ва иқтисодий ҳаётнинг ривожланишига қараб баҳо берилади. ҳозирда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда пул оқимларининг динамикасини ўрганиш ва уларга баҳо беришга катта аҳамият қаратиб келинмоқда.

81-жадвал

“АВС” акционерлик жамиятида валюта маблаёлари оўими ва уларнинг тузилмаси

Кўрсаткичлар	Пул маблаёлари тушуми		Пул маблаёлари чиўими	
	Сумма,	Салмоёи	Сумма,	Салмоёи

	МИНГ СЎМ	, %	МИНГ СЎМ	, %
1	2	3	4	5
ВАЛЮТА МАБЛІАШЭАДЭ ІКЕІЕ				
Օեմիաիօ ասաձե ասեասաե կեասեք	309			
Էսեա օօսաե	3725	100,0		
Օօ աօեաաի:		100,0		
Ա) նեօսաի եեիաի ռեաա	3725			
Ա) եիաաձօաօեյեաիաի				
Ա) եեիաի եձաաօ				
Ա) ասեքա եաեաաձ				
Նաձօեաիաե			3894	100,0
Օօ աօեաաի:				
Ա) եսեաա եքաձեօ (եօեա) ձաձաաօեաձեա եեձեօեաի նաձօ ձաձաաօեաձ				
Ա) եսեաա եքաձեօե եեաեաեաեօեաա նաձօ-ձաձաաօեաձ			1562	40,11
Ա) եաքնօեիօ ասեաքեա ասօօա-եաձա օյեիաեաձ			1445	37,11
Ա) եձաաօ ասե-ա օյեիաեաձ, օօ աօեաաի ռեքեաձ				
Ա) ասեքա եաքաաեաձ օ-օի			887	22,78
Աաքօա եաեաաեաձ օօօե (+), եեեե(-) եեա եեեաի եօեեաե	-169			
Օեմիաիօ ասաձե եօեաաե եեաե			140	
Աաքօա եաեաաեաձ եեե եեյօօեօաե	0,96			
Աաձ ասեաաե եօե աս ասքօա եաեաաեաձ եեաեաե նօեաե	351			
Եօե աս ասքօա եաեաաեաձ օօօե	28177			
Եօե աս ասքօա եաեաաեաձ եքե			28224	
քեմիաիօ ասաձե եօեաաե եօե աս ասքօա եաեաաեաձ կեաե ե նօեաե			304	
Եօե աս ասքօա եաեաաեաձ եքե եեյօօեօաե	0,99			

Եաքօձ եյօնաօե-եաձա անեաեա եսեա օօսաի աս նաձօեաիաի եաեա-եաձ եեաաօե նեօաօեաա եեքեաեաեաի եօե աս ասքօա եաեաաեաձ եքեեեա եեյօօեօաեեաե քեմեաա ռեօ սաձօ. Օսաօ եեյօօեօաեա եձաի եաօօ ասեա, օօ քեմիաիօ ասաձեա եսեա օօսաի եօե եաեա-եաձ օեաեեա նաձօեաի եձօք-աեեեաեաի ասեեաօ ասձեա, օօ քե ասե քեմեաքեաձեաաե աս եաքաաաե եօե եաեա-ե կեաե-ե եյեաեօեա ւք ասեե եօեաի.

Եօե եաեա-եաձ եքե եեյօօեօաեեաեաեա եձաի եաօօեա եօե եաեա-եաձ նաձօե եսեա օօօօեա եեաաօի եյեօեք ասեաեեաաի, քեմիաիօ ասաձե եօեա եօե աս ասքօա եաեա-եաձ կեաե-ե եաեաաեաեաաի ասեեաօ ասձաե.

Եաքօձ եեյօօեօաեա եեձեա քեմիաիօ ասաձե ասեա եօայի եօե կեաեք նօեաեա ւք ասեաեա եձաի եաօ ասեօ եօեա.

ñî ò è ì ì è à ð è ò ñ ó è è á á á à ò à è à à è.

Á ó ò ñ ó è à à è ð à à è ò è ù è à ð á à à ñ ñ è ò é è à à à è ò ð ð í ó è à ì ð ò à è è ò ì è è à à è:

$$V_t = \sum_{\tau}^{\infty} \frac{\tilde{C}_{t+\tau}}{(1+r)^\tau}$$

Бу ерда:

V_t – бирор бир акциядорлик жамияти акцияларининг бирор t санадаги бозор баҳоси;

$\tilde{C}_{t+\tau}$ - корхонанинг бизнес фаолияти натижасида ваўтдан бошлаб $t+\tau$ ваўтгача ҳар бир ҳисобот даври давомида олиниши кутилаётган соф пул оўимлари;

τ - корхонанинг келажак фаолияти натижасида соф пул оўимлари тўплай оладиган даврлар сони;

r – акциядорлик жамиятининг капитал таннархи.

Корхоналар акцияларининг бозор нарҳини аниўлашнинг бу усулини амалиётда ўўллаш учун корхонанинг уч-тўрт йиллик тарихий молиявий ҳисоботларидан олинган маълумотлар асосида шу корхонанинг келажакда олиши кутилаётган соф пул оўимлари ҳажмини тахминан аниўлаш мумкин бўлади.

14.7. Ёё оўимини áàøíðàðèàø

Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корхоналар фаолиятини тўғри ва оптимал бошўариш бирмунча мураккаб жараён дир. Жумладан, корхонанинг пул маблаёлари ва пулга тенглаштирилган ўйматликлари оўимини рационал бошўариш корхоналар фаолиятининг давомийлигини ҳамда узлуксизлигини таъминлайди. Яъни пул маблаёлари ҳисобини тўғри ташкил этиш ҳамда уларни доимий равишда таҳлил ўйлиб туриш корхона фаолиятининг молиявий имкониятларини кенгайтиради. Сўнги йилларда Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларини ривожланишининг характерли томонларидан бири унда молиявий бозорни ва унинг барча жабҳаларининг тез суръатлар билан ривожланаётганлиги ҳисобланади.

Худди шунингдек, молия бозорининг асосий унсурларидан бири _ бу пул маблаёлари бўлиб, унинг ҳисобини юритишда бухгалтерия ҳисобининг «ҳисоблашиш» ёки «кассали» усулларининг ўйси бири ўўлланилса корхона учун иўтисодий самараси юўори бўлишлигини ўрганиш муҳим дир.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30-августиди тасдиўланган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» Ўонуни, 1999 йил 5-февралдаги «Маҳсулот (иш, хизмат) лар таннарҳига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиўариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги» Низом ва бошўа меъёрий-хуўуўий ҳужжатларда корхонанинг сотиш жараёнларидан кўрган молиявий натижаларини аниўлашда юўоридаги усулларни ўай бири ўўлланилиши тўғрисида аниў фикрлар билдирилмаган. Унда бу усулларнинг ўйси бирини ўўллаш корхона ҳисоб сиёсатида боёлиў эканлиги айтиб ўтилган, холос.

Корхоналарда пул маблаёлари оўимини рационал бошўариш учун корхонанинг келгусидаги пул маблаёлари оўимини башоратлаш муҳим ҳисобланади. Бунда корхонанинг молиявий менежери томонидан пул

маблаёларининг кирими ва чиёмига оид бор бўлган манбалари йиёилиши ҳамда ўрганилиши лозим. Одатда кўпчилик кўрсаткичларни катта аниўлик даражасида башоратлаш бирмунча мураккаб жараёндир. Айрим ҳолларда режалаштирилган даврдаги пул маблаёлари бюджетини ташкил топиши, башорат ўилинган пул маблаёлари оўмига мос келади.

Корхоналар келгусида фойдасини максимал даражага етказиб, ўз фаолиятини рационал равишда юритиш учун ҳар ўндай шароитда ҳам пул оўминини башорат ўилишнинг оптимал усулларини танлаши лозим. Бунда корхона молиявий менежеридан иўтисодий стратегияни тўғри танлай билишни, пул оўимлари ҳисобини аниў ва тўғри юритишни талаб этади. Бизнинг назаримизда корхонанинг молиявий менежери корхона пул оўимларини башорат ўилишда бир ўанча босўичларни босиб ўтиши лозим. Бу босўичлар ўйидагилардан иборат бўлиши керак.

Биринчидан, пул маблаёлари киримини давр бошланишидан олдин башоратлаш;

Иккинчидан, пул маблаёлари чиёминини давр бошланишидан олдин башоратлаш;

Учинчидан, соф пул оўминини (ортиўча ёки камомад) давр бошланишидан олдин ҳисоб-китобини ўилиш;

Тўртинчидан, ўйсўа муддатли молиялаштиришда мутлоў талабни давр бошланишидан олдин аниўлаш.

Пул оўминини башоратлаш жараёнининг биринчи босўичи ёаёёёа ёбёёёё мумкин бўлган пул маблаёлари киримининг ҳажмини ҳисоблашни ўз ичига олади. ўйидаги ҳолатда бундай ҳисоб китоблар маълум ўйинчиликлар туёдириши мумкин. Яъни, агар корхона тушумни аниўлаш услубиятини товарлар жўнатиш тартиби бўйича ўзгартириб турадиган бўлса, у ҳолда пул маблаёлари киримида асосий манба товарлар сотиш бўлиб ҳисобланади. Товарларни сотиш ҳам ўз навбатида товарларни наўд ҳисоб-китобга ёки кредит (жўнатилган товарлар ўйиматининг маълум ўисминини ўарз сифатида бериш) ҳисобига сотишга бўлинади.

Амалиётда кўпчилик корхоналар ўртача давр оралиёида харидорлардан жўнатилган товарлар ўйиматинини тўлашни талаб ўиладилар. Ушбу ҳолатлардан келиб чиўиб сотилган маҳсулотларнинг ўайси ўисми ушбу даврдаги тушумга, ўайси ўисми эса кейинги даврдаги тушумга киритилишини ҳисоблаш мумкин бўлади.

Занжирли боёланишнинг балансли усулидан фойдаланиб, пул маблаёлари кирими ва дебиторлик ўарзларнинг ўзгариши ҳисоб-китоб ўилинади. Балансли тенгликни ўйидаги формула орўали ифодалаш мумкин:

$$Дў_{д.б.} + СТ = Дў_{д.о.} + ПК$$

Бу ерда:

Дў_{д.б.} — Товар ва хизматлар бўйича дебиторлик ўарзларнинг давр бошидаги ҳолати;

СТ — Давр оралиёидаги сотишдан тушган тушум;

Дў_{д.о.} — Товар ва хизматлар бўйича дебиторлик ўарзларнинг давр охиридаги ҳолати;

ПК — Давр оралиёидаги пул маблаёлари кирими.

Дебиторлик ўарзларини тўлов (ўоплаш) муддатлари бўйича таснифлаш бирмунча аниў ҳисоб-китоб ўилиш имкониятини беради. Бундай таснифлаш орўали, статистика ва таҳлилни ўтган даврда дебиторлик ўарзларини ўоплаш ҳаўидаги ҳаўий манбалар билан таъминлаш мумкин бўлади. Дебиторлик ўарзларини тўлов муддатлари бўйича таҳлил этишни ойлар бўйича ўтказиш тавсия этилади. Чунки бундай ҳолатда дебиторлик ўарзларини ўоплаш муддатларига ўараб ўртача миўдорини 30 кунгача, 60 кунгача, 90 кунгача ва ҳакозо кунларга мослаштириб ўрнатиш лозим. Пул маблаЁлари киримига оид бошўа манбалар (бошўа сотишлар, сотиш билан боЁлиў бўлмаган муомалалар) ни башоратлаш тўғри ҳисоблаш усули орўали бажарилади, яъни кирим ўилинган суммага жорий даврдаги сотишдан келиб тушган пул маблаЁлари суммаси ўўшилади.

Пул оўимини башоратлашнинг иккинчи босўичида эса пул маблаЁларининг чиўими ўрганилади. Унинг асосий таркибий элементи кредиторлик ўарзларини ўоплаш бўлиб ҳисобланади. Бизга маълумки одатда корхона ўзининг счЁтини ўз ваўтида тўласада, лекин баъзи бир ҳолатларда корхона тўлов муддатини ўтказиб юбориши мумкин. Тўловни кечикиш процесси кредиторлик ўарзларини чўзиш (муддати ўтган) деб номланади. Муддати ўтган кредиторлик ўарзлари ушбу ҳолатда ўисўа муддатли молиялаштиришнинг ўўшимча манбалари сифатида иштирок этади.

Бозор иқтисодиётининг ривожланиш шароитида товарлар (иш, хизматлар) тўловининг турли хил тизимларига амал ўилинади. Жумладан, тўловни амалга ошириш ваўтида даврни ҳисобга олган ҳолда, тўлов ҳажми дифференциаллаштирилади. Бундай тизимдан фойдаланишда корхона учун муддати ўтган кредиторлик ўарзлари молиялаштиришнинг муҳим манбаси бўлиб хизмат ўилади.

Пул маблаЁлари ишлатилишининг бошўа хил йўналишлари таркибига меҳнат ҳаўи тўловлари, капитал ўўйилмалар, солиқларни тўланиши, фоизлар ва дивидендларни тўлаш кабилар киради.

Пул оўимини башоратлашнинг учинчи босўичи мантиўан олдинги иккита босўичининг давоми бўлиб ҳисобланади. Яъни соф пул оўимини башоратлашни ҳисоблашда пул маблаЁлари кирими ва чиўимининг башоратларини солиштириш йўли орўали ўрганилади.

Пул оўимини башоратлашнинг тўртинчи босўичида эса ўисўа муддатли молиялаштиришда мутлоў талабни ҳисоблаш ҳамда пул оўимини башоратлашда ҳар бир давр боши учун банкнинг ўисўа муддатли ссудалари ҳажмини аниўлаш ўрганилади. Ҳисоб китобларда корхонанин г суЁурга захирасини ташкил этиш, режалаштирилмаган, аммо корхона учун маўбул бўлган инвестицияга маблаЁ сарфлаш учун ихтиЁрий минимумни ҳисоб-китоб счЁтида инобатга олиш тавсия этилади.

Пул оўимини башоратлашда ушбу тўртта босўични ўўллаш ҳисобига корхонанин г пулга бўлган талаби ўрганилади. Бугунги кунда амалиЁтда афсуски, кўпчилик корхоналарнинг молиявий менежерлари (корхона раҳбари) корхона пул оўимини ўрганмаслиги ва таҳлил ўилиб чиўмаслиги натижасида корхонанин г пулга бўлган талаби тўғрисида ҳеч ўандай маълумотга эга эмаслар. Бундай ҳолатни яхшилаш учун, юўоридаги пул оўимларини башоратлашнинг босўичларидан фойдаланиш ижобий самара беради деб ҳисоблаймиз.

Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корхонанин г пул оўимини башоратлашнинг юўоридаги босўичларини амалга ошириш натижасида,

корхона молиявий менежери:

- корхонанинг пул оўимлари ҳолати ҳаёидаги тўлиқ маълумотга;
- корхонани раўобат бозорида яшаб ўолишини таъминлаб, банкротликка учрамаслик шароитларини кафолатлайдиган;
- банкдан олган кредитларини ўз ваўтида ўайтариш учун амал ўилинадиган аниў дастурларга эга бўлади.

Юўоридаги фикр-мулоҳазаларимиздан келиб чиўадиган бўлсак, корхоналарда пул оўимларни башоратлаш муҳим аҳамиятга эга эканлигига амин бўламиз. Эркин иқтисодиётга ўтиш шароитида инфляция суръатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда пул оўимларини башоратлаш керак бўлади. Корхонанинг молиявий менежерлари пул маблаёларини башоратлаш орўали корхонанинг келгусидаги пул маблаёларига бўлган тахминий талабини олдиндан билган ҳолда стратегик режалар тузадилар. Корхонанинг келгусидаги пул маблаёларига бўлган талабларини олдиндан бишиш ҳисобига, корхона иқтисодиётини тўғри режалаштирилишига, корхонанинг келгусидаги тўлов интизомини яхшиланишига олиб келади. Бу эса республикамиз иқтисодиётининг ривожланишида ҳам ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Молиявий фаолият				
Финансовая деятельность				
Олинган ва тўланган фоизлар и виплаченние проценти	Получение	110	374998,1	
Олинган ва тўланган дивидентлар и виплаченние дивиденди	Получение	120		
Акциялар чиқаришдан ёки хусусий капитал билан бошқик бўлган бошқа инструментлардан келган пул тушумлари	Денежные поступления от пипуска акций или других инструментов, связанных с собственным капиталом	130		
Хусусий акциялар сотиб олингандаги пул тўловлари Денежные выплаты при выкупе собственных акций		140		
Узоқ ва қисқа муддатли кредит ва қарзлар бўйича пул тушумлари ва тўлоалари	Денежные поступления и выплаты по долгосрочным и краткосрочным кредитам и займам	150		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари ва тўловлари	Денежные поступления и платежи по долгосрочной аренде (финансовому лизингу)	160		
Молиявий фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари	Другие денежные поступления и выплаты от финансовой деятельности	170		
Жами: молиявий фаолиятнинг соф пул кирим/чиқим (сатр.110+/-120+130-140+/-150+/- 160+/-170)	Итого: чистый денежный приток/отток от финансовой деятельности (стр.110+/-120+130-140+/-150+/- 160+/-170)	180	374998,1	
Солиққа тортиши		Налогообжжение		
Тўланган даромад (фойда) солиғи Уплаченный налог на доход (прибыль)		190		565531,2
Тўланган бошқа солиқлар прочие налоги	Уплаченные	200		16210,7
Жами: тўланган солиқлар (сатр.190+200)		210		581741,9
Итого: уплаченные налоги (стр.190+200)				
Жами: молиявий-хўжалик фаолиятининг соф пул кирими/чиқими (сатр.050+/-100+/-180-210)	Итого: чистый денежный приток /отток от финансово-хозяйственной деятельности (стр.050+/-100+/-180- 210)	220	7164489,8	6627225,2
Йил бошидаги пул Денежные средства на начало года	маблағлари	230	240164,7	
Йил охиридаги пул Денежные средства на конец года	маблағлари	240	777429,3	

15.1. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларининг хусусий капитални таҳлил ўилишнинг аҳамияти, таҳлил вазифалари ва ахборот манбалари

Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида хусусий капитал корxonанинг молиявий ҳолатини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Негаки, унинг ҳолатига қараб жами маблаълар таркибидан келиб чиққан ҳолда корxonанинг иқтисодий қарамлиги ^аки мустақиллигига баҳо берилади. Бу бизнесни бошқариш, фаолиятни кенгайтириш ва шериклик фаолиятини йўлга қўйишда ўта муҳим масала ҳисобланади.

Хусусий капитал корxonанинг ўз маблаълари манбаининг асосини ташкил этувчи кўрсаткич ҳисобланиб, унинг таркибига корxона устав капитали, захира капитали, қўшилган капитал ҳамда тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) киради.

Бухгалтерия ҳисоби фанидан маълумки корxона, ташкилот ва фирмаларни молиявий маблаёллар билан таъминлаш манбаи бўлиб ўйидагилар ҳисобланади:

- Ўз маблаёллар манбаи;
- Ўарз маблаёллари.

Собиў иттифоў даврида эса бу маблаёллар манбаига бюджетдан ажратмалар ҳам кирган. Лекин бозор иқтисодиётига ўтганимиздан кейин бу маблаёллар манбаи бекор ўилинган. Чунки бу манбаининг йўў ўилиниши Республикамиздаги боўимандалик тизимини тугатишни таъминлади.

Эндиликда эса юўорида санаб ўтганларимиз корxonаларни маблаёллар билан таъминлаш манбаи бўлиб келмоўда.

Корxона, ташкилот Ёки фирма очилиш даврида ўз маблаёлларини белгилаб олиши лозим. Бу иш амалга оширилгач эса маблаёлларни ўайси манбаа ҳисобига ўоплаш кераклигини кўриб ўтилади. Агарда корxonанинг ўз маблаёллари етарли бўлса ўз маблаёллар манбаи ҳисобига акс ҳолда эса ўарз маблаёллари ҳисобига ўоплайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корxона ўз молиявий эҳтиёлларини ўзи мустаўил ўондириши мумкин. Ресурсларни таъминлаш манбаи бўлиб, унинг фойдаси, ўимматбаҳо ўоёлларини сотишдан келган тушум, акционерларнинг пай ва бошўа тўловлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг пай ва бошўа тўловлари ҳамда ўонундан ташўари бўлмаган ҳолда кирим ўилинган маблаёллар киради. Бундай асосда киритилган маблаёллар корxона ташкилотлар учун хусусий капитал деб ўаралади.

Хусусий капитал ҳисоби бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у корxonанинг ўз ўудратининг даражасини ўай даражада эканлигини билдиради. Бундай тарафларни эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи чақириқ 6-сессиясида ўабул ўилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунда ҳам хусусий капитал ҳисобига катта эътибор берилган. Унинг 16- моддасига кўра молиявий ҳисоботлар таркибида 5- шакл

«Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот» деб номланиб, бу шакл ҳар йили бошўа ҳисоботларга ўйшилган ҳолда юўори органларга топширилиши лозим.

Хусусий капитал таҳлилининг вазифалари бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади:

- хусусий капиталлардан самарали фойдаланганликка баҳо бериш;
- хусусий капиталда мавжуд бўлган имкониятларни аниўлаш;
- унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниўлаш ва ҳақозолар киради.

Хусусий капитал таҳлилини олиб боришда ахборот манбаи бўлиб, «Бухгалтерия баланси»нинг пассив 1- бўлими ва «Хусусий капитал тўғрисида»ги ҳисобот шакллари киради. Бу ҳужжат шаклларида фойдаланган ҳолда биз таҳлил ишларини олиб борамиз. Мазкур мавзунинг ҳисоби 12- «Журнал ордери» да юритилиб, ушбу ҳужжат формаси ҳам манбалар сифатида кўрилиши мумкин.

15.2. Хусусий капитал таркиби, ўзгариши ва динамикасининг таҳлили

Хусусий капитал ҳисоби ўз ичига бир ўанча кўрсаткичларни олиб, улар ўуйидаги тартибда ташкил этилади:

- Устав капитали;
- Ўйшилган капитал;
- Резерв капитали;
- Таўсимланмаган фойда;
- Хусусий капитал билан ўопланмаган зарар.

Корхонанинг устав капитали ўз маблаЁлар манбаининг асосини ташкил этади. Устав капитали таъсисчилар томонидан ўййилган пай тўловларини, акцияларининг номинал ўйиматини ўзида саўлайди. Унинг ҳисоби эса ҳукумат ўарорлари ва таъсисчиларнинг йиЁинида ўабул ўилинган ўарорлар асосида юритилиб борилади.

Давлат ташкилотларида устав капитали давлат бюджети томонидан ажратилган мулкни кўрсатади. Мулкнинг келиши ваўтига эса бу сумма устав капиталида кўрсатилади.

Корхоналар амалда ўўлланилаЁтган ўонунларга кўра ҳар йили эришган фойдасидан резервлар ташкил этишлари мумкин. Унга ҳар йили уставда кўрсатилган тартибда маблаЁ чегирилиб борилади.

Ташкил этилган фонд эса ўуйидаги маўсадлар учун сарфланади:

1. Кўрилган зарарларни ўоплаш учун;
2. Корхона ҳисобот йилида фойда олмаган бўлса имтиЁзли акциялар учун дивиденд бериш;
3. Бошўа тўловларни амалга ошириш учун.

Таўсимланмаган фойда - бу корхонанинг ҳисобида турган соф фойдасини кўрсатади. У ҳам хусусий капитал таркибига кирувчи энг асосий кўрсаткичлардан саналади. Лекин фаолият юритувчи корхоналар ҳар сафар ҳам фойда билан чиўмаслиги мумкин. Бу ҳолда унинг зарари хусусий капитал билан ўопланмаган зарар деб юритилади. Мазкур иккала ўйимат ҳам 8710- «ҳисобот давридаги таўсимланмаган фойда (ўопланмаган зарар)» ҳамда 8720 – «Жам”арилган фойда (қопланмаган зарар)” счЁтларида юритилиб, уларнинг фарўи ишоралари орўали аниўланиб олинади.

Молиявий таҳлилни олиб боришда коэффициентлар усули энг илЁор методлардан хисобланиб, бизнинг ўрганаЁтган мавзуимизни ҳам уларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Ривожланган мамлакатлар амалиЁтида турли хил молиявий коэффициентлар ўрганилади ва уларни шартли равишда тўртта катта гуруҳларга ажратилади:

1. Рентабеллик коэффициентлари;
2. Ликвидлик коэффициентлари;
3. Тўлов ўобилияти коэффициентлари;
4. Бозор индикаторлари.

Бу кўрсаткичлар ҳам ўз таркибига бир ўанча коэффициентларни олади:

Демак, биринчи кўрсаткич таркибига:

- Хусусий капитал рентабеллиги;
- Корхонанинг жами инвестициялар рентабеллиги;
- Леверидж;
- Сотиш рентабеллиги.

Ликвидлилик коэффициентларига:

- А) Тез ликвидланадиган коэффициентлар;
- Б) Дебеторлик ўарзларининг айланиш коэффициенти;
- В) Ишлаб чиўариш захираларини айланиши коэффициенти;
- Г) Ўйин ликвидланиш коэффициенти.

Тўлов ўобилиятини изоҳловчи коэффициентларга ўуйидагилар киради:

- Ўарз ва хусусий капитал нисбати коэффициенти;
- Хусусий капиталнинг жами мулкда тутган улуши коэффициенти;
- Ўарз маблаЁларининг жами активларда тутган улуши коэффициенти.

Бозор индикаторларига эса бозор ўймати ва бухгалтерия хисобида акс этган баҳо (номинал ўймат, таннарх) орасидаги фарў суммалари ўрганилади.

Бу коэффициентлар ичида бизнинг мавзуга таалуўли бўлган коэффициентлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ўуйидагича аниўланади:

Хусусий капитал рентабеллиги. Бу рентабеллик тури ҳар бир сўмлик хусусий капиталимиз хисобига тўғри келган соф фойда ўймати ўрганилади. Бунинг учун,

Соф фойда

Хусусий капиталнинг йиллик ўртача ўймати

кўринишида ҳисоб - китоб ишларини бажаришимиз керак.

Хусусий капиталнинг ўртача йиллик ўйматини топиш учун йил бошидаги ва йил охиридаги суммаларини йиЁиндисини иккига бўлиб аниўлаймиз.

Жами инвестициялар рентабеллиги. Бу кўрсаткични аниўлашимиз учун,

Соф фойда + (Кредитлар учун фоиз*фойда солиЎининг коректировка ўилинган ставкаси)+Резервлар учун ажратма.

Жами активларнинг ўртача ўймати

каби ҳисоблашиш ишларини бажаришимиз лозим.

Бу ерда активларнинг ўртача ўймати жами маблаёларнинг йил бошига ва йил охирига бўлган ўйматини йиёиндисини иккига бўлган ҳолда топамиз. Бу ерда резервлар учун ажратма, кредит учун солиқлар ва фойда солиёининг коррективкаси соф фойда ҳисобидан бўлганлиги учун бу ўйматларнинг йиёиндиси ҳисобот йилининг якуний молиявий натижаси сифатида келади.

Левердж. Бу хусусий капиталнинг ўсган ўйсмини кўрсатиб, у ўйидагича аниўланади, яъни хусусий капитал рентабеллиги коёффициенти билан жами инвестициялар орасидаги фарў коёффициенти олинади. Келиб чиўўан натижа ўанчалик юўори бўлса корхонанинг хусусий капиталини шунчалик ўсганлигини беради.

Бир акция учун даромадни ҳисобот йилида олинган фойдани чиўарилган акциялар сонига бўлиш билан аниўланади.

ўарз ва хусусий капитал ўртасидаги нисбат коёффициенти.

Бунда узоў ва ўйсўа муддатли ўарз маблаёларини ўз маблаёлари манбаига бўлиб топамиз. Бундай нисбатлар хар бир давр учун аниўланади.

Агарда ҳисобот йили бошидаги аниўланган коёффициент йил охирига нисбатан катта бўлса $A_1 > A_2$ у ҳолда корхонанинг тўлов ўобилияти ошган бўлади. Акс ҳолда эса корхонанинг тўлов ўобилияти пасайган бўлади.

Хусусий капиталнинг жами активларда тутган улуши коёффициенти.

Хусусий капитал ўйматини

Жами маблаёлар

формуласи орўали топилади. Бу коёффициент ўанчалик бирга яўинлашиб борса корхонанинг мустаўиллиги шунчалик ошиб боради. Бизнинг республикамызда фаолият кўрсатаётган корхоналар бу коёффициентнинг камида 50% га эга бўлишлари лозим.

Хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот шаклига асосланиб йил бошига нисбатан йил охирида ўолган капиталимизнинг ўзгаришини таҳлил ўиламыз. Бунинг учун ўйидаги шаклда аналитик жадвални тузамиз.

82-жадвал

“ABC” акционерлик жамиятининг хусусий капитали ва унинг динамикасини таҳлили

Кўрсаткичлар	йил бошига ўолдиў	ўзгариши		Йил охирига ўолдиў
		кўпа- йиши	кама- йиши	
1	2	3	4	5
1. Устав капитали	28280	-	-	28280
2. ўўшилган капитал	116902	-	-	116902
3. Резерв капитали	278317	263511	-	541828
4. Таўсимланмаган фойда	37000	5400	-	42400

5. Хусусий капитал билан ўошланмаган зарар	-	-	-	-
ЖАМИ:	460499	268911	-	729410

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, биз таҳлил ўилаётган “ABC” акционерлик жамиятининг хусусий капитали йил бошига нисбатан йил охирида 268911 минг сўмга ошган. Бу натижа корхона учун ижобий деб ўаралиши лозим. Чунки бу миўдор йил бошига нисбатан салкам 60 % га яқин ошган.

Бундай ўзгаришнинг ҳосил бўлишида ҳисобот йилида тақсимланмаган фойданинг 5400 минг сўмга ва резерв капиталининг 263511 минг сўмга ошуви катта таъсир этган.

Хусусий капиталнинг қолган турлари бўйича йил давомидаги ҳаракати кузатилмаган.

Ижобий натижа деб ўаралишини яна бир тарафи шундаки, хусусий капиталнинг асосини кўшилган ва резерв капитали ташкил қилганидир. Бу эса келгусида корхонанинг хусусий капитали янада кўпайиб боришидан далолат беради.

1999 йил 28 июнда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Молия - хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва ўонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамЎармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартибини соддалаштириш чора - тадбирлари тўғрисида»ги Фармони чиўди. Бу фармонга кўра молия - хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва ўонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамЎармаларини шакллантирмаган корхоналар фаолияти тузилган махсус ҳудудий комиссиялар кўрсатмасига кўра тўхтатилади.

Шундай экан, юўоридаги жадвал маълумотларига асосланган ҳолда бу муаммони ҳал этиш йўллари топишимиз керак. Кўришиб турибдики, хусусий капитал ўйиматини кўпайтиришнинг энг асосий омили бўлиб корхонанинг ҳисобот йилида олган соф фойдаси ҳисобланади. Фаолият кўрсатувчи ташкилотлар шу омил ҳисобига ўз жамЎармаларини ошириши энг оптимал вариант деб ўаралади. Сабаби, бу омилнинг ўзгариши фаўатгина корхонанинг ўзига боЎлиў бўлиб, унинг ҳар томонлама тўлиў имкониятларини ишга солиб фаолиятини бошлашни таўозо этади. Бундан ташўари бошўа кўрсаткичларнинг ўзгариши ҳам ушбу омил билан бевосита боЎлиўдир. Мазкур вазифаларни ҳал этишда талабалар «Маҳсулот ишлаб чиўариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни аниўлаш тартиби тўғрисидаги Низом»ни чуўур билишлари лозим. Унда фойдани шакллантириш муаммоларини чуўур ўрганишлари лозим

15.3. Хусусий капитални кўпайтириш омилларини аниўлаш

Хусусий капитал таҳлили унинг таркибидан жой олган кўрсаткичлар ҳисобига ўзгариб боради. ҳар бир таркибнинг ўзгариши ҳам ўз мазмунига кўра маълум кўрсаткичларни ўзгариши орўали амалга ошади.

1. Устав капитали;

Бу счЁт хусусий (хиссадор) капиталининг ўймати, ўйматбаҳо ўоЁозларнинг эмиссияси ва жорий йил фойдаси ва зарари ҳисобига ўзгариши мумкин.

2. Ўўшилган капитал.

Бу счЁт ўуйидаги холларда ўзгариши мумкин:

- хусусий (хиссадор) капитали ўйматининг ўзгариши;
- муомалага ўўшимча акцияларнинг чиўарилишида;
- асосий воситаларни ўайта баҳоланишида;
- фойда ва зарарларни ҳисобига.

3. Резерв капитали ҳам юўорида келтирилган ўзгариш сабаблари ҳисобига амалга ошади. Фаўатгина бу ўзгаришлар таркибига фойда ҳисобидан резервларга ажратилган суммалар.

4. Таўсимланмаган фойда. Бу кўрсаткич корхонанинг ҳисобот йилида олган соф фойдаси, хиссадор капиталининг кўпайиш Ёки камайиши, ўйматбаҳо ўоЁозлар эмиссияси, резерв учун ажратмалар ҳисобига ўзгариши мумкин.

5. Хусусий капитал билан ўопланмаган зарар.

- ҳисобот даврида олинган зарар;
- қимматбаҳо ўоЁозлар эмиссияси;
- хиссадор капиталининг кўп Ёки кам бўлиши каби кўрсаткичлар ҳисобига ўзгариши мумкин.

Бу ўзгаришлар 5- шаклда ҳам яўўол кўзга ташланиб туради.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- хусусий капитал тўғрисида тушунча ва уни таҳлил этиш маўсади;
- хусусий капитални таркиби, тузилиши ва йил бошига нисбатан ўзгариш сабаблари;
- устав фонди;
- резерв капитали;
- кўшилган капитал;
- таўсимланмаган фойда (зарар);
- баланс пассиви моддаларини ўарзни узиш муддатлари бўйича 4 гуруҳга бўлиниши;
- жорий ликвидлик коэффиценти;
- истиўболли ликвидлик коэффиценти;
- банкротлик аломатлари ва уларни таҳлил этиш услублари;
- кредитга лаёўатлилиқни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни таҳлил этиш услуби;
- қарамсизлик коэффиценти;
- қарз ва ўз маблаЁларини нисбати;

Такрорлаш учун саволлар

1. Хусусий капитал деганда нимани тушунаси?
2. Хусусий капитал нима учун таҳлил этилади?
3. Хўжалик субъектларининг хусусий капитални таҳлил ўилишдан маўсад ва таҳлил вазифалари нималардан иборат?
4. Хусусий капитал таркибига нималар киради?
5. Хусусий капитал ўандай таҳлил этилади?
6. Хусусий капитални кўпайтириш йўллари кўрсатиб беринг?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

куйида илова қилинган “Хусусий капитал тўрисидаги ҳисобот” маълумотлари асосида корхонанинг хусусий капитал билан таъминланганлигини ва унинг ҳолатини мустақил равишда таҳлил қилиб чиқинг ва хулосалар азинг.

2-топшириқ

Корхонанинг хусусий капитални кўпайтириш йўллари кўрсатиб беринг.

ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ТЎҶРИСИДАГИ ҲИСОБОТ
(5-сонли шакл)

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код стр.	Устав капитали Уставный капитал	қўшилган капитал Добавленный капитал	Резерв капитали Резервный капитал	Таксимланмаган фойда (қоплан- маган зарар) Нераспределен- ная прибыль (непокрытые убытки)	Сотиб олинган хусусий акциялар Выкупленные собственные акции	Мақсадли тушумлар ва бошқалар Целевые поступления и прочие	Жами Итого
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Йил бошидаги қолдиқ</i> <i>Остаток на начало года</i>	010	2000000,0			256165,3			2256165,3
қимматли қоғозлар эмиссияси Эмиссия ценных бумаг	020			x	x	x	x	
Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш переоценка долгосрочных активов капитала	030	x	x	1100846,8	x	x	x	1100846,8
Устав капиталини шакллантиришда пайдо бўлган валюта курси фарқлари	040	x		x	x	x	x	

Валютная курсовая разница при формировании уставного								
Резерв капиталига ажратмалар Отчисления в резервный капитал	050	x	x			x	x	
Жорий йилнинг таксимланмаган фойдаси (зарари) Нераспределенная прибыль (убыток) текущего года	060	x	x		186423,2	x	x	186423,2
Текинга олинган мол-мулк Безвозмездно полученное имущество	070	x	x	x		x	x	
Мақсадли фойдаланиш учун олинган маблағлар Полученные средства по целевому назначению	080	x	x		x	x	x	
Тўланган дивидендлар Дивиденды уплаченные	090	x	x	x		x	x	

Хусусий капитал шаклланишининг бошқа манбалари Прочие источники формирования собственного капитала	100							
Йил охиридаги қолдиқ	110	2000000,0		1100846,8	442588,5			3543435,3
Хусусий капиталнинг кўпайиши (+) ^а ки камайиши (-) Увеличение (+) или уменьшение (-) собственного капитала	120							
МАЪЛУМОТ УЧУН: СПРАВОЧНО:								
Чиқарилган акциялар сони, дона Количества выпущенных акций, шт	130	x	x	x	x	x	x	
Шу жумладан: В том числе:								
имти ^а зли привилегированные	131	x	x	x	x	x	x	

оддий простые	132	x	x	x	x	x	x	
Акциянинг номинал қиймати Номинальная стоимость акции	140	x	x	x	x	x	x	
Муомаладаги акциялар сони, дона Количество акций в обращении, шт	150	x	x	x	x	x	x	
Шу жумладан: В том числе:								
имти ^а зли привилегированные	151							
Оддий простые	152							

16.1. Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция фаолияти, унинг турлари ва асосий йўналишлари

Иқтисодиётни бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтказиш ва тармоқлар иқтисодини ривожлантириш инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга бевосита боʻлиқдир. Бозор муносабатларига ўтиш босқичида давлатнинг олиб борган инвестиция сиёсатини ҳаётга тадбиқ этиш натижасида ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида юксалишлар юз берган. Халқ хўжалиги тармоқларига йўналтирилган инвестиция мамлакатлар иқтисодини ривожлантиришни таъминлаб, ички бозорини товарлар билан тўлдиришга ва халқаро савдо алоқаларининг кенгайишига ҳар томонлама ўз ҳиссасини қўшган.

Инвестиция лотинча «**INVEST**» сўзидан олинган бўлиб «**сармоя**» деган маънони билдиради. Кенгроқ маънода қўлланилганда фойда олиш мақсадида мамлакат ичкарисида ва чет элларда саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларига қўйилган узоқ муддатли маблаъ сармомияни билдиради.

Бугунги кунда инвестиция ва инвестицион жараён тушунчасига амалиётчилар ҳар хил нуқтаи назардан қарайдилар. Айрим олимлар инвестицияни ҳали ҳам «**капитал қўйилмалар**», «**капитал қурилиш**» категорияларига тенглаштириб келадилар. Аслини олганда, инвестиция ҳажми жиҳатдан ҳам, ранг-баранглиги жиҳатдан ҳам ҳозир айтилган категориялардан устун туради. Бозор иқтисодиёти шароитларида «**капитал қўйилмалар**», «**капитал қурилиш**» категориялари инвестицияларнинг таркибий қисмидир.

Инвестицияни иқтисодий аҳамияти тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, бу ўринда «инвестиция» тушунчасининг молиявий, мулкӣ ва интеллектуал қадриятларни такрор ишлаб чиқариш инъикоси бўлишини дастлабки ва асосий тушунча бўлиб майдонга чиқишини унутмаслик керак.

Бизда инвестиция хусусида қонуний ҳужжатлар 1991 йилдан бошлаб қабул қилинди ва ўтган вақт ичида улар анча такомиллашди. Инвестиция тўғрисида қабул қилинган қонунда кўрсатилишича инвестиция – бу иқтисодий самара олиш ёки ижобий кўринишдаги ижтимоий натижага эришиш учун сарфланадиган пул маблаълари, банкларга қўйилган омонатлар кабилар, қимматли қоʻозлар, технологиялар, машиналар, асбоб ускуналар ва самара берадиган бошқа ҳар қандай бойликлардир.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси ва инвестиция тўғрисида ўзимизда қабул қилинган қонуннинг таҳлилидан келиб чиқиб, инвестициянинг шартли равишда 3 та турини ажратиш мумкин:

- 1) Молиявий инвестициялар
- 2) Моддий инвестициялар
- 3) Ақлий инвестициялар

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир инвестиция турининг ўзига хос ўрни бўлади. Молиявий инвестициялар таркибига маҳаллий ва хорижий

мамлакатларнинг пул бирликлари, банклардаги омонатлар, векселлар ва бошқа қимматли қо'озлар ҳамда уларга тенглаштирилган бойликлар киради.

Моддий инвестициялар таркибига асосий фондлар, яъни бинолар, асбоб-ускуналар, иншоотлар ва бошқа турдаги асосий ишлаб чиқариш фондларининг актив ва пассив қисмлари киради.

Ақлий инвестициялар миқдори жуда ранг-барангдир, яъни улар мулккий ҳуқуқлар шаклидаги инвестициялар ва табиий ресурслардан фойдаланиш шаклидаги инвестициялардан иборат.

Мулккий ҳуқуқлар гуруҳига кирган инвестицияларнинг хиллари бозор муносабатларига нечо'лик ривожланишига, миллий бозорларнинг ўзига хос томонларига қараб ҳар хил бўлади. Ақлий меҳнатга оид ҳақ-ҳуқуқлар шаклидаги инвестициялар таркибига муаллифлик ҳуқуқлари, «ноу-хау» кашфиётлар, товар белгиларига бериладиган лицензиялар ва бошқа хил эғалик ҳуқуқлари киради.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари кўринишидаги инвестициялари ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқларини ўз ичига олади.

ҳамма турдаги инвестициялар, уларнинг ҳажмидан қатъий назар, бирор-бир инвестицион жараённинг натижасидир.

Инвестицияда қатнашиш таснифига кўра:

а) тўғридан-тўғри инвестициялар - асосан объект аниқ маълум мақсадни амалга ошириш реал бўлган тақдирда йўналтирилган мабла'дир.

б) бошқа инвестициялар – булар воситачилар орқали объектларга сарфланади ва олинган даромад мижозлар ўртасида тақсимланади.

Инвестициялаш даврига қараб қисқа муддатли ва узоқ муддатли инвестицияларга бўлинади: қисқа муддатли инвестициялар бир йилгача бўлган омонат сертификатлари ва бошқа қимматли қо'озлардир; узоқ муддатли инвестициялар бу бир йилдан ортиқ муддатларга қўйилган капитал бўлиб, 2 йилга, 2-3 йил ва 5 йилдан ортиқ муддатларга ҳам қўйилиши мумкин.

ҳудудий белгилари бўйича инвестициялар қўйидагича бўлинади:

А) мамлакат ичкариси ва ҳудудларга қўйиладиган инвестициялар;

Б) хорижга инвестициялар қўйиш, хориж инвестицияларининг кириб келиши ёки акция, облигациялар шаклида ҳам бўлиши мумкин;

В) хориж инвестициялари деганда чет эл фуқаролари, юридик шахслар ва давлатлар томонидан қўйилган инвестициялар тушунилади;

Г) ҳамкорликдаги инвестицияларга мазкур мамлакат ва хориж мамлакатларининг биргаликда қўядиган инвестициялари киради. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг тажрибасидан маълумки, инвестицион комплекс бир неча элементлардан иборат, уларнинг асосийлари қуйидагилардир: инвестиция сиёсати, инвестиция иқлим ва муҳити, инвестицион фаолияти, капитал қўйилмалари, инвестиция босқичлари ва бошқалар. Ушбу элементларнинг ҳар бири бозор иқтисодиёти шароитларида ўзига хос йўналишга эгадир.

Инвестиция сиёсати инвесторларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, имтиёзларини таъминлаш билан бир қаторда иқтисодиёт тармоқларига тегишли асосий фондларни кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришга йўналтириш, муқим солиққа тортиш механизми ва молия-кредит сиёсатини таъминлаш билан бо'лиқ бўлган тадбирлар йи'индисидан иборат.

Инвестиция муҳити ёки иқлими жуда кенг маъноли бўлиб иқтисодиёт ҳолатини ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини, тадбиркорлик фаолияти қай даражада ривожланганлиги, уларнинг самарали фаолият кўрсатишлари учун

чиқарилган қонун ва қарорларни, маданиятини, маънавиятини инвесторлар ўз маблаъларини йўналтириш учун эътиборга оладиган ҳамда улардан хулоса чиқарадиган бошқа омилларни ўз ичига олади.

Иқтисодий сиёсатни олиб бориш давлат бошқариш органларини инвестицион жараёнларни тартибга солиш, иқтисодиётда давлат аралашуви, халқаро битимларда иштирок этиш ва чет эл инвестицияларини жалб қилиш инвестицион муҳитга катта таъсир кўрсатади. қонуний, иқтисодий ва сиёсий нобарқарорлик, солиқ тизимларининг тўғри йўлга қўйилмаганлиги, бозор инфраструктурасини ривожланмаганлиги, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган субъектлар орасидаги муносабатларни тартибга солиб турадиган қонуний механизмларнинг йўқлиги, информация даражасига тўғри келмайдиган миллий валюта курси, чет эл инвестицияларини суўрта қилиш билан ҳимоя қилиш механизмларининг яхши ишлаб чиқилмаганлиги, корхоналар ва инвестицион лойиҳалар ҳақида аниқ ва тўлиқ маълумотларни йўқлиги ва қимматбаҳо қоўозлар бозорининг инвестицион муҳитига салбий таъсир кўрсатади.

Яна бир инвестицион муҳит ҳолатини аниқлайдиган омил булиб инвестицион тушқунлик ҳисобланади. Бундан ташқари жам`арма тақчиллиги % ставкаларининг юқорилиги билан ҳам бо`лиқдир. Бу эса кичик ва ўрта тадбиркорликни банк кредитларидан фойдаланишларини қийинлаштиради. Инфляция сабаби, бериладиган кредитларнинг катта қисми қисқа муддатли бўлиб бу улардан ишлаб чиқаришда фойдаланишни чеклаб қўяди.

Корхоналар бир-бирларига бўлган қарзларини тўлай олмаслик ҳолатининг кучайиши ҳам инвестицион муҳитга салбий таъсир кўрсатади.

қимматбаҳо қоўозлар бозори ҳам инвестицион муҳитга таъсир этадиган фактлар бўлиб хизмат қилади. ўзбекистон иқтисодиётидаги мулк шаклларини кўпайишига ва бозор муносабатларининг мустаҳкамланишига олиб келади.

Инвестицион фаолият инвестициялашнинг асосий бў`ини ҳисобланади, чунки, айнан шу жараёнда инвестиция бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтади, яъни жам`армалар, қўйилмалар, капитал мулк, иқтисодий самара шаклини олади. Инвестициялар оқими тадбиркорликнинг нечо`лик фаоллигини, демакки, бозор конъюктурасини ҳам таърифлаб беради. Инвестициялар оқимининг шу ҳаракати, яъни тадбиркорликка инвестициялар ажратиш ва сарфлаб иқтисодий натижа олиш инвестиция фаолиятининг ўзидир.

Инвестицион босқич – инвестициялар ажратиш, капитал қўйилмалар(ҳаражатлар) бериш инвестициялар ҳаракатининг бир босқичидир, холос. ўзгаришлар занжиридаги кейинги элемент инвестициялар ажратишнинг капитал бойликлар билан ифодаланган натижаси, самарасидир.

Шундай қилиб, капитал бойликларнинг шаклланиши инвестицион капитал ҳаракатининг пироварди, яъни, унинг янги истеъмол қийматларини яратиш учун тайёр бўлган ишлаб чиқариш омилларига айланишидир. Инвестициялар ажратиш босқичлари ҳаракатининг йи`индиси барча инвесторларнинг инвестицион фаолиятини ташкил этади.

Инвестицион фаолиятнинг ташаббускорлари бўлиб инвесторлар майдонга чиқади. Инвесторлар ўзлари қиладиган ва қарзга олинган мулккий ва ақлий кадриятларни тадбиркорлик ишларига ишлатиш тўғрисида қарорга келган инвестицион фаолият суъектларидир. Инвесторлар улуш қўшувчилар, кредиторлар, харидоалар ролида майдонга чиқадилар. Шунингдек, инвестицион фаолиятнинг бошқа қатнашчилари вазифасини бажаришлари мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитларида инвестицион фаолият куйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- жисмоний шахслар, давлатга қарашли бўлмаган корхоналар, хўжалик уюшмалари, жамият ширкатлари шунингдек, жамоат ташкилотлари ва юридик шахслар томонидан маблаълар ажратиш йўли билан;
- давлат томонидан маблаълар ажратиш йўли билан, айти вақтда бу ишни ҳукумат ва бошқарув органлари инвестицион ва ссуда ресурсларини бюджетдан маблаъ билан таъминлаш ҳисобига амалга оширилади. Бозор иқтисодиёти шароитларида давлатнинг инвестицион фаолиятдаги роли асосан фан-техника тараққиётини раъбатлантириш, малакали ишчи кучини етиштириб бериш, ишлаб чиқариш инфраструктурасига ажратиш сингари қиммат турадиган жараёнларга давлат сектори бюджетидан етарли маблаъ бериш билан чекланиши керак. Бундан ташқари иқтисодий мустақамликни таъминлаш ва фан-техника тараққиётини тезлаштириш жамоат ишлаб чиқариш соҳаларини соъломлаштириш, қолоқ туманлар ижтимоий инфраструктурасини индустрлаштириш ҳамда яхшилаш мақсадларида иқтисодиётни устивор соҳалари давлат томонидан ссудалар ва субсидиялар кўринишида ёрдам бериши мумкин;
- чет эл фуқаролари, юридик шахслар ва давлат томонидан чет эл инвестициялари бериш йўли билан ;
- мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига, бекаму-кўст хўжалик юритиш ёки оператив равишда бошқариш ҳуқуқига, шунингдек, даромадлар манбаига жамъармаларга эга бўлган ва қарзга бериладиган ҳамда жалб этиладиган маблаълагларни олиш ҳуқуқидан фойдалана оладиган ва чет эл фуқаролари, юридик шахслари, шунингдек ажнабий давлатлар ажратиш йўли билан.

Инвестор инвестиция объектлари ва натижаларига, жумладан, реинвестициялар ва савдо ишларига эгалик қилиш ва уларни ўз ихтиёридан киритиши ҳуқуқига эгадирлир. Инвестицион фаолият объектларининг ўзаро муносабатлари, шартномалар билан тартибга солинади.

Инвестицион фаолиятни маблаъ билан таъминлаш ҳар хил маблаълар ҳисобига амалга оширилади: ўзига қарашли ва жалб этилган маблаълар, белгиланган тартибда чиқарилган қимматбаҳо қоъозлар, заёмлар ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бугунги кунда ўзбекистон хорижий инвестицияни қайси турини кўпроқ жалб қилиши керак деган савол туъилади. Аввало, биз бугунги кунда хорижий моддий инвестицияларни ўзлаштиришимиз зарур. Бу бизга янги технологиялар «ноу-хау» ва бошқа асосий ишлаб чиқариш фондларини жалб қилиш дегани. **Бу турдаги хорижий инвестицияни жалб қилиш ҳисобига куйидаги ютуқларга эришиши мумкин:**

- асосий ишлаб чиқариш ҳисобига фонд қайтими кўрсаткичи ошади;
- асосий ишлаб чиқариш ўсиши бюджет тушумини оширади;
- асосий ишлаб чиқариш ўсиши ишсизликни камайтиради;
- ва ниҳоят, республикада аҳолини импорт товарлар ва хизматларга бўлган талаби қондирилишига қисман эришилади. Давлат энг керакли

товарлар импортини валюта билан таъминламоқда. Бирок, бу ўз ўрнида бизни валюта захирамизни камайтиради ва қарзни оширади.

ўз ўрнида агар инвестицион муҳит ёмон бўлса, инвестиция қўшни давлатларга оқади. Демак, биз инвестицион муҳитга қатта эътибор беришимиз керак.

Чет эл инвестициялари нуқтаи назаридан инвестицион муҳитга таъсир кўрсатадиган асосий омил булиб республикамиздаги иқтисодий сиёсий барқарорлик ҳисобланади.

Республикамизда кечаётган мана шу сиёсий ва иқтисодий барқарорлик туфайли қисқа вақт ичида кўпгина аниқроқ 3200 дан ошиқ қўшма корхоналар ташкил этилди. Бугун ўзбекистонда қўшма корхоналар учун солиқ имтиёзлари ҳам берилган. Буларнинг барчаси инвестицион муҳитни яхшиламоқда.

Замонавий бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятининг самарадорлигини аниқлаш, нафақат, хўжалик субъектларининг ўзига, шунингдек кредиторлар ва инвесторлар учун ҳам ўта муҳим аҳамиятига эга бўлиб, улар фаолияти самарадорлигини таҳлил этиш корхона фаолияти кўрсаткичларини барча қизиқувчилар учун очиб берувчи вазифани бажаради. Бундай таҳлил этишда корхона фаолиятини молиявий таҳлил этишнинг алоҳида ўрин тутишини таъкидлаб ўтмоқ зарур. Молиявий таҳлил корхонанинг молиявий аҳволинигина ойдинлаштириб бермасдан, балки унинг ҳар жиҳатли фаолияти ва истикболларини ҳам кўрсатиб бера олади. Корхона тўрисида барча муҳим иқтисодий-таҳлилий маълумотларга улар фаолиятини молиявий таҳлил қилиш орқали эга бўлиш мумкин. Корхона фаолияти тўрисидаги маълумотлардан фойдаланувчилар бўлиб, корхона менежери, акциядорлар, кредиторлар, инвесторлар, ҳамкорлар ёки шериклар ҳисобланади. Ушбу фойдаланувчилар корхона молиявий ҳолатини баҳолашда ўз мақсадларидан келиб чиқадилар ва ўз мезонларига асосландилар. қарз олувчи фаолиятини молиявий таҳлил этишда кредиторларни инвестиция маблағларининг қайтарилиши тўрисидаги башоратларни баҳолаш қизиқтиради.

Умуман, қарз олувчи фаолиятининг молиявий таҳлили қуйидаги саволларга жавоб бериш учун бир қатор ҳисоблашларни таклиф этади:

Корхона унинг барча қарздорлик мажбуриятлари хизмати учун (банк олдида, бюджет, мол етказиб берувчилар ва бошқа кредиторлар олдида) етарлича даромад бера оладими?

1. Корхона унинг барча қарздорлик мажбуриятлари хизмати учун (банк олдида, бюджет, мол етказиб берувчилар ва бошқа кредиторлар олдида) етарлича даромад бера оладими?
2. Хусусий (ўз) капитал, шунингдек қарз капитали самарали ишлатаяптими?
3. Келгусида ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши ва ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш учун захиралар борми?
4. Корхона келгусида ўз фаолиятини ривожлантириш учун қандай стратегияга эга ва унинг амалга оширилиш ҳолати(танланган стратегиясидан о`ишиш) қандай?

Шу билан бирга корхоналарнинг рентабеллигини, самарадорлигини, ликвидлигини, кредитга лаёқатлилигини баҳолаш учун бир қатор молиявий коэффицентлар ҳам қўлланилади.

Инвестицияни баҳолаш усуллари

Мазкур қисмда айтилиши мумкин бўлган фикрни энг муҳим шаклда қисқача қилиб қўйидагича ифодалаш мумкин – агар олинадиган даромадларнинг умумий суммаси қилинадиган харажатларнинг умумий суммасидан ортиқ бўладиган бўлса инвестицион қарорларнинг бир неча муқобил вариантларидан энг юқори рентабеллигини(самарадорлигини) танлаш зарур. Албатта, шу қоидага амал қилиб инвестицион қарорлар қабул қилинаётган пайтда яна қўйидаги жиҳатларга ҳам эътибор бериш керак. қоплаш муддатини, риск даражасини, кутилаётган инфляция суръатларини ва солиққа тортиш истиқболларини ҳисобга олган ҳолда инвестицияларнинг самарадорлигини аниқлаш, яъни маблаълар сарфини бундан яхшироқ ёки фойдалироқ йўлини топиш. **Инвестицион фаолиятга тегишли қарорларни қабул қилишда амалиётда синовдан ўтган қўйидаги муҳим қоидаларга риоя қилинади:**

1. Пулни банкда сақлагандан кўра кўпроқ фойда(солиқлар чегирилган ҳолда) олиш имкони бўлса, маблаъларни ишлаб чиқаришга, қимматбаҳо қоъозларга ва бошқаларга инвестициялаштириш ўз маъносига эга бўлади.

2. Инвестицияларнинг рентабеллик даражаси инфляция суръатларидан юқори бўлган тақдирдагина маблаъларни инвестициялаштириш ўз мазмунига эгадир.

3. Дисконтлаштириш ҳам ҳисобга олинган ҳолда энг юқори рентабеллик даражасига эга бўлган лойиҳаларга маблаъларни инвестициялаш ўз мазмунига эга.

Биринчи қоиданинг мазмуни шундан иборатки, муайян маблаъга эгалик қилувчилар ўз пулларини банкда сақлагани учун 10% ли ставка бўйича фойда олади, агар уни ишлаб чиқаришга ёки шу каби йўналишларни бирон-бир турига сарфласа 20% ли қайтим билан фойда олади. Демак, маблаъ сарфини иккинчи йўналиши самарали ҳисобланади. Инвестицион қарорлар баҳоланаётган пайтда инфляция ҳам ҳисобга олиниши керак. Мисол учун, маблаъ эгаси хўжалик қурилишига 50000 сўм сарф қилмоқчи.

Агар мўлжалланаётган инфляциянинг йиллик суръати 8% ни ташкил этса, у ҳолда, йиллик фойда 40000 сўмдан юқорирок суммани ташкил этган тақдирдагина сарфланган инвестиция мақсадга мувофиқ бўлади. ($8\% * 500:100=40$)

Инвестицион жараён юқорида таъкидланганидек, ҳар доим риск билан чамбарчас боʻланган. Чунки, вақт ноаниқликни кучайтиради ва харажатларни қоплашнинг муддатлари қанчалик узоқ бўлса, инвестицион лойиҳа шунчалик рисклироқ бўлади. Шунинг учун ҳам, инвестицион қарорлар қабул қилинаётган пайтда молиявий менежер харажатлар, тушум, фойда ва у ёки бу инвестицион лойиҳанинг роеализация қилинишидан эришилиши лозим бўлган иқтисодий рентабеллик баҳоланаётган пайтда, албатта вақтий ўзгаришларни инобатга олмоғи лозим. Ана шу нарса дисконтлаштириш дейилади ва, одатда, бир неча муқобил вариантларда амалга оширилади.

Дисконтлаштириш келажакда олиниши мумкин бўлган сумманинг ҳозирги пулли эквивалентини аниқлаш имконини беради. Бунинг учун келажакда олиниши мумкин бўлган(кутилаётган) суммада мураккаб фоиз бўйича маълум муддатда жамланган даромадни айириш керак.

Фикримизни қуйидаги мисол билан ифодалаймиз:

Агар тадбиркор йиллик 10% даромад олишни мўлжаллаб, бугун 200 минг сўмни инвестициялаган бўлса, 1 йилдан сўнг

$$200000 * (100\% + 10\%):100 = 220000$$

$$200000 * (1.0 + 0.1) = 220000$$

сўмга эга бўлади. Икки йилдан кейин эса, маблағимиз

$$220000 * (1.0 + 0.1) = 242000$$

сўмга тенг, ва ҳоказо.

Навбатдаги даврларда янада кўпроқ даромад олиш учун сармоя билан биргаликда унинг даромадини ҳам реинвестициялаштириш жараёни фоизларини жамлаш(қўйиш) дейилади ва уни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$KK = BK(1 + \Phi)^C, \text{ бунда:}$$

KK—келажакда тушадиган пул суммаси;

BK—бошланғич(жорий) қиймати;

\Phi—фоиз ставкаси ёки даромадлилик меъёри;

C—даромадларнинг жамланиши амалга ошириладиган йиллар сони.

Келгуси пул суммаси ва фоиз ставкаси (бизнинг мисолимизда 10%) белгиланилган ҳолда юқоридаги формуладан фойдаланиб, ўша пул суммасининг ҳозирги қийматини аниқлаш мумкин:

$$BK = KK / (1 + \Phi)^C = 242000 / (1 + 0.1)^2 = 200000$$

Дисконтлаштириш инвестицияларнинг келгуси қийматини баҳолашда, қимматбаҳо қўозларнинг қийматини аниқлашда, банк, суўурта, валюта амалиётида ва бошқа ҳолларда кенг қўлланиши лозим. Мисол учун, тадбиркорга 3 йилдан сўнг 100000 сўм зарур бўлсин. Шу мақсадда, тадбиркор 3 йилдан кейин узиладиган(қайтариладиган) ва умумий қиймати 100000 сўмдан иборат бўлган облигацияларни сотиб олиш истагини билдирди. Шу облигациялар бўйича йиллик даромад даражаси 9% ни ташкил этсин.

Ана шуларга асосланган ҳолда «биз ўша облигациялар учун ҳозир(бугун) қанча тўлашимиз керак?»—деган саволга жавоб беришимиз мумкин.

$$BK = 100000 : (1 + 0.09)^3 = 100000 : 1.295 = 77220 \text{ сўм}$$

Мазкур айтиб ўтилган 3 асосий қонидани билган ҳолда энди инвестицион лойиҳани танлаш бўйича аниқ бир мисол билан танишиб чиқайлик. Бу мисолнинг кизиқарли ва диққатга сазовор эканлиги шундаки, таклиф этилаётган ҳар иккала муқобил вариант биринчи икки қоида нуктаи назаридан фойдасиздир. Лекин шундай бўлишига қарамасдан молиявий менежер томонидан рад этилмаётир. Шундай қилиб, тадбиркор «Z» йўналишидаги маҳсулот турини ишлаб чиқариш учун корхона маблаъларини инвестиция қилмоқчи. Лекин, унинг олдида 2 лойиҳа мавжуд.

1-жадвалда келтирилган маълумотларга ўз муносабатимизни қуйидаги кетма-кетликлар тартибида билдиришга ҳаракат қиламиз:

1. Инвестицияларнинг ўртача йиллик рентабеллик даражасини банк кредитининг ўртача фоиз ставкаси билан таққослаймиз;

Ҳар иккала лойиҳаларга нисбатан маблаъларни банкда сақлаш фойдалироқдир. Лекин «Б» лойиҳа бўйича қўлдан чиқарилган афзалликлар нисбатан камроқдир. Шу нуктаи назардан олиб қаралганда «Б» лойиҳа (фойдалилик нуктаи назаридан) ҳозирча ютуқли ҳолатдир.

2. Лойиҳаларни инфляция зарарлардан(йўқотмалардан) суўрталанганлик (ҳимояланганлик) нуктаи назаридан таққослаймиз;

83-жадвал

Таклиф этилаётган лойиҳаларга тегишли бўлган маълумотлар

Кўрсаткичлар	«А» лойиҳа	«Б» лойиҳа
1	2	3
1.Инвестициялар, минг сўм;	600	650
2.Тушум, минг сўм		
1-йилда	270	400
2-йилда	200	350
3-йилда	120	100
4-йилда	90	50
5-йилда	70	0
жами 5 йилда	750	900
3. Фойда, минг сўм	150	250
4.Ўртача йиллик фойда, минг сўм	30	50
5. Инвестицияларнинг 5 йиллик рентабеллиги,%	25	38
6. Инвестицияларнинг ўртача йиллик рентабеллиги,%	5	7.6
7. Инфляциянинг режалаштирилаётган (кўзда тутилаётган) ўртача йиллик суръатлари,%	4	4
8. Банк кредити фоизининг ўртача йиллик ставкаси, %	10	10

Ғар иккала лойихаларнинг ўртача йиллик рентабеллик даражаси инвестициянинг ўсиш суръатларидан юқорироқдир. Лекин «Б» лойиха бўйича бу кўрсаткичлар ўртасидаги фарқ (7.6%-4.0%=3.6%) «А» лойиха бўйича худди шу кўрсаткичлар ўртасидаги фарқдан (5.0%-4.0%=1.0%) каттароқдир. Бу нарса, ўз навбатида, масалани (танлашни) «Б» лойиха фойдасига ҳал этилишини тақозо этади.

3. Инвестицияларнинг қопланиш муддатларини (даврларини) таққослаймиз;

Шубҳасиз, «Б» лойиха бўйича инвестициялар тезроқ қопланади. Лекин, шу нарсани алоҳида таъкидлаш зарурки, лойихаларнинг қопланиш муддатлари жиҳатдан таққослаш кўйилмалар самарадорлигини атрофлича таҳлил қилиниши лозим бўлганда эмас, балки очиқдан-очиқ ёки аниқ керак бўлмаган, бўлмаётган лойихаларни тезроқ йуққа чиқариш талаб қилингандагина мақсадга мувофиқдир.

Шу сабабли, таққослашларимизни давом эттирамиз.

4. Талаб қилинаётган инвестицияларнинг ҳажми ёки миқдорларини таққолаймиз;

«Б» лойиха «А» лойихага нисбатан 50 минг сўм қимматдир. ўз навбатида, бу нарса молиялаштиришда маълум қийинчиликларни туъдириши мумкин.

5. Лойихаларни тушумларнинг барқарорлиги нуқтаи назаридан таққослаймиз.

«А» лойиха маблаълар оқимининг 5 йил давомида давом этишини, «Б» лойиха эса – фақат 4 йил давом этишини таъминлайди. Шу билан биргаликда «Б» лойиха бўйича тушумнинг асосий қисми биринчи икки йилда тушаёттир, сўнг кескин камайиш содир бўлаёттир ва 5-йилда эса тушум «0» га тенг . Шу ўринда биз учун нима муҳимроқ: 5 йил давомида у ёки бу даражадаги барқарор пул маблаъларининг оқиб келишими ёки биринчи 2-3 йил давомида пул маблаълари асосий қисмининг йиъилишими? ўзимиз учун бу саволга жавоб берамиз ва қиёслашни давом эттирамиз.

6. Бутун 5 йил давомида инвестицияларнинг рентабеллигини таққослаймиз;

Бу ўринда «Б» лойиха маълум афзалликларга эга. Лекин биз ҳали вақт омилини инобатга олганимиз йўқ. Дисконтлаштиришни амалга ошироқ керак.

7. Дисконтлаштиришни ҳисобга олган ҳолда бутун 5 йил учун инвестицияларнинг рентабеллигини қиёслаймиз;

Бунинг асоси сифатида йиллик банк кредити фоиз ставкасининг даражасини 10% деб оламиз(2 -жадвалга қаранг)

Юқорида келтирилган маълумотларга ва хулосаюарга асосланган ҳолда инвестицион қарорлар қабул қилишнинг асосий ва бир-бири билан узвий равишда боъллик бўлган қуйидаги мезонларни кўрсатишимиз мумкин:

1. Янада фойдалироқ альтернатив вариантнинг йўқ эканлиги;

84-жадвал

Ваўт омилини ҳисобга олган ҳолда лойихалар иқтисодий рентабеллигини аниўлаш

	«А» лойиха		«Б» лойиха	
	Дисконтлаштирилгунча	Дисконтлаштирилгандан сунг	Дисконтлаштирилгунча	Дисконтлаштирилгандан сунг

1	2	3	4	5
1.Инвестициялар, минг сўм	600	600	650	650
3. Тушум, минг сўм				
1-йил	270	$270:(1+0.1)=245.5$	400	$400:(1+0.1)=363.6$
2-йил	200	$200:(1+0.1)=165.3$	350	$350:(1+0.1)=289.3$
3-йил	120	$120:(1+0.1)=90.2$	100	$100:(1+0.1)=75.2$
4-йил	90	$90:(1+0.1)=61.5$	50	$50:(1+0.1)=34.2$
5-йил	70	$70:(1+0.1)=43.8$	0	0
Жами тушум, минг сўм	750	606.3	900	762.3
3. Фойда, минг сўм	150	$606.3-600.0=6.3$	250	$762.3-650.0=112.3$
4.Дисконтлаштирилгандан сўнг лойиҳанинг иқтисодий рентабеллиги $6.3*100\%:600=1.05\%$				$112.3*100\%:650=17.3$

2. Инфляциядан кўзда тутилиши мумкин бўлган зарарлар(йўқотмалар) рискинни минималлаштириш;
3. Харажатлар қопланиш муддатининг қисқалилиги;
4. Лойиҳанинг арзонлиги;
5. Тушумнинг барқарорлигини таъминлаш;
6. Юқори даражадаги рентабеллик;
7. Дисконтлаштирилгандан сўнг рентабелликнинг юқори даражалиги;

Ана шу мезонлар тўпламидан фойдаланиб ва уларни бир-бирлари билан бир неча вариантларда комбинациялаштириб молиявий менежер у ёки бу лойиҳанинг фойдасига ўз танловини эълон қилиши мумкин. Шундай бўлишига қарамасдан, у томонидан қайси вариантни танланиши кўп жиҳатдан корхона учун шу кунда энг асосий бўлган мезонни субъектив равишда танлаш билан бо'лиқдир. Агар молиявий менежернинг фикрича, корхонанинг стратегиясига камтарона, лекин узоқ муддат давомида барқарор тушумга эга бўлиш тўғри келса, у ҳолда «А» лойиҳани танлайди. Аксинча, корхона учун асосий мезон лойиҳанинг фойдалилиги бўлса, молиявий менежер, албатта, «Б» лойиҳани танлаши турган гап.

Шундай қилиб, юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, инвестицион портфелни шакллантиришда фақат энг юқори фойдали ва энг паст рискли лойиҳаларнигина танлашга эътибор бериб қолмасдан, балки корхонанинг стратегик линиясига энг яхши мос келувчи лойиҳага ҳам алоҳида эътибор берилмо'и керак.

16.3. Ишлаб чиқариш инвестициясининг таҳлили

Мабла'лардан фойдаланишда ишлаб чиқариш йўналиши ҳам корхона, ҳам жамият учун макулроқ бўлар эди. Чунки, ишлаб чиқаришда аниқ турдаги маҳсулот (иш, хизмат) яратилиб иқтисодий қиймат билан биргаликда истеъмол қиймати ҳосил қилинади. Баҳоси ҳамда истеъмол қиймати ва унинг сифати харидор талабини қондирса, мазкур турдаги маҳсулот (иш,хизмат) ишлаб чиқариш

давомийлиги ошади. Демак, маблаъ айланиши таъминланади. Энг асосийси инвесторлар сарфлаган маблаъидан кўзда тутилган самара оладилар. Дастлабки, саҳифаларда инвесторлар ўз маблаъларини асосланган лойиҳаларга кўра аниқ йўналишга сарфлаш вариантларини муқобиллик тарзида танлаб олишни кўриб чиқдик. Эндиги, масала агар инвестор ишлаб чиқариш йўналишига сарфланган маблаъларини жорий даврдаги ва жорий давр якунланган ҳолати ҳамда уларнинг йиллар бўйича динамикасини белгиланган режага мувофиқ, бозордаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолдаги аҳволини таҳлил қилиб, уларни умумлаштириб, тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишдаги аҳамиятини ўрганамиз. Бу билан фаолият йўналишидаги камчиликларни бартараф этиб, янада самарали бўлган имкониятларни топиб, уларни жорий қилишга эришилади.

Инвестицион фаолиятини таҳлил қилиш, аввало таъминот режасини бажаришини ўрганишдан бошланади. Бу жараёнда режада белгиланган асосий ва оборот активлар (уларнинг тури бўйича)ни келиб тушиши ёки ишлаб чиқаришга берилиши ҳолати, режа ва ҳақиқий маълумотларни таққослаш йўли билан кўрилади. Аниқланган оқишлар ёки кечикишлар сабаблари аниқланади. Улар туфайли эришиладиган молиявий натижага кўрсатилган салбий таъсир миқдори ўрганилади, маъсулиятли шахсларга нисбатан тегишли кўрсатмалар берилади. Мазкур усулдаги таҳлил тезкор ёки муайян даврни қамраб олган ҳолда (масалан: чорақлик, йиллик) ўтказилиши мумкин. Албатта, таҳлил натижасида олинган хулосалардан самарали фойдаланиш имконияти қўлдан бой берилмаган даврда мазкур тадбир ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Маблаъ айланишининг бевосита ишлаб чиқариш босқичида асосий ва оборот активларини ҳақиқий миқдор ва қиймат сарфи белгиланган режа бўйича амалга оширилиши таҳлил этилади. ўзгаришлар сабаблари ўрганилади.

85-жадвал

Капитал қўйилмаларга доир ишлаб чиқариш харажатлари таҳлили

Харажатлар элементлари		Бизнес режа бўйича	Хақиқатда	Фарқи (+;-)
1		2	3	4
1.	Моддий харажатлар	550	564	+14
2.	Меҳнат ҳақи	100	110	+10
3.	Ижтимоий суўурта	40	44	+4
4.	Амортизация ажратмалари	165	165	--
5.	Бошқа харажатлар	4	10	+6
ЖАМИ		859	893	+34

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, таҳлил этилаётган корхонада ишлаб чиқариш харажатлари режада белгиланган кўрсаткичларга нисбатан қиймат жиҳатдан жами +34 минг сўмга ортиқ сарфланган. Буларнинг асосий сабаблари қуйидагилардир:

Моддий харажатларнинг айрим турларини баҳоси ошганлиги(+14) ишлаб чиқариш жараёнида ортиқча меҳнат сарф қилинганлиги(+10) ҳамда асосий воситалар жорий ремонт харажатлари қўшилмаганда ошиб кетганлигидир(+6).

Албатта мазкур ортиқча сарфлар маҳсулот сотиш баҳоси ўзгармаган тақдирда фойда суммасини камайтиради.

Капитал қўйилмалар таҳлилида уларнинг жорий йилдаги самарадорлик кўрсаткичларини ҳам ўрганиб чиқиб, ҳақиқий аҳволни ва унга таъсир этувчи омилларни билиш зарур. Бу маълумотлар капитал қўйималар қайтимини йиллар бўйича динамикасини таҳлил қилишда ва якуний самарадорликни аниқлашда оят муҳимдир.

86-жадвал

Капитал қўйилманинг ҳисобот йили бўйича рентабеллик даражаси таҳлили

Кўрсаткичлар	Ҳисобот йили харажатлари		Фойда		Рентабеллик		Фарқи (+,)
	Режа	Хақиқатда	Режа	Хақиқатда	Режа	Хақиқатда	
1	2	3	4	5	6	7	8

Жами харажатлар шу жумладан: Асосий воситаларнинг жорий харажатлари	859	893	304	311	35.4	34.8	-0.6
Оборот активлари	165	165	x	x			
	694	728	x	x			

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, корхонада рентабеллик даражаси айтарли даражада кескин ўзгармаган. Бироқ, +0.6 миқдордаги нисбий даража ҳам маълум маънода ижобий ҳолат деб бўлмайди. Бунинг асосий сабаби оборот активларидан фойдаланишда йўл қўйилган камчиликлардир. (сабаби – жадвалда айтиб ўтилган).

Капитал қўйилма бўйича рентабеллик даражасини динамикаси.

1996	1997	1998	1999
34.8	28	23	18

Жадвал маълумотларидан кўринадиги капитал қўйилма бўйича рентабеллик даражаси йилдан йилга пасайиб борган. Бунинг асосий сабаби маҳсулот баҳоси ошмаган ҳолда, унга сарфланувчи материаллар ҳамда меҳнат ҳақи қиймати ошиб борганлигидир. Бу корхонада мазкур йўналишга маблаъ сафланаётганда ёки инвестиция қилинаётганда лойиҳани ва унга мувофиқ келувчи режани ишлаб чиқишда бозор ҳолатини кескин ўзгаришини олдиндан кўра олмаганлигидир. Бироқ, лойиҳа ва режанинг ижобий томони, дастлабки йиллардаёқ капитал қўйилманинг 60% дан ошқ кийматини қайтариб олмоқда ҳамда уларни реинвестиция қилмоқда. Бироқ, кейинги икки йилда бу жараён кескин пасайди. Энг асосий капитал қўйилма инфляция суръатини ҳам ҳисобга олган ҳолда ўз қийматини тўрт йил ичида қопламоқда.

Ишлаб чиқаришга сарфланган инвестицияларни таҳлил қилишда уларнинг молиялаштириш манбаларини ҳам алоҳида ўрганиб чиқиш талаб этилади. Чунки, мажбурият асосида молиялаштириш, ўз қиймати билан биргаликда маълум бир фоиз тўловини ҳам келтириб чиқаради. Бу эса, эришилган фойдани пировард натижада камайишига таъсир этади.

Муайян фаолиятни инвестициялаш жараёнида узоқ муддатли активларни жалб этишда ўз маблаъларига сотиб олиш, кредит, лизинг йўли ёки ижара муносабатлари билан олиш вариантлари ҳам ўзаро таққосланиб энг яхши деб топилган тадбир танлаб олинади. Бунда қиймат жиҳатдан энг арзон, қайтими ўз ўсимига эга, молиялаштиришнинг қулайлиги каби жиҳатларига эътибор берилади.

Оборот маблаъларидан унумли фойдаланишда ҳам юқорида айтиб ўтилган томонлар чуқур таҳлил талаб этади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, инвестиция йўналишини ишлаб чиқаришга буриш энг аввало алоҳида жамоа ҳамда давлат манфаатларига мос тушади. Чунки, моддий неъматлар кўпаяди ҳамда истеъмол этилади.

Инвесторларга эса ишлаб чиқаришни ривожлантирганлиги учун солиқ қонунчилиги бўйича кўплаб имтиёзлар берилади.

16.4. Молиявий инвестициялар таҳлили

Бозор муносабатлари ривожланган шароитда муайян корхонада ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва айниқса кенгайтириш қўшимча маблағ топиш мақсадида чиқарилган қимматбаҳо қоғозларсиз амалга ошиши қийин.

Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш қуйидаги мақсадларни кўзда тутати:

- капитални аниқлаш;
- қўшимча фонд олиш;
- қимматбаҳо қоғозлар курсини ошиши эвазига капитални кўпайтириш.

Том маънода бозор иқтисодиёти тўла шаклланиб бўлмаган мамлакатларда қимматбаҳо қоғозлар, уларга хос бўлмаган бошқа мақсадларда ҳам сотиб олиниши мумкин. ***Бундай мақсадлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:***

- ◆ қимматбаҳо қоғозлар сотиб олиш йўли билан мулкый ҳуқуқларга эга бўлиш, дефицит маҳсулотлар ва хизматларга эга бўлиш;
- ◆ муомала шартларига кўра нақд пулни ўрнини боса оладиган қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш;
- ◆ бозорни ўрганиш учун;
- ◆ мулк таъсир даражасини кенгайтириш ва уни қайта тақсимлаш;
- ◆ нобарқарор бозор шароитида қимматбаҳо қоғозлар курслари ўзгаришлари асосида чайқовчилик қилиш ва ҳ.к.

қимматбаҳо қоғозларнинг ликвидлик масаласи бозор иқтисодиёти шаклланиб келаётган давлатларда фонд бозорини ривожлантириш билан боғлиқ ўта муҳим масалалар жумласига киради. Ликвидлилик даражаси қанча юқори бўлса, бундай қимматбаҳо қоғозларларнинг курси шунча мустаҳкам ва юқори бўлади. Демак, корхоналар қимматбаҳо қоғозларни сотиб олишда биринчи навбатда уларнинг шу жиҳатларига эътиборни қаратишлари керак.

Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида қимматбаҳо қоғозларнинг ўндан ортиқ тури бўлиб, уларнинг айрим турлари, ўз навбатида, турли шартлар асосида муомалага чиқарилган ҳар хил шаклларга бўлиниши мумкин. қуйидагилар қимматбаҳо қоғозларнинг асосий турлари бўлиб ҳисобланади: акция, вексель, фьючерс, хусусийлаштириш чеки, облигация, давлат хазина мажбуриятлари, опцион, варрант, банкларнинг жамғариш ва депозит сертификатлари, коносамент, мулкый варақа (масалан; уй-жой олиш ҳуқуқини берувчи қимматбаҳо қоғоз).

қимматбаҳо қоғозлар ва уларнинг ишончилиги ҳақида гап кетганда халқаро амалиётда махсус рейтинг агентликлари ва ташкилотлари қимматбаҳо қоғозларни чуқур таҳлил асосида гуруҳларга бўлишади. Масалан, қимматбаҳо қоғозлар, «олий сифатли», «юқори сифатли», «ўртадан юқори сифатли», «ўрта сифатли» ва ҳ.к. гуруҳларга бўлиш мумкин.

қимматбаҳо қо'ознинг инвестицион сифати унинг ликвидлилик даражаси ҳамда ўртача бозор фондидан кам бўлмаган даражада фоиз келтириш қобилияти ва курс қиймати барқарор бўлган шароитда риск ҳолати каби омилларни баҳолаш белгиланади.

Маълумки, қимматбаҳо қо'оз rischi қанча паст бўлса, унинг ликвидлилик даражаси шунча юқори бўлади. Лекин риск даражаси паст бўлган қимматбаҳо қо'ознинг даромад келтириш қобилияти ҳам аксарият ҳолларда юқори бўлмаслиги мумкин.

Бу ўринда қимматбаҳо қо'озлар кенг тарқалган ʻарб давлатлари билан ўтиш даврида яшаётган давлатлар амалиёти ўртасида ўзаро мос келмаслик ҳолатлари ҳам мавжуд. Масалан: ʻарбда аҳоли турли қимматбаҳо қо'озлар инвестицион сифатларини яхши билади. Инвесторлар ўз олдига қўйган мақсадларидан келиб чиқиб, қимматбаҳо қо'ознинг қайси турини сотиб олишни ҳал этиш учун уларнинг инвестицион сифатларини чуқур ўрганишга етарли ахборот топа олишади. Ахборот ўзининг ҳаққонийлиги, ишончлилиги ва тўлаллиги билан ажралиб туради. қимматбаҳо қо'ознинг инвестицион сифатлари ҳақида нотўғри молиявий ахборот берган юридик ёки жисмоний шахс фонд бозорида тезда ўз обрўсини тўкиб қўйиши ва натижада синиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти энди ривожланаётган давлатларда қимматбаҳо қо'озларнинг инвестицион сифатларини аниқлаш ҳозирча тор доирадаги мутахассисларнинг иши бўлиб қолмоқда. қимматбаҳо қо'озларнинг потенциал инвесторлари бўлиши мумкин бўлган аҳолининг кенг қатламлари фонд бозори сарҳадларига аста-секин кириб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти шаклланаётган давлатларда қимматбаҳо қо'озлар портфели билан бо'лиқ riskлар нисбатан кўплиги билан ажралиб туради. *қуйида қимматбаҳо қо'озлар портфели билан бо'лиқ riskларнинг асосий турлари ҳақида қисқача сўз юритилади.*

Капитал риск—қимматбаҳо қо'озларга қўйилган барча мабла'лар учун умумий риск бўлиб, у зарар кўрмасдан капитални қайтариб ололмаслик ҳолати билан белгиланади. Фондлар бозорида йирик таназуллар рўй берган пайтда (масалан, 1998 йилда Жанубий Корея, Япония, Россия, Индонезия, Малайзия ва ҳ.к. давлатларда) капитал риск руёбга чиқади.

қонунчиликда ўзгаришлар рўй бериши билан бо'лиқ риск натижасида қимматбаҳо қо'озлар чиқариш қайта рўйхатга олиниши, бекор қилиниши, унинг шартлари тубдан ўзгариши мумкин. Натижада эмитент ва инвестор қўшимча харажатлар қилиши ва моддий йўқотишларга дучор бўлиши мумкин.

Вақт билан бо'лиқ риск 2-қимматбаҳо қо'озни сотиб олиш ёки сотиш учун ноқулай вақт танланган ҳолатларда юз беради. қимматбаҳо қо'озларни сотиш ёки сотиб олишга мавсумий (аграр, савдо фирмалари қимматбаҳо қо'озлари) ёки қайта ишлаб чиқариш цикллариининг таъсири ўта аниқ сезилади.

Танлаш rischi — қимматбаҳо қо'озларларнинг сердаромад ва ишончли турларини танлай олмаслик ҳолати билан бо'лиқ бўлади. қимматбаҳо қо'озлар инвестицион сифатларини тўғри баҳолай олмаган вазиятларда танлаш rischi рўй беради.

Ликвидлилик rischi – қимматбаҳо қо'ознинг инвестицион сифатини баҳолашни ўзгариши шароитида уни сотишдан кўрилган зарар билан ўлчанади.

Инфляция risk – юқори инфляция суръатлари инвесторнинг қимматбаҳо қо'озлардан оладиган даромадлари тезроқ қадрсизланиш riskидир.

Жаҳон амалиётида инфляцион рискни пасайтиришнинг жуда кўп усуллари бўлишига қарамасдан инфляциянинг юқори даражадалиги қимматбаҳо қўозлар бозорини бузиб юбориши аллақачон аниқланган.

Валюта rischi – валюта курслари ўзгариши натижасида валюта қимматбаҳо қўозларига қилинган қўйилмалар билан боʻлиқ бўлган рискдир.

Регионал риск – бир ёки икки турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳудудлар фаровонлигининг шу маҳсулотлар нархининг ўзгариши билан боʻлиқ бўлган риск. Мамлакатда ҳокимият кризиси вужудга келган пайтда регионал рисклар алоҳида регионларнинг сиёсий ва иқтисодий сепаратизмига боʻлиқ ҳолда вужудга келиши мумкин.

Тармоқлар rischi – иқтисодиётда тармоқларнинг ўзига хос хусусиятларига боʻлиқ бўлган риск. Шунга кўра барча тармоқларни гуруҳларга ажратиш мумкин:

А) циклик тебранишларга таъсирчан тармоқлар;

Б) циклик тебранишларга камроқ таъсирчан тармоқлар;

Бундан ташқари тармоқларни «ўлиб борётган»; «барқарор ишлаётган»; «тезда ўсиб бораётган» ёш тармоқларга ҳам бўлиш мумкин.

Кредит rischi – қимматбаҳо қўозларни чиқарган эмитент чиқарилган қимматбаҳо қўозлар бўйича фоизлар ёки асосий қарзнинг қайтараолмаслиги билан боʻлиқ бўлган риск.

Фоиз rischi – бозордаги ставкаларнинг ўзгариши натижасида инвесторларнинг зарар кўриши билан боʻлиқ бўлган риск. Маълумки, бозор фоиз даражасининг пасайишига олиб келади.

Бозор rischi – бозор умумий фаолиятининг пасайиши сабабли қимматбаҳо қўозлар нархининг пасайиши натижасида инвесторларнинг зарар кўриши.

Мамлакат rischi – тармоқлар рискига ўхшаш. Шу билан биргаликда бу рискнинг ўзгаришига корхонанинг фаолияти ҳам таъсир қилади. Бунга мос равишда корхоналар консерватив, агрессив ва уларнинг ҳар иккаласини биргаликда кўрадиган «оқилона» корхоналарга бўлиш мумкин.

қайтариб олиш rischi – қайтариб олиш ҳуқуқига эга бўлган облигациялар бўйича тўланадиган фоизлар даражасидан ошганлиги сабабли эмитентнинг шу облигацияни қайтариб олиши натижасида инвесторларнинг зарар кўриш rischi.

қимматбаҳо қўозлар портфелини бошқариш бир-бири билан боʻлиқ бўлган кўплаб операциялардан иборат бўлиб, уларнинг қай бири қачон ва қайси шартлар билан ишлаши, портфелни ким бошқариши билан белгиланади. қимматбаҳо қўозлар портфели унинг эгаси ёки эгасининг топшириғига кўра алоҳида шахс томонидан бошқарилиши мумкин.

Биз қуйида портфелни унинг эгаси томонидан бошқарилиш жараёнида содир бўладиган операцияларининг асосийлари билан таништириб ўтамиз. Портфелни унинг эгаси топшириғи бўйича бошқа шахс бошқарганда ҳам шу операцияларнинг аксарияти бажарилади. Бошқаришнинг иккала усули мазмунан бир-биридан кескин фарқ қилмайди. Уларнинг фарқи операцияларни амалга ошириш шаклида бўлади. Яъни, портфель эгаси ҳамма вақт ўз номидан иш кўради, иккинчи усулда эса алоҳида шахс унинг топшириғи бўйича бошқарув операцияларини бажаради.

Бу операция фонд бозори конъюктурасини ўрганиш ва прогноз қилиш, конунчилик ҳақида маълумот йиғиш, қимматбаҳо қоғозлар билан ўтказиладиган операциялар бўйича услубий ва меъёрий ҳужжатлар тайёрлаш, касбий тайёрлаш, портфель умумий стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш, портфелни бошқаришни назорат қилиш, қимматбаҳо қоғозларни баҳолаш, дивиденд сиёсатини яратиш ва амалга ошириш каби ўта муҳим чора-тадбирларни ўз ичига олади. Кўриниб турибдики, қимматбаҳо қоғозлар портфелини бошқаришни ташкил этиш жараёнида бу операция ўта муҳим аҳамият касб этади.

қимматбаҳо қоғозлар бозорини таҳлил қилиш юқоридагилар билан чегараланиб қолмайди. Портфель ҳолатини у ўз олдида қўйган мақсадга эришиш, рисклар ва ликвидлик даражасини баҳолаш, **хусусийлаштириш жараёнини тайёрлаш ва амалга ошириш каби ҳатти-ҳаракатлар ҳам портфелни бошқариш операциясининг таркибий қисмлари ҳисобланади.**

1. қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш асосида инвестиция қилиш. Бу операцияни амалга ошириш учун олдиндан махсус фондлар ёки алоҳида счётларда пул маблағлари аста-секин жамғарилиб борилади.

2. қимматбаҳо қоғозларни тайёрлаш, муомалага чиқариш ва бирламчи тарқатишни ташкил этиш.

3. қимматбаҳо қоғозларни бевосита сотиш билан боғлиқ ҳатти-ҳаракатлар.

4. қимматбаҳо қоғозлар эгаси алмашишига олиб келиши мумкин бўлган айрим ҳодисалар (масалан, алмашув, совға қилиш, меросга бериш ва ҳ.к.),

5. қимматбаҳо қоғозлар бозорини таҳлил қилиш.

6. қимматбаҳо қоғозларни зарур ҳолларда гаров сифатида ишлатиш.

7. қимматбаҳо қоғозлар бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш.

8. қимматбаҳо қоғозларни қарзга бериш ёки қарзга олиш.

9. қимматбаҳо қоғозларни суўрта қилиш.

10. қимматбаҳо қоғозлар бўйича эҳтимол тutilган зарарларни қоплаш мақсадида заҳира ташкил қилиш ва ишлатиш.

11. Бузилган, йўқолган қимматбаҳо қоғозларни алмаштириш.

12. қимматбаҳо қоғозларнинг операциялари бўйича бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисоботини тузиш.

13. қимматбаҳо қоғозларнинг бир турини бошқа бир турига алмаштириш.

14. қимматбаҳо қоғозлар портфелини бошқариш билан боғлиқ маҳкамавий ишларни бажариш.

қимматбаҳо қоғозлар портфелини бошқариш унинг эгаси томонидан амалга оширилганда корхонада бу иш билан шуғулланадиган махсус фонд (ёки инвестиция) бўлими (бошқармаси) ёки қимматбаҳо қоғозларни бошқариш бўлими (бошқармаси) ташкил этилади.

қимматбаҳо қоғозлар портфелининг эгаси мазкур жараённи бошқаришни ўзи хохламас, бу ишни фонд бозорида махсус ташкил этилган ихтисослашган ташкилотларга шартнома билан топшириши мумкин.

Корхоналар сотиб олган қимматбаҳо қоғозларни ва улардан фойдаланишни таҳлил қилишда қуйидаги жихатларни ҳам кўриб ўтадилар. қимматбаҳо қоғозлар узоқ ва қисқа муддатга қўйилганлиги, режа бўйича ёки

режада белгиланмаганлиги, режа бўйича қайтими ҳамда ҳақиқатдаги қайтими, бозор баҳосини ўсиши ёки камайиши, улардан фойдаланишнинг муқобил йўналишлари уларнинг ҳар бирининг алоҳида тури бўйича солиштириб чиқилади.

Бу билан молиявий қўйилмалардан қай даражада фойдаланиш ҳолатини йиллар бўйича ҳам ўрганиш мумкин. У ҳолда қимматбаҳо қўозларнинг ҳар бир йилдаги қиймати (нархи ошиши ёки пасайиши кўрсатилган ҳолда) келтирилган фоизлари ҳамда уларнинг фарқлари ўрганиб чиқилиб муқобил вариантлар билан таққосланади.

Албатта, молиявий қўйилмалардан келадиган фоизларни ҳисоблашда у бўйича ишлаб чиқилган давлат солиқ сиёсатини ҳам кўриб чиқиш зарур. Чунки, солиқлар олинадиган фойда суммасини камайтиради.

Фикримизча, узоқ муддатли молиявий қўйилмаларга маблаъларни бўш турган пул маблаълари ёки етарли имкониятда фойдаланилмаётган асосий ва оборот фондларини қўйилса, корхона учун самаралироқ бўлар эди.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- инвестиция фаолияти;
- инвестиция турлари;
- ишлаб чиқариш инвестицияси;
- молиявий инвестиция;
- капитал ўйилма ва инвестиция;
- инвестицион муҳит;
- инвестицион лойиҳалар;
- инвестиция rischi;

Такрорлаш учун саволлар

1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицион фаолияти деганда нима тушунилади?
2. Инвестиция фаолиятининг ўндай турлари мавжуд?
3. Ишлаб чиқариш инвестицияси ўндай таҳлил этилади?
4. Молиявий инвестиция нима ва у ўндай таҳлил этилади?
5. Инвестиция билан капитал ўйилмалар ўртасида ўндай ўхшашлик ва фарқланишлар мавжуд?
6. Хўжалик субъектларининг инвестицион фаолиятини жадаллаштириш учун нима ўилиш керак?
7. Инвестицион лойиҳаларнинг rischi ўндай аниўланади ва таҳлил ўилинади?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

.

2-топшириқ

КОРХОНАНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ
ФАОЛИЯТИНИ ТАХЛИЛИ**17.1. Ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйишнинг иқтисодий ва хуқуқий негизлари ва уни Ўзбекистон Республикасида ривожлантириш истиқболлари.**

Ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйиш ва ривожлантириш иқтисодий ҳаракатда асосий йўналишлардан бири сифатида олинади. Негаки, ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш ва жаҳон бозорининг актив иштирокчисига айланиш корхоналар фаолиятининг муҳим ва самарали йўналишларидан бири ҳисобланади. Шу жиҳатдан, ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйиш ва унинг ривожланиш истиқболларини белгилашга давлат дастурини тузиб чиқишда ва бу борада иқтисодий ва ҳуқуқий негизларни белгилашга муҳим аҳамият қаратилади.

Мамлакатни иқтисодий-ижтимоий ривожлантиришни ташқи иқтисодий фаолиятсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида фаолиятнинг турли соҳаларида хориж билан алоқада ва ҳамкорликда бўлишни, маҳсулот, иш ва хизматлар бўйича жаҳон бозори аренасига чиқиш ва унда муқим ўрин эгаллашнинг имкон шартларини белгилаб олишни ҳам талаб этади.

ҳозирги кунда Республикамизда хориж билан иқтисодий алоқаларнинг ривожини ва истиқболини ижобий баҳолаш мумкин. Негаки, мустақиллик йилларида турли мулк шаклидаги 3500 дан ортиқ қўшма ва ҳамкорликдаги корхоналар ташкил этилди. Бугунги кунда уларнинг 2000 дан ортиғи фаол иш олиб бормокда.

Ушбу корхоналар асосан республиканинг ички истеъмолига қаратилган. Лекин иқтисодий имкониятларнинг ва ҳуқуқий мезонларнинг имкон шартларидан тўла фойдалана олаётганимиз йўқ. Негаки, ташкил этилган ва рўйхатга олинган мавжуд 3500 дан ортиқ қўшма корхоналарнинг 40 фоизидан ортиғи ҳали тўла ишга туширилганича йўқ. Ақиқатда амалда умуман фаолият олиб бормаяпти. Уларнинг айримлари қайта расмийлаштириш ва фаолият шаклини ўзгартириш ҳаракатида бўлса, айримлари ҳали ўз фаолиятларини йўлга қўя олганлари йўқ.

Республикамиз ташқи иқтисодий фаолиятини йўлга қўйиш юзасидан тўла иқтисодий асосга эга. Лекин бу иқтисодий асосда мақсадли ва келажакни кўзлаб фойдалана олаётганимиз йўқ. Негаки, республикамизда ташкил этилаётган асосий қўшма корхоналарни тўла қувват даражасида ишлата олмаётимиз.

Аввало иқтисодий имкониятлар деганда нима тушинилади. Иқтисодий имкониятлар шуки қўшма ва ҳамкорликдаги фаолиятни йўлга қўйишнинг молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларига тўла эгамиз. Молиявий имконият шуки, Республика ҳар қандай фойдали ва мақсадли лойиҳа учун маблағлар топа олади. Шу жумладан, корхоналар ҳам. Улар фаолиятини йўлга қўйишда аввало давлат бош ҳамкор ва қафолат субъекти сифатида чиқмоқда. Республикамизга манфаати тегадиган ҳар қандай мақсадли лойиҳа биз учун мақбул ва фойдали саналади. Шу жиҳатдан, биз чет эллик ҳамкорларга табиий қазилмаларни қайта ишлашга, хом ашёларимизни қайта ишлашга, оғир саноатни ривожлантиришга биргаликда ҳамкорлик қилишга изн бердик.

Маълумки, Республикамиз аграр-индустриал мамлакат ҳисобланади. Унда бевосита саноатда қайта ишланадиган ўта муҳим ва қимматли маҳсулотлар яратилади. Мустақил республикамиз олтин қазиб олиш бўйича дунда 5-ўринда, пахта хом-ашси бўйича 3-ўринда туради. Пахта бўйича йиллик ялпи ҳосили 3.0, 3.3 млн тоннани ташкил этади. Бундан бевосита тола шаклида 1.2-1.5 млн тонна тола ажратилади. Бугунги кунда қайта ишланган пахта толасининг асосий қисми чет элга сотилмоқда. Республикани иқтисодий ривожлантириш истиқболларида пахтани хом-ашс сифатида сотиш эмас, балки, уни секин-аста тайр маҳсулотлар сифатида сотишга ўтиш шартлари белгиланган.

қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган қорақўл тери ва пилланинг сотилишида ҳам бевосита шу жиҳатларни кўриш мумкин. Яратилган асосий маҳсулот натурал шаклда чет элга сотилмоқда. Ваҳоланки, уни қайта ишлаш ва жаҳон андозаларидаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни имкони бўлмапти. Бунинг албатта обектив ва субектив сабабларни санаб ўтиш мумкин.

Республикамиз заминида мавжуд бўлган табиий ресурслар бўйича шуни таъкидлаш лозим. Мавжуд алюминий захиралари, қимматли тошлар ва металллар захиралари, табиий газ ва маданли рудаларнинг мавжудлиги ҳам бизни ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйишимизда моддий, иқтисодий асос сифатида олиниши мумкин.

Меҳнат ресурслари бўйича. Республикамизда ҳозирда меҳнат қилиш лақатида 8 млн га яқин аҳоли мавжуд. Уларнинг ҳам асосий қисми қишлоқ хўжалигида банд. Мавжуд меҳнат ресурсларининг деярлик 60 фоизга яқини қишлоқ хўжалиги ва унга хизмат кўрсатувчи соҳаларда банд.

Меҳнат ресурсларининг нисбий ортиқчалиги ниҳоятда юқори. Бу эса улардан самарали фойдаланишга катта таъсир ўтказмоқда.

Меҳнат ресурсларининг нисбий ортиқчалиги шуни характерлайдики Республикамизда ҳалқ хўжалигида керагидан ортиқча бандлик мавжуд.

Бу бандлик эса уларнинг сифатида ва қайта тикланишига актив таъсир этмоқда.

Мавжуд меҳнат ресурсларининг ортиқчалиги эса уларга тўланадиган меҳнат ҳақининг ақи ишчи кучининг бозор қийматини ниҳоятда тушириб юборган. Ташқи иқтисодий фаолиятда эса меҳнат ресурсларининг арзонлиги муҳим фактор сифатида олинади.

ҳуқуқий негизлар бўйича ҳам албатта ибратли ишлар амалга оширилди ва амалга оширилмоқда.

Жумладан, Республика Олий Мажлиси томонидан ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ бўлган қатор ҳуқуқий актлар қабул қилинган. Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши ва унинг халқаро ҳуқуқий нормаларга мослигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу қонунда корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш шартлари, ҳолати ва тартиби белгиланган. Шу билан бирга, ҳар бир корхона албатта мустақил ташқи иқтисодий фаолият билан қонун чегарасида шуғулланиши мумкин.

Республикамиз ҳукумати томонидан ташқи иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш ва ривожлантириш мақсадида белгиланган чора тадбирлар мақсади ҳам, аввало республикамизнинг ташқи савдо оборотини яхшилашга, унда ижобий фарқланишга чиқишга қаратилган.

Республикамиз Президенти томонидан ташқи фаолиятни ривожлантириш чора-тадбирлари бўйича Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларини мақсади ҳам шунга қаратилган.

Шунингдек, солиқ қонунчилиги бўйича ҳам ташқи иқтисодий фаолиятдан олинган даромадларга имти³зли солиқ ставкаларини қўллаш, маҳсулотларнинг назоратдаги қаторлари бўйича имти³з шартлари ва кўплаб имти³зларнинг белгиланиши ҳам ташқи иқтисодий фаолиятни йўлга қўйишда қўл келмоқда.

Республика ташқи иқтисодий фаолиятини йўлга қўйишнинг бош шартларидан бири сифатида бевосита мамлакатимиздаги осойишталикни ҳам олишимиз мумкин.

Албатта ташқи иқтисодий фаолиятда бўлиш ва ҳамкорликни йўлга қўйиш таваккалик ҳисси билан эмас, балки олдиндан пухта ўйланган ҳолда амалга оширилади. Бу борада албатта халқаро бизнес тили бўлган бухгалтерия ҳисоби маълумотларига алоҳида аҳамият берилади.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотларини фақат чуқур таҳлилий ечимлар асосидагина ўқиш ва ўрганиш мумкин. Шу жиҳатдан ташқи иқтисодий ҳаракатни белгилашда ва йўлга қўйишда таҳлил бизнинг асосий амалий қуролимиз сифатида қаралади.

17.2. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ташқи иқтисодий фаолиятини таҳлил этишнинг мазмуни ва моҳияти

Ташқи иқтисодий фаолият таҳлили иқтисодий таҳлилнинг муҳим бўлими сифатида алоҳида ўрганилади. Ташқи иқтисодий фаолиятда таҳлилни аввало бошқарувнинг ва ҳаракатнинг муҳим шарти сифатида ўтказамиз. Таҳлил этиш асосида корxonанинг ташқи иқтисодий фаолиятини йўлга қўйишнинг ташкилий шакллари, маҳсулот иш ва хизматларни экспорти ва импорти ўзгаришлари, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга, товарлар экспорти ва импортининг тузилишига, товарларни кредит шартларида сотиш ва сотиб олиш, экспорт ва импорт операцияларидан даромадлар ва харажатлар ўзгаришига баҳо бериш, фойда ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш, корхона ташқи савдо оборотини ўстириш юзасидан корхонада мавжуд бўлган ички имкониятлар ва уларни йўлга қўйиш чора тадбирларини белгилаб бериш, ҳамкорликни йўлга қўйишнинг техник лойиҳаларини тузиб чиқиш ва йўлга қўйиш, корхона ташқи иқтисодий фаолиятига қисқача ташхис қўйиш ва шарҳлар бериш ташқи иқтисодий фаолият таҳлили мазмунини ташкил этади.

Таққосланувчи муҳим кўрсаткичлар сифатида албатта умумлашган ҳолда қуйидаги иккита кўрсаткич олинади.

1. Экспорт ҳажми
2. Импорт ҳажми

Экспорт операциялари таҳлили бўйича ташқи савдо обороти бўйича сотилган маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажми ва уларнинг режага ³ки ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо берилади. Муҳим аҳамият экспорт ҳажмининг таркибига қаратилади.

Экспорт ҳажми ва унинг ўзгаришини омилли таҳлил этиш таҳлилнинг муҳим қатори сифатида қаралади. Бунда экспорт ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи миқдор ва сифат омиллар ўрганилади.

Миқдор омил сифатида миқдорий ифодага эга бўлган кўрсаткич олинади. Сифат омил сифатида корxonанинг муҳим иқтисодий самарадорлигини характерловчи кўрсаткичларнинг ўзгариши олинади.

Импорт операциялари таҳлилида импорт ҳажми бўйича режа бажарилиши ва динамикаси, таркиби, тузилиши, импорт операцияларидан даромадлар ва

харажатлар, импорт операциялари фойдалилиги, импорт ҳажмига таъсир этувчи омиллар таҳлилига баҳо берилади.

Импорт ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар сифатида импорт қилинган товарлар миқдорий ҳажмининг ўзгариш, ҳамда импорт қилинган товарлар баҳосининг ўзгаришини киритиш мумкин.

Кредитга олинган товарлар ва уларнинг ялпи импорт ҳажмидаги салмоқига баҳо беришга ҳам таҳлилда муҳим эътибор берилади.

17.3. Экспорт операцияларининг таҳлили

Ташқи ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиш ва жаҳон бозорининг актив иштирокчиси ҳамда субъектнинг бош мақсадидир. Бу бевосити корхона, фирма маҳсулотларининг жаҳон бозорига чиқиши ва уни банд этиши, ўз харидорини топишида корхона истиқболини белгилаши, фаолияти натижавийлигини ўстиришнинг муҳим омили сифатида қаралади.

Экспорт операциялари таҳлили корхонанинг ташқи иқтисодий фаолияти ва унинг самарадорлиги кўрсаткичларига иқтисодий ташҳис қўйилади. Бу бевосита ташқи савдо обороти ҳажмини ўстириш ва фойдалилигини таъминлашнинг мавжуд ички имкониятларини ўрганишни ҳам ўз ичига олади.

Экспорт операцияларини таркибини ўрганишда ялпи экспорт ҳажмида алоҳида олинган товарлар ва қи таровлар гуруҳининг мулоқ ва нисбий даражаларига баҳо берилади. Шунингдек, ташқи савдо фаолияти бўйича сотилган маҳсулот, иш ва хизматлар тури бўйича тақсими, ташқи савдонинг мамлакатлар бўйича сотиш ҳажми, ҳудудлар бўйича тақсими (мустиқил ҳамдўстлик мамлакатлари, яқин шарқ мамлакатлари, Европа мамлакатлари ва ҳ.к.) баҳо берилади.

Ташқи савдо обороти бўйича режа-топшириқларнинг бажарилишига аҳамият берилади. Шунингдек, ташқи савдо обороти динамик ўзгаришлар эътиборга олинади.

Ташқи савдо обороти динамикаси деганда, унинг йиллар бўйичи ўзгариш даражалари тушунилади. Таҳлилда, шунингдек, экспорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таркибига бевосита ҳисоб-китоб қилинадиган, сотилган товарлар, ишлар ва хизмат баҳосинининг ўзгариши ва физик ҳажмининг ўзгаришлари киритилади.

87-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятини ташқи савдо айланма режасининг бажарилиши

Маҳсулот турлари	Режа		Ҳақиқатда		Ялпи маҳсулот		Режа бажарилиши %
	Миқ-Дори Дона	Баҳо, сўм	Миқ-Дори Дона	Баҳо, сўм	Режа Минг сум	Ҳақ минг сум	
1	2	3	4	5	6	7	8
А	100	5000	120	6000	50,0	72,0	144,0
Б	80	3000	100	3500	24,0	35,0	145,8

Жами	*	*	*	*	74,0	107,0	144,6
------	---	---	---	---	------	-------	-------

Корхонада экспорт ҳажми «А» маҳсулот тури бўйича +44, фоизга, «Б» маҳсулот тури бўйича +45,8 фоизга ошириб бажарилган. Таъсир этувчи омиллар тахлилини ҳам юқоридаги жадвал маълумотлари асосида баҳолаш мумкин. Корхона ташқи савдо оботроти режага нисбатан «А» маҳсулот тури бўйича 22минг сўмга, «Б» маҳсулот тури бўйича 11 минг сўмга ошиши кузатилган. Бу ўзгаришлар таъсирини қуйидаги бо`ланишлар асосида аниқлаш мумкин

«А» маҳсулот тури бўйича ялпи савдо ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таъсири:

1. «А» маҳсулот миқдорининг ўзгариши ҳисоби.

$120-100 \cdot 5000 = +10,0$ минг сўм.

2. «А» маҳсулот баҳосининг ўзгариши ҳисобига

$6000-5000 \cdot 120 = +12,0$ минг сўм

ҳар икки омил йи`индиси $= 10,0 + 12,0 = +22,0$ минг сўм

«Б» маҳсулот тури бўйича маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар:

1. «Б» маҳсулот миқдорининг ўзгариши ҳисоби

$100-80 \cdot 3000 = +6,0$ минг сўм

2. «Б» маҳсулот баҳосининг ўзгариши ҳисобига

$3500-300 \cdot 100 = 5,0$ минг сўм.

Иккала омил йи`индиси $= +6,0 + 5,0 = 11,0$ минг сўм.

Юқоридаги бо`ланишларни жами маҳсулот қатори бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин.

Экспорт операциялари тахлилида корхона ташқи иқтисодий фаолияти бўйича савдо обороти ақи иш ҳажми ўзгаришларига таркибли ва умумий асосда баҳо берилади.

17.4. Импорт операцияларининг тахлили

Импорт операциялари тахлилида импорт ҳажмининг режа ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига ва таркибига, шунингдек, ҳудудлар ва мамлакатлар бўйича ҳажмига баҳо берилади.

Импорт ҳажми бўйича режа бажарилиши ва динамикаси мутлоқ ва нисбий ўзгаришларда ўрганилади. Унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар аниқланади ва баҳоланади.

Импорт ҳажми билан экспорт ҳажми орасидаги нисбат тахлилнинг муҳим қатори ҳисобланади. Улар орасидаги нисбат баланси орқали мамлакат ялпи миллий маҳсулот ва ялпи ички маҳсулотлари аниқланади. Яъни ялпи миллий маҳсулот ҳажмини аниқлашда ташқи савдо оборот бўйича мутлоқ фарқланиш қўшилган чегирилган ҳолда умумий кўрсаткич аниқланади.

Ташқи савдо оборотида мусбат фарқланишга эга бўлиш шартлари шу асосда бошқарилади ва белгиланади. Бу жиҳат ўзгаришлар кўпроқ макро даражадаги тахлилда ўрганилади ва мамлакат иқтисодининг истикбол кўрсаткичлари дастакларини тузиб чиқишда фойдаланилади.

Импорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида импорт ҳажми ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларнинг таҳлилини кўриб ўтиш мумкин.

88-жадвал

«ABC» акционерлик жамиятини импорт ҳажми режасининг бажарилиши ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича		ҳақиқатда		Ялпи импорт ҳажми		Режа бажарилиши, %
	Миқдор	Баҳо	Миқдор	Баҳо	Режа	ҳақ.	
1	2	3	4	5	6	7	8
А-маҳсулот	50	2000	62	3000	100	186	186,0
Б-маҳсулот	40	1000	60	1500	40	90	225,0
Жами	90		122		140	276	197,1

Корхонада импорт ҳажми бизнес режага нисбатан кескин ошган. Жумладан, “А” маҳсулот тури бўйича ўсиш 86 %ни, “Б” маҳсулот тури бўйича ўсиш эса 2,25 маргани ташкил этган. Корхона бўйича жами ўсиш 97,1 фоизни ташкил этган.

Импорт ҳажмининг ўзгаришида миқдор омил ўзгариши ҳисобига ялпи импорт ҳажми қуйидаги ўзгаришга эга бўлган.

$$1. (62-50*2000+60-40*1000)=+24,0+20,0=44,0 \text{ минг сўм.}$$

Импорт ҳажмининг ўзгариши баҳо омилининг таъсирида ялпи импорт ҳажми қуйидаги ўзгаришга эга бўлган.

$$2. (3000-2000*62+1500-1000*60)=+62,0+30,0=92,0 \text{ минг сўм}$$

Ҳар иккала омил таъсирида импорт ҳажми ўсиши қуйидагича бўлган:
 $+44,0+92,0=136,0 \text{ минг сўм}$

17.5. Экспорт-импорт операцияларидан олинган даромад ва харажатлар таҳлили

Экспорт-импорт операциялари бўйича самарадорлик кўрсаткичлари сифатида экспорт-импорт операциялари бўйича даромадлар ва харажатларнинг нисбий ўзгаришларига баҳо берилади ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ўрганилади.

Экспорт-импорт операцияларидан олинган фойда суммасининг ошиши биринчидан, корхона иқтисодий ривожига таъсир этса, иккинчи тамондан, мамлакат валюта резервининг шаклланиши ва унинг ортишига имкон беради. Корхонада валюта тушумларининг ортиши эса эркин иқтисодий ҳаракатда бўлиш ва чет эл билан алоқаларни ривожланишда муҳим молиявий таянч бўлади.

Экспорт операциялари таҳлилида экспорт ҳажмидан олинган натижа ва унинг рентабеллигига муҳим эътибор берилади. Буни қуйидаги бо`ланишлар асосида аниқлашимиз мумкин.

«ABC» акционерлик жамиятининг Экспорт операцияларидан олинган фойдаси ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
Маҳсулот, иш ва хизматлар экспортдан олинган тушум, минг сўм ҳисобида	100000	120000	+20000
Экспорт қилинган маҳсулот, иш ва хизматлар таннархи, минг сўм ҳисобида	85000	95000	+10000
Экспорт ҳажмидан олинган фойда, минг сўмда	15000	25000	+10000
Рентабеллик даражаси, %	15,0	20,8	+5,8

Корхонада экспорт ҳажмидан олинган фойда суммаси ўтган йилга нисбатан 10000 минг сўмга ортган. Бу ўзгариш бевосита экспорт ҳажмининг ^аки олинган даромадлар суммасининг ўзгариши ҳисобига ҳамда экспорт қилинган маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш таннархининг ўзгариши ҳисобига рўй берган. Буни куйидаги боʻланишлар орқали топишимиз мумкин.

Агарда, корхона экспорт операциясидан ўтган йил маҳсулот, иш ва хизматларни ишлаб чиқариш таннархида жорий давр тушумларига ^аки даромадларига эга бўла олганда корхона кўшимча қанча фойдага эга бўлиши мумкин эди.

Буни куйидагича аниқлаш мумкин. Яъни, маҳсулот, иш ва хизматлар жорий давр экспортдан олинган даромад суммасидан уларнинг ўтган давр бўйича ишлаб чиқариш таннархи чегирилган ҳолда.

$$12000-85000=35000 \text{ минг сўм.}$$

Демак, корхона бу ҳолатда кўшимча 35000 сўмлик фойдага эга бўлган бўлар эди.

1. Экспорт ҳажмининг ўзгариши ҳисобига олинган фойда суммаси:
 $35000-15000=+20000$ минг сўм.

2. Экспорт қилинган маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш таннархининг ўзгариши ҳисобига ўзгариши:
 $25000-35000=-10000$ минг сўм

Ҳар иккала омил таъсирида экспорт ҳажмидан олинган фойда суммаси= $+20000-10000=+10000$ минг сўм бўлган.

Корхонада маҳсулот экспорти бўйича фойдалилик, яъни, рентабеллик даражаси 5,8 фоизга ўсган. Бу ўзгаришни ҳам юқоридаги боʻланишда аниқлаш мумкин.

$$\text{Шартли рентабеллик} = 25000/100000 * 100 = 25 \%$$

1. Фойда суммасининг рентабелликка таъсири:
 $25,0-15=+10,0 \%$

2. Тушум суммасининг рентабелликка таъсири:

20,8-25,0=-4,2 %

Ғар иккала омил таъсирида экспорт ҳажми рентабеллиги 5,8 % га ортган.

Мавзу бўйича таянч иборалар

- ташўи иўтисодий фаолият;
- экспорт операцияларининг таҳлили;
- импорт операцияларининг таҳлили;
- экспорт-импорт операциялари самарадорлиги;
- ташўи савдо обороти.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ташўи иўтисодий фаолият деганда нимани тушунаси?
2. Хўжалик субъектларининг ташўи иўтисодий фаолиятини таҳлил ўилишдан маўсад нима?
3. Ташўи иўтисодий фаолиятни ўрганишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат бўлади?
4. Экспорт операциялари ўандай таҳлил этилади?
5. Импорт операциялари ўандай таҳлил этилади?
6. Экспорт-импорт операцияларининг самарадорлиги ўандай ўрганилади?
7. Ташўи савдо оборотида ижобий сальдога эришиш учун ўандай ишларни амалга ошириш керак?
8. Экспорт операцияларидан олинган фойда ва унга таъсир этувчи омиллар ўандай таҳлил этилади?

Мустақил ўрганиш учун топшириқлар

1-топшириқ

.

2-топширик

.

ЎЗ-ЎЗИНИ ТЕКШИРИШ ВА БИЛИМИНИ МУСТАХКАМЛАШ УЧУН ТЕСТЛАР

1. Таҳлил сўзининг луғавий мазмуни нимани англатади?

- a) “таҳлил” лотинча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- b) “таҳлил” французча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- c) “таҳлил” грекча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- d) “таҳлил” инглизча сўздан олинган бўлиб, “бутунни бўлакчаларга бўлиб ўрганаман” маъносини англатади;
- e) “таҳлил” русча сўздан олинган бўлиб, “оддийдан мурраккабга қараб ўрганаман” маъносини англатади.

2. Ўзбекистон Республикасида йиллик молиявий ҳисобот шакллари қайси шакллар киритилган?

- a) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўрисидаги ҳисобот, ишлаб чиқариш қарорлари тўрисидаги ҳисобот;
- b) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўрисидаги ҳисобот;
- c) Молиявий натижалар тўрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўрисидаги ҳисобот, Корхона сарф-харажатлари тўрисидаги ҳисобот, Меҳнат ҳисоботи;
- d) Бухгалтерия баланси, Молиявий натижалар тўрисидаги ҳисобот, Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўрисидаги маълумотнома, Асосий воситалар ҳаракати тўрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўрисидаги ҳисобот;
- e) Бухгалтерия баланси, Асосий воситалар ҳаракати тўрисидаги ҳисобот, Пул оқимлари тўрисидаги ҳисобот, Хусусий капитал тўрисидаги ҳисобот, Меҳнат ҳисоботи.

3. Иқтисодий таҳлилнинг энг асосий вазифалари қайси жавобда тўри ақс эттирилган?

- a) Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; Корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чоратadbирларни қўллаш йўллари ишлаб чиқиш; Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал ўилишликни мунтазам текшириб туриш; Корхоналарда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниқлаш; Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳолини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни

корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш; Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, ил'ор 'оя ва тажрибаларни ўрганила^атган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш; Корхоналарни ривожлантиришнинг жорий ва истиўболли режаларини тузиш учун иўтисодий кўрсаткичлар асосини аниўлаш; Корхоналарнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниўлаш; Таҳлил учун керакли ахборот манбаларини тўплаш ва уларнинг тў'рилигини текшириш;

- b)** Моддий, меҳнат ва молиявий бойликлардан самарали ва оқилона фойдаланганликка баҳо бериш; Корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўлларини ишлаб чиқиш; Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал ўилишликни мунтазам текшириб туриш; Корхоналарда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниўлаш; Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш; Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, ил'ор 'оя ва тажрибаларни ўрганила^атган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш; Энг тўғри ва оўилона, келгусида иш юритиш ва корхоналарни бошўариш бўйича хулосалар бериш; Корхоналарни ривожлантиришнинг жорий ва истиўболли режаларини тузиш учун иўтисодий кўрсаткичлар асосини аниўлаш;
- c)** Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш; Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, ил'ор 'оя ва тажрибаларни ўрганила^атган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш;
- d)** Ўрганилаётган объектга (ҳодисага) тўғри ва ҳолисона баҳо бериш; Корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш; Тузилган бизнес режаларнинг тўғри ва илмий асосланганлигига баҳо бериш; ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омилларни ишнинг самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш; Бизнес режанинг бажарилиши натижасида корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминланиши, унинг иқтисодий қудратини яхшиланиши, ҳар бир хўжалик субъектининг рақобатбардошлилигини оширилиши учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ўрганиш; Моддий, меҳнат ва молиявий бойликлардан самарали ва оқилона фойдаланганликка баҳо бериш; Корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг тўловга қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йўлларини ишлаб чиқиш; Хўжалик ҳисоби тамойилларига, тижорат ҳисоб-китобларига амал

- ўилишликни мунтазам текшириб туриш; Корхоналарда мавжуд бўлган самарадорликни ошириш йўлида уларнинг имкониятларини аниўлаш; Корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка кўрсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш; Корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, ил`ор `оя ва тажрибаларни ўрганила^атган ҳодисага қўллаш йўл-йўриқларини кўрсатиб бериш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш; Энг тўғри ва оўилона, келгусида иш юритиш ва корхоналарни бошўариш бўйича хулосалар бериш; Корхоналарни ривожлантиришнинг жорий ва истиўболли режаларини тузиш учун иўтисодий кўрсаткичлар асосини аниўлаш; Режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга бо`Елиў бўлган ва бо`Елиў бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниўлаш; Корхоналарнинг хўжалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниўлаш;
- е) Тўри жавоб йўк.

4. Таҳлил фанининг предметиға қайси жавобда тўри таъриф берилган?

- а) Хўжаликларнинг ишлаб чиқариш мабла`ларидан фойдаланишини ўрганишға айтилади;
- б) Таҳлил фанининг предмети деб – Хўжаликнинг барча жара^анларидаги ўзгариш ва фарқлари сабабини ўрганишға айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қила^атган объектив ва субъектив қонунларға таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- в) Таҳлил фанининг предмети деб – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жара^анларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, инновацион бойликларидан оқилона фойдалана^атганлигиға баҳо беришға айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қила^атган объектив ва субъектив қонунларға таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- д) Таҳлил фанининг предмети деб - хўжалик жара^анларини иқтисодий манбалардан фойдаланиб ўрганишға айтилади;
- е) Таҳлил фанининг предмети деб – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жара^анларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, тўлов қобилияти, рақобатға чидамли бўлиб фаолият кўрсатиши учун зарур техник, ташкилий, моддий, молиявий, инновацион бойликларидан оқилона фойдалана^атганлигиға баҳо беришға айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қила^атган объектив ва субъектив қонунларға таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади.

5. Таҳлил фанининг методига қайси жавобдаги таъриф мос келади?

- a) Ёқдорлик асосида таҳлил фанининг асосий вазифаси (мақсади), ҳақиқатни, шунингдек, ҳақиқатдан фарқ қилишни аниқлаш ва ҳақиқатни янада яқинроқ аниқлашга ҳисил қилишнинг асосий вазифаси идеалистик асосда аниқлаш;
- b) Таҳлил фанининг методи деб, ҳодиса ва жараҳатларни ўрганишга ижодий аниқлаш тушунилади;
- c) Таҳлил фанининг методи деб, ҳодиса ва жараҳатларни ўрганишга тизимли аниқлаш тушунилади;
- d) Ёқдорлик асосида таҳлил фанининг асосий вазифаси (мақсади), ҳақиқатни, шунингдек, ҳақиқатдан фарқ қилишни аниқлаш ва ҳақиқатни янада яқинроқ аниқлашга ҳисил қилишнинг асосий вазифаси материалистик-адиалистик асосда аниқлаш;
- e) Таҳлил фанининг методи деб, ҳодиса ва жараҳатларни ўрганишга комплекс аниқлаш тушунилади.

6. ўрганадиган даврига қараб иқтисодий таҳлилнинг турлари қайси жавобда тўри акс эттирилган?

- a) Жорий таҳлил, бошқарув таҳлили, молиявий таҳлил;
- b) Тезкор таҳлил, ички таҳлил, ташқи таҳлил;
- c) Тезкор таҳлил, истиқболли таҳлил, хўжаликлараро таҳлил;
- d) Тезкор таҳлил, жорий таҳлил, функционал қийматли таҳлил, хўжаликлараро таҳлил;
- e) Тезкор таҳлил, жорий таҳлил, истиқболли таҳлил.

7. Корхоналарни бошқаришдаги ўрнига қараб иқтисодий таҳлилнинг турини белгиланг.

- a) Бошқарув (ички) таҳлил ва молиявий (ташқи) таҳлил;
- b) Молиявий таҳлил ва жорий таҳлил;
- c) Бошқарув таҳлили ва тезкор таҳлил;
- d) Бошқарув таҳлили ва истиқболли таҳлил;
- e) Молиявий таҳлил, тезкор таҳлил ва жорий таҳлил.

8. Таҳлилнинг энг асосий тамойиллари қайси жавобда тўлиқ акс эттирилган?

- a) Ишончлилик, бетарафлилик, даврийлик, таўўосланувчанлик, пулли баҳолаш, ҳисобга олиш, аниқ баҳолаш;
- b) Тизилмалилик, ишончлилик, бетарафлилик, даврийлик, таўўосланувчанлик, пулли баҳолаш, ҳисобга олиш, мазмуннинг шаклдан устунлиги, аниқ баҳолаш, узлуксизлик;
- c) Таҳлил дастурини тузиб олишлик, тизилмалилик, ишончлилик, бетарафлилик, даврийлик, таўўосланувчанлик;
- d) Тизилмалилик, ишончлилик, бетарафлилик, даврийлик, таўўосланувчанлик, мазмуннинг шаклдан устунлиги, аниқ баҳолаш, узлуксизлик;

- e) Ишончлилик, бетарафлилик, даврийлик, таўўосланувчанлик, узлуксизлик.

9. Молиявий менежментда таҳлилнинг қайси тамойиллари тўлиқ амал қилади?

- a) Аниқ ва ҳаққонийлик, кераклилик ва оперативлилик, ижодийлик;
b) Холисоналик, тўрилик, комплекс ва тизимлилик;
c) Ижодийлик, оперативлилик;
d) Аниқ ва ҳаққонийлик, комплекс ва тизимлилик;
e) Холисоналик, кераклилик ва ижодийлик.

10. Таҳлил жараҳида қандай турдаги ахборот манбаларидан фойдаланилади?

- a) Иқтисодий ва ҳуқуқий;
b) Иқтисодий;
c) ҳуқуқий ва табиий экологик;
d) Иқтисодий, ҳуқуқий-меҳарий, илмий-технологик, табиий-экологик ва бошқа турдаги маълумотлар;
e) Иқтисодий-экологик ва ҳуқуқий.

11. Ижодий аҳдошиш тамойили таҳлилнинг қайси турига кўпроқ мос?

- a) Истикболли таҳлилга хос;
b) Жорий таҳлилга хос;
c) Бошқарув таҳлиliga хос;
d) Молиявий таҳлилга хос;
e) Функционал таҳлилга хос.

12. Функционал қийматли таҳлилнинг асосий тамойиллари нималардан иборат?

- a) Тизимли, комплекс, ижодий янгилаш фикрлаш, назарий ва амалий билимларни умумлаштириш;
b) Тизимли, комплекс, сон ва сифат ўзгаришлар, инкорни-инкор этиш;
c) Холислик ва ҳаққонийлик;
d) Диалектик ривожланиш;
e) Иқтисодий ва ижтимоий ягоналик.

13. Иқтисодий таҳлилнинг тизимли ва комплекс ўрганиш тамойили нималарда намоҳн бўлади?

- a) Иқтисодий, сиҳсий, ижтимоий ҳодиса ва жараҳларнинг бирлигида;
b) Иқтисодий ва экологик ҳодиса ва жараҳлар бирлигида;
c) Диалектик аҳдашишда;
d) Кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишда;

- e) Барча турдаги иқтисодий манбалардан ва кўрсаткичлар тизимидан фойдаланган ҳолда диалектик аҳоли иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва экологик бирликни таъминлашда.

- 14. Таҳлил фанининг ўзбекистон Республикасида вужудга келиши ва тарихий тараққи^ат жара^анида аталган номлари қайси жавобда тўри кетма-кетликда акс эттирилган?**
- a) Балансни таҳлил қилиш, ҳисобот таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Хўжалик фаолияти таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий ва бошқарув таҳлили;
 - b) Балансшунослик, Баланс талқини, Балансни таҳлил қилиш, ҳисобот таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Социал-иқтисодий таҳлил, Хўжалик фаолияти таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий ва бошқарув таҳлили;
 - c) Балансшунослик, Балансни таҳлил қилиш, ҳисобот таҳлили, Социал-иқтисодий таҳлил, Хўжалик фаолияти таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий ва бошқарув таҳлили;
 - d) ҳисобот таҳлили, Баланс талқини, Балансни таҳлил қилиш, Иқтисодий таҳлил, Хўжалик фаолияти таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий ва бошқарув таҳлили;
 - e) Хўжалик фаолияти таҳлили, Балансни таҳлил қилиш, ҳисобот таҳлили, Иқтисодий таҳлил, Молиявий таҳлил, Социал-иқтисодий таҳлил, Иқтисодий таҳлил, Бошқарув таҳлили;
- 15. ўзбекистон Республикасида таҳлил фанининг яратилиш даврлари ва уларнинг йиллари ҳамда даврларнинг номланиши қайси жавобда тўлиқ ҳамда кетма-кетликда берилган?**
- a) 5 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 50 йилларига тўри келиб, фаннинг ташкил топиш даври деб номланган; 2-давр XX-асрнинг 60 йилларига тўри келиб, собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври деб номланган; 3-давр 70 йилларга тўри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқ^асида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 4-давр 80-йилларнинг бошларига тўри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ўзбек тилида ^азилиши ва вужудга келиш даври деб номланган; 5-давр 90-йилларга тўри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган;
 - b) 4 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 70 йилларига тўри келиб, собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври деб номланган; 2-давр 80 йилларга тўри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқ^асида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 3-давр 90-йилларнинг бошларига тўри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ўзбек тилида ^азилиши ва вужудга келиш даври деб номланган; 4-давр Мустақиллик йилларига тўри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган;
 - c) 5 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 60 йилларига тўри келиб, шаклланиш даври деб номланган; 2-давр XX-асрнинг 70 йилларига

тўри келиб, собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври деб номланган; 3-давр 80 йилларга тўри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқ^асида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 4-давр 90-йилларнинг бошларига тўри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ўзбек тилида ^азилиши ва вужудга келиш даври деб номланган; 5-давр Мустақиллик йилларига тўри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган;

- d) 4 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 30-50 йилларига тўри келиб, шаклланиш даври деб номланган; 2-давр XX-асрнинг 60-80 йилларига тўри келиб, собиқ иттифоқ ичида ўз ўрнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври деб номланган; 3-давр 90 йилларга тўри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқ^асида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 4-давр 90-йилларнинг охири ва XXI-асрнинг дастлабки йилларига тўри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган;
- e) 3 та даврга бўлиниб: 1-давр XX-асрнинг 60-70 йилларига тўри келиб, шаклланиш даври деб номланган; 2-давр 80-90 йилларга тўри келиб, иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқ^асида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври деб номланган; 3-давр Мустақиллик йилларига тўри келиб, иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари, молиявий таҳлил бўйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши ҳамда бу бўйича турли қарашларнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланган.

16. Таҳлил натижаларига бевосита дахлдорларни қандай гуруҳларга ажратилади?

- a) Молиявий ва бошқарув;
- b) Ташқи ва ички;
- c) Банк ва солиқ;
- d) Жорий ва истиқболли;
- e) Оператив статистика.

17. қайси манбалар хўжалик молия фаолиятини таҳлил этишда асосий манбалар бўлиб ҳисобланади?

- a) Иқтисодий ва экологик;
- b) ҳисоб ва ҳуқуқий;
- c) Бухгалтерия, статистика, оператив техник ҳисоб ва ҳисобот, ҳисобдан ташқари манбалар;
- d) Тафтиш натижасининг далолатномаси;
- e) Солиқ органлари текшируви натижаси маълумотлари.

18. Тизимли таҳлил нечта босқичдан иборат?

- a) Тўртта;
- b) Саккизта;
- c) Бешта;
- d) Олтита;
- e) Еттита.

19. Ахборотлар тўплаш, ижодий таҳлил, тажриба ва изланиш ўтказиш, узлуксиз ишлаб чиқариш, тижорат-савдо, назорат қандай таҳлил тури босқичларига киради?

- a) Бошқарув;
- b) Молиявий;
- c) Жорий;
- d) Функционал-қийматли;
- e) Истиқболли.

20. Таҳлил фани аниқ фан сифатида нималар ҳақида билим беришлиги қайси жавобда аниқ ва тўлиқ акс эттирилган?

- a) ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, раўамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш; Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш; ИлЁор Ёоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга ўўллаш йўналишларини белгилаш; Математик ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш;
- b) Иўтисодий жараён, ҳодиса ва воўеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташўи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боўелиқ ҳолда ўрганиш; ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; ИлЁор Ёоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга ўўллаш йўналишларини белгилаш;
- c) Иўтисодий жараён, ҳодиса ва воўеаларнинг ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташўи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боўелиқ ҳолда ўрганиш; ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, раўамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш; Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш; ИлЁор Ёоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга ўўллаш йўналишларини белгилаш;
- d) Ижтимоий-си^асий ҳодиса ва воўеаларни ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташўи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боўелиқ ҳолда ўрганиш; ўрганилаётган фирма, ташкилот,

муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, раўамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш; ИлЁор Ёоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга ўўллаш йўналишларини белгилаш;

- e) Табиий-экологик ҳамда ижтимоий-си^асий ҳодиса ва воқеаларнинг ривожланишини, ўзгаришини объектив (ташўи) ва субъектив (ички) таъсир этувчи омиллар билан умумий боёлиқ ҳолда ўрганиш; ўрганилаётган фирма, ташкилот, муассаса ва уюшмаларнинг фаолиятини тўлиқ ва кенг ўрганган ҳолда аниқ ва ҳолисона баҳо бериш; Ижобий ва салбий таъсир этган омилларни аниқлаш, раўамларда кўрсатиш ва ҳисоблаш; Бор бўлган имкониятлар, самарадорликни оширишни йўл-йўриқларини кўрсата олиш; ИлЁор Ёоя ва тажрибаларни ўрганилаётган жараёнга ўўллаш йўналишларини белгилаш.

21. қайси омиллар фирма фаолиятининг самарадорлигини оширишнинг муҳим омиллари бўлиб ҳисобланади?

- a) Ички ва ташқи омиллар;
- b) Асосий ва қўшимча омиллар;
- c) Иқтисодий ва ижтимоий омиллар;
- d) Табиий ва экологик омиллар;
- e) Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш омиллари.

22. қайси жавобда иқтисодий таҳлилнинг оддий-анъанавий усуллари таркибига кирувчи усул тўри кўрсатиб ўтилган?

- a) Назарий ўйин усули;
- b) Интеграл усули;
- c) Чизикли программалаштириш усули;
- d) Занжирли боғланиш усули;
- e) Эвристик таҳлил усули.

23. қайси жавобда иқтисодий таҳлилнинг иқтисодий-математик (омилли таҳлил) усуллари таркибига кирувчи усул тўри кўрсатиб ўтилган?

- a) Мутлоқ ва нисбий фарқларни аниқлаш усули;
- b) Балансли боғланиш усули;
- c) Иқтисодий таҳлис қўйиш усули;
- d) Гуруҳлаштириш усули;
- e) Таққослаш усули.

24. Иқтисодий таҳлил ўтказиш босқичларининг кетма-кетлиги қайси жавобда тўри акс эттирилган?

- a) Маълумотлар тўплаш; қайта ишлаш; таҳлил этиш; таклифлар билдириш;
- b) Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастўрини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниқлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; тўпланган маълумотларнинг тўричилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш; бевосита хўжалик

субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илЁор Ёоя ва тажрибаларни амали^атда ўўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амали^атга тадбиқ этиш;

- c) Таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастóрини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниўлаш, йи^иш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илЁор Ёоя ва тажрибаларни амали^атда ўўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амали^атга тадбиқ этиш;
- d) Корхона раҳбарлари билан танишиш; таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастóрини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниўлаш, йи^иш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; тўпланган маълумотларнинг тўрилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илЁор Ёоя ва тажрибаларни амали^атда ўўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш;
- e) Маълумот тўплаш; таҳлил қилиш; ечимини аниқлаш.

25. Таҳлил учун йи^илган маълумотларни текшириш нечта ва қандай усулларда олиб борилади?

- a) 2 та усул орқали: техник (юзак) текшириш усули; мазмунан (мантиқий) текшириш усули;
- b) 3 та усул орқали: таққослаш усули; техник (юзак) текшириш усули; мазмунан (мантиқий) текшириш усули;
- c) 4 та усул орқали: таққослаб текшириш усули; гуруҳлаштириб текшириш усули; техник (юзак) текшириш усули; мазмунан (мантиқий) текшириш усули;
- d) 1 та усул орқали: техник (юзак) текшириш усули;
- e) 1 та усул орқали: мазмунан (мантиқий) текшириш усули.

26. Таққослаш усулини қўллашдаги эътиборга олинадиган талаблар қайси жавобда тўри акс эттирилган?

- a) Баҳо ва аниқлаш усули бир хил;
- b) Ихтисослашуви бир хил;
- c) ҳажми бир хил;
- d) Мулчилик шакли бир хил;
- e) Нотўри жавоб йўқ.

27. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, фарқларни кўпайтириш усулини қўллаб, ҳосилдорликнинг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсири қайси жавобда тўри аниқланганлигини белгиланг?

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили
1	2	3
ҳосилдорлик, ц\га	28	26
Ялпи маҳсулот, ц	11760	13000
Экин майдони, га	420	500

- a) -860;
- b) +960;
- c) -1000;
- d) +1000;
- e) -990.

28. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, фарқларни кўпайтириш усулини қўллаб, экин майдони ўзгаришининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсири қайси жавобда тўри аниқланганлигини белгиланг?

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	ҳақиқатда
1	2	3
ҳосилдорлик, ц\га	?	?
Ялпи маҳсулот, ц	13500	13000
Экин майдони, га	500	520

- a) -500;
- b) +500;
- c) -540;
- d) +640;
- e) +560.

29. Хўжалик фаолиятини таҳлил этишнинг автоматик бошқариш системаси шароитида амалга оширилиши қандай принципларга амал ўилади?

- a) Аниў маўсадга эга эканлиги; системалашганлиги; комплекслиги; ихчамлашганлиги; узлуксизлик ва мунтазамлилик; таўўосланиш имкониятини кенглиги; ечим лойиҳаси аниў ва ихчамлиги;
- b) Системалашганлиги; комплекслиги; ихчамлашганлиги; узлуксизлик ва мунтазамлилик; ечим лойиҳаси аниў ва ихчамлиги
- c) Аниў маўсадга эга эканлиги; системалашганлиги; ихчамлашганлиги; узлуксизлик ва мунтазамлилик;
- d) Тизилмалилик; ишончлилик; бетарафлилик; даврийлик; таўўосланувчанлик; мазмуннинг шаклдан устунлиги; аниў баҳолаш; узлуксизлик;
- e) Таҳлил дастурини тузиб олишлик; тизилмалилик; ишончлилик; бетарафлилик; даврийлик; таўўосланувчанлик.

30. Гурухлаштириш усулини ўўллашда қуйидаги талаб ва шартларнинг қайси бирига амал қилинади?

- a) гурухлаш белгиси тўри танланиши лозим; фақат бир тизимга кирувчи кўрсаткичларгина олинishi керак;
- b) кўрсаткичлар бир хил ўлчов ва услубда аниқланиши лозим; таҳлил натижаларининг аниўлигини таъминлаш маўсадида тузилган гурухлар ўдòàñèääè интерваллар оралиғини яўинроў олиш лозим;
- c) дастлабки ва охириги гурух очиў, ўолган оралиў гурухлар Ёпиў бўлиши, яғни бошланғич ва охириги гурух чегаралари аниў бўлиши керак;
- d) гурухлар тузиш кичик сондан, юўорига бориш тартибига амал ўилинган ҳолда тузилиши; барча ўрганиладиган объектлар сони тузилган гурухларга баравар таўсимланганлигига риоя ўилиниши керак;
- e) Барча жавоблар тўри.

31. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, балансли бо`ланиш усулини қўллаб корхона фойдаси қайси жавобда тўри аниқланган?

Кўрсаткичлар	Сумма, минг сўмда
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган тушум	219650
2. қўшилган қиймат солиғи	43930
3. Ишлаб чиқариш харажатлари	51460
4. Давр харажатлари	34600
5. Олинган дивидендлар	8700
6. Тўланган фоизлар	12000
7. Фойдадан тўланган солиқлар ва бошқа солиқ ҳамда ажратмалар	31089
8. Соф фойда	?

- a) 55201;
- b) 55271;
- c) 88271;
- d) 88201;
- e) 50271.

32. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, чорва моллари сонининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсири қайси жавобда тўри аниқланган?

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили
1	2	3
Жами сут, ц	6700	6900
Со`ин сигирлар бош сони, бош	268	230

- a) +850;
- b) -850;
- c) +950;
- d) -950;
- e) -900.

33. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, чорва моллари маҳсулдорлигининг ялпи маҳсулот ҳажмига таъсири қайси жавобда тўри аниқланган?

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили
1	2	3
Жами сут, ц	6700	6900
Бир бош со`ин сигирдан со`иб олинган сут, ц	25	30

- a) -1150;
- b) +1150;
- c) -1340;
- d) +1340;
- e) +200.

34. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, занжирли бо`ланиш усулини қўллаб, маҳсулот қийматига баҳо ўзгаришининг таъсири қайси жавобда тўри берилган?

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили
1	2	3
Маҳсулот қиймати, минг сўм	7500	8000
Бир центнер маҳсулот бирлиги баҳоси, сўм	30,0	32,0

- a) -400;
- b) +400;
- c) +500;
- d) -500;
- e) +600.

35. Омбордаги материалларнинг йил охиридаги қолдиғи қайси жавобда тўри аниқланган?

Кўрсаткичлар	Сумма
1	2
1. Йил бошига қолдиқ	450
2. Сотиб олинган	370
3. 2-цехга берилган	180
4. 1-цехга берилган	30
5. Асосий ишлаб чиқаришга сарфланган	410
6. Табиий камайиш меъъари	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

36. қайси жавоб гуруҳлаштириш усулини қўллашдаги эътиборга олинмаган талаб ва шартларга мос келмайди?

- a) гуруҳлаш белгиси тўри танланиши лозим; фақат бир тизимга кирувчи кўрсаткичларгина олинishi керак;
- b) кўрсаткичлар бир хил ўлчов ва услубда аниқланиши лозим; таҳлил натижаларининг аниқлигини таъминлаш маъсадида тузилган гуруҳлар ўрталарининг интерваллар оралиғини яъинроқ олиш лозим;
- c) ҳар бир гуруҳдаги объектлар сони бир – бирига мос бўлиши лозим;
- d) гуруҳлар тузиш кичик сондан, юзориға бориш тартибига амал ўйинган ҳолда тузилиши; барча ўрганиладиган объектлар сони тузилган гуруҳларга баравар таъсимланганлиғига риоя ўйиниши керак;
- e) Мулчилик шакли бир хил бўлиши лозим;

37. Таҳлил методининг ўзига хос муҳим хусусиятлари қайси жавобда тўри ва тўлиқ акс эттириб берилган?

- a) иқдорнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш;
- b) ўлчовнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш;
- c) ўлчовнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш; объектнинг ҳақиқатга яқинлигини ўлчиш;
- d) Режанинг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратган ҳолда аниқлаш; Корхоналарнинг ҳужалик фаолияти жараёнида эришиши мумкин бўлган натижаларни олдиндан аниқлаш;

- е) гурухлар тузишда кичик сондан, юўорига бориш тартибига амал ўилинган ҳолда тузилиши.

38. Таҳлил жараҳида иқтисодий-математик усулларни қўллаш орқали қандай асосий натижаларга эришиш мумкинлиги қайси жавобда тўри ва тўлиқ акс эттирилган?

- а) Таҳлилни бажариш муддати тезлашади;
 б) ўзгаришлар ва уларнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлади;
 в) ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш осонлашади;
 д) Омилар таъсирини аниқлаб бўлмайди;
 е) ҳисоблаш техникаларидан фойдаланиш осонлашади; таҳлилни бажариш муддати тезлашади; оддий-анъанавий усуллар билан ҳисоблаб бўлмайдиган мураккаб омилар ва кўп омилли кўрсаткичларни тўлиқ ўрганиш имкони туилади; ҳар бир таъсир этувчи омилнинг миқдор ва сифат жиҳатларини аниқ кўрсатиб бериш имконияти туилади; ўзгаришлар ва уларнинг таъсирини аниқ ҳисоблаш мумкин бўлади;

39. Ёқдорлик таҳлил жараҳида кўрсаткичларни таўўслаб ўрганишда қандай талабларга риоя ўилиниши лозимлиги қайси жавобда тўри ва тўлиқ акс эттирилган?

- а) Таўўлик ва ўқдорлик таҳлил жараҳида кўрсаткичларни таўўслаб ўрганишда талабларга риоя ўилиниши лозимлиги қайси жавобда тўри ва тўлиқ акс эттирилган?
 б) Таўўлик ва ўқдорлик таҳлил жараҳида кўрсаткичларни таўўслаб ўрганишда талабларга риоя ўилиниши лозимлиги қайси жавобда тўри ва тўлиқ акс эттирилган?
 в) Таўўлик ва ўқдорлик таҳлил жараҳида кўрсаткичларни таўўслаб ўрганишда талабларга риоя ўилиниши лозимлиги қайси жавобда тўри ва тўлиқ акс эттирилган?
 д) Корхона раҳбарларининг малакавий даражаси ва маълумоти бир хил бўлиши лозим;
 е) Корхона ходимларининг таркиби ва меҳнат стажлари бир-бирига мос бўлиши лозим.

40. қуйидаги қайси жавобда иўтисодий ахборот манбалари бошўа ахборотлардан қандай бусусиятлари билан ажралиб туришлиги тўлиқ кўрсатиб берилган?

- a) хужжатлашганлиги- барча иўтисодий ҳодиса ва жараёнлар содир бўлиши билан тегишли бошланғич хужжатларда ўайд этилади ҳамда ахборот сифатида расмийлашади; турли- туманлиги; ҳодиса ва воўеалар кўпгина манбаларда ўайд этилиб, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир- биридан фарўланиши; оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги; кўпгина иўтисодий ахбўротлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шаклларининг юўори органлар томонидан тасдиўланилганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиришлиги; маълум даврларда такрорланиб туришлиги; тасдиўланган меъёрий хужжатлар мунтазам тўлғазилиб тегишли ташкилотларга топширилиш кўзда тутилганлиги; ҳисобот даврлари- чораклар, ярим ҳамда йиллик муддатларга бўлиниб ахбўротлар тўзилишлиги; қонунлашганлиги ва чегараланганлиги; барча иўтисодий ахбўротлар давлат ташкилотлари, молия вазирлиги, макроиўтисод вазирлиги ва солиқ ўўмитаси томонидан тасдиўланган шаклларга асосланиб тузилганлиги; бозор иўтисоди шароитида корхоналар учун муҳим саналган айрим маълумотлар бошўалар учун махфий бўлиб, фаўат эгасининг рухсати билан эълон ўилинишлиги; кўп ўирралиги ва сермазмунлиги; иўтисодий ахборотлар миўдорий ва ўиймат ўлчамларида кўрсатилишлиги; бошланғич хужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг насл-номаси, даври ва махсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашганлиги;
- b) Кўп ўирралиги ва сермазмунлиги; иўтисодий ахборотлар миўдорий ва ўиймат ўлчамларида кўрсатилишлиги; бошланғич хужжатларда корхона номи, имзо чекувчиларнинг насл-номаси, даври ва махсулотларнинг турлари кўрсатилган ҳолда расмийлашганлиги;
- c) ҳодиса ва воўеалар кўпгина манбаларда ўайд этилиб, ҳажми, мазмуни, шакли жиҳатидан бир- биридан фарўланиши; оммавийлиги ва ҳажмининг кенглиги; кўпгина иўтисодий ахбўротлар тегишли шаклга эга бўлганлиги, ҳисобот шаклларининг юўори органлар томонидан тасдиўланилганлиги уларни тушунишни, билишни осонлаштиришлиги; маълум даврларда такрорланиб туришлиги; тасдиўланган меъёрий хужжатлар мунтазам тўлғазилиб тегишли ташкилотларга топширилиш кўзда тутилганлиги;
- d) Барча манбааларнинг умумий бирлиги ва ўзвий боғлиўлиги саўланишлиги ҳамда улардаги ахборотлар бир-бирини тўлдириб турилишлигини таўозо этишлиги;
- e) Барча жавоблар нотўри.

41. Таҳлил жараёнида фойдаланиладиган ахборот манбалари ўйидаги қайси талабларни бажариши лозим?

- a) Хаўўонийлик ва ҳолисоналик тамоилига амал ўилинади; манбаалар таҳлил ўилиниши учун кенг имкониятли бўлмоғи лозим, яъни режа, ҳисоб ва статистик малумотлар ҳодиса ва жараёнлар мазмунини тўлиқ ўиритиши, талаб ўилинган вазифаларни бажариши керак;

- b) Иўтисодий ходиса ва воўеаларни ифодаловчи манбаалар аниў ўлчамда акс эттирилиши лозим;
- c) Барча манбааларнинг умумий бирлиги ва ўзвий боўлиўлиги саўланилади ҳамда улардаги ахбаротлар бир- бирини тўлдириб турилишини таўозо этади;
- d) Манбааларга киритилган кўрсаткичларни аниўланиш тамоиллари ва акс эттириладиган даврлар мослиги зарурдир ва ҳақозолар;
- e) Барча жавоблар тўри.

44. қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бирларини комплекс иўтисодий таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлар ўаторига киритилади?

- a) Меҳнат ресурларидан самарали фойдаланишни баарактерловчи кўрсаткичлар таҳлили; меҳнат воситаларидан самарали фойдаланишни баарактерловчи кўрсаткичлар таҳлили;
- b) Меҳнат ашЁлари, буюмларидан самарали фойдаланишни баарактерловчи кўрсаткичлар таҳлили;
- c) Ишлаб чиўариш ва фаолият натижавийлигини баарактерловчи кўрсаткичлар таҳлили;
- d) Молиявий ҳолат ва тўлов лаўатини баарактерловчи кўрсаткичлар таҳлили;
- e) Юқоридаги барча жавоблар тўри.

45. Комплекс ва системали ўрганиш деганда нима тушунилади?

- a) Комплекс ва системали ўрганиш деганда барча фаолиятни ўизиўвчиларё манфаатлари нуўтаи назарида маълум кетма- кетликда тартиб ва ўонуниятларни эътиборга олган ҳолда ўрганишга айтилади;
- b) Комплекс иўтисодий таҳлилда барча кўрсаткичлар ўзаро алоўадорликда ва боЁланишда ўрганилган ҳолда корхона фаолиятига умумий ташхис ўйилади;
- c) Комплекс ва системали ўрганиш деганда – хўжаликнинг барча жараёнларидаги ўзгариш ва фарқлари сабабини ўрганишга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- d) Комплекс ва системали ўрганиш деганда – турли мулк шаклидаги фирма, уюшма, бирлашма ва ҳақозоларнинг молиявий-хўжалик жараёнларини содир бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришини ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ҳамда молиявий барқарорлиги, инновацион бойикларидан оқилона фойдаланаётганлигига баҳо беришга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қилаётган объектив ва субъектив қонунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланишига айтилади;
- e) Барча жавоблар нотўри.

46. Хўжалик ҳодиса ва жараёнларини комплекс ва сийтемали ўрганишда иқтисодий таҳлил ўуйидаги қандай босўичларни ўз ичига олади?

- a) ўрганилаётган объект умумий комплексда бир ситема деб олинади; шу танланган яхлит системада ўрганиладиган маълумотлар ва кўрсаткичлар танланади; комплекс таҳлил системаси тўзилади; бевосита таҳлил этишни ўтказиш, йўл ўйилган камчиликлар, ўзгаришлар фарўини аниўлаш босўичи; камчиликларни бартараф этиш ва энг илЁор тамойил Ёояларини амалиётга тадбиў этиш босўичи;
- b) Комплекс таҳлил системаси тўзилади; бевосита таҳлил этишни ўтказиш, йўл ўйилган камчиликлар, ўзгаришлар фарўини аниўлаш босўичи;

камчиликларни бартараф этиш ва энг илЁор тамойил Ёояларини амали^атга тадби^ау этиш бос^айичи;

- с) Комплекс тахлил системаси тóзилади; бевосита тахлил этишни ўтказиш, йўл ўйилган камчиликлар, ўзгаришлар фарўини аниўлаш бос^айичи; камчиликларни бартараф этиш ва энг илЁор тамойил Ёояларини амали^атга тадби^ау этиш бос^айичи; ўрганилаЁтган объект умумий комплексида бир ситема деб олинади; шу танланган яхлит системада ўрганиладиган маълумотлар ва кўрсаткичлар танланади;
- д) Тахлил ўтказишнинг режаси ва дастóрини тузиш; тахлил учун керакли бўлган манбаларни аниўлаш, йи^аиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; тўпланган маълумотларнинг тўриликгини текшириш ва тахлил учун мослаштириш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда тахлил қилиб чиқиш; тахлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш;
- е) ўрганилаЁтган объект умумий комплексида бир ситема деб олинади; шу танланган яхлит системада ўрганиладиган маълумотлар ва кўрсаткичлар танланади; комплекс тахлил системаси тóзилади; камчиликларни бартараф этиш ва энг илЁор тамойил Ёояларини амали^атга тадби^ау этиш бос^айичи;

47. Иўтисодий тахлилдаги мавжу^а резервлар ўйидаги қайси таркибда тўри ва тўлиқ гуруҳланган?

- а) Мехнат воситалари билан бо^али^а бўлган имкониятлар; моддий ва ^ақил^аи энергетика ресурсларидан фойдаланиш билан бо^алиқ бўлган имкониятлар; мехнат ресурсларидан самарали фойдаланиш билан бо^али^а бўлган имкониятлар; маҳсулот таннархини камайтириш ва фойдани ўстириш бўйича имкониятлар;
- б) Мехнат воситалари билан бо^али^а бўлган имкониятлар; моддий ва ^ақил^аи энергетика ресурсларидан фойдаланиш билан бо^алиқ бўлган имкониятлар;
- с) Мехнат ресурсларидан самарали фойдаланиш билан бо^али^а бўлган имкониятлар; маҳсулот таннархини камайтириш ва фойдани ўстириш бўйича имкониятлар;
- д) Ишлаб чиқариш билан бо^алиқ бўлган имкониятлар;
- е) Барча жавоблар нотўри.

48. Иўтисодий тахлилда фойдаланиладиган маълумотлар ва уларнинг манбаларига ўраб қуйидаги қайси турларга ажратилади?

- а) молиявий тахлил;
- б) бошқарув тахлили;
- с) жорий тахлил;
- д) оператив тахлил;
- е) “а” ва “б” жавоблар тўри.

49. Иўтисодий тахлилни ўтказишда бошўариш объектларининг турлари ва мазмунига ўраб қандай турларга ажратилади?

- a) ички хўжалик;
- b) тармоўлараро таҳлил;
- c) территориал таҳлил;
- d) ишлаб чиқариш босўичлари бўйича таҳлил; ишлаб чиқаришнинг элементлари бўйича таҳлил;
- e) Барча жавоблар тўри.

50. Бошқарув объектларининг бир-бирига боғлиқлиги бўйича иўтисодий таҳлил ўйидаги қандай турларга ажратилади?

- a) функционал – иўтисодий (функционал – ўйиматли) таҳлил; техник – иўтисодий таҳлил; ижтимоий – иўтисодий таҳлил; иўтисодий – экологик таҳлил;
- b) техник – иўтисодий таҳлил; ижтимоий – иўтисодий таҳлил;
- c) ички хўжалик таҳлили;
- d) иўтисодий – экологик таҳлил;
- e) Барча жавоблар тўри.

51. Молиявий оаҳёилнинг асосий лўсадлари ўйидаги жавобларнинг қайси бирида тўлиқ ва батафсил кўрсатиб ўтилган?

- a) корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниў ва ҳолисона баҳо бериш;
- b) маблаў ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларнинг тўғри йўналишда ишлатилганлигини аниўлаш; ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлигини, дебитор ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганиш; корхонанинг ўзига ўрашли маблаўлари билан ўарз маблаўлари ўртасидаги нисбат ва айланма маблаўларни манба билан таъминланганлигини текшириш; молиявий интизомга ўанчалик амал ўилишини аниўлаш ва тўлов ўобилятига баҳо бериш; корхона мулкининг қадрилиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш; айланма маблаўлардан фойдаланишга баҳо бериш ва корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш бўйича таклифлар баан этиш;
- c) корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниў ва ҳолисона баҳо бериш; маблаў ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларнинг тўғри йўналишда ишлатилганлигини аниўлаш; ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлигини, дебитор ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганиш; корхонанинг ўзига ўрашли маблаўлари билан ўарз маблаўлари ўртасидаги нисбат ва айланма маблаўларни манба билан таъминланганлигини текшириш; молиявий интизомга ўанчалик амал ўилишини аниўлаш ва тўлов ўобилятига баҳо бериш; корхона мулкининг қадрилиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш; айланма маблаўлардан фойдаланишга баҳо бериш ва корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш бўйича таклифлар баан этиш;
- d) таҳлил ўтказишни ташкил этиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниўлаш, йиғиш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини

белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида илЁор Ёоя ва тажрибаларни амали^атда ўўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амали^атга тадбиқ этиш;

е) Юкоридаги барча жавоблар тўри.

52. Молиявий таҳлил маълумотлари билан ўизиўвчиларни қандай гуруҳларга бўлинади?

- а) бевосита талабгорлар гуруҳига: (мулк эгалари, банклар, солиқ органлари, суўрта ташкилотлари, барча ўарз берувчилар, ҳиссадорлар, статистика бошўармалари ва ҳакозолар)
- б) билвосита талабгорлар гуруҳига: (аудиторлик фирмалари, матбуот, телевидение, касаба уюшмаси, турли хил ижтимоий партиялар)
- в) бевосита талабгорлар гуруҳига (мулк эгалари, банклар, солиқ органлари, суўрта ташкилотлари, барча ўарз берувчилар, ҳиссадорлар, статистика бошўармалари ва ҳакозолар); билвосита талабгорлар гуруҳига: (аудиторлик фирмалари, матбуот, телевидение, касаба уюшмаси, турли хил ижтимоий партиялар);
- д) ҳуқуқ тартибот идоралари томонидан ташкил топган қизиқувчилар гуруҳи: (суд идоралари, прокуратура, адлия идорлари)
- е) барча жавоблар тўри.

53. Жорий таҳлил бошўа таҳлил турларига нисбатан қандай афзалликларга эга?

- а) корхона ва фирмалар фаолиятини тўлиў ўрганади ва аниў баҳо беради;
- б) аниў раўамларга ва ҳаўўоний маълумотларга асосланганлиги;
- в) ўрганиладиган мавзуларнинг жуда кенглиги ва хилма – хил эканлиги;
- д) йўл ўўйила^атган камчиликларни тўзатиш имконияти борлиги;
- е) “а”, “б”, “в” жавоблар тўри.

54. Жорий таҳлил тўрининг қандай камчиликлари бор?

- а) жорий таҳлил хўжалик жараЁнларининг содир бўлиб ўтиб кетган даврини ўрганиши;
- б) жорий таҳлил натижасида аниўланган камчиликлар бу корхоналар учун йўўотиб бўлинган имкониятлардир, яъни, ўзгартириш имконияти йўў бўлган жараЁндир;
- в) жорий таҳлил натижаси охириги иўтисодий натижалар маълумотларига тўғри келмаслиги;
- д) жорий таҳлил маълумотлари жуда ҳам аниў, ҳаўўоний маълумотларни ифодаламаслиги мумкин;
- е) “а” ва “б” жавоблар тўри.

55. Оператив (тезкор) таҳлил бошўа таҳлил турларига нисбатан қандай афзалликларга эга?

- а) таҳлил жараЁни содир бўла^атган хўжалик жараЁни билан кетма-кетликда ва бир – бирига яўинлиги;
- б) йўл ўўйила^атган камчиликларни тўзатиш имконияти борлиги;

- с) корхоналарни оператив бошқариш учун асосий манба эканлиги;
- д) аниў раўамларга ва ҳаўўоний маълумотларга асосланганлиги;
- е) “а”, “б”, “с” жавоблар тўри;

56. Оператив (тезкор) таҳлил тўрининг қандай камчиликлари бор?

- а) оператив таҳлил натижасида аниўланган камчиликлар бу корхоналар учун йўўотиб бўлинган имкониятлардир, яъни, ўзгартириш имконияти йўў бўлган жараёндир;
- б) оператив таҳлил натижаси охириги иўтисодий натижалар маълумотларига тўғри келмаслиги;
- с) оператив таҳлил маълумотлари жуда ҳам аниў, ҳаўўоний маълумотларни ифодаламаслиги мумкин;
- д) “б” ва “с” жавоблар тўри;
- е) барча жавоблар нотўри.

57. Истиқболли таҳлилнинг энг асосий вазифаси нимадан иборат?

- а) Истиқболли таҳлилнинг энг асосий вазифаси бўлиб, истиқболли режанинг бажарилишидан кўтилатган натижаларни олдиндан баҳолай олишдан иборатдир;
- б) Истиқболли таҳлил жорий таҳлилнинг натижалари ва маълумотларига асосланиб корхонани келгусидаги фаолиятини башоратлаш ва муължаллаш вазифасини бажаришга ўратилган;
- с) Истиқболли таҳлил адрдамида корхонанинг келгусидаги иўтисодий – ижтимоий натижаларининг стратегиясини белгилаб олиш, бошқарувни юўори даражага кўтариш имкониятлари пайдо бўлади. Бундан ташўари корхонани иўтисодий-ижтимоий натижаларини фан – техника тараўўи^ати билан боўлаган ҳолда келгусида ҳалў хўжалигининг ижтимоий-иўтисодий ривожланиш стратегиясини кўрсатиб бериши мумкин бўлади;
- д) Истиқболли таҳлилнинг энг асосий вазифаси бўлиб, корхоналарни ўйсўа муддатли фаолияти, яъни, маълум соатдаги, кунлик, ҳафталик, ўн кунлик ва ҳақозо фаолиятларини ўрганилиши ҳисобланади;
- е) “а”, “б”, “с” жавоблар тўри.

58. Корхоналараро таҳлил деб нимага айтилади?

- а) Корхоналараро таҳлил дейилганда ўрганилаётган кўрсаткични иккита ва ундан ортиў корхона маълумотлари асосида таўўослаб ўрганиш тушинилади. Бундай таҳлилни ташкил этишнинг зарурияти шундаки, корхоналар ўртасида ўртача ёки энг юўори натижалар ўанчалигини билиш зарурдир, ҳамда корхона эришган натижаси ёки корхонанинг ўртача кўрсаткичи бошўа корхоналарда ўанчалик салмоўини эгаллаши бошўа корхоналар ўртасида ўрганилаётган корхона ўандай мавўеига эгалигини билиш учун ҳам зарурдир;
- б) Корхоналараро таҳлил дейилганда кўпроў миўдор ўлчамидаги кўрсаткичлар таҳлил ўилинади, ҳамда бу кўрсаткичларни янада яхшилаш эвазига якуний фаолиятнинг самарали чиўиши мўлжалланади;

- c) Корхоналараро таҳлил дейилганда, фаўат айрим олинган корхона таркибидаги битта бўлим Ёки соҳани ўрганиш тўлиў ва чуўур ташкил этилади ҳамда унинг хулосалари фаўат шу бўлим Ёки соҳага таалуўли бўлади;
- d) Корхоналараро таҳлил дейилганда, келажакни мўлжаллаб ўтказиладиган таҳлил ҳисобланади ҳамда у корхонанинг келгуси бир-икки ва ҳақозо узоў йилларга мўлжалланган иш фаолиятини ўандай ташкил этишни белгилаш маўсадида амалга оширилади;
- e) Юқоридаги барча жавоблар тўри.

59. Корхоналараро таҳлил қандай босўичлардан иборат бўлади?

- a) корхоналарни танлаш босўичи; ўрганиладиган кўрсаткичларни аниўлаш босўичи; кўрсаткичларни таҳлил ўилиш босўичи; маълумотларни умумлаштириш босўичи ҳисобланади;
- b) корхоналарни танлаш босўичи; маълумотларни тўплаш ва таҳлил учун мослаштириш босўичи; ўрганиладиган кўрсаткичларни аниўлаш босўичи; кўрсаткичларни таҳлил ўилиш босўичи; маълумотларни умумлаштириш босўичи ҳисобланади;
- c) ўрганилаётган объект умумий комплексида бир ситема деб олинади; шу танланган яхлит системада ўрганиладиган маълумотлар ва кўрсаткичлар танланади; комплекс таҳлил системаси тўзилади; бевосита таҳлил этишни ўтказиш, йўл ўйилган камчиликлар, ўзгаришлар фарўини аниўлаш босўичи; камчиликларни бартараф этиш ва энг илЁор тамойил Ёояларини амали²тга тадбиў этиш босўичи;
- d) масала шартини белгилаш; ўрганилаётган жараёнга таъсир этувчи шароитларни, омилларни аниўлаш; математик ҳисоблаш методикасини белгилаш; иксперимент моделини белгилаш; ҳисобланган кўрсаткичлар ва натижаларни таҳлил ўилиш; ўрганилаётган ёўтисодий ходисаларни кўпгина ечимларини топиш;
- e) ўрганиладиган кўрсаткичларни аниўлаш босўичи; корхоналарни танлаш босўичи; кўрсаткичларни таҳлил ўилиш босўичи; маълумотларни умумлаштириш босўичи ҳисобланади.

60. Функционал қийматли таҳлил қандай босқичлардан иборат бўлади?

- a) 5 та босқичдан иборат бўлиб: корхоналарни танлаш босўичи; маълумотларни тўплаш ва таҳлил учун мослаштириш босўичи; ўрганиладиган кўрсаткичларни аниўлаш босўичи; кўрсаткичларни таҳлил ўилиш босўичи; маълумотларни умумлаштириш босўичи ҳисобланади;
- b) 7 та босқичдан иборат бўлиб: биринчи босўич – бу та¹рғарлик босўичи бўлиб, бунда таҳлил объекти танлаб олинади, таҳлил дастури ва режаси тўзилади ҳамда таҳлил ўтказилиши тўғрисидаги ўарор расмийлаштирилади; иккинчи босўич – бу маълумотлар тўплаш босўичи бўлиб, бунда маълумотлар йи¹илади ва системалаштирилади. ўрганилаётган объектнинг техник ҳолати ва ўйимат кўрсаткичлари ўрганилади, патентли ахборотлар ва ихтирочилик ишлари кўриб чиўилади; учинчи босўич – бу аналитик босўич бўлиб, бунда тўпланган маълумотлар кераклилик даражасига ўараб гуруҳлаштирилади (энг асосий, асосий, ³рдамчи, кераксиз)

хамда бу маълумотларга баҳо берилади; тўртинчи босўич – бу ижодий босўич бўлиб, бунда вазифалар ечими бўйича таклифлар ишланиши, олдинги босўичларга мослаштирилиши, кераксиз функцияларни ликвидлаш, бир ўанча функциялар ва тўлиў объектлар бўйича харажатларни ўйсўартиришдан иборат; бешинчи босўич – бу изланувчанлик босўичи бўлиб, бунда маълумотларни муҳокама ўилиш, изланиш, комплекс баҳолаш ҳамда ижодий босўичда ўайта ишланган таклифларни саралаш, энг оптимал вариантларни ишлаб чиўаришга жорий ўилишдан иборат; олтинчи босўич – бу тавсиялар бериш босўичи бўлиб, бунда функционал ўийматли таҳлил ўтказа^атганлар олдинги босўич натижалари ва таклифларидан келиб чиўиб якуний ўарорни ўабул ўилишлари лозим бўлади. Функционал ўийматли таҳлил натижаларини муҳокама ўилиш ва расмийлаштириш ҳамда тавсияларнинг режа графикларини та^арлашдан ё^арат; еттинчи босўичда режа-график лойиҳаларини тасдиўлаш тўғрисидаги тавсияларни киритиш ҳамда уни бажариш ишларини олиб бориш;

- с) 5 та босқичдан иборат бўлиб: биринчи босўич – бу та^аргарлик босўичи бўлиб, бунда таҳлил объекти танлаб олинади, таҳлил дастури ва режаси тўзилади ҳамда таҳлил ўтказилиши тўғрисидаги ўарор расмийлаштирилади; иккинчи босўич – бу маълумотлар тўплаш босўичи бўлиб, бунда маълумотлар йи^иилади ва системалаштирилади. ўрганилаётган объектнинг техник ҳолати ва ўиймат кўрсаткичлари ўрганилади, патентли ахборотлар ва ихтирочилик ишлари кўриб чиўилади; учинчи босўич – бу ижодий босўич бўлиб, бунда вазифалар ечими бўйича таклифлар ишланиши, олдинги босўичларга мослаштирилиши, кераксиз функцияларни ликвидлаш, бир ўанча функциялар ва тўлиў объектлар бўйича харажатларни ўйсўартиришдан иборат; тўртинчи босўич – бу тавсиялар бериш босўичи бўлиб, бунда функционал ўийматли таҳлил ўтказа^атганлар олдинги босўич натижалари ва таклифларидан келиб чиўиб якуний ўарорни ўабул ўилишлари лозим бўлади. Функционал ўийматли таҳлил натижаларини муҳокама ўилиш ва расмийлаштириш ҳамда тавсияларнинг режа графикларини та^арлашдан ё^арат; бешинчи босўичда режа-график лойиҳаларини тасдиўлаш тўғрисидаги тавсияларни киритиш ҳамда уни бажариш ишларини олиб бориш;
- д) 4 та босқичдан иборат бўлиб: маълумотлар тўплаш; қайта ишлаш; таҳлил этиш; таклифлар билдириш;
- е) 6 та босқичдан иборат бўлиб: таҳлил ўтказишнинг режаси ва дастўрини тузиш; таҳлил учун керакли бўлган манбаларни аниўлаш, йи^ииш ҳамда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгилаш; тўпланган маълумотларнинг тўрилигини текшириш ва таҳлил учун мослаштириш; бевосита хўжалик субъектларининг барча соҳаларини белгиланган тартибда таҳлил қилиб чиқиш; таҳлил натижаларини умумлаштириш ва расмийлаштириш; таҳлил натижасида ил^ор ё^оя ва тажрибаларни амали^атда ўўллаш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш ҳамда уларни амали^атга тадбиқ этиш.

61. Функционал қийматли таҳлил деб нимага айтилади?

- а) Функционал қийматли таҳлил деб ишлаб чиқариш цикли давомида содир бўладиган б^аражатлар тў^рисида маълумотларни жамлаб, содир бўлган

сарфларни камайтириш ^аки уни оптимал сарф даражаларини кўрсатишдан иборатдир;

- b) Функционал қийматли таҳлил дейилганда кўпроў миўдор ўлчамидаги кўрсаткичлар таҳлил ўилинади, ҳамда бу кўрсаткичларни янада яхшилаш эвазига якуний фаолиятнинг самарали чиўиши мўлжалланади;
- c) Функционал қийматли таҳлил дейилганда ўрганилаётган кўрсаткични иккита ва ундан ортиў корхона маълумотлари асосида таўўслаб ўрганиш тушинилади. Бундай таҳлилни ташкил этишнинг зарурияти шундаки, корхоналар ўртасида ўртача Ёки энг юўори натижалар ўанчалигини билиш зарурдир, ҳамда корхона эришган натижаси Ёки корхонанинг ўртача кўрсаткичи бошўа корхоналарда ўанчалик салмоўини эгаллаши бошўа корхоналар ўртасида ўрганилаётган корхона ўандай мавўеига эгалигини билиш учун ҳам зарурдир;
- d) Функционал қийматли таҳлил дейилганда – хўжаликнинг барча жара^анларидаги ўзгариш ва фарклари сабабини ўрганишга айтилади. Бундай ўрганишда жамиятда амал қила^атган объектив ва субъектив конунларга таянади ҳамда кўпгина ахборот манбаларидан фойдаланади;
- e) Барча жавоблар тўри.

62. Функционал таҳлилнинг методига қандай таъриф берилади?

- a) Ёқòèñîäëé ääääé^аòëäðäà функционал қийматли таҳлилнинг îäðîäëíè êîððîíä (òèðîä), òàøëëëíð, íóäññäñä, äèðëàøîä ää ҳақозоларнинг ðўæäëëë æäðä^аíëäðëíè ñîäëð áýëëøè ää ðëâîæëäíèøëíè üðäâíèøäâäë материалистик-äëäëäëðèè^аíäøøèø óñóëëäðëää äéðèëääè ääá òäúðèð ääðëëäâí;
- b) Функционал қийматли таҳлилнинг методи деб, бирон- бир объектни яратиш ^аки ундан фойдаланиш, ишни амалга ошириш жара^анида тай^арлаш ва ишга тушириш, фаолият давомида содир бўлган бошқа кўзда тўтилмаган ðаражатларнинг келиб чиқиши ва шу каби бошқа унга боўлик бўлмаган ҳолда содир бўлган ðаражатлар йи^аиндисига айтилади;
- c) Функционал қийматли таҳлилнинг методи деб, ходиса ва жара^анларни ўрганишга комплекс ^андошиш тушунилади;
- d) Ёқòèñîäëé ääääé^аòëäðäà функционал қийматли òàхëëëнинг îäðîäëíè èîððîíä (òèðîä), òàøëëëíð, íóäññäñä, äèðëàøîä ää ҳақозолар ðўæäëëë æäðä^аíëäðëíè ñîäëð áýëëøè ää ðëâîæëäíèøëíè üðäâíèøäâäë идеалистик ^аíäâøèø óñóëëäðëää äéðèëääè ääá òäúðèð ääðëëäâí;
- e) Барча жавоблар нотўри.

63. Функционал ўйиматли таҳлилнинг асосий критерийлари қайси жавобда тўри акс эттирилган?

- a) Иўтисодий кўрсаткичлар, яъни ишлаб чиўариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичлар таннархи, рентабеллик ва бошўалар;
- b) Техник - конструкторлик кўрсаткичлар, яъни яратилган объектнинг тóзилиши ва унинг ðалў хўжалигида кераклилиги, ишлаб чиўариш технóлогияси Ёки фойдаланиш кўрсатмалари, асосий сарфланувчи материаллар ва материал сиёими, деталларнинг сотиб олиш ҳажми ва ҳақозо;

- с) Ишлаб чиўариш жараёнидаги кераксиз техналогик кўрсаткичлари, ўайсини ишлаб чиўариш Ёки техникани ишга солиш жараёнида атроф-муҳитни ифлосланиши, ўйин ишга туширилиши Ёки катта ҳажмдаги меҳнатни талаб ўилиши, катта кўламни эгаллаши ва бошўалар;
- д) Ишлаб чиўариш объектида ресурсларни сарфини чегарасини белгиловчи кўрсаткичлар. Бунда физик- техник ресурслар захираси, фойдаланишдаги ресурслар захиралари, техналогияни ўўллаб- ўувватлаш ва объектни лойиҳалашдаги, объектни ҳужжатда талаб ўилган норматив ресурслар сарфини кафолатлаш каби маълумотлар ўрганилади;
- е) Юқоридаги барча жавоблар тўри.

64. Молиявий даҳёилнинг асосий таўсадлари ўуйидаги қайси жавобларда тўри акс эттирилган?

- а) корхонанинг молиявий аҳволини ҳар томонлама ўрганиб, унинг ҳолатига аниў ва ҳолисона баҳо бериш; молиявий интизомга ўанчалик амал ўилишини аниўлаш ва тўлов ўобилиятига баҳо бериш;
- б) маблаъ ва манбаларнинг жойланишини текшириш, уларнинг тўғри йўналишда ишлатилганлигини аниўлаш; корхона мулкининг кадрлиги ва тез пулга айлана олиш даражасини ўрганиш;
- с) ҳисоблашиш ишларининг ўз муддатида бажарилганлигини, дебитор ва кредиторлик қарзлари таркибини ўрганиш; айланма маблаълардан фойдаланишга баҳо бериш ва корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш бўйича таклифлар баън этиш;
- д) корхонанинг ўзига ўарашли маблаълари билан ўарз маблаълари ўртасидаги нисбат ва айланма маблаъларни манба билан таъминланганлигини текшириш;
- е) Барча жавоблар тўри.

65. Иўтисодий диагностика қандай комплекс аналитик вазифаларни ҳал этиши мумкин?

- а) маълумотлар манбаи чегараланган ҳолатда корхоналар фаолиятига баҳо бериш;
- б) фаолият тартибини баҳолаш, унинг самарадорлиги-корхона фаолияти барўарорлиги, муўимлиги;
- с) бошқарув ўарорларини бажарилишига баҳо бериш, ишлаб чиўаришнинг таркиби ва динамикасининг алоўадорлигига ҳамда корхонанинг тўлов ўобилияти ва молиявий барўарорлигига баҳо бериш;
- д) истиўболли режанинг бажарилишидан кóтилаътган натижаларни олдиндан баҳолай олиши;
- е) “а”, “б”, “с” жавоблар тўри.

66. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, материаллар қайтимини таҳлил этинг ва тўри жавобни кўрсатинг?

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили
--------------	------------	--------------

1	2	3
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум	9790	10670
2. Материаллар сарфи	2140	2730
3. Материаллар қайтими	?	?

- a) 4,575; 3,908;
- b) 4,574; 3,914;
- c) 4,574; 3,911;
- d) 4,576; 3,909;
- e) 4,575; 3,914;

67. Занжирли боʻланиш усулини қўллаб, маҳсулот қийматиға меъʼр (норма) ўзгаришининг таъсирини таҳлил этинг тўри жавобни кўрсатинг?

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили
1	2	3
1. Материал, кг	850	860
2. 1 кг баҳоси, сўм	30	30
3. Жами сарф қиймати, сўм	25500	25800

- a) -300;
- b) -250;
- c) -200;
- d) +250;
- e) +300;

68. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, қайси жавобда омбордаги материалларнинг йил охирига қолдиғи тўри аниқланган?

Кўрсаткичлар	Суммаси
1	2
1. Йил бошидаги қолдиқ	450
2. Сотиб олинган	370
3. 2-цеҳга берилган	180
4. 1-цеҳга берилган	30
5. Асосий ишлаб чиқаришга сарфланган	410
6. Табиий камайиш меъʼри	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

69. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, қайси жавобда маҳсулот ҳажмиға асосий воситалар қиймати ўзгаришининг таъсири тўри аниқланганлигини белгиланг?

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
--------------	------------	--------------	-------------

1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, минг сўм	10000	9000	-1000
2. Асосий воситалар қиймати, минг сўм	4000	4500	+500
3. Фонд қайтими, сўм	2,5	2,0	-0,5

- a) 1250;
- b) -1250;
- c) +1000;
- d) -1000;
- e) 900.

70. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, қайси жавобда маҳсулот ҳажмига фонд қайтимининг ўзгаришини таъсири тўри аниқланганлигини кўрсатинг?

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1	2	3	4
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, минг сўм	10000	9000	-1000
2. Асосий воситалар қиймати, минг сўм	4000	4500	+500
3. Фонд қайтими, сўм	2,5	2,0	-0,5

- a) -2300;
- b) -2250;
- c) -2200;
- d) -2150;
- e) -2100.

71. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, фонд сиғимини аниқлаб, маълумотларни таҳлил қилинг ҳамда тўри жавобни белгиланг?

Кўрсаткичлар	ўтган йили	ҳисобот йили
1	2	3
1. Асосий воситалар қиймати, минг сўм	5100	5500
2. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ҳажми, минг сўм	15300	17600
3. Фонд сиғими, сўм	?	?

- a) 0,32; 0,31;
- b) 0,33; 0,31;
- c) 0,33; 0,30;
- d) 0,32; 0,30;
- e) 0,30; 0,31.

72. қуйидаги жадвал маълумотлари асосида, занжирли боʻланиш усулини қўлаб, қайси жавобда шартли маҳсулот таннархи тўри аниқланганлигини белгиланг?

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	ҳақиқатда
1	2	3
1. ўрғача бир гектарга сарф, сўм	42000	50000
2. ҳосилдорлик, ц/га	28	25
3. 1 ц маҳсулот таннархи, сўм	1500	2000

- a) 1580;
- b) 1600;
- c) 1620;
- d) 1640;
- e) 1680.

73. Бир центнер дон таннархига ҳосилдорлик ўзгаришининг таъсирини ҳисобланг ва тўри жавобни кўрсатинг?

Кўрсаткичлар	Бизнес режа бўйича	ҳақиқатда
1	2	3
1. ўрғача бир гектарга сарф, сўм	42000	45000
2. ҳосилдорлик, ц/га	28	25
3. 1 ц маҳсулот таннархи, сўм	1500	1800

- a) +180;
- b) -180;
- c) -120;
- d) +120;
- e) 300.

74. Маҳсулот таннархи нима?

- a) Меъёрий ишлаб чиқариш харажатларининг пулдаги ифодаси;
- b) Тури ва эгри харажатларнинг пулдаги ифодаси;
- c) Бевосита ва билвосита харажатларнинг пулдаги ифодаси;
- d) Маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган барча доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг пулдаги ифодаси;
- e) Режа бўйича барча харажатларнинг пулдаги ифодаси.

75. Фойдалилик деганда нимани тушунасиз?

- a) Ялпи даромаднинг жами сарфларга нисбатининг қуйи ўзгарувчанлиги тушунилади;
- b) Сотишдан тушган ялпи тушум таркибида жами сарфларнинг тўлик қопланувчанлигидан юқори ўзгарувчанлик тушунилади;
- c) Сотишдан тушган ялпи тушум таркибида доимий харажатлар

- қопланишининг юқори ўзгарувчанлиги тушунилади;
- d) Сотишдан тушган соф тушум таркибида ишлаб чиқариш харажатлари қопланишининг юқори ўзгарувчанлиги тушунилади;
 - e) Сотишдан тушган тушум таркибида доимий ва ўзгарувчан харажатлар қопланишининг юқори ўзгарувчанлиги тушунилади.

76. Пул маблаълари ҳаракатдаги активларнинг қайси қаторига киради?

- a) Тез сотилувчи активларга;
- b) Доимий ҳаракатдаги активларга;
- c) Секин сотилувчи активларга;
- d) Айланма маблаъларга;
- e) Захирага.

77. Пул оқимлари тўрисидаги ҳисоботни тузишдан мақсад нима?

- a) Пул маблаълари ҳаракатининг балансини тузиш;
- b) Маълумот фойдаланувчиларига корхонанинг пул маблаъларини бошқарувидаги лаққатига баҳо беришдан;
- c) Пул маблаъларининг фаолият шакли бўйича ҳаракатини кўрсатишдан;
- d) Олинган нақд пул маблаъларининг ҳисобот давридаги ҳолатини кўрсатишдан;
- e) Пул маблаълари ҳаракатини бошқаришда ахборотлар билан таъминлашдан иборат.

78. қопланмаган зарар молиявий ҳисобот шакли бўлмиш бухгалтерия балансининг қайси томонида ва қайси бўлимида акс эттирилади?

- a) Актив томон 2-бўлим охирида алоҳида зарарлар қаторида;
- b) Пассив томон 1-бўлим қопланмаган зарар қаторида минусли ишора билан;
- c) Пассив томон 2-бўлимида алоҳида қатор сифатида;
- d) Балансда зарар суммаси хусусий капитал Билан қопланиши туфайли кўрсатилмайди;
- e) Актив томон 1-бўлими охирида бошқа активлар қаторида.

79. Рентабеллик таҳлилидан мақсад нима?

- a) Бозор иқтисодиёти шароитида фойдалилик кўрсаткичларининг янги тизимини, уларни аниқлаш, таҳлил қилиш йўллариини белгилашдан, унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ўрганиш, ички имкониятларни қидириб топиш орқали корхона фаолиятининг самарадорлигини оширишнинг йўллариини белгилаб беришдан;
- b) Корхона фаолият натижавийлигининг бой берилган имкониятларини кўрсатиб ўтишдан;
- c) Фаолият натижавийлигининг йиллар бўйича ўзгаришига баҳо беришдан;
- d) Фаолият натижавийлигига баҳоберишнинг кўрсаткичларини белгилашдан;
- e) Корхона фаолият натижавийлигини назорат қилишдан.

80. қуйидаги қаторлардан қай бири рентабеллик кўрсаткичларини нисбатан тўлиқ ифодалайди?

- a) Корхона жами активлари рентабеллиги, умумий рентабеллик, хусусий маблағлар рентабеллиги, алоҳида маҳсулот турлари рентабеллиги;
- b) Корхона активлари рентабеллиги, соф рентабеллик, хусусий капитал рентабеллиги, маҳсулот турлари бўйича рентабеллик, харажат моддалари рентабеллиги, қарз маблағлари рентабеллиги, асосий воситалар рентабеллиги, узок муддатли молиявий жамғармалар рентабеллиги, 1 та акцияга тўри келадиган рентабеллик, жорий активлар рентабеллиги;
- c) Мулкка нисбатан рентабеллик, сотилган маҳсулотлар рентабеллиги, алоҳида маҳсулотлар рентабеллиги, умумий рентабеллик;
- d) Фондларга нисбатан рентабеллик, маҳсулот турлари бўйича рентабеллик;
- e) Асосий ва оборот фондларга нисбатан рентабеллик, харажатларга нисбатан рентабеллик.

81. Маҳсулот сотиш ҳажмининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир этади?

- a) Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, инвентаризация натижасида аниқланган маҳсулотларнинг ортиқчалиги ёки камомад;
- b) Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини йил бошидагига нисбатан ўзгариши, инвентаризация натижасида аниқланган маҳсулотларнинг ортиқчалиги ёки камомади, ассортимент ва сифат ўзгаришлар;
- c) Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини ўзгариши, ассортимент ва сифат ўзгаришлар;
- d) Маҳсулотларнинг ассортимент ва сифат ўзгариши, оборотдаги тайёр маҳсулот қолдиғини ўзгариши;
- e) Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми.

82. Бир киши кунининг унумдорлигини таҳлил қилишда ҳисобланадиган қиймат кўрсаткичи қандай ҳисобланади?

- a) Товар маҳсулоти / ишчилар сони;
- b) Товар маҳсулоти / киши соат;
- c) Товар маҳсулоти / киши кунлар;
- d) Товар маҳсулоти / бошқарув ходимлар сони;
- e) Товар маҳсулоти / ходимлар ишлаган киши-соати.

83. Пул оқими туғрисидаги ҳисобот қайси даврга тузилади?

- a) Йил бўйича;
- b) Чораклик, ярим йиллик, 9 ойлик, йиллик;
- c) Фақат чораклар бўйича;
- d) Ярим йиллик ва йиллик;
- e) Тўлиқ ҳисобот даври бўйича.

84. Асосий фондларнинг техник ҳолатини таҳлил қилишда ҳисобланадиган кўрсаткичларни белгиланг.

- a) Яроқлилиқ ва эскириш даражаси;
- b) Янгилиниш, эскириш ва яроқлилиқ даражаси;
- c) Эскириш ва янгилиниш даражаси;
- d) Яроқлилиқ ва янгилиниш даражаси;
- e) Янгилиниш ва эскириш даражаси.

85. қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бири жорий тўлов қобилиятини ифодалайди?

- a) пул маблағлари / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;
- b) пул маблағлари ва бошқа активлар / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;
- c) (пул маблағлари + қимматли қоғозлар) / қисқа муддатли тўлов мажбуриятлари;
- d) айланма активлар / мажбуриятлар;
- e) дебиторлар / кредиторлар.

86. Ишлаб чиқариш фондлари бўйича рентабеллик қандай аниқланади?

- a) (Соф фойда x 100) / корхона активлари жами;
- b) (Фойда x 100) / асосий воситалар + жорий активлар;
- c) (Фойда x 100) / актив фондлар + пассив фондлар;
- d) (Фойда x 100) / баланс активи 1-бўлим + 2-бўлим жами;
- e) Барча жавоблар тўғри.

87. Айланма маблағларнинг айланиш коэффиенти қандай аниқланади?

- a) (Махсулотни сотишдан тушган тушум + тайёр махсулот) / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- b) Махсулотни сотишдан тушган тушум / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- c) Сотилган махсулотнинг таннари / айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати;
- d) Сотилган махсулотнинг таннари / жами мулк;
- e) Махсулотни сотишдан тушган тушум / айланма активлар.

88. Фирманинг пул маблағлари қандай фаолиятларда ҳаракат қилади?

- a) Хўжалиқ, инвестиция, солиққа тортиш ва ташқи иқтисодий фаолиятларда;
- b) Хўжалиқ, инвестиция, солиққа тортиш ва молиявий фаолиятларда;
- c) Хўжалиқ, инвестиция, солиққа тортиш ва валюта маблағлар ҳаракатида;
- d) Хўжалиқ, инвестиция, солиққа тортиш ва ижара мажбуриятларида;
- e) Хўжалиқ, инвестиция, солиққа тортиш ва акция чиқаришда.

89. Махсулот таннархини аниқлашдан мақсад нима?

- a) Сотиш туфайли олинган молиявий натижани аниқлаш, махсулотнинг фойдалилик даражасини аниқлаш;
- b) Махсулотнинг сотиш баҳосини белгилаш;
- c) Ишлаб чиқаришни бошқариш;
- d) Ресурсларнинг тақсимот қаторини белгилаш;
- e) Харажатларни бошқаришдан иборат.

90. Молиявий фаолиятдаги пул оқимини таҳлил қилишда асосий ўрганиладиган кўрсаткичларни белгилаш:

- a) Акция чиқаришдан, узоқ, қисқа муддатли қарзлар ва ижара мажбуриятлари бўйича кирим ва чиқим, олинган ва тўланган фоизлар, олинган ва тўланган дивидендлар;
- b) Олинган ва тўланган фоизлардан кирим ва чиқим;
- c) Олинган ва тўланган дивидендлардан кирим ва чиқим;
- d) Тўланган солиқлар бўйича чиқим;
- e) Ижара мажбуриятлари бўйича соф кирим ва чиқим.

91. Бизнес режада кўзда тутилган фойда суммаси қандай аниқланади?

- a) Махсулот ҳажми = ялпи харажат + фойда;
- b) Маржинал фойда = махсулот ҳажми - ўзгарувчан харажатлар;
- c) Фойда = махсулот ҳажми – сотиш ҳажмига солинган солиқлар - ўзгарувчан харажатлар;
- d) Фойда = махсулот ҳажми – доимий харажатлар;
- e) Фойда = махсулот ҳажми – доимий харажатлар - ўзгарувчан харажатлар.

92. қисқа муддатли пасивлар деганда нимани тушунасиш?

- a) Кредитор қарзлар;
- b) қисқа муддатли кредит ва қарзлар, кредитор қарзлар;
- c) Мақсадли тушумлар;
- d) Келгуси давр сарфлари;
- e) Таксимланмаган фойда.

93. Корхона активларига нисбатан рентабеллик қандай аниқланади?

- a) $(\text{Соф фойда} \times 100) / \text{корхона активлари жами}$;
- b) $(\text{Соф фойда} \times 100) / \text{балансинг 1-бўлими жами}$;
- c) $\text{корхона активлари жами} / \text{соф фойда}$;
- d) $(\text{Соф фойда} \times 100) / \text{асосий фондлар} + \text{айланма фондлар}$;
- e) $\text{Соф фойда} / \text{корхонанинг ўз маблағлари}$.

94. Давр харажатларига қандай харажатлар киради?

- a) Сотиш харажатлари, маъмурий бошқарув харажатлари;
- b) Умумцех ва умумкорхона харажатлари;
- c) Амортизация, телефон учун тўлов, ижара ҳақи;
- d) Сотиш харажатлари, маъмурий-бошқарув харажатлари, муомала харажатлари, тижорат ва бошқа умумхўжалик харажатлари;
- e) Маҳсулот ҳажми ўзгаришига боʻлиқ бўлмаган барча ўзгармас харажатлар.

95. Пул оқими деганда нимани тушунасиз?

- a) Пул маблаʼлари киримини;
- b) Пул маблаʼлари чиқимини;
- c) Пул ва пул маблаʼларининг кирими ва чиқимини;
- d) Пул маблаʼларининг муайян давр оралиʼидаги ҳаракатини;
- e) Пул балансини.

96. Устав капитали баланснинг қайси бўлимида кўрсатилади?

- a) Пассив томон – 1-бўлимда;
- b) Актив томон – 1-бўлимда;
- c) Пассив томон – 2-бўлимда;
- d) Актив томон – 2-бўлимда;
- e) Манба сифатида пассив – 1-бўлимда, маблаʼ сифатида актив – 1 ва 2-бўлимларда.

97. ўзгарувчан харажатлар деб қандай харажатларга айтилади?

- a) Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боʻлиқ тарзда ўзгарувчи харажатларга айтилади;
- b) Тўри ва эгри харажатларга айтилади;
- c) Бевосита ва билвосита харажатларга айтилади;
- d) Фақат материал харажатларга айтилади;
- e) Барча турдаги ишлаб чиқариш харажатларига айтилади.

98. Балансли боʻланиш усулини қўллаб фирма фойдасини аниқланг:
(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Сумма
1. Маҳсулот (иш, хизмат) лар сотишдан тушум	219650
2. қўшилган қиймат солиʼи	43930
3. Ишлаб чиқариш сарфлари	51460
4. Давр харажатлари	34600
5. Олинган дивидендлар	8700
6. Тўланган фоизлар	12000
7. Солиқлар	31089

8. Фойда	?
----------	---

- a) 55201;
- b) 55271;
- c) 88271;
- d) 88201;
- e) 50271.

99. Фонд сиѐимининг ўтган ва ҳисобот йилги миқдорларини аниқланг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили
1. Асосий воситалар қиймати, минг сўм	5100	5500
2. Махсулот қиймати, минг сўм	15300	17600
3. Фонд сиѐими, тийин	?	?

- a) 0,32:0,31;
- b) 0,33:0,31;
- c) 0,33:0,30;
- d) 0,32:0,30;
- e) 0,30:0,31.

100. Материаллардан самарали фойдаланиш даражасини таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили
1. Товар махсулоти, млн. сўм	3300	3000
2. Материал сарфлар, млн. сўм	1870	2400
3. Материал сиѐими	?	?

- a) 0,58:0,9;
- b) 0,60:10;
- c) 0,54:0,7;
- d) 0,57:0,8;
- e) 0,59:0,8.

101. Солиқ тўлангунга қадар бўлган молиявий натижани ҳисобланг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили
1. Махсулот сотишдан олинган фойда, млн. сўм	300	240
2. Операцион даромадлар	40	50
3. Молиявий фаолиятдан фойда	9	7
4. Фавқулотда чиқимлар	26	32
Солиқ тўлагунга қадар бўлган молиявий натижа	?	?

- a) 323:260;
- b) 323:255;
- c) 343:265;

d) 323:265;

e) 343:255.

102. қуйидаги маълумотларга кўра қайси бир корхона кўпроқ молиявий барқарорликка эгаллигини кўрсатинг:

(минг сўм)

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. ўз маблағлари	24	20	18	14	12
2. Мажбуриятлар	12	9	3	6	4
Жами	36	29	21	20	16

103. қайси бир фирмада пул ва унга тенглаштирилган маблағларнинг йил охиридаги қолдиғи тўғри аниқланган?

(минг сўм)

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Хўжалиқ фаолиятдан тушган пул маблағлар соф кирими/чиқими	1500	1600	1400	1400	1300
2. Инвестиция фаолиятдан тушган пул маблағлар соф кирими/чиқими	-400	-600	-500	-600	-400
3. Молиявий фаолиятдан тушган пул маблағлари соф кирими/чиқими	-300	500	-500	400	-150
4. Тўланган солиқлар	-500	-600	-400	-450	-350
5. ҳисобот йили бошидаги қолдиқ	400	400	400	400	400
6. Йил охиридаги қолдиқ	500	400	400	450	850

104. қуйидаги маълумотлар асосида маҳсулот реализациясидан кўрилган ялпи фойда миқдорини аниқланг:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Миқдори
1. Маҳсулот реализациясидан олинган тушум	106850
2. қўшилган қиймат солиғи	20113
3. Акциз солиғи	726
4. Бошқа солиқлар	168
5. Реализация қилинган маҳсулот таннари	65196

a) 41654;

b) 40760;

c) 21541;

d) 20815;

e) 20647.

105. Битта акцияга тўғри келадиган фойда суммасини аниқланг ва таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1. Соф фойда, минг сўм	1200	1810	610
2. Муомаладаги оддий акциялар сони	575	670	95
3. 1 та акцияга тури келадиган базавий фойда, минг сўм	?	?	?

- a) 625; 1140; -515.
b) 0,47; 0,7; -0,10.
c) 2,08; 2,70; 0,62.
d) 690,0 1212,7; +522,7.
e) 1775,0 2480; +705.

106. Пул оқими таҳлили:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1. Операцион фаолиятдан соф пул оқими	+15600	+6946	+5386
2. Инвестицион фаолиятдан соф пул оқими	-1210	+440	-770
3. Молиявий фаолиятдан соф пул оқими	-1600	-4500	-2900
4. Пул маблағларининг йил бошига қолдиғи	498	1210	+712
5. Пул маблағларининг йил охирига қолдиғи	?	?	?

- a) 13288; 4096; +9192.
b) 12790; 2886; +9904.
c) 12292; 1676; +10616.
d) 498; 1210; +712.
e) 16098; 8156; -7942.

107. Бир сўмлик маҳсулотга қилинган ишлаб чиқариш харажатларини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Режа	ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи, минг сўм	22610	28400	+5790
2. Маҳсулот ҳажми, амалдаги баҳода, минг сўм	28400	32600	+4200
3. 1 сўмлик маҳсулотга тури келадиган харажат, тийин	?	?	?

- a) 78,6; 87,1; +8,5.
b) 79,5; 87,1; +7,5.
c) 80,4; 86,4; +6.

- d) 82,2; 86,4; +4,2.
- e) 87,1; 79,6; -7,5.

108. ўртача иш куни давомийлиги кўрсаткичи қандай аниқланади?

- a) Жами ишланган киши кунлари / жами ишланган киши соатлари;
- b) Жами ишланган киши соатлари / жами ишланган киши кунлари;
- c) Жами ишланган киши кунлари / жами ишчилар сони;
- d) Жами ишланган киши соатлари / жами ишчилар сони;
- e) Тўри жавоб йўқ.

109. Иш вақтидан фойдаланишни таҳлил қилишда ўрганиладиган кўрсаткич:

- a) Ишчилар сони / жами саноат ходимлари;
- b) Жами ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган киши-соатлари / жами календар иш вақти фонди;
- c) Жами ишланган киши-соатлари / жами ходимлар;
- d) Жами ишланган киши-соатлари / жами ходимлар;
- e) Ишчилар сони / жами ходимлар.

110. Операцион фаолиятдаги пул маблаълари ҳаракати нималардан ташкил топади?

- a) Маҳсулотларни сотишдан келиб тушган пул маблаълари; материал, товар, иш ва хизматлар учун мол етказиб берувчиларга тўланган пул маблаълари; ходимларга ва ходимлар номидан тўланган пул маблаълари; бошқа операцион фаолиятдан пул маблаълари тушуми ва чиқими
- b) Ходимларга ва ходимлар номидан тўланган пул кирими ва чиқимидан
- c) Турли хил пулли тўловлар ва тушумлардан
- d) Харидор ва мол етказиб берувчилар, ходимлар ва бошқа турли хил тўлов ва тушумлардан
- e) Харидор ва мол етказиб берувчилардан пул кирими ва чиқими валюта маблаълар ҳаракатидан

111. Тўловга қобилиятлиликнинг мутлоқ коэффицентини аниқлашда пул оқимининг қайси кўрсаткичи олинади?

- a) Пул маблаъларининг соф кирими;
- b) Пул маблаъларининг кирим-чиқим ўзгаришидаги мусбат фарқ;
- c) Пул маблаъларининг йил боши ва охиридаги қолдиғи (валюта маблаъларини кўшган ҳолда);
- d) Фақат операцион фаолиятдан нақд пул тушуми;
- e) Умумий фаолиятдан нақд пул тушумлари.

112. Пул оқими тўрисидаги ҳисобот қайси усулда тузилади?

- a) Ту`ри ва эгри усулда;
- b) Баланс усулда;
- c) Ту`ри усулда;
- d) Ту`ри ва баланс усулида;
- e) қаторли ва балансли усулда.

113. Молиявий мустақиллик деганда нима тушунилади?

- a) Корхонанинг ўз мажбуриятларини қоплашда пул маблаъларининг ориқчилиги;
- b) Фаолият натижасида барча харажатларни қоплаб фойда олишни таъминлашга эгалиги;
- c) Устав капиталининг юқори даражадалиги;
- d) Тўловга қобиллик даражасининг юқорилиги;
- e) Корхонанинг молиявий барқарорлиги.

114. Асосий воситалар қандай гуруҳларга бўлинади?

- a) Актив ва пассив асосий воситаларга;
- b) Пассив асосий воситаларга;
- c) Саноат ишлаб чиқариш асосий воситаларга;
- d) Корхона ихтиёридаги асосий воситаларга;
- e) Ижарадаги асосий воситаларга.

115. Хусусий капитал қаторига кирувчи маблаълар:

- a) Устав капитали, тақсимланмаган фойда;
- b) Захира капитали, қўшилган капитал;
- c) Тақсимланмаган фойда;
- d) Устав капитали, қўшилган капитал, захира капитали, тақсимланмаган фойда, қопланмаган зарар;
- e) Устав капитали, захира капитали, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар), мақсадли тушумлар ва молиялаштиришлар, келгуси давр бўйича тўловлар захиралари.

116. Сотилган маҳсулот рентабеллиги қандай аниқланади?

- a) $(\text{Маҳсулотни сотишдан тушган тушум} \times 100) / \text{ялпи фойда}$;
- b) $(\text{Сотишдан ялпи даромад} \times 100) / \text{маҳсулот сотишдан тушган тушум}$;
- c) $(\text{Сотишдан ялпи фойда} \times 100) / \text{маҳсулот сотишдан тушган соф тушум}$;
- d) $(\text{Маҳсулотни сотишдан тушган ялпи тушум} \times 100) / \text{ялпи сарфлар}$;
- e) $(\text{Маҳсулотни сотишдан тушган ялпи фойда} \times 100) / \text{муомала харажатлар}$.

117. ўзгарувчан харажатларга қандай харажатлар кирази?

- a) Ижара учун тўловлар, бошқарув ходимларининг иш ҳақи?
- b) Маҳсулот ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчиларнинг меҳнат ҳақи, материаллар, хом ашё сарфлари ва бошқа харажатлар;
- c) Янги маҳсулотни ўзлаштириш харажатлари;
- d) Сотиш харажатлари, маъмурий, бошқарув харажатлари;
- e) Барча турдаги материал харажатлар.

118. Маҳсулот таннархини харажат элементлари бўйича таҳлил қилишдан асосий мақсад нимадан иборат?

- a) Корхона бўйича барча харажатлар суммасининг фарқланишига баҳо бериш;
- b) Маҳсулот турлари бўйича харажатлар ўзгаришига баҳо бериш;
- c) Харажатлар ўзгаришини назорат этиш;
- d) Ишлаб чиқариш харажатларида харажат элементлари салмоғи ва ўзгаришига баҳо бериш;
- e) Маҳсулотлар бирлигининг харажат каторлари ўзгаришини аниқлаш.

119. қийин сотилувчи активлар деб нималар саналади?

- a) Айланма активлар;
- b) Узоқ муддатли активлар;
- c) Пул маблағлари;
- d) Асосий воситалар;
- e) Номоддий активлар.

120. Асосий воситалардан самарали фойдаланишнинг аҳамияти нималардан иборат?

- a) Янги техникани ишга тушуриш;
- b) Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш;
- c) Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш;
- d) Корхонанинг фонд билан қуролланиш даражасини ошириш;
- e) Нотўри жавоб йўқ.

121. Маҳсулот таннархини харажат элементлари бўйича таҳлили қайси ҳисобот маълумотлари асосида ўтказилади?

- a) Бухгалтерия ҳисобининг ҳисоб регистрлари ва бошқарув ҳисоби ҳисоботлари асосида ўтказилади;
- b) 10-журнал-ордер маълумотлари асосида ўтказилади;
- c) Маҳсулотлар таннархи тўғрисидаги 1-т шакл асосида ўтказилади;
- d) Молиявий ҳисоботнинг 2-шакли, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот асосида ўтказилади;
- e) Кичик корхоналар фаолияти хусусидаги 1-НГС шакли асосида ўтказилади.

122. қуйида қайд қилинган қайси маълумотлар валюта маблаълари харакатини тўлиқ ифодалайди?

- a) Валюта маблаъларининг кирими;
- b) Валюта маблаъларининг чиқими;
- c) Валюта маблаъларини ҳисобот даври бошидаги қолдиғи;
- d) Валюта маблаъларининг йил бошидаги қолдиғи;
- e) Валюта маблаъларининг йил бошидаги қолдиғи, жами тушум ва чиқим, йил охиридаги қолдиқ.

123. Сотишдан тушган соф тушум қандай топилади?

- a) Сотишдан тушум минус давр харажатлари;
- b) Сотишдан тушум минус ўзгарувчан харажатлар;
- c) Сотишдан тушум минус ўзгарувчан ва доимий харажатлар;
- d) Сотишдан тушум минус ишлаб чиқариш таннарни;
- e) Сотишдан тушум минус сотиш ҳажмига солиқлар (қўшилган қийматга солиқ, акциз, реклама ва бошқа сотишлар ҳажмига солиқлар).

124. Маҳсулот таннарнининг ўзгаришига қандай омиллар таъсир қилади?

- a) Материаллар баҳоси, таркиби, тузилмасининг ўзгариши;
- b) Иш ҳақининг ўзгариши, маҳсулотлар миқдорининг ўзгариши;
- c) Материал харажатлар баҳосининг, таркибининг ўзгариши, меъёр ўзгариши;
- d) Давр харажатлари сумасининг ўзгариши;
- e) Маҳсулот ҳажми, тузилмасининг ўзгариши.

125. Корхонанинг мажбуриятлари таркибига нималар киреди?

- a) қисқа ва узок муддатли кредитлар, муддатида тўланмаган ссудалар ва бошқа қарзга олинган маблаълар;
- b) қисқа, ўрта ва узок муддатга олинган қарз маблаълар, ссудалар ва бошқа қарзлар;
- c) қисқа, ўрта ва узок муддатли кредитлар, муддатида қайтарилмаган ссудалар, қисқа ва узок муддатга қарзга олинган маблаълар, кредиторлар билан ҳисоб-китоблар;
- d) қисқа ва узок муддатли кредит ва қарзлар, харидор ва буюртмачилардан олинган бунақлар ва кредиторлар;
- e) Узок муддатли мажбуриятлар ва жорий мажбуриятлар.

126. Ходимлар қўнимсизлиги қандай аниқланади?

- a) ўз ҳоҳишига биноан ва меҳнат интизомини бзганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони / жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони;
- b) Жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони / ўз ҳоҳишига биноан ва меҳнат интизомини бзганлиги учун ишдан бўшаган

ходимлар сони;

с) ўз ҳоҳишига биноан ва меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони + нафақага чиққанлиги учун ишдан бўшаган ходимлар / жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони;

д) Меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони / жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони;

е) Тўри жавоб йўқ.

127. Ходимларни ишдан бўшатиш обороти қандай аниқланади?

а) Жами ишга қабул қилинган ходимлар / ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони;

б) Жами ишдан бўшатишган ходимлар сони / ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони;

с) Меҳнат интизомини бузганлиги учун ишдан бўшаган ходимлар сони / жами саноат ишлаб чиқариш ходимларининг ўртача рўйхатдаги сони;

д) Жами ишдан бўшатишган ишчилар сони / ишчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони ;

е) Тўри жавоб йўқ.

128. ўз маблаълари деганда нимани тушунаси?

а) Корхонанинг ўзига тегишли маблаълари;

б) қарзга олинган (узок муддатга) маблаълар;

с) Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар;

д) Мажбуриятлар қопланишидаги ортиқча маблаълар;

е) ҳукумат томонидан субсидия сифатида берилган маблаълар.

129. Маҳсулот таннархи тўрисидаги Низомга биноан харажатлар қандай гуруҳланади?

а) Тўри ва эгри харажатлар, доимий ва ўзгарувчан харажатлар;

б) Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлари, тўри ва эгри харажатлар, давр харажатлари;

с) Доимий ва ўзгарувчан харажатлар;

д) Давр ва ўзгарувчан харажатлар;

е) Бевосита ва билвосита харажатлар, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш харажатлар.

130. Айланма маблаълар ҳаракатини аниқлаш формуласи қайси қаторда тўри кўрсатилган?

а) Заҳира ва харажатлар / жами мулк;

б) Пул маблаълари / жами мулк;

с) (Заҳира ва харажатлар + пул маблаълари) / жами мулк;

д) Айланма активлар / жами мулк;

е) Дебитор қарзлар / жами мулк.

131. Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир этувчи меҳнат омилларини белгиланг:

- a) Ишчилар сони ва ишланган киши кунлари сонининг ўзгариши;
- b) Ишчилар сони ва ишланган киши куни ва киши соатларининг ўзгариши;
- c) Ишчилар сони ва ишланган киши соатларининг ўзгариши;
- d) Ишчилар сони, бажарилган киши куни, киши иш кунининг давомийлиги ва ишчиларнинг бир соатдаги унумдорлигининг ўзгариши;
- e) Ишчилар сони ва меҳнат унумдорлиги.

132. Хусусий капитални таҳлил қилишда қайси ҳисобот шакллари маълумотларига таянилади?

- a) 1-шакл – «Баланс»;
- b) 2-шакл – «Молиявий натижалар» тўрисидаги ҳисобот;
- c) 3-шакл – «Асосий воситалар ҳаракати» тўрисидаги ҳисобот;
- d) 4-шакл – «Пул оқими» тўрисидаги ҳисобот;
- e) 5-шакл – «Хусусий капитал» тўрисидаги ҳисобот;

133. Занжирли боʻланиш усулини қўллаб, маҳсулот қийматига баҳо ўзгаришининг таъсирини аниқланг:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили
Маҳсулот қиймати	7500	8000
1 центнер маҳсулот баҳоси	30,0	32,0

- a) –400;
- b) +400;
- c) +500;
- d) –500;
- e) +600

134. Ассортимент режасининг бажарилишини аниқланг:

(млн. сўм)

Маҳсулот турлари	Режа	ҳақиқатда	Ассортимент режасини бажариш ҳисобига
А	189	179	?
Б	91	93	?
В	82	80	?
Г	62	65	?
Жами	424	417	?

- a) 98,1;
- b) 98,3;
- c) 98,7;

d) 96,2;

e) 97,1.

136. Корхонанинг асосий фондлар билан таъминланганлик даражасини таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили
1. Асосий фондлар қиймати, млн. сўм	1950	2200
2. Ходимларнинг йиллик ўртача сони, киши	1410	1190
3. Бир ходимга тўри келадиган фондлар	?	?

Минг сўм ҳисобида:

a) 1483:1682,7;

b) 1383:1849;

c) 1283:1482;

d) 1450:1570;

e) 1383:1687,7.

137. қайси бир корхона балансида узок муддатли активлар қиймати тўри акс эттирилган?

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
Асосий воситалар:					
Бошланғич баҳода	24000	26000	22000	20000	24000
Эскириш	5040	10000	4050	3500	4000
қолдиқ баҳода	18960	16000	17950	16500	20000
Номоддий активлар:					
Бошланғич баҳода	3200	3400	3000	2900	3000
Эскириши	600	800	500	550	1000
қолдиқ баҳода	2600	2600	2500	2350	2000
Бошқа оборотдан ташқари активлар	430	500	530	520	600
Жами	27690	19900	20980	19920	26600

138. қайси корхонанинг мулки тез пулга айланувчан (ликвид) лигини кўрсатинг:

(минг сўм)

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Узок муддатли активлар	21	15	14	17	30
2. Заҳира ва харажатлар	6	5	3	6	8
3. Пул маблаълари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар	9	10	4	4	12
Жами	36	30	21	27	40

139. қайси бир корхонада айланма маблағларининг айланиши тезроқ?

Пассивлар	Корхоналар				
	a	b	c	d	e
1. Маҳсулот сотишдан тушган тушум, минг сўм	28	27	26	22	20
2. Айланма маблағларнинг йиллик ўртача қиймати, минг сўм	12	11	8	7	6
3. Айланиш коэффиценти	2,93	2,45	3,25	3,25	3,33

140. қуйидаги маълумотлар асосида ўз оборот маблағларининг мавжуд суммасини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Сумма
1. Узоқ муддатли активлар	74184
2. ўз маблағлари	85722
3. Узоқ муддатли пассивлар	2500

- a) 11238;
- b) 14038;
- c) 8738;
- d) 83222;
- e) 71684.

141. Корхона активларига нисбатан рентабелликни аниқланг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1. Корхона активлари жами, минг сўм	8050	9540	-1490
2. Соф фойда, минг сўм	490	760	-270
3. Рентабеллик, фоиз	?	?	?

- a) 6,0; 7,9; +1,9.
- b) 16,4; 12,5; +,38.
- c) 7,56; 8,78; +1,22.
- d) 75,6; 87,8; 12,2.
- e) 60,0; 79,0; +19.

142. Маҳсулот таннархини аниқланг:

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Миқдори
1. Маҳсулот ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчиларнинг меҳнат ҳақи	50600
2. Иш ҳақидан ажратмалар (асосий ишлаб чиқаришда)	20240
3. Бошқарув харажатлари	18000

4. Сотиш харажатлари	-
5. Асосий ишлаб чиқаришдаги фондларнинг эскириши	12400
6. Материал, хом ашё харажатлари (асосий ишлаб чиқаришга)	108600
7. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	7400

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннари:

- a) 226240 сум;
- b) 217240;
- c) 199240 сум;
- d) 186840;
- e) 191840.

143. Товар маҳсулотининг йиллик мутлоқ ўсишини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Базис йил	Йиллар		
		2002	2003	2004
1. Товар маҳсулоти, минг сўм	92647	93235	94410	93423

Товар маҳсулотининг йиллик мутлоқ ўсиши, минг сўм:

- a) +588; +1763; +776.
- b) +588; +1175; -987.
- c) +588; +1175; +987.
- d) -588; +1763; -776.
- e) -588; -1175; -987.

144. Моддий айланма маблаълар нималардан ташкил топади?

- a) Захиралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тайёр маҳсулот, товарлар, бошқа захира ва харажатлар.
- b) Захиралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тайёр маҳсулотлар, товарлар, қолдиқ товарларга сарфланган муомала харажатлари, бошқа харажатлар.
- c) Захиралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр чиқимлари, тайёр маҳсулотлар, товарлар, бошқа захиралар ва харажатлар.
- d) Ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот.
- e) Ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар, сотиш учун олинган товарлар ва келгуси давр сарфлари.

145. Молиявий мустақиллик коэффициенти қандай аниқланади?

- a) Жорий активлар / Мажбуриятлар
- b) Мажбуриятлар / ўз маблаълар манбаи
- c) ўз маблаълар манбаи / Баланс жами
- d) ўз маблаълар манбаи / Мажбуриятлар
- e) Тўри жавоб йўқ

146. Хусусий капитал тўрисидаги ҳисоботни тузишдан мақсад нима?

- a) Баланс пассиви 1-бўлим буйича таркиблашни бериш;
- b) Баланснинг 1-бўлими пассивини тартиблаштириш;
- c) Маълумотлардан фойдаланувчилар, қизиқувчиларга хусусий капитал ўзгариши тўрисидаги ахборотлар бериш;
- d) Молиявий бошқарувни ахборот сўрови билан таъминлаш;
- e) ўз маблаълари ҳолати тўрисида ахборотлар бериш.

147. Дебиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти қандай аниқланади?

- a) Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум / мажбуриятлар;
- b) Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум / жами дебиторлик қарзлари;
- c) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / мажбуриятлар;
- d) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / жами дебиторлик қарзлари;
- e) Тўри жавоб йўқ.

148. Кредиторлик қарзларининг айланиш коэффиценти қандай аниқланади?

- a) Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум / кредиторлик мажбуриятлари;
- b) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / жами кредиторлик мажбуриятлари;
- c) Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган соф тушум / жами дебиторлик қарзлари;
- d) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / жами дебиторлик қарзлари;
- e) Тўри жавоб йўқ.

149. Асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти қандай аниқланади?

- a) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / асосий воситалар;
- b) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / жами мулк;
- c) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / асосий воситалар, номоддий активлар;
- d) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / узоқ муддатли активлар;
- e) Асосий воситаларнинг эскириш суммаси / айланма активлар.

150. ўртача ассортимент режасининг бажарилиши қандай аниқланади?

- a) $\text{Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот} * 100 / \text{ҳисобот давридаги ҳақиқатда ишлаб чиқарилган жами маҳсулот};$

- b) Бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот * 100 / ҳисобот давридаги ҳақиқатда ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- c) ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот * 100 / ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- d) Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот * 100 / ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот;
- e) Тўри жавоб йўқ.

151. Иш вақтидан фойдаланишнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни белгиланг:

- a) Ишчилар сони ва меҳнат унумдорлигининг ўзгариши;
- b) Ишчилар сони ва бажарилган киши-соатларининг ўзгариши;
- c) Ишчилар сони, бажарилган киши-куни ва киши-соатларининг ўзгариши;
- d) Киши куни ва киши-соатларининг ўзгариши;
- e) Меҳнат унумдорлиги.

152. Маҳсулот ишлаб чиқариш маромийлиги қандай аниқланади?

- a) Маромийлик ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот / ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот;
- b) Маромийлик ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот / ҳисобот давридаги ҳақиқатда ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- c) ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот / маромийлик ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот;
- d) Ассортимент ҳисобига ишлаб чиқарилган жами маҳсулот * 100 / ҳисобот давридаги бизнес режа бўйича ишлаб чиқарилиши лозим бўлган жами маҳсулот;
- e) Тўри жавоб йўқ.

153. Валюта маблаълари ҳаракати тўрисидаги маълумот қайси ҳисобот шаклида илова қилинган?

- a) 1-шакл – «Баланс»да;
- b) 2-шакл – «Молиявий натижалар» тўрисидаги ҳисоботда;
- c) 4-шакл – «Пул оқими» тўрисидаги ҳисоботда;
- d) Алоҳида маълумотнома тарзида;
- e) 5-шакл – «Хусусий капитал» тўрисидаги ҳисоботда.

154. қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бири корхонанинг молиявий барқарорлигини аниқроқ ифодалайди?

- a) Жами маблаълар таркибидаги корхонанинг ўзига қарашли маблаълар улуши;

- b) ўзига қарашли айланма маблағ билан жами ўзига қарашли маблағ ўртасидаги нисбат;
- c) Мажбуриятлар билан ўз маблағи ўртасидаги нисбат;
- d) Мажбуриятлар билан жами маблағ ўртасидаги нисбат;
- e) Жами мажбуриятлар.

155. Номоддий активларга эскириш ҳисобланадими ёки амортизация ҳисобланадими?

- a) Номоддий активларга эскириш ҳисобланади.
- b) Номоддий активларга эскириш ҳам амортизация ҳам ҳисобланмайди.
- c) Номоддий активларга амортизация ҳисобланади.
- d) Номоддий активларга эскириш ва амортизация ҳисобланади.
- e) Билмайман.

156. Бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажат қандай аниқланади?

- a) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / товар маҳсулотининг солиштирма улгуржи баҳоси;
- b) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / товар маҳсулотининг амалдаги улгуржи баҳоси;
- c) Товар маҳсулотининг солиштирма улгуржи баҳоси / маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи;
- d) Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи / товар маҳсулотини сотишдан олинган соф тушум;
- e) Тўри жавоб йўқ.

157. Фойдалиликни аниқлашда корхона харажатлари қай тартибда гуруҳланади?

- a) Сотилган маҳсулот таннархи, давр харажатлари, молиявий фаолиятдан харажатлар, кутилмаган харажатлар;
- b) Тўри ва эгри харажатлар;
- c) Маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари, сотиш харажатлари, бошқа сотишлар бўйича харажатлар;
- d) Ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар;
- e) Асосий фаолият юзасидан харажатлар, умумхўжалик фаолияти юзасидан харажатлар, кутилмаган харажатлар.

158. Узоқ муддатли активлар нималардан ташкил топади?

- a) Асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар ва фойданинг ишлатилиши.
- b) Асосий воситалар, номоддий активлар, тугалланмаган капитал қўйилмалар, узоқ муддатли молиявий қўйилмалар, ўрнатилган асбоб-ускуналар, таъсисчилар билан ҳисоб-китоблар ва бошқа оборотдан ташқари активлар.

- c) Асосий воситалар, номоддий активлар, капитал сарф ва аванслар, узоқ муддатли капитал жамғармалари, бойликлар бўйича ҳисоблашишлар, бошқа оборотдан ташқари активлар.
- d) Асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар, шўъба корхоналар акциялари ва уюшма корхоналардаги акциялари ва берилган қарзлар, узоқ муддатли инвестициялар ва бошқа активлар.
- e) Асосий воситалар, номоддий активлар, капитал қўйилмалар ва бошқа инвестициялар.

159. Асосий воситаларнинг яроқлилиқ коэффициентлари қандай аниқланади?

- a) Асосий воситаларнинг эскириш қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- b) Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- c) Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати / Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати;
- d) Янги киритилган асосий воситалар қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- e) Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати / Асосий воситаларнинг йил охиридаги дастлабки қиймати.

160. Асосий воситаларнинг эскириш коэффициентлари қандай аниқланади?

- a) Асосий воситаларнинг эскириш қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- b) Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- c) Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати / Асосий воситаларнинг эскириш қиймати;
- d) Янги киритилган асосий воситалар қиймати / Асосий воситаларнинг бошланқич қиймати;
- e) Асосий воситаларнинг эскириш қиймати / Асосий воситаларнинг йил охиридаги дастлабки қиймати.

161. Маҳсулотнинг режадаги таннархи билан ҳақиқий таннархи ўртасида қандай фарқ бор?

- a) Фарқ йўқ;
- b) Режа таннархи харажатларнинг қўйилган даражасини, ҳақиқий таннарх эса унинг реал ўлчовини билдиради;
- c) Режа таннархи ҳақиқий таннархдан кам бўлади;
- d) Режа таннархи ҳақиқий таннархдан ортиқ бўлади;
- e) Режа таннархи ҳақиқий таннархдан норматив ўзгаришларига фарқланади.

162. Маржинал фойда деганда нимани тушунаси?

- a) Сотишдан тушум минус ўзгарувчан харажатлар;

- b) Сотишдан соф тушум минус ўзгарувчан харажатлар;
- c) Сотишдан соф тушум минус сотилган маҳсулот таннарихи;
- d) Сотишдан соф тушум минус доимий ва ўзгарувчан харажатлар;
- e) Сотишдан тушум минус доимий харажатлар.

163. Мол-мулк рентабеллиги қандай аниқланади?

- a) (ўз маблағлари x 100) / соф фойда;
- b) (корхона мол-мулки x 100) / соф фойда;
- c) (Соф фойда x 100) / корхонанинг жами мол-мулки;
- d) (Соф фойда x 100) / узоқ муддатли активлар;
- e) (Соф фойда x 100) / ўз маблағлари жами.

164. Пул оқими таҳлили учун зарур маълумотлар қайси ҳисобот шаклларида олинади?

- a) Пул оқими тўрисидаги ҳисобот (4-шакл), баланс (1-шакл) ва қўшимча маълумотлардан;
- b) Баланс 1-шаклдан;
- c) Молиявий ҳисоботнинг барча шаклларида;
- d) Пул маблағлари ҳаракати тўрисидаги 2-журнал ордердан;
- e) Пул маблағлари ҳаракати тўрисида 2-журнал ордер ва бухгалтерия ҳисобининг счётларидан.

165. Доимий харажатлар деб қандай харажатларга айтилади?

- a) Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган, харажатларга айтилади;
- b) Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган давр харажатларига айтилади;
- c) Маъмурий ва бошқарув харажатларга айтилади;
- d) Барча турдаги иш ҳақи харажатларига айтилади;
- e) Барча турдаги материал харажатларга айтилади.

166. Доимий ҳаракатдаги активларга нималар киради?

- a) Пул маблағлари;
- b) қисқа муддатли молиявий қўйилмалар;
- c) Дебиторлик қарзлари;
- d) Валюта маблағлари;
- e) Пул маблағлари, валюта маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар.

167. Тез сотилувчи активлар деганда нимани тушунаси?

- a) Дебитор қарзлар;

- b) Тайёр маҳсулот;
- c) Пул маблағлари;
- d) Валюта маблағлари;
- e) Келгуси давр сарфлари.

168. Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг амалиётда қўлланилаётган қандай усуллари бор?

- a) Тенг улушли ва тезлаштирилган;
- b) Тенг улушли ва кумулятив;
- c) қолдиқ ва тенг улушли;
- d) Тезлаштирилган ва маҳсулот ҳажмига мувофиқ;
- e) Оддий ва мураккаб.

169. Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ҳажми ҳисоботларда қандай баҳоларда ифодаланади?

- a) Шартномавий баҳоларда;
- b) Солиштирма улгуржи баҳода, амалдаги улгуржи баҳода;
- c) Солиштирма улгуржи баҳода;
- d) Амалдаги улгуржи баҳода;
- e) Бизнес режа баҳосида.

170. Омбордаги материалларнинг йил охиридаги қолдиғини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Сумма
1. Йил бошидаги қолдиқ	450
2. Сотиб олинган	370
3. 2-цехга берилган	180
4. 1-цехга берилган	30
5. Асосий ишлаб чиқаришга сарфланган	410
6. Табиий камайиш меъёри	40

- a) 260;
- b) 220;
- c) 200;
- d) 180;
- e) 160.

171. Корхонанинг бир маромда ишлаганлигини таҳлил қилинг:

ўн кунлик	Ишлаб чиқарилган товар маҳсулот, млн. сўм					
	Режа		ҳисобот йили		Маромийлик ҳисобига	
	млн. с	%	млн. с	%	млн. с	%
1-ўн кунлик	694	32,9	205	11,0	?	?
2-ўн кунлик	710	33,8	595	31,8	?	?

3-ўн кунлик	706	33,3	1070	57,2	?	?
Жами	2110	1100	1870	100	?	?

Маромийлик даражаси:

- a) 69,2;
- b) 75,0;
- c) 70,0;
- d) 71,4;
- e) 74,2.

172. Асосий фондлардан самарали фойдаланиш даражасини таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили
1. Товар маҳсулоти, млн. сўм	3300	3000
2. Асосий фондларнинг йиллик ўртача қиймати, млн. сўм	1950	2200
3. Фонд қайтими	?	?

- a) 1,89:1,56;
- b) 1,79:1,66;
- c) 1,692:1,364;
- d) 1,59:1,26;
- e) 1,69:1,56.

173. қайси корхона ўзига қарашли айланма маблаълар манбаи билан етарли таъминланган?

(минг сўм)

Кўрсаткичлар	Корхоналар				
	а	б	с	д	е
1. ўз маблаълари ва узоқ муддатли қарзлар	26000	24000	20000	18000	16000
2. Узоқ муддатли активлар	22000	21000	15000	14000	13000
3. ўзига қарашли айланма маблаълар	?	?	?	?	?
4. Заҳира ва харажатлар	7000	6000	5000	3000	3000
5. ўзига қарашли айланма маблаъларнинг ортиқчалиги (+) ёки етишмаслиги (-).	?	?	?	?	?

174. қайси бир корхона юқори молиявий барқарорликка эга?

Пассивлар	Корхоналар				
	а	б	с	д	е
1. ўз маблаълари, млн.сўм	900	800	700	600	500
2. Жами мулк, млн.сўм	1800	1700	1350	1400	1200

3. Молиявий барқарорлик	?	?	?	?	?
-------------------------	---	---	---	---	---

175. ўз маблағлари рентабеллигини таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳисобот йили	Фарқи (+,-)
1. Корхонанинг ўзига тегишли маблағлари, минг сўм	95045	100706	+5661
2. Соф фойда, минг сўм	24836	31000	+6164
3. Рентабеллик, фоиз	?	?	?

- a) 3,8; 3,2; -0,6.
- b) 38,2; 32,4; -5,8.
- c) 26,1; 30,7; +4,6.
- d) 2,61; 3,07; +0,46.
- e) 70,2; 69,7; -0,5.

176. Бир сўмлик маҳсулотга тўри келадиган материал харажатларни аниқланг:

Кўрсаткичлар	Режа	ҳақиқатда	Фарқи (+,-)
1. Товар маҳсулоти ҳажми, амалдаги баҳода, минг сўм	22640	26200	+4200
2. Материал харажатлари, минг сўм	13600	16150	+2550
3. 1 сўмлик маҳсулотга тўри келган материал харажатлар, тийин	?	?	?

- a) 60,7; 61,6; +0,9.
- b) 60,0; 62,0; +2,0.
- c) 64; 52,0; -8,0.
- d) 1,64; 1,62; -0,02.
- e) 58,0; 61,6; +3,6.

177. Маҳсулот assortименти режасининг бажарилишини аниқланг:

Кўрсаткичлар	Режа бажарилиши, %
1. Товар маҳсулоти	101,6
2. Assortимент ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот	98,0
3. Режадан ортиқча маҳсулот	3,6
4. Маҳсулот ишлаб чиқариш режаси	100,0

- a) 101,6 %;
- b) 98 %;
- c) 3,6 %;
- d) 100 %;
- e) 103,6 %.

178. Хусусий капитал ўзгаришининг таҳлили.

Кўрсаткичлар	Вариантлар				
	a	b	c	d	e
I. Хусусий капитал жами йил бошига					
1. Хусусий капитал ўсиши	+	+	+		+
2. қимматли ʻʻозлар эмиссияси	+	+	+		+
3. Асосий воситалар қайта баҳоланиши		+	+		+
4. Резерв учун ажратма		+	+	+	
5. Жорий йил фойда/зарар	+	+		+	
II. Хусусий капитал жами йил охирига					

Хусусий капитал ўзгаришига тегишли қаторлар қайси вариантда тўлиқ ва тўри ифодаланган?

a), b), c), d), e).

179. Маҳсулот сотишдан олинган фойда ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилинг:

Кўрсаткичлар	ўтган йил	ҳақиқий сотиш ҳажми ўтган йил баҳосида	ҳисобот йили
1. Маҳсулотларни сотишдан тушган тушум, млн. сўм	3200	3100	3000
2. Сотилган маҳсулотнинг тўлиқ таннархи, млн. сўм	2750	2700	2650
3. Молиявий натижа, млн. сўм	?	?	?

Таннархнинг ўзгариши ва унинг фойда ҳажмига таъсири:

a) –50; b) –100; c) 50; d) 100; e) –150.

180. Битта акцияга тўри келадиган фойда суммаси қандай аниқланади?

- a) Соф фойда / Оддий акциялар + имтиʻзли акциялар сони
- b) Соф фойда / Оддий акциялар сони
- c) Соф фойда / Муомаладаги оддий акциялар сони
- d) Соф фойда / Йил бошида сотилган жами акциялар сони
- e) Соф фойда / Йил охирида сотилган жами акциялар сони

Ҳисобот Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги Ўонунига асосан таўдим этилади.

ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ҲИСОБОТИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
БҲУТ бўйича хужжат шакли	КТУТ бўйича ҳисобот тузувчи ташкило т	СТИР солиқ тгловчи нинг идентиф икация раўами	ХХТУ Т бўйича тармоў	ИФУТ бўйича фаолия т тури	ДБИБТ бўйича вазирлди к, бирлашм а, уюшма	МГО БТ бўйи ча худуд	ТШТ бўйича ташкил ий- хуўуўи й шакли	МШТ бўйича мулкчи лик шакли
ХОС РАЎАМЛАРИ								
Хос раўамларни ҳисобот тузувчи ташкилот ўўяди								

ФОРМА №- 5-с

Кимга таўдим этилади: <i>Мирзо Улуўбек тумани Статистика бўлими</i>	<p>Ўзбекистон республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги 2001 йил 2 октябр 31-сонли Ўарори билан тасдиўланган.</p> <p style="text-align: center;">ЧОРАКЛИК, ЙИЛЛИК</p> <p>Бирлашма, корхона ва ташкилотлар йиллик ҳисоботни 15-февралгача, чорақлик ҳисоботни ҳисобот давридан кейин 25 кунгача ўз жойидаги статистика органига таўдим этадилар.</p>
Ўабул ўилувчининг манзили: <i>Тошкент шаҳар Мирзо Бойот кўчаси 56 уй</i>	
Вазирлик, идора, уюшма: <i>“ўзбекенгилсаноат”</i>	
Бирлашма, корхона, ташкилот: <i>“АВС” акционерлик жамияти</i>	
Манзили: <i>Тошкент шаҳри Аҳмад Дониш кўчаси 27 уй</i>	
Асосий фаолият тури: <i>Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш</i>	
Ташкилий-хуўуўий шакли: <i>акционерлик</i>	
Мулкчилик шакли: <i>ҳиссадорлик-жамоа</i>	

КОРХОНА САРФ-ХАРАЖАТЛАРИ ТЎҶРИСИДА

2003 ЙИЛ __ЙИЛЛИК__ ГИСОБОТИ

1-БЎЛИМ. АСОСИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

ЎББТ бўйича хос раўами –0372

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос раўами	Асосий фаолият тури бўйича			
		Гисобот даврида		ўтган йилнинг тегишли даврида	
		Чорак	Йил бошидан	Чорак	Йил бошидан
1	2	3	4	5	6
Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) амалдаги қиймати (ўйшимча ўйимат солиёи ва акцизсиз)	011	621183	2721401	643349	1912902
Харажатлар – жами (сатрлар йиёиндиси 013, 040, 061, 070)	012	610611	2446916	550987	1509164
1. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннарни (сатрлар йиёиндиси 014, 024, 025, 026, 028)	013	501734	1975926	460019	1227503
Шу жумладан: Ишлаб чиқарилган моддий харажатлар (ўайтадан чиўиндиларни чегирган холда) (сатрлар йиёиндиси 015, 017, 018, 021, 022, 023)	014	399173	1539843	348326	1001408
Улардан: Хомашё ва материаллар (харид ўилинадиган)	015	379495	1479248	336633	960887
Улардан: материаллар	016				

Чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар	017				
Табиий хомашЎ	018				
Шу жумладан: Корхоналарнинг сув хўжалиги тизимидан оладиган сувга тўлайдиган хаў (меъЁр доирасида ва ундан ортиў)	019				
Ерларни рекультивация ўилиш учун ажратмалар	020				
Четдан олинадиган барча турдаги Ёўил`и	021	11125	33166	6436	21169
Харид ўилинадиган барча турдаги энергия	022	8553	27429	5257	19352
Бошўа ишлаб чиқариш моддий харажатлари	023				
Ишлаб чиқариш тарзидаги иш хаўи тўлаш харажатлари (суткаликсиз)	024	51836	231624	61063	121594
Ишлаб чиқариш ижтимоий суЁурта ажратмалари	025	20633	92359	24391	48395
Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш номоддий активлар амортизацияси	026	1948	7370	1171	3859
Улардан: Номоддий активлар	027				
Ишлаб чиқаришнинг бошўа турдаги харажатлари (сатрлар йиЁиндис и 029, 030, 032 дан 037 гача)	028	28144	104730	25068	52247
Шу жумладан: Ишлаб чиқариш ишчилари ва активларини мажбурий суЁурта ўилиш	029				
Хизмат сафари харажатлари	030				
Улардан: Кундалик харажатлар	031				
Бошқарувнинг техник воситалари, алоўа тармоўлари, ҳисоблаш марказларини саўлаш ва уларга хизмат кўрсатиш	032				
Идорадан ташўари ЁнЁинга ўарши ва ўўриўлаш хизмати	033				
Таъмирлаш ишлари захирасига ажратмалар	034				

Жорий ижара бўйича харажатлар: Мулкка	035				
Ерни	036				
Ишлаб чиқариш жараёнига оид бошқа харажатлар	037	28144	104730	25068	52247
2. Давр харажатлари – жами (сатрлар йиғиндиси 041, 045, 053, 059)	040	108877	470990	90968	281602
Шу жумладан: Сотиш харажатлари – жами (сатрлар йиғиндиси 042, 043, 044)	041	17678	72054	21776	40957
Шу жумладан: Маҳсулот ташиш харажатлари (товарлар)	042	9940	48400	11700	28657
Маркетинг ва реклама харажатлари	043	4760	17054	6046	7290
Сотиш бўйича бошқа харажатлар	044	2978	6600	4030	5010
Маъмурий харажатлар – жами (сатрлар йиғиндиси 046, 047, 049 дан 052 гача)	045	47582	270457	68667	238863
Шу жумладан: Бошқарув ходимларига иш ҳаёти тулаш харажатлари	046	27412	149874	28021	118760
Хизмат сафари харажатлари	047	13857	53681	16879	58713
Улардан кундалик харажатлар	048	3496	16875	4682	19873
Ижтимоий суғуртага ажратмалар (бошқарув ходимлар)	049	2147	12389	2964	9456
Маъмурий асосий воситалар амортизацияси	050	3896	18932	9365	17038
Ишлаб чиқариш жараёнига алоқадор бўлмаган мол-мулк ва ходимларни мажбурий суғурта ўилиш	051	161	10081	6400	22528
Бошқа маъмурий сарф-харажатлар	052	109	25500	5038	12368
Бошқа муомала сарф-харажатлари – жами (сатр йиғиндиси 054, 055, 056, 057, 058)	053	43617	128479	525	1782
Шу жумладан: Бюджетга мажбурий тўловлар, солиқ ва йиғимлар	054	17320	70908	-	-
Бюджетдан ташқари махсус	055	5917	18566	-	-

фондларга ажратмалар (ижтимоий суёурга ажратмаларидан ташўари)					
Номоддий хизматлар ва банклар хизматига тўловлар	056	17394	21441	-	-
Ижтимоий тўловлар	057	2227	14245	-	-
Бошўа муомала харажатлари	058				
Бошўа давр харажатлари	059	759	3319	525	1782
Улардан: Ихтиро ва рационализаторлик таклифлар учун мукофот бериш	060				
3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар – жами (сатрлар йиёиндиси 062 дан 067 гача)	061	-	-	-	60
Шу жумладан: Ставкалар доирасида ва уларнинг ҳисобдаги миёдоридан ортиў банк кредитлари хизмати тўловлари	062				
Узоў муддатли мулк ижараси юзасидан фоиз тўловлари харажатлари	063				
Ердан фойдаланганлик учун ижара тўлови	064				
Чет эл валютаси муомалалари бўйича салбий ўйиматли фарў ва зарар	065				
Ўйиматли ўёозларни чиўариш ва тарўатиш харажатлари	066				
Молиявий фаолият бўйича бошўа харажатлар	067	-	-	-	60
4. Фавўулудда зарар	070	-	-	-	-
Маълумот учун: Умумий харажатлардан капитал таъмирлаш харажатларни (012 сатр) ажратиб кўрсатиш керак: Бино ва иншоотларни	074	7345	14285	1109	6754
Машина ва асбоб ускуналарни	075	110	5206	1344	6919
Ўсиш (+) Ёки камайиш (-) ҳисоб бўйича ўолдиў	076				

«Ўилинадиган сарф-харажатлар ва тўловлар захираси»					
«Келгуси давр сарф-харажатлари» ҳисоби бўйича ўолдиўнинг ўсиши (+) Ёки камайиши (-)	077				
Корхона маблаёлари ҳисобидан ижтимоий Ёрдамлар	078				
Ноишлаб чиўариш ҳисобига ҳисобдан чиўарилди ^x	079				
Тугалланмаган ишлаб чиўариш ўолдиўларининг ўзгариши, маҳсулот ўийматини ўўшмаган ҳолда ^x	080				
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмига киритиладиган завод ички айланмаси ^x	081				
Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиўариш харажатларига киритиладиган корхонанинг ички айланмаси ^x	082				

2-БЎЛИМ. АСОСИЙ БЎЛМАГАН ФАОЛИЯТ ТУРЛАРИ БЎЙИЧА

(минг сўм)

ЎББТ бўйича хос раўами – 0372

Фаолият турлари	Сатр хос раками	Ишлаб чиқарилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) нархи	Харажатлар – жами
1	2	3	4
Саноат	085		
Ўйшлоў хўжалиги	086		
Шу жумладан: Балиўчилик хўжалиги	087		
Ўрмон хўжалиги	088		
Транспорт ва алоўа	089		
Ўурилиш	090		
Савдо ва умумовўатланиш	091		
Шу жумладан: Ташўи савдо	092		
Моддий техник таъминот ва савдо	093		
Тайёрлов	094		
Ахборот - ҳисоблаш хизмати	095		
Кўчмас мулк билан боёлиў муомалалар	096		
Бозор ишлаб туришини таъминлашга доир умумий тижорий фаолият	097		
Бошўа фаолият турлари	098		
Асосий бўлмаган фаолият турлари бўйича – жами (сатрлар йиёиндиси 085, 086, 088, 089, 090, 091, 093, 094, 095, 096, 097, 098)	099		

Маълумот учун: (йилга тўлдирилади):

Кўрсаткичлар номи	Сатр хос раўами	Харажат суммаси
1	2	3
2 устун 014 – сатрдан юк ташиш бўйича чет ташкилотлар кўрсатган хизматлар	110	
2 устун 017 сатрдан – чет ташкилотлар бажарган ишлаб чиқариш тарзидаги ишлар ва хизматлар:	120	
бино ва иншоотларни жорий таъмирлаш		
Бино ва иншоотларни капитал таъмирлаш	130	
Машина ва асбоб-ускуналарни таъмирлаш	140	

^x Саноат корхоналари тўлдиради

200 __ йил « __ » _____

Раҳбар _____

Бош бухгалтер _____

Ижрочининг фамилияси ва телефон раўами _____

Ҳисобот Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги Ўонунига асосан таўдим этилади.

ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ҲИСОБОТИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
БҲУТ бўйича хужжат шакли	КТУТ бўйича ҳисобот тузувчи ташкилот	СТИР солиқ тгловчининг идентификация раўами	ХХТУ Т бўйича тармоў	ИФУТ бўйича фаолият тури	ДБИБТ бўйича вазирлик, бирлашма, уюшма	МҲО БТ бўйича ҳудуд	ТҲШТ бўйича ташкилий- ҳуқуқий шакли	МШТ бўйича мулкчилик шакли
ҲОС РАЎАМЛАРИ								
Ҳос раўамларни ҳисобот тузувчи ташкилот ўўяди								

ФОРМА № 1-П (годовая)

Кимга таўдим этилади: <i>Мирзо Улубек тумани Статистика бўлими</i>	Ўзбекистон республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги 2000 йил 31 октябр 14-сонли Ўарори билан тасдиқланган.
Ўабул ўилувчининг манзили: <i>Тошкент шаҳар Мирзо Бойот кўчаси 56 уй</i>	Почта орўали - ЙИЛЛИК
Вазирлик, идора, уюшма: <i>“ўзбекенгилсаноат”</i>	Банд бўлганлар сони 40 кишидан орғиў бирлашма, корхона, ташкилотлар 7 январгача
Бирлашма, корхона, ташкилот: <i>“ABC” акционерлик жамияти</i>	Ўзи жойлашган ердаги статистика органига 3 нусхада таўдим этадилар.
Манзили: <i>Тошкент шаҳри Аҳмад Дониш кўчаси 27 уй</i>	

Асосий фаолият тури: Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш	
Ташкилий-ҳуқуқий шакли: акционерлик	
Мулкчилик шакли: ҳиссадорлик-жамоа	

МАҲСУЛОТ БЎЙИЧА ҚОРХОНА (БИРЛАШМА)

НИНГ 2003 ЙИЛ ҲИСОБОТИ

1. Саноат маҳсулоти айрим турларини ишлаб чиқариш - хос раўами 814

Маҳсулот турлари (давлат статистика идоралари белгиланган номенклатура бўйича)	Ўлчов бирлиги	Хос раўамлар		Ҳисобот йилид ҳаёиётда ишлаб чиқарилган маҳсулот ўйимати корхонанинг солиштирма улгуржи нархларида, минг сўм	Амалда ишлаб чиқарилди		Ҳисобот йилид ҳаёиётда ишлаб чиқарилган маҳсулот ўйимати корхонанинг амалдаги улгуржи нархларида, минг сўм
		К-ОКП (А-ОКП)	СОЕ И		Ҳисобот йилида	Ўтган йилда	
1		3	4	5	6	7	8
Лак-бўғма маҳсулотлари, жами	тн				24971	21700	2721401
- Лак-бўғма маҳсулотлари	тн				19494	18636	2245117
Улардан:	тн				7733	6715	181759
• Лак ва сиккатив							
• Олиф	тн				1271	1760	152258
• Қраски жидкотертих	тн				599	1043	101961
• Эмаль ва грунтлар	тн				8857	7169	1705901
• Қраска воднодисперсион	тн				1034	1948	103238
- Пигменти	тн				4792	2865	393784
• Улардан: куруқ синкали оқловчи	тн				4200	2457	378232
• Рангли пигментлар	тн				592	408	15552
- бошқа маҳсулотлар.	тн				685	199	82500
Улардан:	тн				-	24	-
• Тормоз суоқлиги							
• Серая окись	тн				282	175	4305

• Темир аралашма купароли	тн				403	-	-
- идиш	дона				7827 3	66406	77391
• шу жумладан: бочкалар	дона				1371 7	26105	24136
Жами							
Электр энергияси	минг квт \соат	0110 00	0216				
Иссиўлик энергияси (юборилган) – жами	инг Г кал	0120 00	0301				
Шу жумладан: электр станциялар томонидан	-«	0121 00	0391				
Корхоналар томонидан	-«	0122 00	0391				
Утилизация ўурилмалари томонидан	-«	0123 00	0391				

Белгиланган номенклатура бўйича	Ўлчов бирлиги	Хос раўамлар		Сатр раўами	Ҳисобот йилида	Ўтган йилда
		К-ОКП (А-ОКП)	СОЕИ			
А	Б	В	Г	Д	1	2
Истеъмол моллари (вино, ароў маҳсулотлари ва вино ўйиматини ўйшганда) корхона белгилаган нархларда	Минг сўм	9600008837	1322		1621932	1396401
Шу жумладан: озиў- овўат моллари (вино- ароў маҳсулотлари ва вино ўйимати кирмайди)	Минг сўм	9100008813	1322		675	655
Ноозиў овўат моллари (енгил саноат моллари кирмайди)	Минг сўм	9600008825	1322		1621257	1395746
Енгил саноат моллари	Минг сўм	8100991001	1322			
Вино ароў маҳсулотлари	Минг сўм	9170008803	1322			

ИЗОГЛАР: 1. Ўйимат ифодасида ҳисобга олинган айрим маҳсулот турлари бўйича маълумотлар корхоналарнинг ҳисобот йили учун ҳисоботда ўбул ўлинган ўйИслама улгуржи нархларида келтирилади. 2. Истеъмол моллари бўйича ўтган йилга доир ҳаўйўий маълумотлар ҳисобот йилининг услубияти ва нархларида келтирилади.

2. ИЎТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР – ХОС РАЎАМИ 815

Кўрсаткич номи	Сатр тартиб раўами	Амалда ишлаб чиўарилди	
		Ҳисобот йилида	Ўтган йилда
А	Б	1	2
Маҳсулот (ишлар, хизматлр) ҳажми корхоналарнинг улгуржи нархларида ЎЎС ва акцизларсиз, минг сўм, ўйИслама нархларда	810	2553967	2113430
Тегишли йилнинг амалдаги нархларида	821	2721401	1912902
Корхоналар маҳсулоти (ишлар, хизматлар) ҳажмидан корхоналарнинг амалдаги улгуржи нархларида – илмий-техника маҳсулоти, минг сўм	822		
Сертификатланган маҳсулот, минг сўм	828		

Кўрсаткич номи	Сатр тартиб раўами	Амалда ишлаб чиўарилди	
		Ҳисобот йилида	Ўтган йилда
А	Б	1	2
Ўртача иш ҳаўи ва бошўа ўртача миўдорларни ҳисоблаш учун ўбул ўилинадиган саноат ишлаб чиьариш ходимлари сони киши	829	814	833
Ундан илмий ташкилотлар ходимлари*	830		
Маълумот учун: Тугалланмаган ишлаб чиўариш ўолдиўлари, ўзи ишлаб чиўарган ярим тайЁр маҳсулотлар ва асбоблар ўзгариши корхоналарнинг амалдаги улгуржи нархларида**) ўсиш (+)	843		
Камайиш (-)	844		

*Режага мувофиў илмий-техника маҳсулот ишлаб чиўаришнинг умумий ҳажмига киритиладиган корхоналар (бирлашмалар) тўлдирадидлар.

**Iахпёёіò (ёёёаò, ðёçіаòёаò) ҳаæіèää òóääæёáííáääí ёёёää ÷èқаòёø қіёæèкёаòè, ўçè ёёёää ÷èқаòääí ўðèí òàè^аð іахпёёіòёаò ää äñáíæаò ўçääðèøè èèðèðèèèіáææääí èíðóíá òўёæèðääè.

ЊИДААЕА – ЕІА 813

Ёўðñàòèè÷ ííè	Ñàòð òàðòèá ðàқàèè	Àìæääæè хèñíáò èèè ó÷óí
---------------	--------------------	-------------------------

А	А	1
Òðàíñíðò ðèçíàðèäè èíððííàèàðíèíà àìèääè èèãðäè íàððèää, íèíà ñýì	887	
Øó æóìèääí: Òàìèð éýè òðàíñíðòè ðèçíàðè	888	
Íàçíðàð ñóíà (èíððííà àà òàèèèèðèàð òýèèðíàèè)	993	

“ ” _____ 200 __é _____ Ðàçààð _____ Ì.Ó.
Áìø áóðääèòàð

Èæðí-èíèíà èñíè-øàðèèè àà òàèèèè ðàçàèè _____
Ғисобот Ўзбекистон Республикаси «Давлат
статистикаси тўғрисида»ги Ўонунига асосан
таўдим этилади.

ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ҒИСОБОТИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
БҒУТ бўйича хужжат шакли	КТУТ бўйича ҳисобот тузувчи ташкило т	СТИР солиқ тгловчи нинг идентиф икация раўами	ХХТУ Т бўйича тармоў	ИФУТ бўйича фаолия т тури	ДБИБТ бўйича вазирлди к, бирлашм а, уюшма	МҒО БТ бўйи ча худуд	ТШТ бўйича ташкил ий- хуўуўи й шакли	МШТ бўйича мулкчи лик шакли
ХОС РАЎАМЛАРИ								
Хос раўамларни ҳисобот тузувчи ташкилот ўўяди								

ФОРМА № 1-Ò (годовая)

Кимга таўдим этилади: Мирзо Улубек тумани Статистика бўлими	Ўзбекистон республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги 2001 йил 02 октябр 26-сонли Ўарори билан тасдиўланган. ЙИЛЛИК Ёорхона àà ташкилотлар 16 январда: Ўзи жойлашган ердаги статистика органига таўдим этадилар.
Ўабул ўилувчининг манзили: Тошкент шаҳар Мирзо Бойот кўчаси 56 уй	
Вазирлик, идора, уюшма: “ўзбекенгилсаноат”	
Бирлашма, корхона, ташкилот: “ABC” акционерлик жамияти	

Манзили: <i>Тошкент шаҳри Аҳмад Дониш кўчаси 27 уй</i>	
Асосий фаолият тури: <i>Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш</i>	
Ташкилий-ҳуқуқий шакли: <i>акционерлик</i>	
Мулкчилик шакли: <i>ҳиссадорлик-жамоа</i>	

2003 йилнинг йиллик

МАҲАЛÀ ГИСОБОТИ

	Nà òð ōī ñ ðà καì è	Òaðīī κ òīñ ðàκαìè	xèñī áíò ááað èää ōīæ ièað ièiá ðýé ðàòä ääè ýðò à÷à ñīè (ýðè iáíø èaðñ èç), èèøè	ýðòà÷à èø xàκè áà áíøκà ýðòà÷à ièκαíðèaðíè xèñīáèàø ó÷óí καάóè κèèèiáæēáí ōīæièèað ñīè, èèøè				Ðýéðàòää áà ðýéðàòääí òàøκaðè òàðèèèááæè ðīæièèað èø xàκè ōíiæ, ióè áà iáòóðæ øæèèèaðää, ièiá ñýi					Øó æóíèääí: Ðýéðòääæè ðīæièèað (ýðèiáíøèað áèèái)				Éèè iðèð èää ðýé ðàòä ääè ðīæ ièað (ýðè iáíø èaðñ èç) ñīè, æàiè èèøè	Øó æóíè ááí: iáuí óðèè - áíøκ aðóâ ðīæ ièað è, èèøè
				æàiè	Ø ó æó ièà ááí : À ^a èè að	2- óñòóíáá í		æàiè	Øó æóíèà ááí: À ^a èèà ð	6-óñòóíááí		æàiè	Øó æóíèà ááí: À ^a èèà ð	10-óñòóíááí				
						Èø÷èè àð	Õèçìà ò÷èèà ð			Èø÷èè àð	Õèçìà ò÷èèà ð			Èø÷èè àð	Õèçìà ò÷èèà ð			
À	Á	Â	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Èiððíiæèð áyèè÷à æàiè (2ñàòð+3ñàòð)	1		913	847	34 2	62 2	22 5	34935 6,1	12576 8,2	24954 9,3	10480 6,8	34682 1,8	12576 8,2	24454 9,3	102272 ,5	885	79	
Àññèé òáíèèýò	2		878	814	32 9	59 9	21 5	34385 2,1	12373 7,9	24142 1,9	10243 0,2	34131 7,8	12373 7,9	24142 1,9	99895 ,9	864	79	
Àññèé áyèiáááí òáíèèýò			35	33	13	19	14	5504, 0	2030, 3	3127, 4	2376, 6	5504, 0	2030, 3	3127, 4	2376, 6	21	-	
Øó æóíèääí: ^a ðááí÷è ñáííàò	4	10000	6	6	-	4	2	2070, 1	-	1337, 4	732,7	2070, 1	-	1337, 4	732,7	6	-	

êïððííáεàðè																	
©ðääì÷è κèøèίκ ðÿæàèèè êïððííáεàðè	5	Õ)															
ÿðíí ðÿæàèèè	6	32000															
Óáìèð éÿè òðáíííðòè	7	51114															
Ñóá òðáíííðòè	8	51200															
Àáoíííáεèü òðáíííðòè	9	51121															
Óðáíííðòèíéíá áíøκà óððèàðè	10	51400															
Àéíκá	11	52100															
Óÿæàèèè óñóèèää áéíí ää éíøííðèàðíé èáíèòàè òáúíèðèàøíé áíàèää íøèðèø	12	62000															
Íóãðàò óñóèèää	13	63000															
ñáääí	14	71211															
Óíóííáκàðèáíé ø	15	71310	7	5	4	4	1	703,2	571,2	528,0	175,2	703,2	571,2	528,0	175,2	6	
Óàχðèðèÿò áá íàøðè"ðèáð	16	87100															
κèøèίκ	17	81000															

ðŷææèèæè																	
Óé-æíé ðŷææèèæè	18	90100	10	10	2	8	2	1250, 2	304,8	914,2	336,0	1250, 2	304,8	914,2	336,0	2	
Èíííóíáè èíððííáèàðè	19	90213															
Òèááè ^à ð íóáññáñáèàðè	20	91510	5	5	4	1	4	864,7	682,7	173,0	691,7	864,7	682,7	173,0	691,7	5	
Áàí íèèø óéèàðè, íáíñèííáðèàð, áíèèàð ^à çæè íðííáíçèàðè áà áíøκàèàð	21	91610	2	2	-	1	1	144,2	-	60,8	83,4	144,2	-	60,8	83,4	2	
ŷκóá þðøèàðè áà èóðñèàð	22	92200															
Áíèèàð áí [~] -àèàðè áà ŷñèèèàð	23	92400	5	5	5	1	4	471,6	471,6	114,0	357,6	471,6	471,6	114,0	357,6	4	
Íáááíéé- íáúðèðèé íóáññáñáèàð	24	93100															
Áíøκà ðàøèèèíòèàð	25																

Óèàðááí:																	
	26																
	27																

	28																	
	29																	
	30																	

Ό – “Α” οñοόίεää ôáíεεγò òóðεää κáðää ôíñ ðáκáìε κγέää ^αçεεääε: ääχκίí-εεεé – ôíñ ðáκáìε 21100, ÷íðää-εεεé – ôíñ ðáκáìε 21200

ÌÁÚËÓÏÏÒ Ó×ÓÍ: Øðàò æääääε äýεε÷à ìáúíóðεé áíøκáðóá ôíáεíεáðε _____ εεε (31)

ÝÑËÀÒÌÀ: χεñíáíò ýçááεεñòί ðáñíóáεεεáñε ìáεðíεκòεñíáε^αò äà ñòáðεñòεéà äáçεðεεäε 1998 εεε 26 íεðýáðú 33-ñííεε κáðíðε áεεáí òáñáεκεáíááí ^αεεáíεá εøεá^αòááíεáð ñííε äà εø χáκε ñòáðεñòεéáñε äýεε÷à Éýðεκίííá áñíñεää òýεáεðεεääε. Èääίçεíεáðíε ìáúíóðεé – áíøκáðóá ôíáεíεáðε ñεðáñεää εεðεòεø εíðòίíá äà òáøεεéíò ó÷óί òáñáεκεáíááí ìáúíóðεé áíøκáðóá ôíáεíεáðεíεíá εääίçεíεáð íííáíεεáðóðáñε áñíñεää àíáεää íøεðεεääε.

200 εεε “ _____ ”
 εæðí÷εíεíá òáíεεεγñε äà òáεáóίí ðáκáìε _____

Ðάχάáð: _____
 Áíø áóðááεòáð: _____

Гисобот Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси тўғрисида»ги Ўонунига асосан таўдим этилади.

ДАВЛАТ СТАТИСТИКА ГИСОБОТИ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
БГУТ бўйича хужжат шакли	КТУТ бўйича ҳисобот тузувчи ташкило т	СТИР солиқ тгловчи нинг идентиф икация раўами	ХХТУ Т бўйича тармоў	ИФУТ бўйича фаолия т тури	ДБИБТ бўйича вазирлди к, бирлашм а, уюшма	МГО БТ бўйи ча худуд	ТШТ бўйича ташкил ий- хуўуўи й шакли	МШТ бўйича мулкчи лик шакли
ХОС РАЎАМЛАРИ								
Хос раўамларни ҳисобот тузувчи ташкилот ўўяди								

ФОРМА № 1-О

Кимга таўдим этилади: <i>Мирзо Улуўбек тумани Статистика бўлими</i>	<p>Ўзбекистон республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги 2001 йил 24 аааофò 08-сонли Ўарори билан тасдиўланган.</p> <p style="text-align: center;">îéèèè</p> <p>Êорхона аа ташкилотлар хèñíáíò áááðèäáí êáéèí 3-éóíè ўç æíéèääæ ñòàòèñòèèà îðááíèäà, ááíé íóáññáñáñèäà (íàðò, èrí, ñáíòýáð, ááèääð) òàқæèì úòááèèäð</p>
Ўабул ўилувчининг манзили: <i>Тошкент шаҳар Мирзо Бойот кўчаси 56 уй</i>	
Вазирлик, идора, уюшма: <i>“ўзбекенгилсаноат”</i>	
Бирлашма, корхона, ташкилот: <i>“ABC” акционерлик жамияти</i>	
Манзили: <i>Тошкент шаҳри Аҳмад Донииш кўчаси 27 уй</i>	
Асосий фаолият тури: <i>Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш</i>	
Ташкилий-хуўуўий шакли: <i>акционерлик</i>	
Мулкчилик шакли: <i>ҳиссадорлик-жамоа</i>	

МАХИАÒ ГИСОБОТИ

2. Óíæìëàð ñííë àà íàííàò ÷àêë

ËŸðñàðëë÷ëàð ííë	Ñàòð òíñ ðàêàì è	÷ëñíáíò èëëëàà		
		Éëë áíøë- ääí	÷íðàê- ää	Íé ííààéíë ää
1	2	3	4	5
Ÿðòà÷à èø ÷àêë àà áíøêà Ÿðòà÷à ìëêáíðëàððíë ÷ëñíáëàø ó÷óí êàáóë êëëëíàëëääí ðíæìëàð ñííë, èèøè	01	847	851	854
Øó æóíëääáí, àñíñëé ðáíëëŸò áëëáí øó´óëëáíóâ÷ëëàð	02	814	817	816
ÐŸëðàðàà àà ðŸëðàðàáí òàøêàðë áŸëääí èø÷ëëàð èø ÷àêë òííàë, íóë àà íàðóðàë øàëëëàðàà, ìèíá ñŸì	03	349356, 1	81367,1	26378,7
Шу жумладан: Руйхатдаги ходимлар таркиби, ўриндошлар билан	04	346821, 8	78635, 9	23489, 6
Меҳнат ҳаѳи бериш бўйича муддати ўтиб кетган ўарз (солиқ ва бошѳа ушлаб ўолишларни чегириб, ўтган даврдан ўолган ўарзни ўўшган ҳолда), ҳисоботдаври охирига – жами, минг сўм	05	-	-	-
Шу жумладан: ҳисоб раѳамида маблаË йўўлиги сабабли	06	-	-	-
Амалда ишлаган киши – соат сони, минг	07	1202,8	251,8	83,7
Гисобот таўдим этувчи субъект таркибига кирувчи юридик шахслар сони	08			

3. Ходимлар сони ва ишчи кучи ҳаракати

Курсаткичлар номи	Сатр хос раѳа ми	____ чоракда
-------------------	---------------------------	-----------------

Гисобот даври бошига рўйхатдаги ходимлар сони (ўриндошларсиз)	10	851
Ўабул ўилинган ходимлар - жами	11	39
Кетган ходимлар - жами	12	43
Улардан: Ходимлар сони ўисўариши муносабати Билан ва нафақага чиққанлиги сабабли	13	13
ўз ихтиёрига кўра	14	12
Меҳнат интизомини бузганлиги учун		18
Гисобот даври охирига рўйхатдаги ходимлар (ўриндошларсиз), сони	15	847
бошўа корхона ва ташкилотлардан ўабул ўилинган ўриндошлар сони	16	66
Пудрат шартномаси асосида ишлаётган ходимлар сони	17	
Шу жумладан: Корхонада ишловчилар рўйхати таркибида бўлмаганлар	18	
Бошўа корхоналардан ўабул ўилинган ўриндошлар иш ҳаўи фонди, минг сўм	19	
Мазкур корхона рўйхати таркибида турмайдиган, пудрат шартномаси асосида ишловчи ходимлар иш ҳаўи фонди, минг сўм	20	
Тўлиўсиз иш куни Ёки тўлиўсиз иш ҳафтасида ишловчилар сони - жами	21	
Шу жумладан, ишлаб чиўариш ҳажми ўисўариши сабабли кўрсатилган иш режимига ўтказилганлар	22	
Иш ҳаўи саўланмаган (ўисман саўланган) мажбурий таътилда бўлган ходимлар сони - жами	23	
Шу жумладан, иш ҳаўи саўланмаган ҳолда	24	
23-сатрда кўрсатилган ходимлар бўйича киши – кунлар таътиллер сони	25	
Гисобот даври охирига иш ўринлари сони, ўрин	26	
Янги очилган иш ўринлари сони, ўрин	27	
Гисобот даври охирига мавжуд бўш иш ўринлар сони, ўрин	28	
Бу ўринларга талаб ўилинадиган ходимлар сони	29	
Биринчи сменада ишлаётганлар сони	30	
01-сатрдан чет эл фуўаролари, сони	31	
15-сатрдан маъмурий-бошқарув ходимлари	32	

Маълумот учун: Штат жадвали бўйича маъмурий - бошқарув ходимлар сони

200 __ йил « __ » _____

М.Ў.

Раҳбар _____

Бош бухгалтер _____

ижрочининг фамилияси ва телефон раўами _____

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр рақами Код стр.	ҳисобот даври бошига На начало отчетного периода	ҳисобот даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
А К Т И В			
III. УЗОҚ МУДДАТЛИ АКТИВЛАР			
I. ДОЛГОСРОЧНЫЕ АКТИВЫ			
Асосий воситалар:			
Основные средства:			
Бошланғич (тикланиш) қиймат (0100, 0300) Первоначальная (восстановительная) стоимость	010	166100	180222
Эскириш суммаси (0200) Сумма износа	011	85118	88969
қолдиқ (баланс) қиймат (010-011 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	012	80982	91253
Номоддий активлар:			
Нематериальные активы:			
Бошланғич қиймат (0400) Первоначальная стоимость	020	-	117
Амортизация суммаси (0500) Сумма амортизации	021	-	20
қолдиқ (баланс) қиймат (020-021 сатр) Остаточная (балансовая) стоимость	022	-	97
Узоқ муддатли инвестициялар, жами (040+050+060+070+080 сатрлар), шу жумладан: Долгосрочные инвестиции, всего (040+050+060+070+080), в том числе:	030	100329	104429
қимматли қоғозлар (0610) Ценные бумаги	040		
Шўъба хўжалик жамиятларига инвестициялар (0620) Инвестиции в дочерние хозяйственные общества	050		
қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар (0630) Инвестиции в зависимые хозяйственные общества	060		
Хорижий сармоя иштирокидаги корхоналарга инвестициялар (0640) Инвестиции в предприятие с иностранным капиталом	070		
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар (0690) Прочие долгосрочные инвестиции	080	5479	7712
ўрнатиладиган асбоб-ускуналар (0700) Оборудование к установке	090		

Капитал қўйилмалар (0800) Капитальные вложения	100		
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари (0910, 0920, 0930, 0940) Долгосрочная дебиторская задолженность	110		
Шундан: муддати кечиктирилганлари Из не ^а : просроченная	111		
Узоқ муддатли кечиктирилган харажатлар (0950, 0960, 0990) Долгосрочные отсроченные расходы	120		
<i>I-бўлим бўйича жами</i> <i>(012+022+030+090+100+110+120 сатрлар)</i> <i>Итого по разделу I</i> <i>(стр. 012+022+030+090+100+110+120)</i>	130	186790	203491
IV. ЖОРИЙ АКТИВЛАР II. ТЕКУЩИЕ АКТИВЫ			
Товар-моддий захиралар, жами (150+160+170+180 сатрлар), шу жумладан: Товарно-материальные запасы, всего (стр. 150+160+170+180), в том числе:	140	470833	531450
Ишлаб чиқариш захиралари (1000, 1100, 1500, 1600) Производственные запасы	150	134348	347545
Тугалланмаган ишлаб чиқариш (2000, 2100, 2300, 2700) Незавершенное производство	160	4966	15336
Тайёр маҳсулот (2800) Готовая продукция	170	331519	167464
Товарлар (2900 дан 2980 нинг айирмаси) Товары	180		
Келгуси давр харажатлари (3100) Расходы будущих периодов	190	-	1105
Муддати кечиктирилган харажатлар (3200) Отсроченные расходы	200		
Дебиторлар, жами (220+230+240+250+260+270+280+290+300+310 сатрлар) Дебиторы, всего (стр. 220+230+240+250+260+270+280+290+300+310)	210	53266	148125
Шулардан: муддати ўтгани (кечиктирилганлари) Из не ^а : просроченная	211		
Харидорлар ва буюртмачиларнинг қарзлари (4000 дан 4900 нинг айирмаси) Задолженность покупателей и заказчиков	220	14652	6926
Алохида бўлинмаларнинг қарзлари (4110) Задолженность обособленных подразделений	230		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларининг	240	2434	1299

қарзлари (4120) Задолженность дочерних и зависимых хозяйственных обществ			
Ходимларга берилган бўнақлар (4200) Авансы, выданные персоналу	250	6	-
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар (4300) Авансы, выданные поставщикам и подрядчикам	260		
Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари (4400) Авансовые платежи по налогам и сборам в бюджет	270	17241	60609
Мақсадли давлат жамғармалари ва суўрталар бўйича бўнақ тўловлари (4500) Авансовые платежи в государственные целевые фонды и по страхованию	280		
Таъсисчиларнинг устав капиталига улушлар бўйича қарзлари (4600) Задолженность учредителей по вкладам в усиавный капитал	290		
Ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзлари (4700) Задолженность персонала по прочим операциям	300		
Бошқа дебиторлик қарзлари (4800) Прочие дебиторские задолженности	310	18933	67282
Пул маблағлари, жами (330+340+350+360 сатрлар), шу жумладан: Денежные средства, всего (стр. 330+340+350+360), в том числе:	320	7657	9491
Кассадаги пул маблағлари (5000) Денежные средства в кассе	330	4	3
ҳисоб-китоб варағидаги пул маблағлари (5100) Денежные средства на расчетном счете	340	4117	9371
Хорижий валютадаги пул маблағлари (5200) Денежные средства в иностранной валюте	350	3536	117
Бошқа пул маблағлари ва эквивалентлар (5500, 5600, 5700) Прочие денежные средства и эквиваленты	360		
қисқа муддатли инвестициялар (5800) Краткосрочные инвестиции	370	-	12009
Бошқа жорий активлар (5900) Прочие текущие активы	380		
II-бўлим бўйича жами (140+190+200+210+320+370+380 сатрлар) Итого по разделу II (стр. 140+190+200+210+320+370+380)	390	531756	689066
БАЛАНС АКТИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (130+390 сатрлар) ВСЕГО ПО АКТИВУ БАЛАНСА	400	718546	892557

(стр. 130+390)			
П А С С И В			
III. ўЗ МАБЛАЎЛАРИ МАНБАЛАРИ I. ИСТОЧНИКИ СОБСТВЕННЫХ СРЕДСТВ			
Устав капитали (8300) Уставный капитал	410	28280	28280
кўшилган капитал (8400) Добавленный капитал	420	116902	116902
Резерв (захира) капитал (8500) Резервный капитал	430	278317	541828
Сотиб олинган ўз акциялари (8600) Выкупленные собственные акции	440		
Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) (8700) Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток)	450	37000	42400
Мақсадли тушумлар (8800) Целевые поступления	460		
Бўлғуси харажатлар ва тўловлар захиралари (8900) Резервы предстоящих расходов и платежей	470		
I-бўлим бўйича жами (410+420+430+440+450+460+470 сатрлар) Итого по разделу I (стр. 410+420+430+440+450+460+470)	480	460499	729410
IV. МАЖБУРИЯТЛАР II. ОБЯЗАТЕЛЬСТВА			
Узоқ муддатли мажбуриятлар, жами (500+510+520+530+540+550+560+570+580+590 сатрлар) Долгосрочные обязательства, всего	490		
Шу жумладан: узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (500+520+540+560+590 сатрлар) В том числе: долгосрочная кредиторская задолженность	491		
Улардан: муддати кечиктирилган узоқ муддатли кредиторлик қарзлари Из не ^а : просроченная долгосрочная кредиторская задолженность	492		
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан узоқ муддатли қарзлар (7000) Долгосрочная задолженность поставщикам и подрядчикам	500		
Алоҳида бўлинмалардан узоқ муддатли қарзлар (7110) Долгосрочная задолженность обособленным подразделениям	510		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан узоқ муддатли қарзлар (7120) Долгосрочная задолженность дочерним и	520		

зависимым хозяйственным обществам			
Муддати кечиктирилган узоқ муддатли даромадлар (7210, 7220, 7230) Долгосрочные отсроченные доходы	530		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати кечиктирилган узоқ муддатли мажбуриятлар (7240) Долгосрочные отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	540		
Муддати кечиктирилган бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар (7250, 7290) Прочие долгосрочные отсроченные обязательства	550		
Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнақлар (7300) Авансы, полученные от покупателей и заказчиков	560		
Узоқ муддатли банк кредитлари (7810) Долгосрочные банковские кредиты	570		
Узоқ муддатли қарзлар (7820, 7830, 7840) Долгосрочные займы	580		
Бошқа узоқ муддатли кредиторлик қарзлари (7900) Прочие долгосрочные кредиторские задолженности	590		
Жорий мажбуриятлар, жами (610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760 сатрлар) Текущие обязательства, всего (стр.610+620+630+640+650+660+670+680+690+700+710+720+730+740+750+760)	600	258047	163147
Шу жумладан: жорий кредиторлик қарзлари (610+630+650+670+680+690+700+710+720+760 сатрлар) В том числе: текущая кредиторская задолженность (стр.610+630+650+670+680+690+700+710+720+760)	601	249458	127554
Улардан: муддати ўтган (кечиктирилган) жорий кредиторлик қарзлари Из не ^а : просроченная текущая кредиторская задолженность	602		
Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилардан қарзлар (6000) Задолженность поставщиками и подрядчикам	610	178352	90387
Алоҳида бўлинмалардан қарзлар (6110) Задолженность обособленным подразделениям	620		
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан қарзлар (6120) Задолженность дочерним и зависимым хозяйственным обществам	630	3727	-

Муддати кечиктирилган даромадлар (6210, 6220, 6230) Отсроченные доходы	640		
Солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича муддати ўтган (кечиктирилган) мажбуриятлар (6240) Отсроченные обязательства по налогам и обязательным платежам	650		
Муддати ўтган (кечиктирилган) бошқа мажбуриятлар (6250, 6290) Прочие отсроченные обязательства	660		
Олинган бўнақлар (6300) Полученные авансы	670		
Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар (6400) Задолженность по платежам в бюджет	680	17820	400
Суўрталаш бўйича қарзлар (6510) Задолженность по страхованию	690	12948	6721
Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар бўйича қарзлар (6520) Задолженность по платежам в государственные целевые фонды	700		
Таъсисчиларга қарзлар (6600) Задолженность учредителям	710		
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар (6700) Задолженность по оплате труда	720	15562	5007
қиска муддатли банк кредитлари (6810) краткосрочные банковские кредиты	730		
қиска муддатли қарзлар (6820, 6830, 6840) краткосрочные займы	740		
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми (6950) Текущая часть долгосрочных обязательств	750		
Бошқа кредиторлик қарзлари (6900, бундан 6959 мустасно) Прочие кредиторские задолженности	760	21049	25039
II-бўлим бўйича жами (490+600 сатрлар) Итого по разделу II (стр. 490+600)	770	258047	163147
БАЛАНС ПАССИВИ БЎЙИЧА ЖАМИ (480+770 сатрлар) ВСЕГО ПО ПАССИВУ БАЛАНСА (стр. 480+770)	780	718546	892557

**Балансдан ташқари сч^атларда ҳисобга олинган қийматликларнинг
мавжудлиги тўрисида маълумот**

Справка о наличии ценностей, учитываемых на забалансовых сч^атах

Кўрсаткичлар номи	Сатр	ҳисобот	ҳисобот
--------------------------	-------------	----------------	----------------

Наименование показателя	коди Код строки	даври бошига На начало отчетного периода	даври охирига На конец отчетного периода
1	2	3	4
қисқа муддатли ижарага олинган асосий воситалар (001) основные средства, полученные по краткосрочной аренде (001)	790		
Масъул сақлашга қабул қилинган товар-моддий қийматликлар (002) Товарно-материальные ценности, принятые на ответственное хранение (002)	800		
қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (003) Материалы, принятые в переработку (003)	810		
Комиссияга қабул қилинган товарлар Товары, принятые на комиссию (004)	820		
ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (005) Оборудование, принятое для монтажа (005)	830		
қатъий ҳисобот бланкалари (006) Бланки строгой отчетности (006)	840		
Тўловга қобилиятсиз дебиторларнинг зарарга ҳисобдан чиқарилган қарзи (007) Списанная в убыток задолженность неплатежеспособных дебиторов (007)	850		
Олинган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (008) Обеспечение обязательств и платежей – полученные (008)	860		
Берилган мажбурият ва тўловларнинг таъминоти (009) Обеспечение обязательств и платежей – выданные (009)	870		
Узоқ муддатли ижара шартномасига асосан берилган асосий воситалар (010) Основные средства, сданные по договору долгосрочной аренды (010)	880		
Ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (011) Имущество, полученное по договору ссуды (011)	890		
Келгуси даврларда солиқ солинадиган	900		

Сотилган маҳсулот (товар, и шва хизмат)ларнинг таннари Себестоимость реализованной продукции (товаров, работ и услуг)	020	x	929608	x	2168322
Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари) (сатр 010-020) Валовая прибыль (убыток) от реализации продукции (товаров, работ и услуг) (стр. 010-020)	030		522905	872059	
Давр харажатлари, жами (сатр. 050+060+070+080), шу жумладан: Расходы периода, всего (стр. 050+060+070+080), в том числе:	040	x	281602	x	470990
Сотиш харажатлари Расходы по реализации	050	x	20736	x	31799
Маъмурий харажатлар Административные расходы	060	x	185849	x	294283
Бошқа операцион харажатлар Прочие операционные расходы	070	x	75017	x	144908
Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари Расходы отчетного периода, исключаемые из налогооблагаемой базы в будущем	080	x	-	x	-
Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари Прочие доходы от основной деятельности	090	x		x	
Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари) (сатр. 030-040+090) Прибыль (убыток) от основной деятельности (стр. 030-040+090)	100		241303	401069	

Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами (сатр. 120+130+140+150+160), шу жумладан: Доходы от финансовой деятельности, всего (стр. 120+130+140+150+160), в том числе:	110	34354	x	51975	x
Дивидендлар шаклидаги даромадлар Доходы в виде дивидендов	120	5713	x	837	x
Фоизлар шаклидаги даромадлар Доходы в виде процентов	130	1082	x	1101	x
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг)дан даромадлар Доходы от долгосрочной аренды (финансовый лизинг)	140	-	x	-	x
Валюта курси фарқидан даромадлар Доходы от валютных курсовых разниц	150	5097	x	5244	x
Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари Прочие доходы от финансовой деятельности	160	22462	x	44793	x
Молиявий фаолият бўйича харажатлар (сатр. 180+190+200+210), шу жумладан: Расходы по финансовой деятельности (стр. 180+190+200+210), в том числе:	170	x	-	x	-
Фоизлар шаклидаги харажатлар Расходы в виде процентов	180	x	-	x	-
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар шаклидаги харажатлар Расходы в виде процентов по долгосрочной аренде (финансовому лизингу)	190	x	-	x	-
Валюта курси фарқидан зарарлар Убытки от валютных курсовых разниц	200	x	-	x	-

Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар Прочие расходы по финансовой деятельности	210	x	-	x	-
Умумхўжалик фаолиятининг фойдаси (зарари) (сатр. 100+110-170) Прибыль (убыток) от общехозяйственной деятельности (стр. 100+110-170)	220	275657		453044	
Фавкулуддаги фойда ва зарарлар Чрезвычайные прибыли и убытки	230				
Даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар) (сатр. 220+\-230) Прибыль (убыток) до уплаты налога на доходы (прибыль) (стр. 220+\-230)	240	275657		453044	
Даромад (фойда) солиғи Налог на доходы (прибыль)	250	x	121517	x	162338
Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар Прочие налоги и сборы от прибыли	260	x	123897	x	285306
Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари) (сатр. 240-250-260) Чистая прибыль (убыток) отчетного периода (стр. 240-250-260)	270	30243		25400	

**БЮДЖЕТГА ТЎЛОВЛАР ТЎЎРИСИДА МАЪЛУМОТ
СПРАВКА О ПЛАТЕЖАХ В БЮДЖЕТ**

Кўрсаткичнинг номи Наименование показателя	Сатр коди Код строки	Ҳисоб бўйича тўланади Причитается по расчету	Ҳаёйиётда тўланган Фактически внесено
1	2	3	4
Даромад (фойда) солиғи, (сатр. 281+282), шу жумладан: Налог на доходы (прибыль), (стр. 281+282), в том числе:	280		
Юридик шахслардан С юридических лиц	281		
Жисмоний шахслардан С физических лиц	282		
Ялпи тушумдан олинадиган ягона солиқ Единый налог с валовой выручки	290		
Белгиланган даромаддан олинадиган ягона солиқ Единый налог на вмененный доход	300		
Ягона ер солиғи Единый земельный налог	310		
Ягона солиқ Единый налог	320		
қўшилган қиймат солиғи налог на добавленную стоимость	330		
Акциз солиғи Акцизный налог	340		
Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ Налог за пользование недрами	350		
Экология солиғи Экологический налог	360		
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ Налог за пользование водными ресурсами	370		
Импорт бўйича божхона божи Импортные таможенные пошлины	380		
Мол-мулк солиғи Налог на имущество	390		
Ер солиғи Земельный налог	400		
Инфраструктурани ривожлантириш солиғи Налог на развитие инфраструктуры	410		

Бошқа солиқлар Прочие налоги	420		
Маҳаллий бюджетга йиғимлар Сборы в местный бюджет	430		
Бюджетга тўловларнинг кечиктирилганлиги учун молиявий жазолар Финансовые санкции за просроченные платежи в бюджет	440		
Жами бюджетга тўловлар суммаси (280 дан 440 сатргача, 281 ва 282 сатрлардан ташқари) Всего сумма платежей в бюджет (стр. с 280 по 440 кроме стр. 281 и 282)	450		

Рахбар
Руководитель _____

Бош бухгалтер
Главный бухгалтер _____

Ўзбекистон Республикаси Молия
вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги
140-сонли буйруғига 1-сонли илова

Приложение №1
к приказу Министерства финансов
Республики Узбекистан от 27 декабря
2002 года №140

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲАРАКАТИ ТЎҶРИСИДАГИ ҲИСОБОТ
(3-сонли шакл)
ОТЧЕТ О ДВИЖЕНИИ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ
(форма №3)

__1-январ __ 2004 йилга

на _____ 200_ год

Корхона, ташкилот: **“ABC”**
акционерлик жамияти
Тармоқ: **“Енгилсаноат”**

БхУТ бўйича 3-
шакл

КТУТ бўйича

ХХТУТ бўйича

Кодлар
0710003

Ташкилий-ҳуқуқий шакли: **акционерлик** ТхШТ бўйича

Мулкчилик шакли: **ҳиссадорлик-жамоа** МШТ бўйича

Вазирлик, идора ва бошқалар: **“Ўзбекенгилсаноат”** ДБИБТ бўйича

Солиқ тўловчининг идентификацион рақами: **0158937** СТИР

худуд: **Мирзо Улу“бек тумани** МҲОБТ

Манзил: **Тошкент шаҳри Аҳмад Жўнатилган сана**

Дониш кўчаси 27 уй

ўлчов бирлиги, **минг сўм** қабул қилинган сана

Тақдим қилиш муддати: **25.01.2004 й**

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр раўами Код строки	Бошланҗич (тиклаш) ўйимати				ЙиЁилган амортизация (эскириш) миўдори				Ўолдиў ўйимати	
		Йил бошига ўолдиў	Келиб тушган	чиўим	Йил охирига ўолдиў	Йил бошига ўолдиў	Келиб тушгани бўйича	Чиўими бўйича	Йил охирига ўолдиў	Йил бошига	Йил охирига
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Бино	010	52313		860	51453	11620	2888	49	14459	40693	36994
Иншоот	020	11430		54	11376	4203	715	23	4895	7227	6481
Узатиш мосламалари	030	10140	1821	902	11059	4760	1225	529	5456	5380	5603
Машина ва жиҳозлар	040	85891	20143	11269	94765	62777	10091	11503	61365	23114	33400
Шу жумладан: А) куч машина ва жиҳозлари	041	7925	2996	1721	9200	5147	407	67	5487	2778	3713
Б) ишчи машина ва жиҳозлар	042	61470	15703	9328	67845	45385	7137	9191	43331	16085	24514
В) Ўлчов ва тартибга солувчи асбоблар, мосламалар ва лаборатория жиҳозлари	043	9898	619	106	9911	8460	590	2153	6897	938	3014
Г) Ғисоблаш техникаси	044	7098	825	114	7809	3785	1957	92	5650	3313	2159
Д) бошўа машина ва жиҳозлар	045										
Транспорт воситалари	050	2939	5750	38	8651	1092	823	38	1877	1847	6774

Асбоб-ускуналар	060	210	20	5	225	40	29	9	60	170	165
Ишлаб чиқариш инвентарлари	070	2449	184	5	2693	439	407	6	857	2010	1836
Хўжалик инвентари	080										-
Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар	090										
Кўп йиллик экинлар	100										
Ер ҳолатини яхшилашдаги капитал харажатлар (иншоотсиз)	110										
Бошўа асосий фондлар	120	728		663		187	15	185		541	
ЖАМИ	130	166100	27918	13796	180222	85118	16193	12342	88969	80982	91253
Шулардан:	131	165372	27918	13133	180222	84931	16178	12157	88969	80441	91253
-ишлаб чиқариш											
-ноишлаб чиқариш	132	728		663		187	15	185		541	
Тугалланмаган ўурилиш	140					x	x	x	x	x	x
Маълумот учун:											
Кирим ўилинган:											
ўз маблаёлари ҳисобига	150					x	x	x	x	x	x
Банк кредитлари ҳисобига	152					x	x	x	x	x	x
Бошўа ўарзга олинган маблаёлар ҳисобига	153					x	x	x	x	x	x
Ижарага берилган асосий воситалар	160										

Ижарага олинган асосий воситалар	170											
-------------------------------------	-----	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Рахбар: _____

Бош ҳисобчи: _____

Олинган ва тўланган фоизлар Полученные и выплаченные проценты	110		
Олинган ва тўланган дивидендлар Получение и выплаченные дивиденды	120	930	
Акциялар чиқаришдан ёки хусусий капитал билан боʻлиқ бўлган бошқа инструментлардан келган пул тушумлари Денежные поступления от выпуска акций или других инструментов, связанных с собственным капиталом	130		
Хусусий акциялар сотиб олингандаги пул тўловлари Денежные выплаты при выкупе собственных акций	140		
Узоқ ва қисқа муддатли кредит ва қарзлар бўйича пул тушумлари ва тўлоалари Денежные поступления и выплаты по долгосрочным и краткосрочным кредитам и займам	150		
Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари ва тўловлари Денежные поступления и платежи по долгосрочной аренде (финансовому лизингу)	160		
Молиявий фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари Другие денежные поступления и выплаты от финансовой деятельности	170		
Жами: молиявий фаолиятнинг соф пул кирим/чиқим (сатр.110+/-120+130-140+/-150+/- - 160+/-170) Итого: чистый денежный приток/отток от финансовой деятельности (стр.110+/-120+130- 140+/-150+/- 160+/-170)	180	930	-
Солиққа тортиш Налогообложение			
Тўланган даромад (фойда) солиғи Уплаченный налог на доход (прибыль)	190		162338
Тўланган бошқа солиқлар Уплаченные прочие налоги	200		565425
Жами: тўланган солиқлар (сатр.190+200) Итого: уплаченные налоги (стр.190+200)	210		727763
Жами: молиявий-хўжалик фаолиятининг соф пул кирими/чиқими (сатр.050+/-100+/-180-210) Итого: чистый денежный приток /отток от финансово-хозяйственной деятельности (стр.050+/-100+/-180-210)	220	1864	
<i>Йил бошидаги пул маблағлари</i> <i>Денежные средства на начало года</i>	<i>230</i>	<i>7657</i>	
<i>Йил охиридаги пул маблағлари</i> <i>Денежные средства на конец года</i>	<i>240</i>	<i>9491</i>	

Рахбар: _____
Бош ҳисобчи: _____

Ўзбекистон Республикаси Молия
вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги
140-сонли буйруғига 1-сонли илова

Приложение №1
к приказу Министерства финансов
Республики Узбекистан от 27 декабря
2002 года №140

ХУСУСИЙ КАПИТАЛ ТЎҶРИСИДАГИ ҲИСОБОТ
(5-сонли шакл)
ОТЧЕТ О СОБСТВЕННОМ КАПИТАЛЕ
(форма №5)

_____ 200_ йилга

на _____ 200_ год

Корхона, ташкилот _____

Тармоқ _____

Ташкилий-ҳуқуқий шакли _____

_____ Мулкчилик шакли

_____ Вазирлик, идора ва бошқалар

_____ Солиқ тўловчининг
идентификацион рақами ___

_____ худуд _____

_____ Манзил _____

_____ ўлчов бирлиги, минг сўм _____

БхУТ бўйича 5-
шакл

КТУТ бўйича

ХХТУТ бўйича

ТхШТ бўйича

МШТ бўйича

ДБИБТ бўйича

СТИР

МҳОБТ

Жўнатилган сана
кабул қилинган
сана

Кодлар
0710003

Тақдим қилиш муддати _____

Кўрсаткичлар номи Наименование показателя	Сатр коди Код стр.	Устав капитали Уставный капитал	қўшилган капитал Добавленный капитал	Резерв капитали Резервный капитал	Таксимланмаган фойда (қоплан- маган зарар) Нераспределен- ная прибыль (непокрытые убытки)	Сотиб олинган хусусий акциялар Выкупленные собственные акции	Мақсадли тушумлар ва бошқалар Целевые поступления и прочие	Жами Итого
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Йил бошидаги қолдиқ Остаток на начало года</i>	010	28280	116902	278317	37000	-		460499
қимматли қоғозлар эмиссияси Эмиссия ценных бумаг	020							
Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш Переоценка долгосрочных активов капитала	030							
Устав капиталини шакллантиришда пайдо бўлган валюта курси фарқлари Валютная курсовая разница при формировании уставного	040							
Резерв капиталига	050							

ажратмалар Отчисления в резервный капитал								
Жорий йилнинг таксимланмаган foyдаси (зарари) Нераспределенная прибыль (убыток) текущего года	060							
Текинга олинган мол-мулк Безвозмездно полученное имущество	070							
Мақсадли foyдаланиш учун олинган маблағлар Полученные средства по целевому назначению	080							
Тўланган дивидендлар Дивиденды уплаченные	090							
Хусусий капитал шаклланишининг бошқа манбалари Прочие источники формирования собственного	100							

капитала								
<i>Йил охиридаги қолдиқ</i>	110	28280	116902	541828	42400	-		729410
Хусусий капиталнинг кўпайиши (+) ^а ки камайиши (-) Увеличение (+) или уменьшение (-) собственного капитала	120							
МАЪЛУМОТ УЧУН: СПРАВОЧНО:								
Чиқарилган акциялар ^{сони,} дона Количества выпущенных акций, шт	130							
Шу жумладан: В том числе:								
имти ^а зли привилегированные	131							
оддий простые	132							
Акциянинг номинал қиймати Номинальная стоимость акции	140							

Муомаладаги акциялар сони, дона Количество акций в обращении, шт	150							
Шу жумладан: В том числе:								
имти ³ зли привилегированные	151							
оддий простые	152							

Раҳбар: _____

Бош ҳисобчи: _____

19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Корхоналарни соёломлаштириш ҳамда тўлов ўобиятчилигини тиклаш бўйича наъмунавий молиявий режа”, 1997 йил 31 март.
20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Вазирликлар, идоралар ва корхоналар айланма маблаёларининг нормативлари тўғрисида”ги ўарори, 1997 йил 25 феврал.
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада раёбатлантириш чора - тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, 1998 йил 9 апрел.
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган ўўшимча раёбатлантириш омиллари ва имтиёзлар тўғрисида”ги Фармони, 1996 йил 30 ноябр.
23. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг “Иўтисодий ночор корхоналарда санаця ўтказиш даврида молиявий ёрдам кўрсатишнинг тартиби” йўриўномаси, 1997 йил 20 июл.
24. Ўзбекистон Республикаси Ёукумат комиссиясининг “Корхоналарининг банкротлиги ҳамда соёломлаштириш масалалари бўйича” йўриўномаси, 1997 йил 17 апрел.
25. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг “2001 йил 1 январ ҳолати бўйича асосий фондларни ўайга баҳолашни ўтказиш тартибига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги низом, 2000 йил.
26. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Ўонуни. «Ўзбекистон овози» газетаси 1996 йил 30-май.
27. «Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиўариш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларни шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги. 1999 йил 5-феврал.
28. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг “Молиявий хисобот шакллари ва уларга берилган шарҳ“ 1997 йил 15 январ.
29. Каримов И.А. «Ўзбекистоннинг сиёсий-иўтисодий истиўболининг асосий тамойиллари». Т.; «Ўзбекистон» 1995.
30. Каримов И.А. «Ўзбекистон: миллий истиўлол, иўтисод, сиёсат, мафкура». Т.; «Ўзбекистон» 1996.
31. Каримов И.А. «Ўзбекистон иўтисодий ислоҳотларни чуўурлаштириш йўлида». Т.; «Ўзбекистон» 1996.
32. Каримов И.А. «ўсáâèèñòíí áуюк келажак сари». Т.; «Ўзбекистон» 1998.
33. Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХ1 аср бўсаёасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва òàðàккè^аò кафолатлари». Т.; «Ўзбекистон» 1997.
34. Каримов И.А. «Ўз келажакимизни ўз ўўлимиз билан ўурмоўдамиз». Т.; «Ўзбекистон» 1999.
35. Èàðèíâ È.À. «ўсáâèèñòíí ХХ1 аñðàà èíðèèíкàà». Ò.; «ўсáâèèñòíí» 1999.
36. Каримов И.А. «Иқтисодийетни эркинлаштириш – фаровонлик пойдевори». Т.; «Ўзбекистон овози» газетаси 22-июль 2000 йил.
37. Каримов И.А. «Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз». Т.; «Ўзбекистон» 2000.
38. Каримов И.А. «Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак». Т.; «Ўзбекистон» 2002.
39. Каримов И.А. «Биз танлаган йўл – демократик таракки^ат ва маърифий

- дун^а билан ҳамкорлик йўли». Т.; «Ўзбекистон» 2003.
40. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа» М. «Финансы и статистика». 1998.
 41. Бернстаин А.А. «Анализ финансовой отчетности». М. «Финансы и статистика». 1999
 42. Абдукаримов И.Т. «Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил ўқиш йўллари». Т.; «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси». 1999 йил.
 43. Абдуллаев ©.А., Ибрагимов А.Т., Рахимов М.Ю. «Иўтисодий таҳлил: 100 савол ва жавоб». Т.; «Меҳнат» 2001.
 44. Айдиғалиев А. А., Ёадаев Ё. О. «Ўқув ва таҳлил». О.; «Ўақ» 2002.
 45. Вохобов А.В., Ибрагимов А.Т., Якубов У.Ў. «Бошқа тармоқларда иқтисодий таҳлил хусусиятлари». Т.; 2004.
 46. Ибрагимов А.Т., Рахимов М.Ю. «Бошқарув таҳлили». Т.; 2004.
 47. Ахмаджонов Х.И., Рахимов М.Ю. «Молиявий таҳлил». Т.; 2004.
 48. Вохобов А.В. ва бошқалар. «Иқтисодий таҳлил назарияси». Т.; 2003.
 49. Пардаев М.Ў., Абдукаримов И.Т. «Иқтисодий таҳлил». Т.; «Меҳнат» 2004.
 50. Анализ прибыльности продукции. М.; «Дело» 1996 г.
 51. Артеменко В.Г., Беландир М.В. «Финансовый анализ». Учебное пособие. М.; НГАЭиУ 1997.
 52. Астахов В.П. «Анализ финансовой устойчивости фирмы (процедуры связанный с банкротством)». М.; «Финансы и статистика» 1996.
 53. «Анализ финансовой отчетности предприятий при их инвестировании и кредитовании». М.; 2000.
 54. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа». М.; ««Финансы и статистика» 1999.
 55. Бернстаин А.А. «Анализ финансовой отчетности». М.; «Финансы и статистика» 1996.
 56. Бочарев В.В. «Управление денежным оборотом предприятий и корпораций». М.; «Финансы и статистика» 2001.
 57. Бочарев В.В. «Финансовый анализ». Санкт-Петербург; «Питер» 2001.
 58. Бухгалтерия ҳисобининг ҳалқаро стандартлари». Тошкент 1994 йил.
 59. «Бухгалтерский анализ». Перевод с английского. Киев 1998.
 60. Вахрин П.И. «Финансовый анализ коммерческих и некоммерческих организациях». Учеб пособие. М.; «Издательство – книготорговых центр маркетинг» 2001.
 61. Григорьев Ю.А. «Учет, анализ и контроль внешнеэкономической деятельности и валютных операции». М.; «ПАИМС» 1998.
 62. Ефимова О.В. «О составлении пояснительной записки к годовому отчету». Ж. «Бухгалтерский учет» №1. 1997.
 63. Ефимова О.В. «Финансовый анализ». М.; «Бухгалтерский учет» 1996.
 64. Ергешев Е. «Иўтисодий ва молиявий таҳлил». Т.; «Молия» 2000.
 65. Иброҳимов А.Т. «Молиявий таҳлил». Т.; «Меҳнат» 1995.
 66. Ирвин Д. «Финансовый контроль». М.; «Финансы и статистика» 1998.
 67. Ковалев В.В. «Финансовый анализ. Управление капиталом. Выбор инвестиции. Анализ отчетности». М.; «Финансы и статистика» 1995.

68. Ковалев В.В. «Методы оценки инвестиционных проектов». М.; «Финансы и статистика» 2001.
69. «Национальные стандарты бухгалтерского учета Республики Узбекистан». Ташкент «Ассоциация бухгалтеров и аудиторов Узбекистан» 2002.
70. Пардаев М.Ў., Исроилов Б.И. «Молиявий таҳлил». Т.; «Иқтисодиёт ва ҳуўу дунёси» 1999.
71. Пардаев М.Ў. «Иўтисодий таҳлил назарияси». Самарўанд; «Зарафшон» 2001.
72. Павлова Л.Н. «Финансовый менеджмент». М.; «ЮНИТИ-ДАНА» 2001.
73. Тўлаходжаева М.М. «Молиявий ҳисоботни ва молиявий коэффициентларни таҳлил ўилиш». Т.; 1996.
74. Терехова В.А. «Международные и национальные стандарты бухгалтерского учета и отчетности». М.; Изд «Перспектива» 2000.
75. Роберт Н. Холт. «Основы финансового менеджмента». Перевод с английского. М.; 1995.
76. Рожнова О.В. «Финансовый учет: Теоретические основы, методологический аппарат». М.; «Экзамен» 2001.
77. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия». И.П. «Финанс» 2003.
78. Сорокина О.Н. «Сравнительный анализ в основные приемы трансформации финансовой отчетности в соответствии с международными стандартами». М.; «УМЦ» 2001.
79. Раҳмонов Ў.Р. «Ўишлоў хўжалик корхоналари фаолиятини таҳлил ўилиш». Т.; 1996.
80. «Финансовая отчетность. Реальная картина состояния бизнеса». М.; «Дело» 1996.
81. «Финансовый анализ деятельности фирмы». М.И. «Сервис» 1996.
82. Фридман Дж., Ордуэи Ник. «Анализ и оценка приносящей доход недвижимости». М.; «Дело» 1997.
83. Харигери Ч., Фостгер Г. «Бухгалтерский учет: Управленческий аспект». М.; «Финансы и статистика» 1995.
84. Холдервик К. «Финансово-экономический анализ деятельности предприятия». М.; «Финансы и статистика» 1996.
85. Черкасов В.Е. «Практическое руководство по финансово – экономическим расчетам». М.; «Метаинформ» 1995.
86. Шеремет А.Д., Суиц В.П. «Аудит». М.; «ИНФРА» 1996.
87. Ҷуломов С.С. «Инвестицияларнинг лойихавий таҳлили». Т.; 1998.
88. Robert D. Gatewood, Robert R. Taylor O.C. Ferrell Management /Comperhension, Analysis, and Application/ IRWIN, 1995
89. Joel G. Siegel, Jae K. SHim, David Minars Financial trouble – SHOOTER spotting & solving financial problems in your company Mc Graw - Hill, Inc. 1993
90. David C. Colander. Economics IRWIN, 1993
91. Donald H. Ph. G. William Glezen. Auditing: Integrated Concepts and Procedures sixth Edition. John Wiley & Sons, Inc., 1994

92. Payl Peter, James H. Donnelly. Marketing, Management. Knowledge and Skills. IRWIN 1995
93. Operations Managtmtnt. Richard I. Schonberger, Edward M. Knood. IRWIN, 1994
94. George J. Posner. Analyzing the Curriculum. Mc Graw - Hill, Ink 1992
95. Larson, Miller. Financial accountign. IRWIN, 1992
- Introduction to Accounting: An Integrated Approach. P. Ainsworth, D. Danies, R. D. Plumlee

224

А. Ваҳобов, А. Иброҳимов

МОЛИЯВИЙ ВА БОШҚАРУВ ТАҲЛИЛИ

Дарслик

**«Шарк» нашриёт-матбаа
Акциядорлик компанияси
Бош тахририяти
Тошкент – 2002**

**Мухаррир Б. ҳасанов
Бадий мухаррир Г. Шоабдурахимова
Техник мухаррир Л. Хиждова
Мусаххих Ш. Хуррамова
Сахифаловчи Л. Цой**

**Теришга берилди 25.10.02. Босишга рухсат этилди 26.11.02.
Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табо`и
11,76. Нашриёт-ҳисоб табо`и 13,0. Адади нусха 3000.
Буюртма №4208. Баҳоси келишилган асосда**

**«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**